

પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તક મૂળ નિબંધરૂપે હતું. તે નિબંધ શીર્ષકમદાય રેવાકાંઠા સાહિત્યમંચ-ગોધરાની જાહેર ખજાર વાંચી લખવાનો વિચાર થયો હતો. તે પૂર્વે પાટણ દાંધરકલમાં 'સામાન્ય જ્ઞાન વ્યાખ્યાન-માળા'ને અંગે મ્હારે બાપ 'મૂની ગુજરાતી'ને વિષય નિર્ધાર થયેલો. દોષાથી તે મંજૂરી મ્હારા વિચારોને કાંઈક અવગિયન સ્વરૂપમાં મૂકવાનો અવસર મ્હને માંપણો હતો તા. ૧૨-૩-૧૯૨૬ના મેન્ડ મન્દ વ્યાખ્યાનમાળાનું મ્હારું આજ્ઞા થવા પછી ત્હને 'જુદિપ્રકાશ'માં છાપવા માટે મોકલી આપ્યું હતું. તે જુદિપ્રકાશના મને ૧૯૨૬ના એપ્રિલ-મ્હે મામના અંકમાં પ્રગિદ્ધ થયું છે. ત્હાર પછી ઉપર્યુક્ત સાહિત્યસંજ્ઞાની જાહેર ખજાર વાંચી અને મ્હારે તે નિબંધ લખવો, એવી જાનનું મ્હારા મિત્ર રા. રા. જમનારામ કાગિદાસ રા. રા.

બી એ. નુ. પ્રોત્સાહન મળતા હુ તે નિમધ લખનાને પ્રેર્યો હતો. અને નિમધને માગેલા પત્રિમાણ્યનો કડી-માત્ર જેમ યાદ આ-ન્યુ તેમ ટાયણ રૂપે તા ૩૧-૧૨-૧૯૨૯ના રોજ મદર સાહિત્ય સભાના ઉત્તમાલી મ ની શ્રીયુત લીખાલાઇ પુરુષોત્તમ વ્યામ ઉપર ત્હેને ગોધરે મોકલી આપ્યો.

આ નિમધના પૂર્વ ઇતિહાસનુ પ્રકરણ મ્હાર તરફથી આટલુ થયા પછી શ્રી પ રે ગા મભાના મત્રી આ સમધી વિગેર હમીરત પૂરી પાડે છે તે ત્હમના રાજ્દોમા આપની ઉચિત છે તેઓ લખી જણાવે છે કે- “પ્રાચીન ગુજરાતીના મગોધર રવ મણિલાલ બેઠાર-ભાઈ વ્યાસ પોતાની છેલ્લી જિંદગી ગોધરમા ગુજરતા હતા, અને તેજ ગ્યજે તેમનુ અન્માન થયુ હતુ તાજેતરમા રથપાળેલી “શ્રી પચમહાત્મ રેનાકાકા સાહિત્યમભા”ના એ સભ્ય હતા તેમના ગમણુ મા સભા પ્રત્યે દિલસોજી ધરાવનાર શ્રી નટનગલાલ દા પગીખ, એમ એ એલએલ બી એમએ એડ સુવર્ણચંદ્રક બેટ ધર્યો, અને મભાએ તેમનાજ પ્રિય વિપર ‘જૂની ગુજરાતી ભાષા’ ઉપર જુદહુ ગુજરાત પાસે જાહર નિમધ માગ્યો. લગભગ પાંચ છ નિમધો આ-ન્યા હતા તે નિમધો તપામવાનુ ઉચ્ચ કાર્ય ગુજરાતના વયોજ્ઞ સાક્ષગ્ગત દી બા કેશવલાલ હ દુન સાહેબને સુવ્રત કર્યું, અને તઓશ્રીએ કિમતી સમયને ભોગ આપી આ ગર્થ હોશથી કરી આપીને મભા ઉપર ઉપકાર ગ્યો છે એ ૨ નિમધો પૈમી ભાષાશ્રી ચતુર્ભાઈ પુ પટેલના નિમધને મારે ગળ્યો હતો, અને જણાવ્યુ હતુ કે ‘મનામને લાપક એટલે નથી, પરતુ જો સભાને ચંદ્રક આપવો હોય તો આ નિમધ સૌમા ઠીક છે’ એ આધારે અમારી કમિટીએ એ સુવર્ણચંદ્રક ભાઈશ્રી ચતુર્ભાઈ પુ પટેલને બેટ કર્યો હતો.”

મુ દુન સાહેબનો ઉપલો અભિપ્રાય મૂળ નિમધ માટે છે મદર નિમધને ગોધરે મોકલી આપ્યા પછી મ્હાર વધુ અભ્યાસનો નિષ્કર્ષ

તહેમાં ઉમેરી વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં તહેને મુદ્રી નવીનજ સ્વરૂપમાં તહેની સને ૧૯૩૧ના ઑગસ્ટમાં મુદ્રણપ્રત તૈયાર કરી, અને સૂચના, વગેરે મારે તે પ્રતને મુંબઈ શ્રીકૃત મોહનલાલ દલીચંદ દેમાઈ ઉપર મોકલી આપી. તહેમણે કેટલીક કિંમતી સૂચનાઓ કરી તથા કેટલાંક પુસ્તકો અને જૂની ગુજરાતીનાં કાવ્યોના ઉતારા મહેને મોકલી આપ્યાં. તે બધાંનો મહેં મચાચોગ્ય ઉપયોગ કર્યો છે.

મુંબઈથી પ્રત પાછી આવતા, અને સાહિત્યમલા તરફથી છપાવવાની મહેને પરવાનગી મળતાં, એ મુદ્રણપ્રતને મહેં વડોદરા “શ્રી મયાજી સાહિત્યમાળા”માં પ્રગટ કરવા મંજુરી વારતે મોકલી આપી. ભાષાન્તર કમિટી તરફથી એ નિમંધને માફર થી. અતિસુખસંકરભાઈએ તપાસ્યો, અને તહેમણે જે સૂચનાઓ કરી તે અમલમાં મુદ્રી તથા વચ્ચે પડતા જે વર્ણના અભ્યાસનો માર ઉમેરી માહે ઑગસ્ટ ૧૯૩૩માં કરી મુદ્રણપ્રત તૈયાર કરી. તેજ અરસામાં એટલે સને ૧૯૩૩ના જુલાઈના પહેલા અડવાડિયામાં તાજેતરમાં જહાર પડેલુ મુ. નરસિંહરાવભાઈનું “Wilson Philological Lectures” Vol II મારા હાથમાં પ્રથમ વાર આવતાં તહેના વાચન પછી પણ સદર મુદ્રણપ્રતમાં પાછળથી ફેરફાર કરવા પડ્યો છે. દ્રંકમાં છેવટ સુધી તહેમાં ફેરફાર થયા કર્યો છે.

સદર પુસ્તકમાં જે ઉદાહરણ લીધાં છે તે જણાવવા જે ને પુસ્તકનું પૃષ્ઠ આપ્યું છે. ભવિષ્યદત્તકથા વારતે સધિનો અંક આપ્યો છે. કોઈ કાવ્યમાં અધ્યાય ને કડી, વગેરે નોધ્યાં છે. માત્ર ‘પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ’ ને ‘પંદરમા સૈકાનાં ગુર્જર કાવ્યો’માં જે છૂટક કાવ્યો છે તેઓનાં પૃષ્ઠ કાવ્યદીક નથી આપ્યાં, પણ મળગ પ્રતનાં પૃષ્ઠ આપ્યાં છે; અને અનુદૂળતા આવી ત્યાં કડીનો અંક પણ નાંખ્યો છે, તો કોઈ વખત પૃષ્ઠનો અંક પણ નથી તાંખી

શકાયો મર્મનામ વિરોધણું પ્રગ્ણુ હવે ઉમેરેલું હોવાથી તદ્દમા અપૂર્ણતા ગી છે વળી કા ટનીટોરી, મી બીમ્મ, તથા ના દાર્નલ વગેરના પુસ્તકો આ'ની મુદ્રણપ્રત તથા ગતી રેગે લાગુ નહી હોવાથી તદ્દમના રાચન રખતે મ્દ કંગેલી નાવ આધારે અવ તગ્ણુ લીધા છે તેથી દ્વિત્ય તદ્દમા પણ અપૂર્ણતા કે ત્રી માલમ પડે તો તે બંન નુ વાચકવર્ગની ક્ષમા માગુ છુ પગિશિન્દ ૧ લુ- જિટનાક નાનાર્થ નબ્દોની વ્યુત્પત્તિ' નામે ગ્હોગે ભાગે પૂર્વ શુદ્ધિ- પ્રાશમા પ્રગટ થયેનુ શ્રીયુત મળુવાનનામની આજ્ઞાથી અહી મમ્મુ છે

આ નિબધને શ્રીસયાજી માહિત્યમાળા'મા પ્રગટ કરવાની મગ વા ગી આપના બદલ નુ શ્રીયુત મળુવાન ગ્ણુછોડવાન મજમુદાગનો ખામ નક્ષી છુ તથા કિમતી મચના, વગેરેની મદ માગે ગ ગ મોહનશાય દલીયદ દેસાઈનો દૃતગી છુ આ નિબધને અસ્તિત્વમા લાવવા મુખ્ય કારણનૂત જે કોઈ હોય તો તે મને ૧૯૨૬ની માલના પાટણુ દાધરજ્જલના હેડમાસ્તર આલેગ ગ ન ક'યાણુગય નયુભાઈ જતપી છે, તગ્ણુ સામાન્ય જ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા'ની ચોજના તદ્દમો ન ગખી પૂવ તૈયાગી કરવાનો પ્રસગ મ્દને ન આપ્યો હોત તો આ નિબધ અસ્તિત્વમા આનત કે કેમ તે શકા છે છેવે મુદ્રણપ્રતમા વાગવા સુધાગરધાગ મહન ગી કાગજપૂર્વક મુદ્રણમામ કર્યા બદન નુ ગ નિલુનનદાસ કીશીભાઈ પટેલનો આભાગ માનુ છુ

આ પુસ્તકમા ધણુ વાંધાભર્યું હશે, એમ નુ સમજુ છુ ગુજરાતી ભાષામા આ નિબધ હલુ બાલ્યારગ્યામા છે અનેક તગ્ણુથી આ સબધી જુદી જુદી દષ્ટિએ ઉદાપોહ થગે ત્દારે જિટલે વર્ગે અમુક મુદ્દા થાજે પડશે તે કહી શકાય નહી મ્દને જે'વુ ભાસ્થુ તે'વુ લખ્યુ છે એ લખરામા કોઈના પ્રત્યે મ્દાગમા અનાદરવૃત્તિ ન હોય છતા મ્દાગી જૂન સુધાગરને નુ પગેપગે તૈયાગ ગ્ણુ છુ પ્રથમ

દષ્ટિએ મત્ય લાગનાર કેવળ મિથ્યાભામ પણ હોવા મભવ છે, એ આ બાબતનો અભ્યાસ કરનારને જાણીતુ મત્ય છે. માટે ને બાબત દુઃખપ્રદ ન હોઈ શકે

આ પુસ્તક લખનામા જે જે પુસ્તકો ઉપકારક નીવડ્યા છે તે તે પુસ્તકના લેખક તથા પ્રકાશક-મૌનો હું આભાર માનુ છું આ પુસ્તક શુભદાતી લાપના અભ્યામકાને ઘોડેપરો અશે પણ મહાય-ભૂત થશે તો હું મ્હારો પ્રયાસ મકળ થયો સમજીશ. અતમાં ગોસ્વામી તુષમીનામછના શબ્દોમા આ વિષયના વિદ્વાનોને પ્રાર્થના કરી ત્હેમના ઝણુનો સ્વીકાર કરી વિરમુ છું

“હ્રમિદ્દિં સજન મોર ડિઠાઈ । સુનિદ્દિં ચાલવજન મન લાઈ ।

જોં બાલક વજ તોતમિ ચાતા । સુનદિં મુદિત મન પિતુ અર માતા” ॥

(ગામાપણુ ૧-૧૨-૮)

૨-૯-૩૫	}	લેખક
નાનામુગ્દામની ખડખી વસો. (નડિયાદ થઇને)		ચતુરભાઈ પુરુષોત્તમદાસ પટેલ.

પુસ્તક મળવાનું ફેંકાણું

શ્રી પુસ્તકાલય સહાયક મહકારી મડળ, લિ

ગવપુરા, વડોદરા.

અગર

લેખક પામેથી

ઉપયોગમાં લીધેલાં મુખ્ય પુસ્તકો

(૧) અંગ્રેજી—

- 1 'Gujarati Language & Literature" Vol I-II By N B Davaria (નુ બા મા)
- 2 'Wilson Philological Lectures" By R G Bhundhru (ભાવણ)
- 3 "Notes on the Grammar of the Old Western Rajasthani with special reference to Apabhraṃsh and to Gujarati and Marwadi" By P L Tessitori (Notes)
- 4 'Comparative Grammar of modern Asian Languages of India" By Mr Beames
- 5 Comp Gram of Gudiari Languages" By Dr Hoernle
- 6 "Origin and Development of Bengali Language" By S K Chatterjee

(૨) સંસ્કૃત—

- (૧) ચામૌકિ રામાયણ
- (૨) માલવિકાગ્નિમિત્રમ્
- (૩) સ્વપ્નવામવદત્તમ

(૩) પાલી—

- (૧) સુત્તનિપાત (પી વી બાપ્પ)

(૪) પ્રાકૃત—

- (૧) વસુદેવદિષ્ટી (ભારતનગર, ને આ મલા) (વસુ)
- (૨) કુમારપાલપ્રતિબોધ (આ પ્રાચ્યભાગા) (કુમાર પ્ર)
- (૩) પ્રાકૃતકથામય (શુ નિદાપીદ) (પ્રા ક મ)
- (૪) સિદ્ધહેમ-પ્રાકૃત અધ્યાય (મીયાગામ) (મિ હે કે ૮-૪)
- (૫) ગાયામપ્તશતી (નિર્જયભાગર) (ગા મ)

(૬) ગૌડવદો (ભા. ઝા. રી. સ્વિટ્સરલેન્ડ-પુના)

(૫) અપભ્રંશ—

(૧) ભવિષ્યત્કથા-પચમીકથા (ગા. પ્રાચ્યમાળા) (ભવિ.)

(૨) જમહરચરિત્ર (કારંજી સીરીઝ, સી. પી.) (જસહર)

(૩) અપભ્રંશગી (ગા. પ્રાચ્યમાળા)

(૬) મરાઠી-(જૂની)—

(૧) જ્ઞાનેશ્વરી (કુટે-નિર્ણયમાગર-સંક ૧૮૪૫) (જાને.)

(૭) ગુજરાતી—

(૧) પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહ (ગા. પ્રાચ્યમાળા) (પ્રા. ગુ. કા. સં.)

(૨) કાદંબરીનું ગુજરાતી સંસ્કૃત ગદ્યકથાનક (પુરા. ત્રે.)

(કા. ગુ. સં. ગ. ક.)

(૩) પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ (ગુ. વિદ્યાપીઠ) (સંદર્ભ.)

(૪) વિમળપ્રબંધ (મ. બ. વ્યાસ) (વિ. પ્ર.)

(૫) પંદરમા સૈકાનાં ગુર્જર કાવ્યો (ગુ. વ. સોસાયટી) (પ્રા. ગુ. કા.)

(૬) ભાસજીકૃત કાદંબરી પૂર્વભાગ (કે. હ. ધ્રુવ. પ્રથમ આવૃત્તિ) (કાદં.)

(૭) હરિદીપાંખોડશકળા (ગુ. વ. સોસાયટી) (હરિપો.)

(૮) કાન્હડદેવપ્રબંધ (ડેરાસરી) (કા. પ્ર.)

(૯) સિંહાસનગત્રીશી (ભડોળ કમિટી) (સિંહાસન.)

(૧૦) જૈન ગુર્જર કવિઓ ભા ૧ (મો. દ. દેમાઈ)

(૧૧) શુદ્ધિપ્રકાશના અંકો (શુ. પ્ર.)

(૧૨) ક્ષારસી-અરબી શબ્દોનો કાળ. (ગુ. વ. સોસાયટી)

(૮) ઉત્તારા—

(૧) સુદયવત્સ ચરિત્ર પ્રબંધ (ભીમ કવિ) (સુદયવત્સ.)

(૨) વિદ્યાવિલાસ પવાડો (હીરાજી દસરિ) (વિદ્યાવિ.)

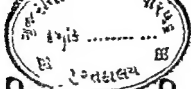
(૩) નેમિનાથકાગ (જયશંખરમૂરિ) (નેમિ)

(૪) ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય (ગુણરત્નમૂરિ) (ક્રિયારત્ન.)

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	૧ હુ	નો ભાષાનો અવતાર . .	૫	૧—૧૮
પ્રકરણ	૨ હુ	સામ્યાપારના ટેવાક મિદ્ધાત	૫	૧૯—૩૭
પ્રકરણ	૩ હુ	સામ્યાપારના ટેવા- મિદ્ધાત (આતુ)	૫	૩૮—૫૪
પ્રકરણ	૪ થુ	પ્રાકૃત ભાષાઓ	૫	૫૫—૫૮
પ્રકરણ	૫ મુ	પ્રાકૃત ઉત્તર્ગ . .	૫	૫૯—૬૯
પ્રકરણ	૬ ફુ	ગુજરાતી ઉત્તર્ગ .	૫	૭૦—૮૯
પ્રકરણ	૭ મુ	ગુજરાતીને અપભ્રંશનુ ક્રમ	૫	૯૦—૯૬
પ્રકરણ	૮ મુ	જૂની ગુજરાતીનો નમૂનો	૫	૯૭—૯૯
પ્રકરણ	૯ મુ	નોખા સ્વરનુ અગ્નિતત્વ .	૫	૧૦૦—૧૦૪
પ્રકરણ	૧૦ મુ	જાતિ-ચયન .	૫	૧૦૫—૧૦૩
પ્રકરણ	૧૧ મુ	મર્યાદા-મિશ્રણ . .	૫	૧૦૪—૧૦૭
પ્રકરણ	૧૨ મુ	વિભક્તિપ્રત્યયો	૫	૧૦૮—૧૧૬
પ્રકરણ	૧૩ મુ	વિભક્તિપ્રત્યયા (આતુ)	૫	૧૧૭—૧૧૯
પ્રકરણ	૧૪ મુ	ધાતુઓ	૫	૧૨૦—૨૦૫
પ્રકરણ	૧૫ મુ	ધાતુઓ (આતુ)	૫	૨૦૬—૨૨૦
પ્રકરણ	૧૬ મુ	પ્રેરૂપ	૫	૨૨૧—૨૨૮
પ્રકરણ	૧૭ મુ	મર્ગિય	૫	૨૨૯—૨૫૦
પ્રકરણ	૧૮ મુ	લ/	૫	૨૫૧—૨૭૪
પ્રકરણ	૧૯ મુ	અર્થ	૫	૨૭૫—૨૮૪
પ્રકરણ	૨૦ મુ	દૃષ્ટ	૧૫	૨૮૫—૨૮૯
પ્રકરણ	૨૧ મુ	અવ્યય	૫	૩૦૦—૩૨૪
પ્રકરણ	૨૨ મુ	પદવિન્યાસાદિ	૫	૩૨૫—૩૨૬
પ્રકરણ	૨૩ મુ	નિર્મિત એ-ઓની પૂર્વાગ્રથા	૫	૩૨૭—૩૪૪
પરિશિષ્ટ ૧ હુ		અનાજ નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ	૫	૩૪૫—૩૬૩
પરિશિષ્ટ ૨ હુ		અવ્યયના શબ્દોની સ્ત્રી	૫	૩૬૪—૩૭૦
પૂર્વ			૫	૩૭૧—૩૭૬
પૂર્વ			૫	૩૭૭—૩૮૦

જૂની ગુજરાતી ભાષા

પ્રકરણ ૧ લું

લોકભાષાનો અવતાર

હિન્દુસ્તાનની બીજી આર્ય-ભાષાઓની માફક ગુજરાતી પણ સંસ્કૃતની પ્રપૌત્રી છે. મંદ્રૂત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ને ગુજરાતી-એ ક્રમે લોકભાષાનો વિકાસ થયો છે. પાણિનિએ મંદ્રૂત ભાષાને શૃંગ્લભાષા કરી તેની શિષ્ટતા ગાયવવાદ્ધી તે ભાષા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. વેદની ભાષામાં અને તે પછીની બ્રાહ્મણ અને આરણ્યક ગ્રંથોની ભાષામાં અન્ય રંગો માથેના સંપર્કને લીધે વિકારો ને વિદેશીય તરંગો દાખલ થઇ ગયાં હતાં, એ વાત અપ્રત્યક્ષ છે. અથર્વવેદની અંદર બ્રાહ્મિયન મંદ્રૂતિના સર્પ, વગેરેના ઝેરને ઉતારવાના મંત્રશબ્દો દાખલ થવા પામ્યા છે, એમ અ. લોકમાન્ય રીળકે પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ પ્રમાણે ભાષામાં દાખલ થતી અશુદ્ધિને અટકાવવા અને તેની શિષ્ટતા જાળવવા પ્રથમ પ્રયામ કરનાર જો કોઇ હોય તો તે પ્રખર વૈયાકરણ ભગવાન પાણિનિ છે.

• ભાષાશુદ્ધિ જાળવવાની ભગવાન પાણિનિની આટલી તાત્કાલિકી હોવા છતાં લોકભાષાનું સ્વરૂપ તેનાથી શી રીતે ગયવાય? પાણિનિને આ ભગીરથ પ્રયામ કરવો પડ્યો તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેના અમયમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષા ધીમે ધીમે અપભ્રંશ થવા લાગી હતી. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોમાં પણ તેનો એવ લાગેલો. તેથી વિદ્વાનની ભાષા

શુદ્ધ રહે તેટલા વાગ્દેશો પોતાની 'અપ્રાધ્યાયી' લખી જતાં જનતાની ભાષા આવા પ્રવાસથી પોતાનો પ્રવાસ છોડી દે, એ બનવું અશક્ય છે. પશ્ચિમી ભાષાના એ શ્લોક પડી ગયા (૧) પાણિનિના વ્યાકરણને અધીન વિદ્વાનોની ભાષા ને (૨) મામાન્ય જનતાની લોકભાષા. ગમાયણ ભાગવતાદિ મન્દૂત પુત્રકામા એવા કેટલાક પ્રયોગો છે જેને અપાણિનીય પ્રયોગ કહી શકાય. આવા પ્રયોગોને 'અપ્રાધ્યાયી' કહે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તે અશુદ્ધ પ્રયોગજ કહેવાય. ધાતુના મબધક જૂતકૃતના રૂપમાં, જે ધાતુ પૂર્વ ઉપમર્ગ આવ્યો હોય તેજ ન પ્રત્યય લગાડાય છે, છતાં મન્દૂતમાં પાછળથી ઉપમર્ગ ગદિત ધાતુને પણ ય લગાડવામાં આવ્યો છે. ધાતુના પદમાં પણ વિવેક જળવાયો નથી. આ બધી અમર લોકભાષાની બન્ને ભાષાઓએ અમરપરમ એક બીજા ઉપર અમર કરી છે, છતાં પડિતોની ભાષામાં ને લેખના લખાણમાં સન્દૃત ભાષા અવવાદ ગઈ.

અહીં એક પ્રશ્ન ઉપજિત થાય છે. પ્રાકૃત ભાષા મન્દૂતમાંથી જન્મી કે સન્દૃત પ્રાકૃતમાંથી. પાણિનિના વ્યાકરણને આધારે એલાની ભાષા તે મન્દૂત. પાણિનિ પૂર્વે ભાષાને 'સન્દૃત' એવું નામજ આપવામાં આવ્યું ન હતું. પાણિનિએ થોડા ધણા મન્દૂકરો આપ્યા. અશુદ્ધને ખાતલ કરી શુદ્ધ લાગ્યા તેટલા રૂપ મધર્વા, માટે તેને મન્દૂકાર પામેલી-મન્દૂત એવું નામ તેના સમયથી પ્રાપ્ત થયું. પાણિનિની પૂર્વે લોકભાષાએ કાષ્ઠક જુદું અરૂપ લીધું હતું, માટે તે પાણિનિને પ્રવાસ કરવો પડ્યો. એટલે પ્રાકૃત લોકભાષા પાણિનિના પદના જન્મથી હતી. તેથી પાણિનિના મન્દૂતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાનો જન્મ થયો, એમ કહેવું ઉચિત નથી, તેમ કેવળ પ્રાકૃતમાંથી પણ પાણિનિએ મન્દૂત ભાષાને ઉપખતી કાઢી નથી. વૈદિક કે મદામન્દૂત-માંથી પ્રાકૃત તેમજ પાણિનિનું મન્દૂત ઉદ્ભવ્યું છે. છતાં પ્રાકૃતને પાણિનિના મન્દૂતની અમર ચાલ ગઈ છે.

પ્રાકૃત વૈદિક સંસ્કૃતમાથી જન્મ્યુ, તે જોવા થોડાં ઉદાહરણ લેઈએ તે રૂપ જૂજ હોના છતાં પણ એટલું તો તે બતાવે છે કે પ્રાકૃત-લોક ભાષાએ પાણિનિ પૂર્વે જુદાં ૨૫૩૫ લીધું હતું

(૧) વૈદિક સંસ્કૃતમા મસ્મે રૂપ બધી વિલક્ષિતઓમા વપરાતું પાસક મુનિ જણાવે છે. તે ઉપરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશમા અમ્મે રૂપ આવ્યું પાણિનિનું વ્યય્મ રૂપ લો- ભાષામા ઝાઝું મ્યાન પામ્યું નથી

(૨) સ નાવિત (હગમ) શબ્દ જાતે વૈદિક સંસ્કૃતના સ્થાપિત ઉપરથી આવે સ નો હ યર્ષ આવ્યો છે પાલી-પ્રાકૃતમા જ્ઞાવિઝ શબ્દ છે તે પાણિનિના નાવિત ઉપરથી આવ્યો હોય તો જ્ઞાવિઝ કે નાવિઝ રૂપ હેમુ જોઈએ પરંતુ જ્ઞા' મા જે હ છે તે સ્ના ની મ્મૃતિ કરાવે છે. એટલે સંસ્કૃત નાવિત અને પ્રાકૃત જ્ઞાવિઝ બન્ને જૂના રૂપ સ્થાપિત-સ્થાપિત ઉપરથી આવ્યા

(૩) પાણિનિના સંસ્કૃત પ્રમાણે ભાસ્વામ્ય નામનો પ્રત્યય ત્વ કે ત્તા, પણ પ્રાકૃતમા ત્તણ પ્રત્યય વપરનો તે વૈદિક ત્વન પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો ગુજરાતીમા વપરતો 'પણ' પ્રત્યય (ધડપણ) તેમજ 'તણ' (એવાતણ) બન્ને વૈદિક ત્વન ઉપરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા આવ્યા છે

(૪) ક ધાતુ માટે ઋતિ કે કુરુતે રૂપ પાણિનિ પ્રમાણે થાય, પણ પ્રાકૃતમા તે ઉપરથી આવતા કરદ ઉપગમ કુણક રૂપ વપરાતું તે વૈદિક કૃણોતિ ઉપરથી આવ્યું

(૫) મબધ્વ જલકૃદત માટે પાણિનિના સંસ્કૃતમા ત્તા મબ્ધ્વ પણ પાલી, પ્રાકૃત ને અપભ્રંશમા વૈદિક ત્વન ઉપરથી

તૂળ-દૂળ-ઠૂળ અપભ્રંશ ણિણ્ણુ-ણિણ્ણુ. વગેરેમાં જે ણ અતે છે તે વૈદિક મંદૃત પરથી આવ્યો આવ્યો છે.

(૬) પાણિનિના મંદૃત પ્રમાણે અકાગત નરગ્ગનિનાં નામ માટે પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય અસ્ય છે. વૈદિક મંદૃતમાં બેવડો અન્+અન્=અન્સ હતો. પાણિનિ પ્રમાણે 'જન'નું 'જનાઃ' રૂપ ને વૈદિક મંદૃત 'જનાય.' થતું. આ વૈદિક રૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત મબોધન બહુવચનના રૂપ 'પુત્તાહો, જગાહો', વગેરે આવ્યાં.

(૭) મંદૃતમાં યુષ્માક રૂપ છે, પરંતુ પાક્ષીમાં તુમ્હાક છે. યુષ્માક ઉપરથી તુમ્હાક બને, એ મંભવિત લાગતું નથી. એટલે જૂના વૈદિક યુષ્માક ઉપરથી શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ત નો લોપ થઈ યુષ્માક-યુષ્માક રૂપ આવ્યું ત્હારે બીજી બાજુ પાક્ષીમાં તુમ્હાક રૂપ થયું. પાક્ષીમાં ત નથી હોયો એ ત્હેનું જૂનું શિષ્ટ સંસ્કૃત પ્હેલાં પ્રચારમાં આવેલું રૂપ છે, એમ સ્પષ્ટ છે. બીજું પાક્ષીમાં મંદૃત 'અવનો' જેવો એવ ઉચ્ચાર થતો ને લખાતો તેમ મંદૃતમાં પણ ત્ હોતાં બળેલી યથુતિ બતાવે છે કે સં. યુષ્માક રૂપ શિષ્ટ મનાત્રા છતાં લોક ભાષાના મંદૃકારનો પામ એને બેઠો છે.

(૮) પાણિનિના મંદૃતમાં સંબધક ભૂતકૃદંતનો ય ધાતુ પૂર્વે ઉપ-મર્ગ હોય તો વપરાતો, પણ પ્રાકૃતમાં ઉપસર્ગ રહિત ધાતુઓને પણ ય માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો ફક્ત લાગતો. ત્હેનું કાચુ વૈદિક મંદૃતમાં ઉપમર્ગ ને ધાતુ વચ્ચે અનેક શબ્દો આવવાથી ધાતુ બળે ઉપસર્ગ રહિત હોય તેમ લાગતું તેથી.

(૯) પાણિનિના મંદૃત પ્રમાણે ચર્ ધાતુનું 'ચરવિ (ચ. કા. ત્રી. પુ. એ વ) રૂપ થાય પણ બ્રાહ્મણ મન્યની ભાષામાં (પાણિનિ

પૂર્વની) ચરાતિ. ૩૫ ચતુ. “ચરાતિ ચરતો મગઃ” (ઐતિરીય બ્રા.) આવાં-બ્રાહ્મણ ગ્રન્થની ભાષાનાં ૩૫ જેવાં પ્રાકૃતમાં ૩૫ ચતાં. “સુદુ મવ મળાદિ” (ભાષાવિકા અંક ૧). પાણિનિના સંસ્કૃત પ્રમાણે મળાદિને બદલે મળતિ થાય છે.

(૧૦) સ્કારાંત નામના તૃતીયાના બહુવચન માટે પાણિનિના સંસ્કૃત પ્રમાણે એ પ્રત્યયઃ જનૈઃ, મનુષ્યૈઃ. પણ વૈદિક સંસ્કૃતમાં એમિઃ પ્રત્યય પણ હતો. જનેમિઃ, મરેમિઃ. આ વૈદિક પ્રત્યય ઉપરથી પ્રાકૃતમાં એમિ પ્રત્યય આવ્યો જનેમિ, મરેમિ, વગેરે.

(૧૧) સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત આસાદ્ય પ્રત્યય દિ વૈદિક ધિ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો. ‘શુષુ’ માટે વેદમાં શુષિ વપરાતું. તે ઉપરથી પ્રાકૃતમાં શુષુદિ ૩૫ થયું.

(૧૨) પાણિનિના સંસ્કૃતમાં જ નથી, છતાં પૈશાચી પ્રાકૃતમાં તે આવ્યો છે, અને ગુજરાતીમાં હાલ વપરાય છે. તે વૈદિક સંસ્કૃતમાં હતો. “અમિમિલે પુરોહિત” ॥

(૧૩) સંસ્કૃતમાં પથાત વપરાતું. તે ઉપરથી પ્રા. પચ્છા થાય. પણ અપ. પચ્છહ ૩૫ વૈદિક પથ (નામ)ના સાતમી એ. વ. પથે-પચ્છે-પચ્છહ ૩૫ે આવ્યું લાગે છે. આ પથ નામ પશ્ચિમ શબ્દમાં જળવાઈ રહ્યું છે.

(૧૪) વૈદિક એવ (ઙવ) ઉપરથી અપઙ્રંશ જેમ્વ, જિવ્, જેમ, જિમ ૩૫ આવ્યાં છે.

આ રીતે વૈદિક સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાઓ ઉદ્ભવી, અને સંસ્કૃત પણ તેમાંથી આવ્યું. એટલે ‘સંસ્કૃત’થી પાણિનિનું સંસ્કૃત

માની તે ઉપગ્રથી પ્રાકૃતભાષા ઉદ્ભવી, એ કટલેક અંગે ખોટું છે તેમ પ્રાકૃતભાષી પાણિનિનું મન્દૃત ઉદ્ભવ્યું, એ પણ ખોટું. પ્રાકૃત અને મન્દૃત બન્ને વૈદિક સંસ્કૃત-સાહ્યક આગળથી અન્ધોની ભાષા-ભાષી જનમ્યા.

લોકભાષાનું રૂપ જગડતું ચાલ્યું તે ચાલ્યું તે લોકભાષાના બ્દેશના પાછળથી પ્રાન્તિક બેદ પડી જુદી જુદી પ્રાકૃત ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. તે બધાના મૂળતત્ત્વો તો લગભગ મમાન હોવા છતાં જૂન રૂપ નોખા પડવાથી પ્રાન્તિકતાનો આરોપ થયો. આ બધા બ્દેશમાં જૂનું જે બ્દેશ તે પાલી ભાષા બોલેલું ધર્મના અન્ધો તે ભાષામાં લખાયેલા છે એમાં મન્દૃતના ઘણા રૂપ જળવાઈ ગયા છે અઘતન જૂત જે પ્રાકૃતભાષી કથાવગેય થયો છે તે પાલીમાં વપરાયો છે હલપાદિ, જઞાનિમ્બુ, વગેરે અઘતનજૂતના રૂપ છે વળી પાલીમાં હુવાન, દિસ્વાન, હિવાન, છેત્વાન, વત્વાન, જેવા વૈષ્ણિક રૂપ ઉપગ્રથી મળ્યાં છે જૂત રૂદન્તના રૂપ પણ વપરાયા છે સર્વનામના પ્રત્યયો નામને લાગવા પાલીમાં શરૂ થયા છે. સ્માત ને સ્મિન્ પ્રત્યયો, સર્વનામના નગ નાન્વતગ જાતિના પાચમી ને માતમી એક વચનના, તે નામને લાગ્યા છે વન્યસ્મિ, વનસ્મિ, કાવમ્હા, મેયુનસ્મા, પાસાદસ્મિ, (તમ્હા વમ્હિ મર્વનામ) લેકસ્મિ, લેકમ્હિ, વગેરે આ ઉપગ્રથી પ્રાકૃતનો મ્મિ પ્રત્યય આવ્યો. પ્રાકૃત તમ્હા, કમ્હા, જમ્હા, ઉપગ્રથી અપમ્હા જહાં, તહા, કહાં, વગેરે પાચમી એક વચનના રૂપ આવ્યા.

આ પ્રમાણે પાલી ભાષા તે મન્દૃતનું નિકટનું લોકભાષાનું રૂપ છે પાણિનિના મન્દૃત પૂર્વે જે લોકભાષા બોલાતી તે પાલી ભાષા જ હોવી જોઈએ જગવાન શાક્યમિહે પોતાનો ઉપદેશ લોકભાષામાં આપ્યો હતોના મુખ્ય બે કાણુ જણાય છે (૧) સામાન્ય જન-

તાને-ધાંચીમોચી સૌને પોતાનો સદેશો પ્હોંચડવાની ત્હેમની ઉત્કટ ઇચ્છા (૨) લોકભાષાનું પ્રાબલ્ય.

લોકભાષા શબ્દનાં રૂપની વિપુલતા ને બારીક બેદનો અનાદર કરી સરળ લાગે તેવાં જરૂરનાં રૂપ સંધરી ખીમ્મને જતાં કરે, એ વાત બિલકુલ સ્વાભાવિક છે. આ ધોરણે પ્રાકૃત ભાષામાં મંરૂતના કાળ ને અર્થની સંખ્યામાં ઘટાડો થઈ ગયો. આત્મનેપદ ને પરસ્મૈપદનો વિવેક શિથિલ થઈ ગયો, દશ ગણોની કંઠપના માત્ર દેટલાંક સિદ્ધ રૂપોમાં ટકી રહી, નામના પ્રત્યયો સ્વરાન્ત ને વ્યંજનાન્ત નામ માટે જુદા હતા તે લગભગ સમાન થયા, કૃદન્તમાં આત્મનેપદ ને પરસ્મૈપદનો વિવેક લગભગ નાશ પામ્યો, મંબધાર્થ કૃદન્તના ત્રણ પ્રત્યય ત્વા, ય, ત્વ નો વિવેક નાશ પામી ઉપસર્ગ હોય અગર ન હોય તોપણ ય નો ફજ બહુધા વપરાવા લાગ્યો, જે લવિધ્યકાળને બદલે અદ્યતન લવિધ્યત એકલો પ્રાકૃતમાં રહ્યો. આ જાતની વિપુલતા ને વિવેકનું ધોરણ પ્રાકૃતમાં શિથિલ થયું. પરોક્ષભૂત કથાવશેષ થયો, વિધ્યર્થ ને વર્તમાન કાળના પ્રત્યયોનો વિવેક નાશ પામી વિધ્યર્થના પ્રત્યયો વર્તમાનમાં તથા આચાર્યમાં વપરાવા લાગ્યા.

આ જાતની સરળતા પ્રાકૃતમાં આવી. પ્રાન્તિક પ્રાકૃતો ઉત્પન્ન થઈ, અને હેત્રે ત્હેમાંથી અપભ્રંશ ભાષા વિકાસ પામી. અપભ્રંશ ભાષાને આદિર લોકોની ભાષા માનવામાં આવે છે. પરંતુ વર્તમાન ભાષાએને અપભ્રંશનું જે ઝણુ છે તે જોતાં. અપભ્રંશ ભાષા મળી આદિરની હોવા છતાં ત્હેનું પ્રાબલ્ય ઘણું હોતું જોઈએ. પશ્ચિમમાં તે ભાષા સામાન્ય જનતાની ભાષા બની હોવી જોઈએ. તે ભાષાનો ઉદ્ભવ કાળ ઇ. સ. ના સાતમા સૈકાથી નોંધવામાં આવે છે. પરંતુ કાલિદાસના 'વિક્રમોર્વશીય' નાટકના ચોથા અંકમાં અપભ્રંશ રૂપ મળી આવતાં હોવાથી ત્હેનો પ્રાદુર્ભાવ તે સમયે થયો હોવાની સંકા

નવ છે. ભાષાને સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે લેખાતાં સૈકાં લાગે. તે પૂર્વે
તેનાં લિપ્ત રૂપને ભાષાભેદ ગણી અવગણનામાં આવે તે સંભવિત છે.

ગુજરાતી ભાષા સૌરસેની પ્રકૃત દ્વારા ગુર્જર અપભ્રંશમાંથી
ઉત્પન્ન થઇ એમ માન્યતા છે. દરેક પ્રાકૃતનું અપભ્રંશ રૂપ પણ
(જુદું હવું, એમ માનવામાં આવે છે. પરંતુ સામાન્ય પ્રાકૃતથી
પ્રાન્તિક પ્રાકૃતોનો જોડલો (જૂજ) બેદ તેટલોજ તદ્દમનાં અપભ્રંશનો
પણ હોવો જોઇએ. મધ્ય પ્રાન્તના અપભ્રંશમાં ને ગુજરાતના અપભ્રંશમાં
બહુ ફેર હોય તેમ જણાતું નથી. થોડાં ઘણાં પ્રાન્તિક રૂપ, તેમાં
મળે, એ સંભવિત છે; બાકી બહુ બેદ નથી. આ અપભ્રંશ ભાષાનું
વ્યાકરણ. હેમાચાર્યે “સિદ્ધહિમ વ્યાકરણ”ના આઠમા અધ્યાયને
અંતે આપેલું છે, તેમ છ. સ ના ૧૨મા સૈકા પછી થયેલા વૈવાકરણો
પણ અપભ્રંશ ભાષાને જૂલના નથી. વિ. સં. ૮૩૫માં રચાયેલી
‘કુવલયમાલા કથા’માં ‘જુદા જુદા પ્રાન્તની બોલીની ખાસિયત
આપતાં લખ્યું છે કે-‘જઠ રે મઢવં’ મળિરે અહ પેચ્છઈ ગુર્જરં અવરે ।
“આદમ્હ કાહ તુમ્હ મિત્તુ મળિરે પેચ્છઈ લાહે । ‘દિગલ્હે મહિલ્હે’
જઠવિરે તત્તય મઢવે.” અહીં લાટ દેશને જુદો ગણ્યો છે. ગુર્જર દેશ
ઉત્તર ગુજરાત ને મારવાડને માટે વાપરેલો લાગે છે. તેમજ મેલા,
ગંલા, વગેરેના જેવાં લવાળાં રૂપ મરાઠી ભાષાની ખાસિયત તરીકે
નોંધ્યાં છે, જો કે તેવાં રૂપ ગુજરાતીને પણ સામાન્ય છે, છતાં
બહુધા સંજગાય એટલે ખાસ લક્ષણમાં નંધાય. આમાં અપભ્રંશ રૂપ છે.

વિ. સંવતના ૧૫-૧૬મા સૈકા મધ્યી ગુજરાત, મારવાડ ને
રણપૂતાનાના કેટલાક ભાગમાં એક ભાષા બોલાતી હતી. જેને ડો.
ટેસીટોરી પોતાની ‘Notes’માં જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની (O. W. -
R.) ભાષા કહે છે. તેમાં ને જૂની, ગુજરાતીમાં બહુ બેદ નથી;

કારણ ડૉ. ટેસીટોરી નોટમની પ્રસ્તાવનામા જણાવે છે કે 'O. W. R. is an immediate offspring of સૌરસેની અપભ્રંશ and the common parent of Guj. & Mar.' આ પ્રમાણે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા સૌરસેની અપભ્રંશમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, અને વળી તહેણે (અર્વાચીન) ગુજરાતી ને મારવાડીને જન્મ આપ્યો. જૂની ગુજરાતી અર્વાચીન ગુજરાતીની જનેતા તેજ રીતે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ગુજરાતીની જનેતા એટલે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ને જૂની ગુજરાતીમાં ભેદ નથી. માત્ર જૂની મારવાડીનો પણ સમાવેશ કરવા ડૉ. ટેસીટોરીએ તહેણે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહી છે. આ રીતે રાજપૂતાના મારવાડમાં એક ભાષા પ્રચલિત હતી, તે પણ સાબીત થાય છે.

ગુજરાત પ્રાન્ત ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાનું નામકરણ થયું. ગુજરાતને 'ગુજરાત' એવું નામ ક્યારથી મળ્યું, ને કેવી રીતે તે નામ આમ્મું, તથા ભાષાને 'ગુજરાતી' નામ ક્યારથી મળ્યું, તે સંબંધી મુ. નરસિંહરાવભાઈએ પોતાનાં ભાષણો (ગુ. ભા. સા.)ના પુસ્તક ખીજમાં પૃ. ૧૬૨-૨૦૨ ઉપર બહુ ઝીણવટથી ચર્ચા કરી છે. 'ગુજરાત' એવું નામ પ્રથમ આલ્બેઝની (ઈ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦) આપે છે. આ હકીકત હોમણે મી. દેવદત્ત ભાણુદારકરના 'ગુજર્દો' નામના લેખ આધારે લીધી છે. ખીજે હિરલેખ માર્કોપોલો (ઈ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪) પોતાની મુઆફરીના વર્ણનમાં કરે છે. આ પ્રમાણે બાલ પૂરાવો છે, તેમજ સમયના નિર્દેશ વચરના 'વસ્તુપાલરાસો' માં 'ગુજરાત' શબ્દનો નિર્દેશ છે.

“વસ્તુપાલ તેજિગ તળઠ અમ્હે ચોલિસ રાસો ।

મરતમેત્ર ઘુરિ ગુજરાત અનહિલપુર વામો ॥

(પ્રાચ: વિ.મં. ૧૫૪૮)

તે ઉપગત 'સમરાસુ' (વિ મ ૧૩૭૧) ને 'કાન્હડદેખમ્' (વિ મ ૧૫૧૨) માં આ શબ્દ વપરાયેલો ત્હેમણે નોધ્યો છે ('સમરાસુ'ની સાથે ૧૪૭૧ ને બદલે મ ૧૩૭૧ જોધયે)

(૧) '...ઠિય ઇ સમરક ઇ સમરક ઇ સમર આલિઝ ગુજરાત' (અમરાસુ ૩૭)

(૨) "ગુજરાતિ તે કહીછ કિસી" (કાન્હડે પ્ર ૧-૨૧)

આ તો 'ગુજરાત' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો, પણ ત્હેની અગમીમાં સબધી કશો નિર્ણય થઈ શકે નહીં

'ગુજરાત' શબ્દ શી રીતે આવ્યો તે મબધી મુ નરમિલગવ-ભાષ પૃ ૧૯૯ ઉપર જણાવે છે કે ગુર્જર લોકો માથે જ તે નામ આપ્યું, અને પછી અહીંના લોકોએ ત્હેને 'ગુજરાત' એવું પ્રાકૃત નામ આપ્યું, અને સંસ્કૃત પદિતોએ ત્હેને સંસ્કૃત રૂપ ગુર્જરા આપ્યું, છતાં 'ગુર્જરા' શબ્દનો ઉલ્લેખ નોધતા તેઓ જણાવે છે કે

(૧) ગુર્જરા નામ સંસ્કૃત મૂલ ભાષા નહતી ત્હારે મળી આવતું નથી

(૨) લગભગ ઇ સ ના આઠમા મૈકાના સમયનિર્દેશ વિનાના કાલજરના લેખમાં 'ગુર્જરામહલ' શબ્દ છે.

(૩) ઇ. સ ૮૪૪ (વિ મ ૯૦૦) ના મહોદયના ભોજદેવના દૌવતપુરના તામ્રપટમાં ગુર્જરામુમિ શબ્દ છે.

(૪) ૯૧૮ (કદાચ વિ મ) માં પ્રાકૃતમાં લખેલા કંકુડના ઘટચાલના શિલાલેખમાં 'ગુજરાત' શબ્દ છે.

- (૫) આદ્યમેરુની (૧૦૩૦ ઇ મ) 'ગુજરાત' શબ્દ નોધે છે
- (૬) શ્રીધરની દેવપદ્મ પ્રસ્થિતિમાં 'ગુર્જરાત્રા' શબ્દ વિ મ ૧૩૭૩ માં મળે છે
- (૭) માર્કોપોલો (ઇ મ ૧૦૫૪-૧૩૦૪) 'ગુજરાત' શબ્દ વર્ણનમાં નોધે છે
- (૮) 'મમરાગસુ'માં (વિ સ ૧૩૭૧) 'ગુજરાત' વપરાયો છે

આદ્યમેરુની 'ગુજરાત' શબ્દ હાનના ગુજરાતને વારતે વાપરતો હોય તેમ જણાતું નથી, કાગળ પાટણ વારતે 'અનહુલવારા' જુદો શબ્દ વાપરે છે છતાં સ ૧૩૭૧ના 'સમરાગસુ'માં 'ગુજરાત' "સમરુ આરિઠિ ગુજરાત" શબ્દ સોઠ મળેલી વર્ણન કરતા વપરાયેલા હોવાથી તે હાનના ગુજરાત માટે વપરાયો છે, એ યોક્ષ્મ છે એટલે મોડામાં મોડું ગુજરાત નામ હાનના ગુજરાત વારતે નિકમના ચૌદમાં સૈકામાં મળે છે

ગુજરાતી ભાષાનું નામ 'ગુજરાતી' ક્યાંથી પડ્યું તે સંબંધી ચર્ચા કરતાં મુ નગમિદગનબાઇ જણાવે છે કે નગમિદ મહેનો પોતે 'અપભ્રંશ ગિગ' વાપરે છે પદ્મનાભ કાન્હડા પ્રમુખમાં 'પ્રાકૃત' શબ્દ વાપરે છે, ભાનુ 'અપભ્રંશ' કે 'ગુજરાતી' શબ્દ વાપરે છે માત્ર પ્રેમાનંદે 'દસમસ્કંધ'માં બાધુ નામનું ગુજરાતી ભાષા (ઇ સ ૧૭૦૦ પૃષ્ઠ) 'ગુજરાતી' એમ પોતાના લખાણની ભાષા માટે વાપર્યો છે તેમજ જર્વિનનો લાયબ્રેરીયન લાકોઝ ઇ મ. ૧૭૩૧માં 'ગુજરાતી' ભાષાનો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે વિ મ ૧૭૫૦ પૃષ્ઠી ભાષાને 'ગુજરાતી' એવું નામ મળ્યું છે

ગુજરાત પ્રદેશમાં અપભ્રંશ પછી ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષનો ગાળો નાદ કરતા જે ભાષા બોલાતી હતેને ગુજરાતી ભાષા કહેવામાં મળે પોતાને વાંધો જણાતો નથી ગુજરાતને 'ગુર્જરદેશ' હતો કે 'ગુર્જરભૂમિ' કહી તેથી દેશની મ્યગસીમાં વાંધો આતો ન હોય તદ્દા સુધી કોઈ બાધ આવતો નથી નરસિંહ મહેતાના મમયમાં ગુજરાતની ભાષાને ગુજરાતી એ'તુ નામ નથી મળ્યું, એ'તુ દાગળુ માન એ છે કે શુદ્ધ પડિતોની ભાષા તે સસ્કૃત, એ મિનાયતુ બીજી બોલતુ તે પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અખો પોતાની વાણીને પ્રાકૃત મહે છે, છતાં એ'ની ભાષા ગુજરાતીજ છે, એમ મૌ કાંઈ માને અપભ્રંશ ભાષા હેમાચાર્યના મમયમાં હતેના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં બોલાતી નહીં હોય માટે હતેનું વ્યાકરણ હતેમને આપતુ પડ્યું અપભ્રંશને ઘણું અશે મળતી વિ સ ૧૨-૧૩ માં સૈકાની ભાષાને મધિ કાગની ભાષા-અતિમ અપભ્રંશ ગણી જૂની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ તપાસવામાં મહે વિ મ ના ચૌદમાં એમાંથી અદારમી મદીના અત સુધીની ભાષાનો મમાવેશ કર્યો છે તે પૂર્વે તેમજ તે પછી જૂની ગુજરાતીનો સમય જઈ શકતો નથી આ સમય ઘણો લાંબો લાગશે, પણ તદ્દેમાં થોડો ઘણો સધિકાળનો પણ સમાવેશ કરવો પડે ભાષાનો વિકાસ નોંધવામાં થોડાક વર્ષનો ગાળો આધો પાડો થાય, એ વિશેષ ન ગણાય

જૂની ગુજરાતીનો પૂર્વ અવધિ

જૂની ગુજરાતી ભાષાની શરૂઆત ક્યારથી માનવી, તે સબધી કિંમત મત છે જૂની ગુજરાતીની શરૂઆત હેમચંદ્રાચાર્યના અપભ્રંશ માં જોવી તે જોમ દીક નથી તેમ નરસિંહ મહેતાના જમાનાની ભાષાને ગુર્જર અપભ્રંશમાં ગણવી તે પણ ઇષ્ટ નથી એ બે વ્યક્તિઓની વચ્ચેના મમયમાં જૂની ગુજરાતીનો-ગુજરાતી ભાષાનો ઉદય થયેલો મળે છે એ ટેસ્ટિફીએ જે'ને જૂની પશ્ચિમ રાજ

અ્યાની '(O. W. R.) કહી છે ત્હને જૂની ગુજરાતી ભાષામાનવા ખાસ હરકત જણાતી નથી. તે ગુજરાત ને મારવાડની તે વખતની સામાન્ય ભાષા હતી, એ વાત વિદ્વાનો સ્વીકારે છે, તે પછી તે એકજ ભાષામાથી અર્વાચીન ગુજરાતી ને અર્વાચીન મારવાડી ઉત્પન્ન થાય, એમાં વાધો આવતો નથી અને દેગોનો સંપર્ક કંઈક અરો ઝોછો થતાં અને ભાષાઓની વિશિષ્ટતાઓ અતંત્ર રીતે ખીલે અને એકમાંથી બે ભિન્ન ભાષાઓ થાય.

હવે ગુજરાતી ભાષાની અમુક વિશિષ્ટતાઓ જે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પણ ચાલુ ગ્હી હોય તે વિશિષ્ટતાઓનો ઉદ્ભવ જ્ઞહારથી થયો ત્હારથી જૂની ગુજરાતીનો ઉદ્ભવકાળ મણી શકાય. તે વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) 'છ' ધાતુનો સાહુઅકારક ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોગ:— 'કરછ છછ', 'લિખછ છછ', વગેરેમાં 'છ' ધાતુનો ઉપયોગ મુખ્ય ક્રિયાપદ માથે અર્થના સ્પષ્ટીકરણ વાસ્તે થયો છે. તે પ્રયોગ મં. ૧૪૧૧માં રચાયેલી 'સમ્મક્ત્વ ઉપરની કથાઓ'માં થયો છે. ઉતાર્યા માલ ગમે તેટલી મોડી હગે તોપણ લલિયો નવીન ક્રિયાપદ ઉમેરે, એ શક્ય લાગતું નથી એટલે આ પ્રયોગ મોડામાં મોડો મં. ૧૪૧૧ માં તો શરૂ થયો હોવા જોઈએ. ત્હેની પૂર્વ અવધિ તે ખેલાંતું ગદ્ય સાહિત્ય વિગેય પ્રગટ થયે નક્કો કરી શકાય અત્યારે મં. ૧૪૧૧ને કામચલાઉ પૂર્વ અવધિ સ્વીકારીશું.

(૨) સંખવાર્થ કૃદંત જોડે 'કરી'ના પ્રયોગ:—હાલમાં આપણે 'ખાઈ કરીને પરવાર્યો', 'ન્હાઈ કરીને આગ્યો છું', વગેરે પ્રયોગમાં પૂર્વ ક્રિયાની સંપૂર્ણતા અચવવા 'કરી' 'કરીને' મંખવાર્થ કૃદંત વાપરિયે હિયે. તેથી જાનનો પ્રયોગ મં. ૧૪૧૧માં નં. ૧માં

જણાવેલી કથાઓમા ચયો છે ‘વગુ લેઇ કરી વેચઇ’ ‘આઇસુ દે કરી’, ‘ધમિ પગિ લણી કરી’, વગેરે પ્રયોગો મદર કથાઓમા છે.

(૩) દીર્ઘ સયોગલોપે—સયોગલોપ રૂતા પૂર્વે અગ્ર પ્રાયશ દીર્ઘ ચાના ઉદાહરણ સ ૧૩૫૦થી માગ પ્રમાણમા મળે છે

(૪) કર્મણિ રૂપનો આ—લખાય’, ગાય’, પડાગે’, ‘લખાતુ’, વગેરે પ્રયોગોમા હાલ કર્મણિ આ પ્રત્યય વપગાય છે મવત ૧૩૩૬મા ગ્યાયેલી ‘બાહિરિકા’મા ‘કરાય’, ‘જણાય’ રૂપ લાવના ‘કરાય’ ‘જણાય’ માટે વપગાયા છે

(૫) અગ (Oblique form).—ગીજ, વગેરે વિભક્તિઓને પ્રત્યય લગાડતા ઓકાગત નગ્નતિના નામ તથા વિગેયણ અને રૂકાગત નાન્યતર જાતિના નામનો આ કરવો પડે છે (નાન્યતર નામમા બ વ મા આ થાય છે) આ અગનો પ્રયોગ જૂનો છ છતાં આમ પ્રત્યય સાથે આશરે મ ૧૨૫૦થી થયેલો જડે છે ‘ભર મગલાઇ માહિ’ (અતિઆગ મ ૧૩૬૯) ‘માતિના રેગિ’ (સપ્તશ્લેષિગસ-૪૩ સ ૧૩૦૭) ‘દિવસ તણુઇ’ (નરમગ વ્યાખ્યાન મ ૧૩૫૮) *

૧ (૬) છઠીના નો-ની-નુ પ્રત્યય—આ તો ખામ ગુજરાતીનો પ્રત્યય ગણાય ત્વેની શરૂઆત પછી સવતના ઔદમા સૈકામા થયેલી છે ‘કણુની’ (સપ્તશ્લેષિગસ ૧૮ સ ૧૩૦૭) ‘ભવના’ (" ૭૫) ધગ્મનર (" ૮,)

* આ ‘નવકારવ્યાખ્યાન’ની બે જુદી જુદી સાગો નધાઇ છે ‘પૂજ્ય જિન વિનયજી પ્રાચીન ગુજરાતી ગર સદક’ પૃ ૨૧૯ ઉપર સ ૧૩૫૮ આરે છે, અને મુ નરસિદ્ધશપમાઇ (ગુ લા સ્તા પુ ૨, પૃ ૪૫) ઉપર સ ૧૨૫૭ આપે છે

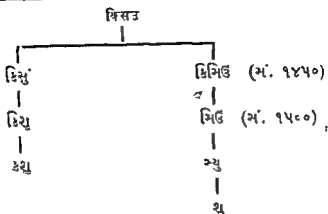
(૭) દેખતાં-કુનાં, વગેરે રૂપનો પ્રયોગ—આ રૂપો અપ દેક્ષન્તદ, કરન્તદ (વર્તં કૃદન્તના છટ્ટીના બ વ. ના રૂપ) ઉપગ્રથી આવ્યા છે અને તહેમની સર્યાત હાવના રૂપમા વિક્રમની ચૌદમી મદીની અધવચ થયેલી છે. ‘કરતા પઢતા, ગુણતા’, ખીન્ને ‘અતિ-ચાર’ મ ૧૩૪૦ ને સુમારે.)

(૮) અનુસ્વાર મોગો પઢનાં પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ:—આ પ્રયોગ પણ વિક્રમની ચૌદમી સદીની અધવચમા નોંધવામા આવે છે થાંભલી (મખ્તલેત્રિગમ્ ૫૧) ‘સાંભલઈ’ (” ૧૧૦), ‘સાંકલઈ’ (” ૩૪) ‘ખાંચે’, ‘ખાંચમક’ ‘ખાંદઉ’ (સદર્ભ. ૫ ૨૧૬ મ ૧૩૫૬), ‘ખાંચ’, ‘ખાંગ’ (મદર્ભ ૨૦૦ સ. ૧૩૫૮)

(૯) નાન્યતર જાતિનું આંકારાંત બ વ નું રૂપ—‘દીપણાં’ (આરાધના, સ ૧૩૩૦) ‘ખાંડાં’ (અતિચાર સ. ૧૩૬૪) “કુપ તલાવ દીયાં દરાખ્યાં” (” ”) ‘પુસ્તક લિખાધ્યાં’ (” ”) ‘ચાંદણાં’ (” ”) આમ નાન્યતર જાતિના બ વ નો પણ હાવનો પ્રયોગ ચૌદમી મદીની અધવચમા થયો છે

(૧૦) ‘કશુ’ ને ‘શુ’નો પ્રયોગ—આ બે પ્રયોગો મ. ✓ કીદશ શબ્દ ઉપગ્રથી આવ્યા છે પ્રથમ કિસા, કિમી, કિસડ રૂપે મ. ૧૩૫૦ લગભગ વપગાયેલુ જડે છે, ને ખીન્ન ‘શુ’ વિક્રમના ૧૬ મા મૈકા ખેલા મળતુ નથી “આક કર્મ કિમા લલિયધ, કિસી જ મિદિ” ‘કિસઉ લાણુધ’ (નવકાર આખ્યાન મ ૧૩૫૮) મન્ને કીદશ ઉપગ્રથી નીચે પ્રમાણે રિમગ ચધ આવેલા છે

સ કીદશક પ્રા કેરિસજ અપ કદસડ—કિમત પડી બે શાડ પડી ગયા છે, તે નીચે ૥ શ્દ ઉપગ્રથી જોઇ સકાય છે

(૧૧) વિશિષ્ટ વર્ણ દેશરોઃ—

(અ) બ નો ગઃ—દિંદીમાં ટ્વરના, મરાઠીમાં ટરને ને ગુજરાતીમાં ‘ઉગરણુ’. મરાઠીમાં મળ સ્વર નો વ બોડી ગયો, દિંદીમાં વ થયો, ને ગુજરાતીમાં ગ થયો આ દેશર ગુજરાતીનો ખાસ ગણાય. ‘ઉગરિઉ ધાન્યુ’ (મંદર્ભ ૪૬-૪, મં. ૧૪૧૧).

(બ) બ નો ઙ.—‘આપણે-આપડે’ ના જેવો દેશર પણ ગુજરાતીનો ગણાય. અધુના-અઢુના-ઢવળા ઉપરથી ‘હુવડાહ’ (સંદર્ભ ૧૨-૧૧ મં. ૧૪૧૧) ‘હિવડાં’ (સમસેત્રિગણ ૮૩ મં. ૧૩૨૭).

(ક) જ નો ઙ.—વિમજન ઉપરથી ‘વિહુંડણુ’ (રવંતગિરિ રાસ મં. ૧૨૮૮) તેમજ ‘કથુલીરાસ’ સં. ૧૩૬૩.

(ઙ) ણ નો ક.—સં. સપત્તી ગ્રા. સવત્તી ઉપરથી દિંદીમાં સૌત, મરાઠીમાં સવત ને ગુજરાતીમાં સવકી-સઢકી-‘શોક્ય’ થાય છે. આ દેશર પણ ગુજરાતીનો ખાસ ગણાય. ‘સઉકી’ (મંદર્ભ. ૨-૧૩) સં. ૧૪૧૧માં વ્યુત્પન્ન થયો છે.

ઉપર પ્રમાણેની વિગતનાઓ આશરે નિ અવતારના આદ્યમા મે ૧
ની અધરચમા ઘણી પ્રયાગમા આની હોવાથી જૂની ગુજગતીની પૂર
અવધિ મ ૧૩૫૦ નમબગ માનવા ડુ પ્રેગઉ ધુ મ ૧૩૫૦-
૧૭૦૦ સુતીનો આગો જૂની ગુજગતીનો ગણાવ

અવાચીન ગુજગતીના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ વાગ્ને નીચેના પ્રયાગોની
ગણના થમ ગરે

- (૧) 'અમરહે' મરનામ જોડ 'એ ર્ત' મળના પ્રયત્નો પ્રયાગ
- (૨) સડ ને અડ જૂના સ્વયુન્મનો ન ને ન રૂપે વિભાગ
- (૩) 'આર્નઉ', 'સખિઉ' જેવા જૂનનામના ના મા 'આ યો'
'સખયો', નગેર રૂપનો ખદોતા પ્રયોગ
- (૪) ડ ને રૂને બને અ થના વિકાસક ઉપચી 'મગામુ',
લિલાત ને મ લે 'સખયુ' મધુને બને 'મર'મા થાન ઠે તમ
- (૫) વૈદિ- ગમ્તનમાથી પૈશાચી પ્રાકૃતમા આરના જ નો જ -ખીછ
પ્રાકૃતોમા જ નો જ થનો નથી તે અનિરૂપ રૂપે ગ્લો છે
દાન મગાડી ને ગુજગતીમા અમયુક્ત રૂનો જ થેનો છે
આ પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય માર્ગસુચક અ નાની માદાપ્તથી જૂની
ને અવાચીન ગુજગતીના બે પાડી નામ તેમ છે

જૂની ગુજગતીના અભ્યાસીઓ ઉપર ગુજગતના ઝો- પક્ષ
તરફથી ઝોવા આગેપ છે કે સ્ત્રોમજો માગાડી ને જોન લાપાને
જૂની ગુજગતીને નામે સુનિર્દર્શિતીમા ની બમાડી છે આ જ્ઞાનની
મનોરૂપિ કેવળ પ્રાકૃત-અપ્રગત રંગના અભ્યાગો અભાર સુચર,

પ્રકરણ ૨જી

વાગ્ધ્યાપારના કેટલાક સિદ્ધાંત

(૧) સ્વરભાર (Accent)—નખનું હવડનું સ્વરૂપ તેવાં સ્વરૂપોમાં સ્વરભાર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સ્વરોને દૂર દીર્ઘમાં વદવા છે તે માત્ર ઉચ્ચારમાં લાગતા મમયના ધોરણે પણ આ સ્વરભારને સ્વના દસ્વત્વ દીર્ઘત્વ માથે બહુ મળધ નથી અમુ-ત્રિતિ ઉપર જે ખામ ભાર સ્વરૂપમાં આવે છે તેને સ્વરભાર કહે છે આજ નખનમાં પ્રથમની બિન્ને શ્રુતિમાં દીર્ઘ સ્વર જા છે પણ સ્વરભાર કા શ્રુતિ ઉપર પડે છે. 'જાણ'ના શ્રેષ્ઠ રૂપ 'જાણાવ'માં બીજો જ થઈ શ્રુતિ દુકાઈ છે તેવું જાણ સ્વરભારને 'જા' શ્રુતિ ઉપર પડના સામે આ પ્રમાણે ઉત્તરની શ્રુતિ ઉપર સ્વરભારને પડવા માટે પૂર્વ શ્રુતિ દુકાઈ છે બીજી સ્વરભાર ફરતો નથી છે મ કરીમમાં સ્વરભારી ઉપર લેતા. તે ઉપરથી બનતા 'કેવ' શબ્દમાં રિત્ત 'એ' સ્વરભાર ક ઉપર ગયા ગિવાય મતી રહી નહીં, માટે તે ફર્યા બાગે છે સ્વરભાર મળધી નહોતે અજ્ઞાત મહુ નથી પણ એક માત્ર નો નહોતે નિશ્ચય થયો હોય તમ બાગે છે તે એ છે કે—

(૧) મન્દુતમાંથી લખને પ્રાકૃતમાં આવતા 'જન્ન મરોમે' શ્રુતિ મધુમ્ત વ્યજનની પૂર્વ શ્રુતિ જે હવે થાય છે તેનું જાણ માત્ર સ્વરભારને ઉત્તરની શ્રુતિ ઉપર પડેથી પડના વાનને છે મધુમ્ત વ્યજનવાળી શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પડેના નેદય તે મળધી

(૨) બીજી કાગ્ય એ છે કે મન્દુતમાં મધુમ્ત વ્યજનના જે બિન્ને સિન્ન સર્જકથાનોના વ્યજન લેતા તે પેઠી પ્રાકૃતમાં નિર્ણય

વ્યજન ગિરી ગયો ને માત્ર એકજ ધ્યાનનો મમળ વ્યજન બેવડાયો
તે પણ ગતાવં છે કે સ્વભાવ મયુક્ત વ્યજનવાળી શ્રુતિ ઉપર
પડ્યો જોઈએ

(૩) રીઝુ દાગળ એ છે કે જ્યાં પ્રથમ શ્રુતિ ગિરી ગય છે
ત્યાં તે અસ્વગિત હોવાને લીધે જાડે છે, એમ મામાન્ય ગીતે સ્વી-
કાગયુ છે પ્રથમ શ્રુતિની પછીની શ્રુતિ ઉપર સ્વભાવ પડતો હોય
તોજ પ્રથમ શ્રુતિ અસ્વગિત ફેરવાય પણ તે બીજી શ્રુતિ મયુક્ત
વ્યજનવાળી હોય અને તેવં પ્રનમે તેની પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર સ્વભાવ
પડતો માનિયે તો તે શ્રુતિ અસ્વગિત ન ફેરવાય, અને પાંજીમે ગોડવી
પણ ન જોઈએ. છતાં જાડે તો એમ સ્વીકારવુજ પડે કે સ્વભાવ
મયુક્ત વ્યજનવાળી શ્રુતિ ઉપર પડે છે ઉદા. અમ્યત-અમિત-ભિડ,
અમ્યતર-અમિતર બીજાં આમ્ને-અન્ન-જે આ ત્રણ શબ્દોમાં પ્રથમ
શ્રુતિ ગિરી ગય છે તે અસ્વગિત હોય તો જાડે, એટલે એમ માનવા દાગળ
છે કે સ્વભાવ મયુક્ત વ્યજનવાળી શ્રુતિ ઉપર પડવા જોઈએ છતાં
એમ માનિયે કે મન્દૂત, પ્રાદૂત, વગેરેમાં સ્વભાવ મયુક્ત વ્યજનની
પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર હતો પણ ગુજરાતીમાં આવતાં ત્યાંથી ખરી તેની
જાડેની શ્રુતિ ઉપર આવ્યો, એટલે પ્રથમ શ્રુતિ ગિરી ગય એમ જો
હોય તો અમિત માંથી જ અપખસમાં ગિરી ગયો છે. વળી સ્વભાવ
ખમતોજ સ્વી છે, એમ સ્વીકારવું વિશેષ યોગ્ય છે મન્દૂતમાં મયુક્ત
વ્યજનની પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર સ્વભાવ હતો તે દ્વન્ન સગોળે મૂત્રથી
પ્રાન્નમાં મયુક્ત વ્યજનવાળી શ્રુતિ ઉપર ખરો અને દીર્ઘ મરોગ-
છોપે સ્વ પ્રવર્તતા મયુક્ત વ્યજન ગિરતા સ્વભાવ ત્યાંથી ખરી
તે શબ્દમાં પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર પડે ત્યાં પૂર્વ શ્રુતિ દીર્ઘ થઈ

(૪) નોશું કાગળ એ છે કે મયુક્ત વ્યજન ગિરતા પૂર્વ શ્રુતિ
સગી વખત દીર્ઘ થતી નથી. આનું કારણ એ છે કે સ્વભાવ મયુક્તની

જગ્યાએ (મયુક્ત વ્યજનવાળી સ્તિને ઠેકાણે) યવમ રહ્યો છે એટલે અવનુ દ્વયત્વ દીર્ઘત્વ અવભાગનેજ અન્યથે છે નાસ્તિ-નલ્પિ-
-નથી, કરપત્ર-કરવત્-કરવત્, વષ્ટ વૃષ્ટ-વૃષ્ટ આ સળેમા મયુક્ત
વ્યજન િડવા ન્તા પણ અવ દ્વય રહ્યો છે તેનુ ાગણુ 'થી'
'ત' 'ક' સ્તિ ઉપજ અવભાગ રહ્યો છે

આ ચાગ ાગણોને લીધે હુ અમ,માનુ છુ કે પ્રાકૃત-અપભગમા
સગભાગ મયુક્ત વ્યજનવાળી સ્તિ ઉપર પડે છે વધતે-પ્રા-વદ્વહના
શુજગતીમા એ રૂપ થાય છે 'વધવુ' ને 'વાવુ' આ બે રૂપ ભિન્ન
ભિન્ન સ્થળે અગભાગ પડવાથી થયા છે 'વ'મા અગભાગ 'વ' ઉપર
છે ને 'વાધ'મા 'વા' ઉપર પડે છે ભુટે ભુટે સ્થળે અગભાગ પડ
વાથી એકજ તેમજ ભિન્ન ભિન્ન લાપાઓમા રેવુ પચિણમ આન છે,
તે નીચેના ઉદાહરણુ પરથી સમજાશે -

- (૧) બગાડી ને મગાડીમા અપ અમ્મહનુ અનુક્રમે બામી ને બામી
થાય છે હિન્દીમા હમ ને શુજગતીમા 'અમહે' થાય છે
- (૨) શુજગતીમા મ વધતે પ્રા વદ્વહનુ 'વધે' તમજ 'વાધે' બે
રૂપ થાય છે
- (૩) શુજગતીમા વર્ણ ઉપરથી 'કાન' ને 'કને' બે રૂપ બને છે
- (૪) મદ્ર ઉપરથી શુજગતીમા 'ભલુ' ને બગાળીમા 'માલ' બને છે.
- (૫) મદ્ર ઉપરથી જુ ગુ મા 'માલ' ને અર્વાચીનમા 'મલ' રૂપ
બને છે
- (૬) પચતે ઉપરથી જુ ગુ 'પાયગ-પચગ્ર' ને અર્વાચીનમા 'પચે'
રૂપ બને છે
- (૭) અણ્ય ઉપરથી 'સાન' ને 'સણ' બે રૂપ બને છે
- (૮) સજા ઉપરથી 'સાન' ને 'સનો' બે રૂપ બને છે.

( ) જન ઉપગી દિંદીમા 'હરિ' ન ગુજરાતીમા 'હારી' ન
૩૫ થયા

(૧૦) રણ ઉપગી રાન । રનીરની' । રપગગતીમા થયા

(૧૧) કાનિ ઉપગી જાત । જાત । ૧ ૨૧

૧૨) વદક ઉપગી મવા ન ગાયા । ૧ ગામગ 'માવો'
૩૫ થાય)

(૧૩) જનક ઉપગી 'અપક ન અપક (અપકપનક) । ૫ થય

(૧૪) પ્રવતુ કે વનક વતક ઉપગી દિંદીમા 'વનક' ને ગુજરાતીમા
ખાતળુ । ૨૧ થયા

(૨) દીર્ઘ સયાગહોષે—(મધુમા ચળતો ગે વળત
જિના દર્શન દીન)

નૂની ગુજરાતીના દસ પદી આપસના નમનામા આપા વન
પદ્ધત ને દિદ નળે નાધા હ આમા ઠરી નિમા મધુમા વળત
૭ । ૧ આપગે 'નાત', 'દીઠો' 'દીઠો' જે ના મધુ ત ચળત
ગગના ૩૫ નાપગિયે ઠિરે તે ઉપગત તમા પૂર્વ ૨૨ દીર્ઘ થયેને
૭ પ્રાકૃત ભાસમા મઝૂતમાથી પ્રાકૃતમા આવતા ગમ્મા મધુમા
ચળતી પૂનનો દીર્ઘ ૨૨ હસ્વ મયોગ સૂત્રથી ૧૨૨ મનતો
પાસ પ્રા મગો, રાત્રા પ્રા રણી નમ્દ્ર પ્રા તમિદો, રગેરે પ્રાકૃત-
અપક્રશમાથી અસાચીન ભાસઓમા આવતા તેથી જિનગ નિયમ
નાડુ પદી મધુમા ચળતમાઠો એ ચળત જિતા બદુધા પૂર્વ
૨૨ દીન ૧૦ તે આધાર 'નાત' ને 'દીઠુ' ૩૫ થયા છે તેમજ
મળા ન 'આત', મગોનુ 'માગ', રણીનુ 'રાણી' દિમ્મદનુ 'દીમ્મ',
કાક નુ 'કી' મિન્મદનુ 'મીમ્મ' જુળોનુ 'જાનો', રણ નુ
જાન રગેરે જે ના ૫ વુ પન થાય હ

[illegible]

En.

- ૧ 'દમગપગમણુમ્મુઆ કીમગિ' (૧મુ ૭૧-૧૧)
- ૨ 'મીમા નામ ગણા જાણ ન મમ્મમણુપાલ' (૮૦-૧૨)
- ૩ 'તત્તર વણનલ્લ જામમ્મ જાઆ મમ્મમ્મ ૧૧ (૧૧-૧૮)
- ૪ 'રિત્તજ્જલાગા ય ઉવમન્નગણાદલ્લજ્જલા પાસેસુ
જાણી (૧, ૧૮)
- ૫ 'યદ્દુવ્વપમ્મ દાહિણિહાપ મની' (૧મુ ૭૩-૧૫)
- ૬ 'કીન્તી દ્વિઅ જામ્મક સઅ રૂઢ વ્વ મલ્લણ મેત્તી
(ગાથા ૩-૭૨)
- ૭ 'હેમાથાઈ મ્મ ૮-૮-૧૩ જ્જાના જાપ મા ત્તદ
હમદ્દ હમદ્દ પ્પમદ્દ સીમદ્દ વગેરે પો નાપે છે તે નધામા
ઉપર ત્થાયા પ્રમાણે મધુઅ નજ્જનો એક ૧-૪૮
૧૨ના પૂર્વે ૨૧ દીઠ થયો :

(૬) મત્ર ૮-૧-૪૩ નુમરાવશયના શયમા દીર્ઘ " મા ણ, વ, મની માથે વનતા ॥ ર, વ શ ધ, મ, નો લોપ થતા શ, વ, મ, ની પૂર્વનો ન્ય દીર્ઘ થવાના થયા હતાના નાખ્યા છે વચ્ચે પ્રા કામનો, વિશ્રામ પ્રા વીમાનો, વિશ્રામ પ્રા વીમાનો, મન્ય પ્રા. મગનો વપ પ્રા ગમો મન્ય, પ્રા માય નિમ્મજ નીમજો, વગેરે પ્રાના ણના આ તા માન અપરાદર છે, પરંતુ ભાષાનું વચનુ એથી અચિત ધાય છે પ્રાદૂત ભાષામા એથી બિયટુ ધણી વખતુ માદા અજન મયુક્ત બને છે, એટલે પ્રાદૂતભાષા અદુધા મયુક્ત અજન પ્રત્યે એચિ ધગવતી લાગે છે અને ભાષાની રચિ એટલે તે ભાષાને બાવનાની રચિ ન લાગના લોકા પ્રમળ, એટલે લેમના ઉચ્ચારમા પણ કાલિન્ય દોષ તે આભાવિત છે

ગુજરાતીમા અને ખીછ આર્થ ભાષાઓમા આ સમુક્ત અજનનો લોપ થઈ પૂર્વ ન્ય દીર્ઘ થવાનું વચણ થોડા ધણા પ્રમાણમા જણાય છે. પરંતુ કોઈ મયોગલોપે એ ખામ ગુજરાતી ભાષામાં વિશેષ પ્રસરે છે. લેને લીધેજ 'શુ શા પેમા આગ'ના ઉપહામને પાન ગુજરાતી ભાષા થઈ છે. તે ઉપહામ માન ભાષાનું માર્ફવ અચર છે.

મયુક્ત અજનનો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વ દીર્ઘ થવાનું વચણ વિ. મં. ના ચોદમા મંકાથી અષ્ટ મીને જણાય છે મંવત્ ૧૧૭૦મા ગ્યા-થેલી "અરતરપદાવદીપદપદાનિ"મા વિદ્વેદ, પુલ્લુક્લિટ, વિવિલટ, સદ્વેદ, મદ્યવેદ, સદ્વેદ જેવા મયુક્ત અજનવાળા ધણાં રૂપ છે. પણ મંવત્ ૧૩૨૭મા ગ્યાથેલા 'સમદેત્રિરાસા'મા પાહદ, લાગદ, યાકનડ, કીજદ, આટમડ, મૂલ, તૂલ, માળો, તેમજ પુઝીયદ, વુજ્જદ, વુજ્જિયદ, વગેરે રૂપો પણ માલૂમ પડે છે. પરંતુ મંવત્ ૧૪૭૮મા ગ્યાથેલા 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત' મા મયુક્ત અજનનો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વ દીર્ઘ થયેલુ રૂપ અચર થયુ છે. છતાં તેથી વિરુદ્ધ રૂપ વપરાયેલા જડે તે તં વખનાની રચિને આભારી છે.

સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ થવા છતાં ઘણી વખત પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થયેલો જણાતો નથી, ત્હેનું કારણ સ્વરભાર છે. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજન ઉપર પડતો હતો. એ આધારે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ક્યાં થાય, ને ક્યાં ન થાય તે નિયમ બાધિયે.

(૧) શબ્દના ગુજરાતી રૂપાન્તરમાં સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપરથી ખશી પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર - પડે ત્યાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ચત્તર. પ્રા. ચચર ગુ. ચાયર. રાહી પ્રા. રણી-ગુ-રાણી, નગ્નઃ પ્રા. નગ્નો ગુ. નાગો, ષચર (દે.) ગુ. ધાધરો, નરૂ (દે) ગુ. નાક, વગેરે.

(૨) આ સ્વરભાર શબ્દના ગુજરાતી રૂપાન્તરમાં મળી રથળે (સંયુક્ત વ્યંજનવાળી શ્રુતિ ઉપર) કાયમ રહે તો પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતો નથી. પર્યદ પ્રા. પદ્યકો ગુ. પદ્યંગ, નાસ્તિ પ્રા. નતિવ ગુ. નથી, યજોપવીત પ્રા. જળોગદ્વય ગુ. જનોઇ, વગેરે.

(૩) સ્વરભાર પૂર્વની શ્રુતિને બદલે ત્હેનીય પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર ખસે તોપણ પૂર્વ શ્રુતિ કાયમ રહે છે. એકસ્થક પ્રા. એકઠું ગુ. એકઠું, સકુડુમ્બ-પ્રા. સકુડુમ્બ ગુ. સાકટમ, ગોરમૃત્તિકા-પ્રા. ગોરમટ્તિકા ગુ. ગોરમટ્ટી, વગેરે.

(૪) સ્વરભાર સંયુક્ત વ્યંજનની ઉત્તરે ખસે તોપણ પૂર્વ સ્વર અવિદ્યુત રહે. સૂત્રધાર:-પ્રા. સુત્તદારો ગુ. સુથાર, પ્રત્યમિજાન પ્રા. પન્નહિઆળ ગુ. પિછાણ, કાષ્ટમાણ્ડક-કટ્ટમ્બડ ગુ. કેડોડું, રત્તનાત પ્રા. રત્તવાઝ ગુ. રતવા, વગેરે.

(૫) સંયુક્ત વ્યંજન પૈકીનો છેલ્લો વ્યંજન હ્ હોય તો તે મોળો પડી પૂર્વ સ્વરને દીર્ઘ બનાવે છે. શક્ષવ-પ્રા. લ્ષ્વડ ગુ. ; પ્રસ્નવઃ પ્રા. પ્શ્વો ગુ. પા-હો, રણક પ્રા. ર્ણડ ગુ. ગિન્ડુ,

(૬) મયુક્ત વ્યજનનો ઉચ્ચાર લાગા કાળ સુધી ચાલુ રહે અને જેવો આપોઆપ બોલીમા મયુક્તપણુ ધમાક જાય ત્યાં પાણુ પૂર્વ સ્વર એમ ને અમ રૂંદે છે મઝ પ્રા મગે શુ (૧) માવ (૨) મવ (અવાચીન) “માસ બઝમ ઘડિ આપણુ” (વિ પ્ર ૧૦૦) ‘માસડા’ (ઉપર ૧૦૦) આમા જૂની ગુજરાતીના કાળમા મયુક્ત વ્યજનનો લોપ થતા જર્વ સ્વર દીર્ઘ થયા છે પરંતુ જોડે જોડે ‘મઝ’ પ્રચારમા રહેતા જેવ ‘મસ’ રાજ ઉત્પન્ન થયો તેવી રીતે પ્રસ્તર પ્રા પથર શુ પાથર ને પથર-પથરે નણુ રૂપ થયા ‘પાથર’ જૂની ગુજરાતીમા વપરાતો “મીલીઈ જલિ પાથર તરિ” (શુ પ્ર. ૧૬૬, ૩૦)

(૭) મયુક્ત વ્યજન પૈટીનો એક વ્યજન અનુનાસિક દોષ તો તે અનુનાસિકનો કામળ અનુચ્ચાર મની પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બને છે. મચ્ચર-માચર, અઙ્-આઙ, વગેરે

ઉદા.

૧. “એક દુ બ તુલિ આંગન માલમ, માય વિન્નેઆ તાન.” (સીતાહરણ)
૨. “લેષ મેન અનર્ધ સાંચનિઉં, માયિ લીધી માતા.” („ „)
૩. “પુણ્ય પાપનુ એહ આંતરે, મવણનર્ધ દલિ હાગિ” („ „)
૪. “વેગર્ધ વચ્ચ વલિઉ વાંકુકુ તુલિ તણુઉ ધર હિ સાંકડૂ” (વિ. પ્ર)
૫. “લલિઉ બેદ, તિહાં વીર વાંદિઉ, લલમણુ ઉપરિ બર્ધુ.” (સીતાહરણ)
૬. માલિ દલિ પ્રીમઘ ધૃતધોલ, પાંતિર્ધ મિમ કડિ દરલોલ.” (વિ. પ્ર)

- ૭ 'તિય કુમુભોષમ નાં ૨ લાંક ૨ લીજ્ઞ મુ' (૫ નિ)
- ૮ ' કમ કથી અતિ પાંકુડી આંકુડી મયજુથી જ્ઞલિ' (, ,)
- ૯ "જય મયોગિ કાંપન ચક્ર" (દગિયો ૧૮૬)
- ૧૦ "તે મિત્રુ તેમુ આંજનાઃ મમતા મુખિ માલી નમ દયા" (પ્ર નિ)

આ કામગ અનુનાગનુ પ્રાગવ્ય વાત તેવાથી જા પરી જલ્દા અનુનામિક આગ્યો હોય અમર પ્રગિત્ આ પરીતો વ્યજન અનુનામિક હોય તેવા પમ અનુનામિને લીજ્ઞ જૂની મુજગાનીમા વળી રખત આ મા કામગ અનુનાગ ભજેયો ઉચ્ચાગનો ને વખાતો, જતા તે કપ સિદ્ધ નહીં ગણાય અગતરમા 'પાણી' ને મદન 'પાણી' અગિટ ઉચ્ચાગ ધાર છે તેમ

ઉદા

- ૧ "પુત્ર નજુડ આમિઉ આનાં, મદમ માશિ દગિડ પકનાં." (નિ પ્ર)
- ૨ "ચોપા ચદન કોશ્વ પાંન, મડપિ દીજ્ઞ માંન" (, ,)
- ૩ ' હિજ્ઞનાજુ તે જદા જ્ઞ, જાંપુ પાન અમ્દાગ ભગ્ન" (, ,)
- ૪ ' મોટા માજુમ મેદવજ માંમ, ધર્મ ધ્યાંનના ચોપા કામ" (, ,)

તા. ક. લીધ સવોગતે—

મયુક્ત વ્યજનનો લોપ થના પ્રાધાગ્ય ગીતે પૂર્વ સગ દીર્ઘ થાય છે મર્દન થરાજ જ્ઞનયે, એ જ્ઞનનો નિયમ નથી, ગણ્ય અર્થથીન મુજગાનીમા 'ન-લી', 'કે', 'અતે' 'હાલો,' (નલિય, જન્હડ અતદ, મસ્તક) રજેગમા મુજ મયુક્ત વ્યજન હોય જતા મયોગયોપ થયો, પામ પૂર્વ સગ દીર્ઘ થયો નથી, તેનુ ગણ્ય પૂર્વે મતાજુ છે એટલે માત્ર મયોગયોપ ખામ મુજની વગુ છે આ દગિટો

જૂના રૂપ સાથે વાગ તપાશિયે બહાર આપેલુ રૂપ જે તે દાવ્યમા વપરાયેલુ છે, ને કૌમમા મુકેલુ રૂપ તહેનુ જૂનુ અપભ્રંશ રૂપ છે, એમ મમજવાનું છે

(૧) મવત્ ૧૦૬૦ (જમ્મમાભિચરિયા) પદ્મનિ (પદ્મનિ), આપિડિ (અપિડિ), માગિ (મગિ) ધનુ (ધનુ), પાપનિ (પાપનિ), બોલીનિ (બોલિનિ), વાગ (વગિ), પૂર્ણ (પુર્ણ), બ્રહ્મનિ (બ્રહ્મનિ), દાબીનિ (દાબિનિ), દીપ્તિ (દિપ્તિ) શુભ (મગ્ન), પાતિનિ (પાતિનિ), પીપિ (પિપિ), માગ્નિ (મગ્નિ), આકર્ષ (અર્કિ), અનિ (અનિ), રૂઢિ (રૂઢિ), વગેરે.

(૨) મવત્ ૧૨૮૭ (નિરતગિગિગસુ) મોર (મોર), માગિ (મગિ), પામ નિધુ (પમ નિધુ), ધનુ (ધનુ), પાગ (પગ), પાપાટએ (પાપાટએ), પદ્મિનિ (પદ્મિનિ), દીપ્તિ (દિપ્તિ), અનિ (અનિ), તાસુ (તસુ), અપિનિ (અર્કિ), વગેરે. આ ઉપગત દીપ્તિ, તૂસઈ, દાદિણી (દિસસ ટુમ્મડ, રક્તિણા), વગેરે રૂપો તો પ્રાકૃતમાજ આ નિયમ લાગુ પડી જનેલા છે

(૩) મવત્ ૧૩૨૭ (મમ્મક્ષેનિગસુ) ઉવગ્નિ (ઉવગ્નિ), ધનુ (ધનુ), દુપ્પ (દુપ્પ), અનીઆ (અનિ), સોદમ (સોદમ), આપર્ષ (અર્કિ), પાપર્ષ (પાપર્ષ), ચક્રિય (ચક્રિય), નેપ્તિનિ (નેપ્તિનિ), ચાકતિ (ચકતિ), પદ્મિનિ (પદ્મિનિ), બીનિ (બિનિ), આગ્નિ (અગ્નિ), કદીનિ (કદિનિ), માતમ્ (સત્તમ), આકર્ષ (અર્કિ), નથી (નથિ), મૂલુ (મૂલુ), આગર્ષ (અગર્ષ), કદીનિ (કદિનિ), વગેરે

આ પ્રમાણે સંયોગલેખ ચયાની સચ્ચાત મ. ૧૩૫૦ પૂર્વે થઈ ચૂકી છે

(૩) અસ્પર્શિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ—શબ્દના અત ભાગની કે મધ્ય ભાગની શ્રુતિ (syllable) હિપ્ત અગ્નાર પડતા પ્રથમ શ્રુતિ અસ્પર્શિત રહે છે, પશ્ચિમમાં ઉચ્ચારમાં તે શ્રુતિ ગૌણ બની જાય છે, અને રહી વખત લેનો લોપ પણ થાય છે આના ઘણા શબ્દો ગુરુ-ગાત્રીમાં વપરાય છે આ નિયમ મસ્કૃત ભાષા જેટલો જૂનો છે તેથી પણ વિશેષ હોના મહત્ત્વ છે

(૧) સસ્કૃતમાં—

- ૧ અગ્નાર ને અપિધા-આ મે ધાતુઓમાં પ્રથમ અ મસ્કૃતમાં જ વિ-પે લોપાતે. અગ્નાર ને બદને વગાથ તથા અવિશિત-ને બદને પિશિત શબ્દ વિ-પે વપરાતા
- ૨ અમ્ ધાતુનો અ અવિદ્યાર્થ પ્રત્યયો પૂર્વ નિત્ય ગ્રહી જતો
- ૩ અપ્પ શબ્દને મદને પૂષ શબ્દ વપરાતા
- ૪ અવનત ને બદને વનત

(૨) પ્રાકૃતમાં—

- ૧ શોભેતી પ્રાકૃતમાં કદાનીમ્ને બદલે દાજિ રહ્યું વપરાતો
- ૨ અરણ ને અલાત્રુને બદલે રણ ને લાત્રુ પ્રાકૃતમાં વપરાતા
- ૩ અનેક ને બદને જેમ 'જેમ વળગર-કચ્છો' (પ્રા ૬ મ ૬૦)
- ૪ ઉકરને મદલે દગ-ચાળા કમર્તારે પરિહરતા
(૪મુ ૧૩૫-૦૦)
- ૫ અરઘરને બદને રઘ-રહુઘઘડિઅ ભ્વ કાપુરિસા" (ગા ૨ - ૨૧ ૫-૬૦)
- ૬ અનેક પ્રા જેમ નિદ-પે
- ૭ અપિ પ્રા પિ-વિ

(૩) અપભ્રંશમાં—

- ૧ ઉપવિશતિ માટે રડગટ—‘વગવિશા મુદ્દા રડગટ’ (વિ ૧૮-૪-૪૦૩)
- ૨ અમ્યેત—અમિત માં મિત—“જો પરવતિ મિટક કરતુ જેમ ” (ભવિ ૧૩૬,)
- ૩ વિશા—વિશુકતે માટે કુટ—‘મહુ અવિન્ટ ચોરિ નટ કુટક.’” (ભવિ ૧૮-૧૧-૧૧)

(૪) ગુજરાતીમાં—

- ૧ ઉદરિ—દિવિ ‘ધન રિલોયો નણે દિવિ’ (દગ્ગિ ૫૮)
૨. „ „ “દિવિ મયિઉ નર્મ પરણી નાતિ” (ગીતા-દગ્ગુ-૬૮)
- ૩ અધીશ—ધીશ^૧—“કાળ ઉટે અગણ ધયો, ત્યા યગે ધાયો ધીશ ૨” (નળાખ્યાન)
‘નમ્મા નલિ યા ધીશ’ (દાદ ૭૬-૨૩)
- ૪ અરક્ક—ઉચ્ચ—“કામધેન વે ઉચ્ચર વચ્ચ,” (વિ પ્ર ૭૫)
- ૫ આનુરત્વર—ઉચ્ચના—“પછિ જેહ કીજિ ઉચ્ચના” (વિ પ્ર ૨૧૧)
- ૬ અચ્ચગ્ગ—ગિયગ—“તુઝ ગિયા અતેકિ ઊચ્ચગ્ગ” (નીતા-દગ્ગુ ૫૬-૩૪૦)
- ૭ ઉપરિચ્ચાષિત—પગારી—“ગદિઉ ધનુપ પગારી” (, ૫૪-૨૮૬)

^૧ અધીક્ષનો પ્રથમ જ બિડી ગયો તમા આ મિદ્ધાત ઉપગત બીજી પાડુ કાગળુ હોના મહત્ત છે ‘દ્વાવધીશ જે’વા અમામમા દ્વાવકા+ધીશ એમ અમગતા ‘ધીશ’ શબ્દ ગ્હો દ્વાવ આતુ ક્રિત અધીક્ષમા બની શુ ‘આધીન’^૨ શબ્દ આગ્યો છે પરાગીત, સ્વાધીનમા પાન-તારીત, રસ-વાધીનનો અમ થના ‘આધીન’ શબ્દ થયો.

શામળે 'પરાંઠી' શબ્દનો ત્રણસાર અથગે પ્રયોગ કયા છે ગીતા
 ૧૬૭મા 'ઉપરાંઠી' શબ્દ વપરાયો છે "અણિડી દિવિના દટક
 નિષ્ટા, દવ ઉપરાંઠિ હોઈ" (૫ - ૮) હરિલીલાપોદશાગ્નામા
 'રહેંદ' શબ્દ વપરાયો છે, પણ તે શુદ્ધ હોના મળથી સત્તા છે "અવર્ગ
 ધગા પુનગ્ધિ પાતાવ, ગળે રહેંદ તણી વટમાન" 'ગટ્ટ' શબ્દ
 શુદ્ધ છે નિદન ન નિ મ ના ૧૬મા મંગમા યાવ તે વ્યાજ્ઞી
 નથી આ ઉપગત માટે, બનવૂ, હનવૂ, વાખગે, વગેર શબ્દોમા પણ
 પૂર્વ અમ્બગિન દ્રુતિનો લોપ થયો છે

(૪) મગદોપ (Attraction)—જેડેની જેની શ્રુતિ હોના
 તેની દ્રુતિ આગળ પાછળની ગને, - પાછળની વિગેય બને, આને
 મગદોપ કહ્યો છે પ્રાજ્ઞ પ્રા પસના વસ્ત ઉપગથી 'પુદ્ગલ' ૨૫ થાય
 —એમા પ્રથમ દ્રુતિમા ૮ લગ્યુ તે જેડેની દ્રુતિને લીધે ૬ પડી
 ગોપ્ત્ય વ્યજન પને લીધે ૪ ફિલ-અપ ફિર ઉપગથી ૧૫ ગુ મા
 વપનાવુ 'ઝિરિ' નથા દહે-ધેર-ગિ ઉપગથી ૧૫ ગુ 'ધિરિ' આ
 ૨૫ પશુ મગદોપથી બન્યા છે ત્રિગત - ત્રિગત-કીર્તિ ઉપગથી
 કીર્તિ ૨૫ થયુ તે પણ મગદોપથી

ઉત્તર

- ✓ ૧ "નારી તેન નામ નામીના અનુભવ મલિયે." (મ મો)
 (મદર્જ, મદિર્જ મલિયે)
- 'મગદર્જ મર્જ ન આદિર્જ' (આંદર્જ) (જુ પ્ર ૫ -
 ૧૬૧ '૩૨)
- 'પિલ્લિ આપણા બીવા જેડા ગાય ન દેખા' (પલ્લિ)
 (જુ પ્ર ૧૬૩ '૩૨)
- ૪ 'તે જીવ્યા પાલિ' મત્યુ લયુ ' (પાલુધ) (જુ પ્ર
 ૧૬૧, '૩૨)

૫ 'અણીત દડ મ જમનાપ્પ રિચ ચચુના ઘાત' (કરક) (કા. ૨૦૮)

૬ 'મરેસુ ગામ જે માદાચ તિ, ચચુતિ કિલિસિ' (કિલિસિ) (કા. ૧૦૫૬)

૭ 'એલુ ગાદાપુ જિ મિધ તદનિ' (મર) (કા. ૧૦૪૩)

(૫) સામ્ય (Analogy)—મદુ પ્રચલિત શબ્દના જેવું કે પળીત પણ શબ્દોને આપવાનું વચન ભાષામાં ઘણું છે. વિનોતિના પ્રા. વિણદ, ઘુનાતિના ઘુણદને સીધે જયતિનું જિણદ એ થયું તે આ માન્યને લીધે થયું છે આ સામ્ય ન પ્રા. ૧૦૨૦ છે (૧) ઉપસામ્ય (૨) ઉચ્ચાર કે અનિસામ્ય

(૧) ઉપસામ્ય—દ્વન્દ્વ+અગ્નિ મમામમા વચનો આ (દ્વન્દ્વાગ્ની) આગ્ની છે, ના તેના મામ્યને લીધે વચનામ્નો અગ્ન્યાગ્ની ગીતે થયો. વચના અપ વચિને લીધે દ્વન્દ્વ અપ કદરાતિ થયું મત્તમને સીધે પ્રા. વાચમો, અદ્વન્દ્વમો થયા

મ આદાય જેવા આગત ધાતુના મળધડ જુલદતના મામ્યને લીધે મ શુદીચાનું પ્રા. ગણ થયું છે, તેમજ આકારાત ધાતુના આસાર્થ બી પુ એ વ ના જાવ્યાદિ જેવા રૂપના સામ્ય ઉપગ્રથી પાની પ્રાકૃતમાં મળાદિ, મુળાદિ કે પ ધાતુ અગત લેવા જતા, થયા છે મ પ્રીણ પ્રા. વિણિના મામ્યને લીધે મ દ્વન્દ્વ પ્રા. વિણિ થયું છે (વિણિ નિ વિણિ-અન-મને) આવી વતના મામ્યને ઉપસામ્ય મ્હ નામ આપ્યું છે

૨મી આપણે અત્યારે 'જીએ છિયે', 'કરિયે છિયે' જેવા કે વાપરિયે છિયે ત્હેમો ઉપક્રિયાપદમાં અગાઉ 'છ' વપરાતો તે 'કાળ'ના પ્રગલમાં શામળના ઉદાહરણ ઉપગ્રથી મનાયું છે નામના 'અમે

જાણે છે, 'અમે કહ્યું છે' જેવા રૂપ વાપરે છે 'છે' રૂપ જ્યાંથી છે, કાગળ મુખ્ય ક્રિયાપદનું રૂપ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ કર્મણિ ત્રીજા રૂપ એક વચનનું હોવાથી ઉપક્રિયાપદ પણ એક વચનનું જોઈએ. છતાં પાછળના 'એ'ના જેવું જોડે વપરનાર ક્રિયાપદનું રૂપ કરવાની વૃત્તિ થતાં આપણે હાલ 'દિયે' વાપર્યે છિયે આને પણ રૂપમાત્ર દેહી શકાય.

હાલ જાહેરખબરોમાં 'જોડે છે' ને જાહેરે ધણી વખત 'જોડ્યે છિયે' છાપેલું વાચ્યે છિયે આ અનુચિત ગણાય, છતાં ખંદવા પુરુષ બ વ મા ઉપક્રિયાપદનું 'છિયે' રૂપ કાળે કરી ગિયર થયું, તમ જાહેરખબરોનું 'જોડ્યે છિયે' ઘણે વખતે ગિયર થાય તો નવાઈ જોવા નથી.

(૧) અસ્તમિત—'આથમવું' ને લીધે જડ + ગમતો 'હોગતો' ને ગમ્યે 'હોગમતો' શબ્દ થયો. "હોગમતું આથમવું ભાણું" (હરિયો ૪૨.)

(૨) અટ્યારિકના 'અહવાડિ'ને લીધે માવ શબ્દનો 'મમવાડો' થયો. 'સવત તેગમતાવીમએ માહ મસવાડઈ' (મપ્તક્ષેત્રિગમ ૧૧૮)

(૩) વાણવાન ના 'આણવા' સંતાપાવના 'લીંવા' શબ્દને લીધે 'શાગવા', 'જોનરના' શબ્દો થયા તીગ-નાણનો પાત શક્ય છે, પણ જોનરનો પાત શક્ય નથી છતાં અતરસચક શબ્દ તરીકે 'વા' પાછળથી ગમે તેમ વપરાય.

(૪) મરો ના 'મરે' 'સાતર' ને લીધે મરણ શબ્દનું 'માંડરે' થયું.

(૫) 'વનિસામ્ય—એક જાણનો ઉચ્ચાર મિશેષ પ્રચલિત હોવાને લીધે તે શબ્દ વચનમ મમાન ઉચ્ચારવાળા શબ્દને પોતાનો કે પોતાના જેવો ઉચ્ચાર આપે છે. આને 'વનિસામ્ય' કહી નકાય.

- (૧) પ્રમુખના પદુત્તને લીધે પ્રાપ્તના પત્તમાં વચ્ચે દુશ્રુતિ બળી પદુત્ત થયું.
- (૨) મહાર્ણવના મહાન્નવને લીધે મહાન્નરાવત નો ‘મહુરમણુ’ શબ્દ થયો.
- (૩) પ્રાવૃષના ‘પાવસ’ ને લીધે પ્રવજ્ઞા-પવ્વજ્ઞ-‘પાવજ’ નો ‘પાવસ’ થયો.
- (૪) વાન્નચિત્તિ ના ‘વાંછત્રુ’ને લીધે વાચ્યચિત્તિ ‘વાંચે’ થયું.
- (૫) કૃત્વાના કરિઅ-‘કરી’ને લીધે વચચિવાના કરિઅનું પણ ‘કરી’ થયું. (રામ કરીને એક છેકડો હોયો.)
- (૬) મતુષ્ પ્રત્યય વત્તનો ગુજરાતી કાવ્યમાં જૂનો વન્ત વપરાતો હોવાને લીધે દક્ષિણાવર્ત (જમણી બાજુના વળવાળો) ને બદલે અમાએ ‘દક્ષિણાવર્ત શંખ’ એમ પ્રયોગ કર્યો છે.
- (૭) ‘પોતે-મોતે’ શબ્દને લીધે મેલેન-‘મેમે’નો ‘મેતે’ અશિષ્ટ પ્રયોગ થાય છે.
- (૮) અમે-તુમે (અપ) ના હને લીધે અપ મહ-તદ્ રૂપમાં ગુજરાતીમાં ‘હ’ લગી ‘મહે-તહે’ રૂપ થયા છે.
- (૯) ‘અમહે-તમહે’ને લીધે ‘તેઓને,’ ‘જેઓને,’ ‘આઓને,’ વગેરે રૂપોને બદલે ‘જે’મને, ‘તહે’મને, ‘આ’મને,’ રૂપ આવ્યાં છે ઉચ્ચાર પ્રમાણે શુદ્ધ રૂપ ‘મહેમને,’ ‘જહેમને,’ ‘આમહેમને’ રૂપ થાય છે. આ રૂપ ધણાં અર્વાચીન છે.
- (૧૦) ચોર શબ્દને લીધે ઘ્રષ્ટાચારનું ‘ભટ્ટાચાર’ થયું છે.
- (૧૧) વ્યાહાર (બોધવું)ને લીધે આટવાનનું ‘બહાર’ થયું. ‘બહારખૂમ’
- (૧૨) તુચ્ચ-તુલિ (જગેબરી) પરથી ‘ચોડે’ શબ્દના માધ્યમે લીધે તોડે-કોડે-ગોડે નબ્દ થયો. “ગાંડા ગોડે બોલે છે.” (ગાંડાની માફક.)

- (૧૩) વ્યાપાર શબ્દને લીધે વ્યવહાર ગ્રન્થનો 'હેપાર' શબ્દ થયો
- (૧૪) વાનીરના 'પાણી'ને લીધે પરચ-પસ-પાહ-પાહણીપત્રક'નું 'પાણીપત્રક'
- (૧૫) લાવણ્ય-લાવણ ઉપગ્રથી ફા સ્વાજિમ્ ને લીધે 'લવાજમ' થયા
- (૧૬) રક્ષિત ના 'રોએવતુ'નું રૂપના 'રોએવતુ'ને લીધે 'રોએ-ખતુ' થયું (ભાવણ રક્ષિત ના અર્થમાં 'રોએવતુ' વાપરે છે તદ્વાદે પ્રેમાનન્દ બન્ને અર્થમાં એકજ રૂપ 'રોએખતુ' વાપરે છે)
- (૧૭) મુકુટ ઉપગ્રથી 'મોડ' થા । પણ મધુના 'મોર'ને લીધે 'પરીન મો ગિર મોર છે' શામળે પ્રયોગ કર્યો છે
- (૧૮) જાણની વચાડવાની 'ભૂગણ' ને લીધે નાના જાણક 'ભૂગણ' ને 'ભૂગણ' કહે છે
- (૧૯) શૂદ્ધતા-સાંકળ'ને લીધે તિલકકાનું 'તલ્લમાંકળી' થયું છે
- (૨૦) પ્રચલિત 'વંદી' શબ્દને લીધે પ્રચલિતક નું 'વંદીછાડા' થયું છે
- (૨૧) ચન્દુક (દડો)નું પ્રાકૃતમાં ચન્દુજ થાય છે તે શબ્દ ઉપગ્રથી 'ગેડી' શબ્દ ઘટના અર્થનો વ્યુત્પન્ન થતા ઘટ ઉપગ્રથી ચન્દુક વાચક 'દડો' રૂપ થયો

(૬) હુસ્તપ્રયોગ ગ્રન્થો—જૂની ગુજરાતીના નમૂનામાં બતાવ્યા પ્રમાણે 'પાણિદિ', 'પસાદિ', 'અન્તેડરી', 'બેડિગારી', ને 'વરઘર' શબ્દો જાન વાપગ્રમાંથી હુત્ત થયા છે નીચેના શબ્દો પ્રચારમાં આવતા જૂના શબ્દો ધગી ઘખન રૂપનાટમાંથી બધ થાય છે આન બને- શબ્દો જૂની ગુજરાતીમાં વપગતા તે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં હુસ્ત થયા છે નીચે નમૂના જોય- જૂની ગુજરાતીના શબ્દો

આપ્યા છે. (જૂની ગુજરાતીના એક શબ્દકાવ્યની ખામ ૧૮૨૭
જણાય છે.)

આદ=માતા (વડીઆદ)

ગમનવુ=ચીથ્ર આવવુ

ઉવંખવુ=તિગ્રહાર કરવા

ગખેવવુ=કેએ ફેંકવુ, ફેંચાવવુ

નીકુ=ચોકખુ, પ્રામાણિક

ઉપોચ=ચ દોરવો

ચ ગુ=માફ

પાખે=કગતા, પંજી, મિનાય

તવાગ=નગગ્રહક

જગમાલ=ગેવાળી

આપણપર્મ }
આફણિય } મતે, મેળે,
આપણપા } પોતે
આફુરો }

મેગા=હાથી

દવાર=મદદ

પાખવિ }
પાખતી } આગે તન્દ

પનાડા=વખાણુ

ઉદટ=આડફેટુ ગમેનો ઉપવર્મ

લુપુ=મ તાતુ

પાદરી=ચોટીના

બહાવુ=હેતગતુ

મૂર=કાચા-મૂર્ખ

વદિ=તકગર

નિયાલુ=નિમન

ગવ=મહે-લો (પ્રતોવિ)

પાખગ=પોડાનુ બખતર

ઓમાલુ=ધીગર, દિંમત

બી હ=ચાકર

છીવગ=ખામુ

ગલી }
ગલી } આનદ

હેમગ=ધોડો

કારીગા=ગાદના લાગગ

ભિન્દિમાય=ગોફલુ

કંકુખ=કટાક્ષ

રીખવુ=ધુ દળે આવવુ

ટોડગ=કાગ

કાખ=ધ ખના, કુચિંગ

આમના=પામે

પૂ તાગ=મદાવન

મૂંવુ=ચોગવુ

આયગ=આદેન

માવગ=દિસ પશુ

હગલુ=ચંદિત

ખીગદક=નાગિયેગ

આસ=અશ્વ

ગમવિ }
ગમતિ } રમન

પાઠનુ=મોક્ષનુ

બેડિ=નગર, = ગામ

જગીમ=૮૨૭

પગાય } પ્રસાદ

પમાલિ } જનામ

અન્તેઉગી=ગણી ઓ

વડનન=મૂખ

ઉદ્ભ=ઉજ્જવ

આપા=સુદ

નગતિ=તપામ

મધ=વય

ગગનુ=સુકવલુ

આથિ=ધન, અર્થ

પડખવુ=ગહ જોવી

નિરોપ } નિરુક્ત,

નિટાન } ખરેખર, તૈયા

અહિનાણુ=એધાણુ

મમાહણી=હાથી ઘોડાનો ઉપરી

વેદ=નક્ષી

જમહર=યમગૃહ-ઝમો

જૈહર=જગુગૃહ

ગિવાવડા=ખડનાદ

હાણિ=ચાનિકા

ચોજ=અદ્ભુત

પડપ=પ્રવાપ

સધગ=સરી

મમરી=મખી

દૂગ=ભાત

લાકે=કેથ

સદુકુ=નાનુ

૧૭ગી=ચના, વાટ, પાપખ

નીચનકારી

મનુહાર=આતિથ્ય

નીપગ=અત્ય ત ૨૫૪, (નિ સ્પષ્ટ)

અનદાત=પવિન, વૃત્તાત

તાનડ=નાપ

ઝાપવુ=હાડવુ

આહેડી=સિંહારી

ચાહગ=સ્થાન, ધમ

વાણુકિત=સણોતગ

જમલુ=યમખ, જોડેનુ, એકન,

સાથે, જે'તુ

ચાડતા=માકીના, અવશિષ્ટ,

ગિગરતા

ગુડી=ધમ

આસના=આમવપાન

ગવાડી } રાયનાડી-સૈન્ય સહિત

રેવાડી } મવારી ખખી શિકાર

કાદમ=કદમ-કાદન

અનોથિ=અન્ય ૧, બીજો

ઓવગૂ=એનડ

અવીદર્ભ=અદ

ખડોખડી=કુખડોફક

માવડી=મેના

આપ=અપયા

ઉગલુ=અગલુમુક્ત અપગલુ

માનર=નેપાર

વગમાય=વયા

વોમડુ=ગરુડ

વોવાવડુ=વગાવડુ

ગરડિ=ચાન્ન, મક

ગાદર=મુદતર=મોટા

ગાડવુ=વૃત-વડવુ

મવડ ૧ મમામ થયુ

મવડ ૨ મમામ થયુ

પાડિ=પાર્શ્વ-ખગેખગેમા

ગાખીડ=કેડુંગવાળું

માતવુ=ગખવુ

મપગલુ=મપ્રાણ-ખગવાન

પ્રકરણ ૩૭

વાગ્યાપારના કેટલાક સિદ્ધાંત (ચાલુ)

(૭) “અવર્ણો યશ્રુતિ” — સુ. ૮-૧-૧૮૦ પ્રમાણે વ્યંજન ગણતા અવશિષ્ટ રહેના જનો ઉચ્ચાર થ યાય. પ્રાકૃતની શરૂઆતમાં તો જ લખાતો, પણ પાછળથી રહેનો ઉચ્ચાર થ જોવા થતાં ય લખાવા પણ લાગ્યો. હેમાચાર્યના પદેલા ધ્વનિ મેકડાગોથી આ ઉચ્ચાર અમલમાં આવ્યો છે. અવર્ણમાં જ ને આ જાન્યોનો મમાવેશ થાય છે, તે ઉદાહરણ ઉપરથી માલુમ પડે છે. નગર-નગ્રા-નયર, પાત્રાલ-પાઆલ-પાયાલ, ગતા-ગઆ-ગયા, તેમજ વિરતિ-વિઅદ-વિરદ. તે ઉપરાંત દેગ-દેઅર થયુ. આ થ ઉચ્ચારને ‘સુપ્રચલ્લ યદાર’ કહ્યો છે. દેઅરનુ ગુજ. મા ‘દિયર’ થાય છે, તે આ યશ્રુતિને આભારી છે. શુભાલ-ગિઆલ-સિગાલ-ગુ ‘શિયાળ’. આ પ્રમાણે યશ્રુતિ ગુજરાતી ગબ્દોનું છેવટનું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કરવામાં થોડો-કોડો ભાગ ભજવે છે.

(૮) વચ્ચુતિ-આ વચ્ચુતિ ચચ્ચુતિ ક્રૂતા અર્થથીન લાગે છે અપમશ-જૂની ગુજરાતીમાં લેનો અમન થયો લાગે છે દેવને વાગ્ધ્યાપાર દિવસ ને જાગે આ પ્ર સ્ત્ર ૧ ૩૪માં આપે ૬ ત્થાત્ હેમાચાર્ય સુત ૮-૧-૧૪૧માં જિઓ ને દેવને બ આપે ૭ મામાના રીને દીર્ઘ માર, ઉ, ઁ, લ રગેગની ઉત્તરે આનતા બ કે ય નો ઉચ્ચાર થ જોવો થાય છે તેથી લેને વચુતિ રહે કે

મમ્કૃતમા આપ્તુ+ગ્નિન્તિ નુ આનુવન્તિ થાય છે અહીં પણ વ-કૃતિ હોવાનું લગે છે આ બન્ને કૃતિઓ સમ્પન્તુ એકદમ પ્રમાણ કાયમ ગાળના થાય છે અ કાયમ રહ્યો હોત તો તે બીડી જના મલવ હતા

(૧) દુક્કર-કુત-સુવ

(૨) કેતક -કેમઠઓ-નેવઠઠ-કેવડે

(૩) ગેદિતિ-રોઅઈ-રોવઈ-રુઈ 'રુઈ લચિટ' (ભવિ ૨૨-૩-૭)

(૪) ચિતયનિ-ચિવઈ 'ચિતયઈ ધીરુ રુઢીરુ વીરુ' (, ૪-૫-૧૧)

(૫) રુદયે-રુદયઈ 'જડયિ રુદયઈ ન માઈ' (, ૧૬-૬-૮)

(૬) પ્રકટ-પ્રમઠ-પરમઠ-પૃત-પૃતુ 'શબ્દ સુણીઈ પૃતપૃતુ' (કાઠ ૧૧૩)

(૭) પરિકટિ-પલિમટિ-પનિમટિ-પવવટ

(૮) શોવયતિ-સોસમઈ-મોમવઈ 'આજ અલ્પનઈ મોસવઈ તુ !' (સીતાહ)

(૯) આદ્યતિ-અલ્પઈ-અલ્પવઈ (મિ. ૩ ૮-૪ ૪૧૬)

(૧૦) અન્ડ, વેદડ, જેદડ માના જનો ઉચ્ચાર હોત જોડે હતા તુ મધ 'એ'વુ, 'જે'વુ, 'કે'વુ' થયા

(૧૧) વર્ણયતિ-વર્ણવઈ-વર્ણવુ-વર્ણવવુ

- (૧૨) પ્રોત-પ્રોય-પરોય-પરોયટ 'પરોયત્'-'પરોયવત્'
 (૧૩) મન્દોદરી-મન્દોદરિ-મન્દોવરિ "નારી મન્દોવરિ વીનવર્ધિ એ."
 (સીતાહ)
 (૧૪) દ્વિતીયાવ-દિવટું કે દિવટું પ્રથમ ઉપરથી દિ. દેહ, બીજા
 ઉપરથી 'દેહક'
 (૧૫) નિચ્ચોતનિ-નિચ્ચોતદ-નીચ્ચાંવ
 (૧૬) આગત-આગતો-આગત-આગત ચર્ધ 'આગ' ધાતુ આગ્યો
 (૧૭) ઘૂમટ-ઘૂમટ-ઘૂમટ.
 (૧૮) સૂત્ર ૮-૧-૨૧૩ પ્રમાણે પીત-પીતલ-પીતલ વિકલ્પે બને છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિથી શબ્દનું એકંદર પ્રમાણ જળવાઈ રહે છે. ઘણી વખત દ, ઇ કે ર પછી આવતો અ કે ય બીડી બન્ય છે, પણ વ્યુત્પત્તિનો અમલ થતાં તે દટ્ટી રહે છે. પીતલક-પીતલક-પીતલક-પીતલ, શીતલક-શીતલક-શીતલ. પરંતુ મરાઠીમાં પીતલ, 'કાચર' ને બદલે કાચા, 'કાચર' ને બદલે કાચા થાય છે. (ભાષ્યારકર-ભાષણ પૃ. ૧૬૬)

શિદ્ધહેમ સૂત્ર ૮-૧-૧૬૨માં અ નો વ થયેલો નોધ્યો છે. ગુમગ-સૂત્રો-સૂત્રો, દુર્ભગ-દુર્ભગ-દુર્ભગ. પ્રથમ ર દીર્ઘ બને છે ત્યાંજ વ્યુત્પત્તિ થાય છે. ગુજરાતી 'સૂત્રો', 'બૂત્રો', વગેરે શબ્દો પણ તેવી જ રીતે બન્યા છે.

અન્યના:—પ્રદોષ ને ઉપર વર્ણવેલી કૃતિમાં મુદ્દનો ભેદ છે. ત્યાં કંઈ ન હોય ત્યાં જે વ્યંજન આવે તે પ્રદોષનો ગણાય. આ પ્રદોષ બહુધા ર, હ ને ક નો વાય છે. તે ત્રણે વ્યંજન આગંતુક છે. પરંતુ ય-વ્યુત્પત્તિમાં તેમ બનતું નથી. અમુક અક્ષર જે શબ્દમાં મૌલિક છે તેનો અમુક સંબંધોમાં ઉચ્ચાર થ કે વ જેવો થાય

છે, માટે તે ઉચ્ચારને શ્રુતિ કહી છે મૌલિક અક્ષર ય-વ જે'વા મલખાય છે, પગિણામે લખાય છે

(૯) શબ્દના અર્થનો ક-શબ્દના અર્થમાં સ્વરૂપ ફેરફાર આ પ્રત્યયના ઉમેરણથી થાય છે તો કોઈ વખતે તે પ્રત્યય સ્વાર્થે પણ વપરાય એ આભાવિદ છે પ્રાકૃત લાપા લોઢાપા હોવાથી તેમાં પ્રાકૃતના ઠગતા આના શબ્દો નિશ્ચય પ્રચારમાં આના છે પાણિનિ પોતાના ન્યાસણમાં આ ક કયા પ્રમણે ઉમેરતો તે જણાવ છે સૂત્ર ૫-૩-૭૩માં અજ્ઞાતે-અજ્ઞાણી વસ્તુ કે પ્રાણી સૂચવના ક વપગતો જણાવ છે 'આ ધોડો કોનો હશે ?' એ અર્થમાં અશ્વક વપગતો સૂત્ર ૫-૩-૭૪માં કુત્સિતે તિગ્સ્તાર દર્શાવના આ ક વપગતો જણાવ છે અશ્વક = કુત્સિતોડશ તેમજ શ્વક, રાધક, વગેરે શબ્દો તિગ્સ્તારાર્થ છે સૂત્ર ૫-૩-૭૬માં અનુકમ્પાયા-આવ બતાવવા ક વપગતો સૂચવે છે પુત્રક = 'પ્રિય પુત્ર'ના અર્થમાં વપરાય છે સૂત્ર ૫-૩-૮૫માં અલ્પે-અલ્પપણ બતાવના ક વપગતો જણાવે છે સૈલ્પ = 'થોડું તેવ', સૂત્ર ૫-૩-૮૬માં દૂલ્પે 'નાનડું કદ' બતાવવા વપગતો જણાવે છે વૃક્ષક = 'નાનડું ઝાડ' સૂત્ર ૫-૩-૮૮માં 'હવે પ્રતિજ્ઞા' અમુકના જે'ના કે ત્હેની પ્રતિજ્ઞા, એ અર્થમાં ક વપગતો જણાવે છે અશ્વક = ધોડાના જે'ના કે ધોડાની જમી', વગેરે અર્થમાં ક વપગતો

પ્રાકૃતમાં આવા અર્થમાં કે સ્વાર્થે-પોતાના મૂળ અર્થમાં આ ક પ્રત્યય લાગતો, પણ તે શબ્દને અને આપતા અનાદિ રૂપે, પગિણામે પ્રાકૃતના નિયમ મૂજબ કોઈ વખત તે બીડી ત્હેને બદલે અ કે ય અનશિષ્ટ રહેતો તો કોઈ વખત ત્હેનો મ પણ ચતો જેવામાં આવે છે પ્રાકૃતમાં ત્હેનો વ્યાસિપ્રદેશ કેટલો છે, તે નીચેના ઉદાહરણ પૃથ્વી જણાવે

(૧) વિશેષણ—નિત્ય—“નિયગનામકિયાણિ” (વસુ)

ભવ્યક—“અ કિં મચિઓ” („ ૧૧૫ ૨૫૦ ભક્તિ

ઉન્મત્તક—“ઉન્મત્તઓ જણો જાનો” („ ૧૨૦)

કટુક—“ન ગણેડ કહુચય્યાણિ” („ ૧૧૮)

„ —“કહુઓ અલત્તગરમો.” („ ૧૩૭)

(૨) નામ—નમક—“રોહો વલુભગો” („ ૧૨૦)

આદ્યક—“અ છેરગમયાણિ” („ ૧૩૫)

કવલક—“મહુકવલયમિવ” („ ૧૩૭)

આદર્શક—“સય આયંસકં ધરંમિ” („ ૧૩૬)

આન્મક—“મયા સે અત્તયાણિ દસાણિ” („ ૧૪૧)

મેલક—“અઘરુ ઉજ્જલઓ મેલઓ દોહિ” („ ૬૬)

પારણ—પારણાન્ક—“પારણગનિમિત્ત દેહિ મે પાયસ” („ ૬૫)

મુહુર્તક—“ધીનમસુ મુહુર્તગં જાવ” („ ૬૫)

(૩) અવ્યય—પદાત્ક (યા પદ્યક)—“સો વિ મે પચ્છઓ લગો”
(„ ૧૨૨)

(૪) સર્વનામ—અટકમ્—“અહય તુમ્હ મર્માવે પટ્ટેવિયા” (પ્રા-ક. સં.
૮૪)

„ —“જીવિયમેસો અહયં સતુતો” („ ૧૮૬)

—“અહય સ્થામેત્તેણ વિ-...ભત્ત” („ ૧૮૨)

(૫) કૃદન્ત—દસક—“જો દિષ્ણગ ન નિગેષ્ઠ.” (વસુ ૬૨)

વાચ્યમાણક—“અય છેદ દેવસર્ગાને વાહજ્જંતંગ” („ ૧૦૨)

વહ્-ઉદ્ધાક—“દ્વેષ્ઠસ સત્યકોસ યોજ્જમં દેહ” („ ૮૭)

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં અર્થકેર ધણે જોડે છે. સ્વાર્થે ક: લાગેલો છે. તેમજ મુત્ર ૮-૨-૧૬૪ સ્વાર્થે કથ વા પ્રમાણે મૂળ અર્થમાં લાગતા કનાં ઉદાહરણ નોધ્યાં છે. ચન્દ્રક-પ્રા. ચન્દ્રઓ, ગગનકે પ્રા. ગગનયમ્મિ, આંશ્ટુકમ્ પ્રા. આંશ્ટુઅ; ખેવડો ક-વટ પ્રા. વટઅય, વગેરે.

હેતુવર્થદૃઢતને પણ કલાઓ છે અપભ્રંશમા આ ક ચાલુ ગણો છે અને તે કના અગ્નિત્વને લીધેજ ગુજગતીમા ઓઢાગત નરગતિના ને ડઢાગત નાન્યનગ્ ગતિના નામ વ્યુત્પન્ન થયા છે તથા પ્રત્યયના અપભ્રંશ વશજ ફાલ્ગવ-ફલ્ગવમા ક પ્રત્યય સ્વાર્થે છે તહેને બીજે અત્ય ર આન્યુ છે કર્તવ્યક અપ-કરિ તથ્વર કે કન વર (૮-૪-૪૩૮)

આ ક નારી ગતિના નામને વાગતા પ્રાકૃત-અપભ્રંશમા થોડા ફગફાગ થાય છે નામનો અત્ય બા, ફ, ક પ્રથમ દ્વસ્વ બની પડી ક લાગે છે ને ગતાવે છે કે નીન શબ્દોને જેમ જેમ ક લાગેના ગયો તે મૂળ સરકૃત શબ્દને નહીં પણ તહેના પ્રાકૃત રૂપને લાગ્યો, એટલે તહેના વ્યાસિપ્રેશ ઉત્તરાત્ત વધ્યો છે માટે 'રાતસડી' કે 'ગાવસડી' શબ્દોના મઠકૃત પર્યાય શબ્દિક કે ગૌકક આપવા કીક નથી સરકૃતમા આમ બોલવુ ખગમ લાગે છે, તેમ વાસ્તવિક પ્રયોગ પણ તેવા થયા નથી મ ચિતા શબ્દુ પ્રાકૃત રૂપ ચિય થયા પછી પ્રાકૃતમા ક લાગી આઢાગત મનતા ચિયગા થય તેમજ મજા પ્રા સજ્જ થયા પછી ક લાગી તથા ગતિફેર થઈ સજ્જઓ પ્રાકૃતમા બને તે ઉપગથી ગુજગતીમા 'નો' શબ્દ આવ્યો મ પ્રતિષ્ઠાગ પ્રા પઢિચ્છાગ ઉપગથી ર લાગી પઢિચ્છાયર રૂપ ઉપગથી ગતિફેર થઈ ગુજગતીમા 'પડછાયો' શબ્દ બન્યો.

ઉદા

૧ "ભાદીવિગ ચિયગા" (વસુ ૧૨૦)

૨ "વારણગનિમિત્ત દેહિ મે પાગસ" (,, ૯૫)

મઠકૃતમાજ ક ઉપગત ર, ટ, લ, વગેરે સ્વાર્થે પ્રત્યય લાગતા વધૂ-વધૂટી, કુટિ-કુટિર, પાણુ-પાણુર, મઝુ-મઝુલ, વગેરે આ ટ, લ ઉપગથી ડ, ળ અપભ્રંશમા વપરાતા સ્વાર્થે પ્રત્યયો આવ્યા છે અપભ્રંશમા

વિજ્ઞાપિત, પદ્ધિતિત, વળણુત, અહમત, મુરત, વદત, દિય-
ત, મુળત, ગદગદણુત મિત્તુણત, વળત, મુળત, પેટ-
ત, મહિત, વગેરે જેવા શબ્દોમાં ક્તલ કે ક્તલ પ્રત્યયોમાં ક્તલ
વખત અર્થ નો કોઈ વખત મંદૃતમાં લાગતા કના જેવા અર્થ
હોય છે.

ઉદા.

૧. "વક્ત્રી વિમામ્મ હુક્યડલામાદિ દેવચિતા નયિ મળીધ." (વિદ્યાવિ. ૩૪)
૨. 'ની'દ ન આવમ નયલસે રે દિયડલક ખરઉ લગ્યા." („ ૧૦૦)

(૧૦) અર્થફેર—મૂળ મંદૃત શબ્દોનો જે અર્થ હતો તે અર્થ
ગુજરાતીમાં આવતાં ઘણી વખત તેવા ને તેવા રૂંદોનો નથી; તદ્દમાં
થોડાઘણો ફેરફાર થાય છે. મંદૃતમાં પણ શબ્દના અમુક મુખ્ય
અર્થ હોય છે ને અમુક ગૌણ હોય છે. આ ગૌણ અર્થ તદ્દમાં જતે
દિવસે આવેલો છે. દાખલા તરીકે સ્વા (નિષ્ઠ)નો મુખ્ય અર્થ
'હિલા રૂહેતુ' થાય છે. પરંતુ "ન ગામને સ્થિતઃ"માં 'ખેસવાનો'
અર્થ છે. વળી "મળાદઃ સ્થિતઃ"માં 'થતુ'નો અર્થ છે. આ બન્ને
અર્થ ગૌણ છે. આવી જાતનો અર્થફેર ગુજરાતીમાં આવતાં શબ્દમાં
થાય તે સ્વાભાવિક છે. લક્ષણ વ્યાપાર-અર્થસંકેત ને અર્થ-
વિસ્તાર પણ આમાં મહત્વનો ભાગ લઈને છે. થોડાંક ઉદાહરણ
નીચે આપ્યાં છે.

- (૧) સ્વપ્ (ઉંઘવું) મુગ્ધ-મુગ્ધ-મુગ્ધ (સુષ્ જવુ)
- (૨) લમ્ (મહેનો મારો યોગ) લગ્-લાગ (તક, મોખો)
- (૩) લમ્ (નફો) લાલ્ક-લાલો (ધનજાતુમિ)
- (૪) માર્ગઃ (રસ્તો) મગ્ગો-માગ (જગ્યા)

- (૫) અરણ્ય (જંગલ) રણ-ગણ (ઉલ્લંઘ રેતાળ પ્રદેશ)
 (૬) તાપ (ગરમી) તાપ-તાવ (ગરમીની ખીમારી)
 (૭) વેદના (પીડામામાન્ય) ત્રિયણ-વેણુ (પ્રસૂતિની પીડા)
 (૮) ગ્રાહિ (ખચાવા) ગ્રાહ્ય (વ્યથા)
 (૯) અન્યતર (બેમાનુ એકે) અતર-અનેક અમાધાગણુ ખીજી)
 ✓(૧૦) મત્ત (ગધેયુ) મત્ત-માત (ગધેયા ચોખા ચોખા)
 (૧૧) માર્ગ (ગાધયુ) મગ્ગ-માગયુ (ટેવ હોવુ, લે'ણ હોવુ, ગાયના કરી)
 (૧૨) રટણ (પુન પુન ખોયયુ તે) લટણ-પટણ (ટેવ)
 (૧૩) વ્યસન (મારી ટેવ, સકટ)-નમણુ (કુર)
 (૧૪) અપ્યાસ (પુન પુન ક્રિયા)-અપ્યાસ (વાચન)
 ✓(૧૫) ધન્યા (સુભગ સ્ત્રી) જળ-ધણુ (ગર્ભવતી સ્ત્રી)
 (૧૬) મળ (ખે વયુ)-ભણુ (વાચયુ, અભ્યામ કરના)
 (૧૭) નશ્ (નાશ પામયુ) નસ્ત-નાસયુ (દાડી જયુ)
 (૧૮) સિદ્ધતિ (મહેનત લેની) સિદ્ધ-ખીજયુ (ચિદયુ)
 (૧૯) ઉદયમ (મહેનત) ઉદ્યમ-જિજ્ઞમ (હોમ, ઉમગ)
 (૨૦) માપતતિ (ખનયુ) આવડડ આવડયુ (જાણયુ)
 ✓(૨૧) માભિલાપ (પ્રગલ્ભયો) સાહિલાસ-માનામ (નમ્ર, ગરીમ)
 (૨૨) વ્યાપુત (ગેઢામેલો) વાપુલો-વાપડો (ખિચાગે, કગાય)
 (૨૩) વક્ષઃ (પાણુ) પ્રવલ્લ-પડખઉ-પડડો-પડછે (મુકાગલે)
 (૨૪) લાપ (લાલોડુ) મરડ-માન અડચણુ, આડખીલી)
 (૨૫) તાન (જાણયુ તે) નાપ-નાણુ (દમોટી કરી લેરી)
 (૨૬) ગાર્દક (ખીનુ) ગર્જ-આણુ (લોહીયાણુ) ઝોગો
 (૨૭) રક્ષ રક્ષ (મચામે) રક્ષ રક્ષ-અખ અખિ-ખગખમે (ગોક,
 ચિતા)
 • (૨૮) આહવાન (ખોચાવયુ) આહવાન-આહ (મદદ) આ-મુમ,
 આગે ચડયુ

- (૨૯) પ્રતોલી (મહેલો) પયોલિ-પોળ (દરવાજો, મહેલો)
- (૩૦) અમ્મદિં (ડવાની) અમ્મદ-એવે (એટલામા)
- (૩૧) જિગીવા (જીતવાની ધર) જિગીમ-જગીમ (ધરગામાન્ય)
- (૩૨) પાસુ (ધૂળ) ફાસુ-ફાસુ (નકાસુ)
- (૩૩) આરદતિ (મગડવુ) આરદ-રદ-ગડવુ (મનુષ્યનુ રદન)
- (૩૪) વૃત્તિ (ધધો-ઉદગ્રપોષણાર્થે) વત્ત-વદ-વતૂ-વટ-મતુ 'વતૂ' શબ્દ હાલ 'હુમમત ના અર્થમા વપરાય છે અહીં અર્થમંકોચ હાલુ પડ્યો છે પણ જૂની ગુજરાતીમા 'ધધો' એમ મામાન્ય અર્થમા વપરાયો છે 'તિલ્લિ બોલાવિઉ જાન તવાર, ગજિ અમ્મદગર્મ તૂ વતં માગિ' (પ્ર ચિ ૧૦૬)
- (૩૫) મીંગત્રા-ભણી (બોલાવે-ઉદ્દેશીને) હાલ 'ભણી' 'તરફ' ના અર્થમા વપરાય છે
- (૩૬) રાણિ (દરલો) વાસ (મડદ)
- (૩૭) વર્મ (ગમે) વ-વાટ (ધૂળ) વક્ષણાવ્યાપારથી
- (૩૮) 'ધોવરતિ (મોટેથી મોટે કપડું) ગોળવુ (મોટે કપડું)
- (૩૯) મોટાવ (કાન્તિ) જમી (ચિત્ર, પ્રતિદત્તિ) 'જમીલો' મા મળ અર્થ લાયક છે લીકુ જમ
- (૪૦) પ્રમર (દગલો) પ્રમ-પગર (દગલો), પણ વલમલાના દગલા ઉપર બળદનુ હાથર ચકારે છે તોને પણ 'પગર' કહે છે, તે તે ફેવવાની ક્રિયાને પણ 'પગર' કહે છે
- (૪૧) હર્વ (ભાવિ પગિણામ) હર્વકાર-હર્વકાર-આકાર (ભરેલા પેટમાથી જલકવાયનુ અત્રાજપૂર્વક બહાર નીકળવુ)
- (૪૨) વિનગન (ધટકાય નથી નિવમ કેટલો ચડ્યો છે તે માપ) હાલ 'ચડતી કળા'ના અર્થમા વપરાય છે 'ફહાડા' પણ વક્ષણાવ્યાપારથી 'નસીમ'ના અર્થમા વપરાય છે

- (૪૩) યા (એવો) ઉપરથી 'અક્ષય' (ચીતાવતુ-પત્રી 'દુર
કવતુ' પત્રી 'મયાવતુ')
- (૪૪) પ્રજ (૧૪૫) વજર-અયવ (૨૬૫) યવ) જે મહત્તમાથી નારી
છે તે મચે વચ (૧૪૫) ઉપરથી પ્રા વચ આ-વાનુ વધાર
મલયિત વાગે છે મી ખીન્ન અર્થ ઉપરથી લે છે
- (૪૫) વન્દક (૬૩) મન્દુ-ગેરી (લાકડી)
- (૪૬) વન્દક (લાકડી) ઉપરથી '૬૩' '૧૩' ૬૩'
- (૪૭) ગતિ (ખાણ માટીની-મોનાની), ખાણ (છરીની), માટીની
પણ ખરીજ.
- (૪૮) નિર્ગત (નિરચન) નિર્ગતિ-નિર્ગતિ-નર્ગતિ (તપામ ખોજ)
(વાગ્ધ્યુનિ પોતાના નહત આશ્રમા ચબ્દોની ન્યુમત્તિ પ્રયોગ,
વગેરની તપામ કરે છે)
- (૪૯) સ્પર્શક (-પર્ના કરના યો-ય) કાણુ (જૂ યુ વાપરવા યો-ય)
- (૫૦) અગ્નિ (યોગ) અગ્નિ-અગ્નિ (સાધ્યા આત્મા મિત્રાપ ખરી
રૂપુ)
- (૫૧) અવ્યવ (દરેક) ગોજ-દ'તુ (અગણુ) પણ 'દ' પદ-ની'
(દ- દ' રૂપે તે ન કોરે તો 'દુરં પદ-ની' રૂપેવાન) 'દ'મા
અદુ વકા છે ને મગ જટિ (આજાર) -પના જ ને લીધે આગ્યો
વાગે છે દાકે-દકે (અમ) રામ્બો પણ અવગ્ન ઉપરથી
આંધ્યા વાગે છે
- (૫૨) અક્ષર (અનિર્વાય) અક્ષર 'અપ્પર વેળા' (મ-ધુ ૨૬૧-૫)
અપ્પર

- (૫૩) અગ્ર (મોખર) અગ્રે-અગ્રે-આગ્રે (દગ)
 (૫૪) દોલ (લીચકો-અગ્નિય) જૂની જલુ ' (પાયમાન થયું)
 (૫૫) શ્રાવણ (માસવિશેષ) સરવણ-મગધુ (ઝાપટું)

આ પ્રમાણે લક્ષણાનુસારથી અર્થસંકોચ ને અર્થવિસ્તાર અર્થ રામ્ભના અર્થ કહે છે. છતાં રામ્ભોનું મૂળ તપામતાં અર્થ તરફ ખાસ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ

(૧૬) હુકારનો ઉચ્ચાર—ગુજરાતી ભાષામાં 'હુ' ધાતુ રખત જખદમાં ઉચ્ચારતો માલગામાં આન છે, પણ લખાતો નથી જ્યાં તે હાય મળગાય છે ત્યાં મૂળ પે સર્વિયા ન હતો પણ આગળ પાછળ ખર્શીને હાયના અર્થે આવ્યો છે અતઃ 'હુ' અગ્ર મહા પ્રાણ્ય અર્ધ અજનમાનો 'હુ' છો પડી આમળપાછળ લડે છે પા. જ્યાં તે 'હુ' મધુક્ત વ્યજનની ઉત્તરે આવી ત્યેનો અશ બનેના હોય ત્યાં જુએ પડે કે કેમ તે જગ વિવાદમન છે અર્ધઅજન મા હતા 'હુ' છે તે જોઈએ

સ મીનાફલ્લ-ગીતાકુ-સીથાપકુ ' આની અતનો ઉચ્ચાર અગ્રેતરમાં ખેડૂત લોક દરે છે, તે વા. નાપાગને અધીન રૂ. થયેયો છે 'ક'માનો 'હુ' છો પડી પાછળ 'ત' માથે જતા 'ત'+'હુ'=થ થયો, અને 'ક'માથી 'હુ' જતા 'પ' ગણો

નીચેના મહાપ્રાણ્ય અજનોમાં લ' છે

૧ ક+હ=ચ (kh)	૨ ગ+હ=ઘ (gh)
૩ ચ+હ=છ (ch)	૪ જ+હ=ઝ (jh)
૫ ટ+હ=ઠ (th)	૬ ઢ+હ=ઢ (dth)
૭ ટ+હ=થ (th)	૮ ઢ+હ=ધ (dh)
૯ પ+હ=ફ (ph)	૧૦ બ+હ=ભ (bh)

આ ઉપરાંત વ+હ=ભ ને મ+હ=ન પ્રાકૃતમાં થતા હતા આ

મહાગ્રાણુ વ્યજનનો ■ આગળ પાછળ ખરી શકે, તેમ અતઃ ૧ હ પણ ખરી શકે છે મધુધા હને પૂર્વ તરફ ખમવાનું વળણુ છે નવીન પ્રક્ષેપનો પણ હ ઘણી વખત શબ્દમા ભળે છે, તેા કોઈ વખત મૂળનો દ ઠાડી પણ ગય છે

(૧) હ શબ્દના પૂર્વ લાગ (ગરુઆત) તરફ ખમે છે :-

૧. જહર-ઝેર	૨. ગમીર-ગમિર-ગેર
૩. લઘુ-હલુ હળવે	૪. અધુના-અટુના-જડના-દનાણા-ડા-હમણા
૫. પરિધાનિ-પરિદાઈ પહિંચ, પહેરે	૬. અવિધવાન્વ-અવિદવાત્તન-એ'વાતાણુ-હેવાતણુ
૭. વામક-વામ્લ બાલો	૮. અધુના-અટુના-હડિણુ-ઓ'ણુ-ટોણુ

(૨) પ્રક્ષિપ્ત હ :

૧. આકારયતિ-હકારક-હકારે	૨. તારણકાર-નારણઆર તા-ણદાર
૩. અગાધિ-અગજાધિ-હજી	૪. પ્રાપ્ત-પત્ત-પ્રહુત્ત-પ્રોત્ત
૫. વાગુરિક-વાગુરિક-વાગરી	૬. જયકાર-જયઆર-જુદાર
૭. રાકલ-સગલ-સવળુ	૮. અગ્રે-અગ્ને-આગે-આગે

(૩) હનો લોપ—

૧. વશાયિપેર-વશાયિદેર-વશાયેયુ	૨. ચતુર્દશક-ચતુર્દશ-ચૌદુ
૩. મદાસાધનિક-મદાસાધનિક-મમાપી	૪. તીક્ષ્ણ-તિષ્ઠ-તીલુ

સ્થાની પ્રાકૃતમા પણ મ વર્તિતરનુ ચિત્રો, દુહિતાનુ ધિવા થયુ આમા કદાચ દ ખરી દ અથે ગયો હોય

(૪) હ કોઈ વખત ગાંધી ઉતરે (અંત તરફ) ખમે છે:—

- ૧ અગિજ્ઞાન-અદિગ્નાન-અધિનાભ્ય અંધાભ્ય
- ૨ પ્રત્યભિજ્ઞાન-પ્રતિદિગ્નાન-પ્રતિજ્ઞાન-પિંડાભ્ય
- ૩ દિવસે-દિઅદિદિ-દિદાદિ-દાદિ-દાદિયુ

(૫) મયુક્ત વ્યંજનનો છે:—

૧ શરૂણ-લઘુ-મધ્ય-ના-હ	૨ પ્રસન્ન-વ-વજ્ર-વન્દ-પા-હો-પાનો
૩ પાર્ણિ-પરિ-પન્દિ-પા-લી	૪ કુળ-વજ્ર-કહ-કાન્દ
૫ ઉણ-ઉણ-ઉન્દ-ગિન્દુ	૬ અસ્મે-અમે-અન્દે
૭ પ્રીધ્મ-ગિમ્દ-ગિમ-ધીમ	૮ લુમ્દે-તમ્દે

આ શબ્દોમાં ૮ મયુક્ત વ્યંજન પેદાનો છે ‘ધીમ’ શબ્દ મુ નગર્મિદગાનબાધએ નોંધ્યો છે એ આધાર મ્દે લીધો છે, માત્રી મ્દાગ માલગામા નથી આવ્યો ‘ધીમનો સાળુ’. પણ ‘ધીમ’ થતા પૂર્વે રૂપ ગિમ છે તે અપભ્રંશમાં મળી આવે છે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મ નો દ્ ખની નો છે. માટે ‘ધીમ’ રૂપ મ નો દ્ પાઠો દરી યુ છે “ગિમારિદિ” (જમદરચિત્ર ૨-૩૦-૮) “ગિમમ્મિ” (જમદર ૪-૧૬-૭) પણ અન્યત્ર તે આધોપાઠો ખમતો નથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં તે દનો ઉચ્ચાર ત્રિવ (વ્યંજન જેવો-પ્રાણનો ત્રિગેષ વ્યય ડરનાર) થતો, પણ જૂની ગુજરાતીમાં તે મોળો પડતા પૂર્વ સ્વર માથે માથે દીર્ઘ થયો જૂની ગુજરાતીમાં તેવા ઉદાદરણુ મળી આવે છે જે દનો ઉચ્ચાર ગુરુપ્રયત્ન ન હોય તો પૂર્વ સ્વરને દીર્ઘ થતા ઘણું નથી, દીર્ઘ થાય છે મટેજ લેને ત્રિવ માન્યો છે અમ્દેમાં ૪ નિર્જળ મયો-

ગનો માનિયે તો બગાળીમા આમી ને મગામી આઠી (પર્વિત્વ દીર્ઘવાળા) રૂપ સી રીતે વ્યુત્પન્ન થાય, એ પ્રશ્ન છે ને મળળ મયોગનો માનિયે તો ગુજગતીમા 'અમે' કેમ થયુ 'આમે' શા માટે ન થયુ ? હેતુ નિગ ગણુ એમ છે કે અમે રૂપ સંયુક્ત વ્યજનનાણુ ગુજરાતીમા પણ ના સૂધી ચાલુ રહ્યુ ને પછી આપોઆપ હ મોળે પડી ગયો એટલે પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ ન બન્યો (જુઓ ૫-૨૬ (૬))

અમે, 'હમે', 'અમે', પૈની મ્યુ રૂપ વાળી ઠ તે જોઈયે 'અમે' લખતા જો ઉચ્ચાર રાણીમા છે તે'વા લખાણમા નથી આવતો, માટે તે રૂપ લામો નામ ચાલે તે સીક નથી મુ નર્મિલગત લાઈ 'હમે' લખે છે, અને જો ઉચ્ચાર બજન જે'વા ન થાય માટે (લાપણો ૫ ૧૧૫) મૂચના પણ આપે છે કે તત્તો ઉચ્ચાર બુ પ્રયત્ન કરનાનો છે છતાં આ જો છી પ્રત્યે જે ને આણુગમે છે તે'ના લોડ નાણીમૂડીને જો ઉચ્ચાર ગુરુપ્રયત્ન-વ્યજન જેવા ૨ હ મ્હને વાગે છે કે તે'ની જોડણી જૂના લખાણમા નથી જૂના લખાણ મા 'અમે' લખાયેનો છે હેતુ તે'નો નામ મળ્યો હોય નો અત્ય હ આપોઆપજ મોળો ઉચ્ચારો ખીજી 'મ્હુનો' 'મ્હુની' જેવા ઉચ્ચાર કરિયે તો આણુનો વ્યય નિષેધ કરનાતી જગ પડ છે પાન્હો -પાન્હીમા હ હનટે હોનાથી લઘુપ્રયત્નજ ઉચ્ચારનો ને જૂના વખાણની જોડણી પણ તે'વીજ છે, તે નીચેના ઉદાહરણ ઉપ-ધી નાગો

ઉદા

૧ 'મૂચ્યા મચ્ચ ગમિન પ વાન, મૂચ્યા આપી હિન્દાં વાન' (ગિદાનિ ૮૭)

૨ "નાન્હુઉ કુન્થુચરીગિ મમ દ" (પ્ર-ચિ-૬૭)

૩. "નાચક હર્ષ નાન્હી અપદ્મ ન ગિ તુ" (ત્રિ. ૨ "

- ૪ “પથપાનહુઈ પરત વેધિઉ” (સીતાહરણ ૬૯)
 ૫ “સુકી નિમ ઊનહાલન ભઈ” (પ્ર ચિ-૧૪૦)
 ૬ ‘ખીન નાહાના પાઠ ન જાણૂ, ઝર્મ પુગહાર, સીતા” (સીતા
 હરણ ૪૩)
 ૭ “કાનહુ તણુઈ મ પતિ ઇમી નિસી ઇન્દહ ધગિ ગિદિ” (૫ પ્ર ૨)
 ‘નાનહુ’ને બદલે ‘નહાનુ’ જોડણી ઠીક લાગતી નથી જૂની
 જોડણી ‘નાનહુઈ’જ ચની તદ્દનો ખીને પુગવો પણ છે નૂનદ્વય
 “નાંડડિયા ભરતા”મા ‘ન’ જૂની જોડણીની માફી પૂરે છે “નદ
 કૃષ્ણ નાંડડિયા સાથે ગમે ગહેતી ગોઠ કરવા” (ગુ-ભા મા
 પુ ૨ પૃ ૩૦૭) આમા ‘હ’ ખીન ‘ન’ સાથે બળ્યો છે, ‘હેવા
 સાથે નહી, અને તે ‘નાનહુડિયા’ ઉપરથી ‘નાંડડિયા’ રૂપે
 આ થો છે

સર્વનામનાં રૂપમાં હકાર—

અમહે, તમહે, અમ્હને, તમ્હને, મ્હાર, અમ્હાર, ત્હાર, તમ્હાર,
 વગેરેમા ‘હ’ મોળો પડેલો છે

તે, તેથી એ, એથી તૂ, તૂથી, વગેરેમા હકાર નથી, વગણ
 મૂળ રૂપમા હ’ ન હતો, તેમ ‘થી’ પ્રત્યય પૂર્વે ‘હ’ની જગર ન
 હતી ‘ધી’ પૂર્વે સાતમીનો રૂ આપતો પણ ‘ના’, ‘માં’, વગેરે
 પ્રત્યય જોડે આ સર્વનામમા હમગ આવે છે તદ્દનુ કારણ આ પ્રત્યયો
 પૂર્વ સર્વનામ છટીના ‘હ’ માથે વપગતુ તેથી છટી વગેરે વિલક્ષિત-
 ના રૂપમા હકાર છે

ઉદા.

- (૧) “નહી પુગપ તૂ કેહનઈ પાડિ” (સીતાહરણ ૬૭)
 (૨) “જેહનઈ દેકી ઉગત ગહઈ, ભર્તા નાગિ અનેરુ વહઈ”
 (વિ પ્ર ૧૪૭)

(૩) “સાક્ષીદોત્ર જેહની કસરી, તેહા કોડિ કેકાણુ” (કા પ્ર ૨-૮૬)

(૪) “તાહુરિ ચિંતિ વગિ વગ જેહ, ઝરુ નિવાહ આણુ તોહ” (કા પ્ર ૩-૧૨૫)

છેલ્યા ઉદાહરણમા ‘જેહ’, ‘તેહ’ રૂપોમા ‘હ’ આ યો છે ને એના ‘એહુ’ના મામ્મને લીધે આ યો છે આ પ્રમાણે જૂની ગુજરાતીના હને લીધે એ’તુ, તહે’તું, જે’તુ, એ’મા, જે’મા, તહે’મા, તહે’ને, તહે’રો, એ’ણે વગેરે રૂપ આપ્યા છે ને નિવૃત્ત ઉચ્ચાર (એ) પણ ‘હ’ને આભારી છે

અપ જહા, તહા, હહા રૂપ ઉપગ્રથી જૂની ગુજરાતીમા જિહા, તિહા રૂપ મધ ‘જ્ઞહા’, ‘ત્ઞહા’ રૂપ હાવ ઉચ્ચારમા વપરાય છે, લખાણુમા ‘હ’ નથી લખાતો, પણ લખવો ઇષ્ટ છે મુ નરસિંહરાવભાઈ તે પ્રમાણેજ લખે છે

જિ, તિ, કિ (યદ્, તદ્, કિમ્) જેડે વારે લગતા જિવારિ, તિવારિ રૂપોમા પાછો દ લગવાથી જિહારદ, તિહારદ રૂપ જૂની ગુજરાતીમા વપરાતા થયા તે ઉપગ્રથી ‘જ્ઞહારે’, ‘ત્ઞહારે’ વગેરે અન્યથોમા ‘હ’ બોવાય છે, માન લખાતો નથી તે લખવો ઇષ્ટ છે, અથવા જિવારે-જિઆરે { જિવારિ-જિહાર્ઘ } રૂપે આન્યા દોય { જિહારિ-જિહાર્ઘ }

અપ્રશ્ન એહુ, તેહુ (સાદૃશ્યવાચક વિશેષણ) ઉપગ્રથી એ’તુ, જે’તુ, તે’તુ વિશેષણ આપ્યા છે. તહે’મા પણ ॥ ઉચ્ચારાય છે

-(૧૭) વર્ણસંકર:-૫ ૪૮ ઉપગ્ર જણાવ્યા પ્રમાણે અપ્રમાણ વ્યંજનમા ‘હ’ લગી મહાપ્રાણ વ્યંજન બને છે આ રીતે મૂળભૂત મે વ્યંજનના એકઠા થવાની ક્રિયાને સંજ્ઞા હોઈ છે ગ્રહ (ગ્ર+હ) ધર, પ્રદીતક-ગદિઓ (ગ્ર+હ) ધેનો, મહારથી (મ્+હ) ભારથી, જિહા

(વંદ) છલ, સ્વગેમા પલુ મકીર્ણુ ધ્વગ જે બુદ્ધા ધ્વગેના બની
ધમેના છે અદ નો એ, અર નો ઓ

(૧૩) વર્ણમ સિદ્ધિ:—વર્ણને દ' પૂર્વ કે ઉત્તર અપ્રાણુ
વ્યજન માથે વલુ સડગમા બતાવ્યા પ્રમાણે એકરૂપ ન થના ઉચ્ચારમા
ને બખાણુમા છટો પલુ વચ્ચે ધ્વગ વિના સાથે માથે આવ તંદારે મન્યદ
વ્યજન બને છે—મગની-મરૂની-વાહની-બહેન (અહીં વંદનો મ
થયો નહીં મિધીમા જેણ શબ્દ છે તે વ્દાય પ્રા મરૂની ઉપગથી
આ યો હોન કે પછી વર્ણમ ડગનો નિયમ ત્દેમા લાગુ પલ્યો હોય)
અપ પદિદ્ધ-પ્દલુ પ્રહ-પહુર-પ્દોગ, સ્વગેમા અદનો એ, અરનો ઓ

(૧૪) વર્ણવ્યત્યય—વર્ણી વખત શબ્દના અતર્ગત અક્ષરો
પરમ્પર સ્થાન બદલે છે ત્દેને વ્યત્યય કે સ્થિતિપરિવર્તિત રૂહે છે
પદિદ્ધાતિ-પદિદ્ધાઈ-પદિદ્ધ-પ્દેરે ગુન્ઠક-ગુન્ઠર-છોગુ, ત્રિટાલ -
મિયાડો, અ અમાનત-અનામત આ ઉદાહરણુ ઉપગથી જોઈ શકાય
છે કે વ્યજન ખમતા ધ્વગ બહુધા મૂળ સ્થળે વગગી રૂહી નવીન
આવનાર વ્યજન માથે રૂહે છે

(૧૫) સ્વરભક્તિ—મયુક્ત વ્યજનના જે અગભૂત વ્યજનો
વચ્ચે વર્ણી વખત ફાયર જેવો સ્વગ લગી જે વ્યજનોને છટા પાડે
છે આને સ્વરભક્તિ વિમરૂપ, કે વિમરૂપ રૂહે છે હર્ષ - હરખ,
મ્લેધમ-મરૂખમ રત્ન-રતન, કૃષ્ણ-કસન

(૧૬) આદેશ—શુભવાદેશ—એક વર્ણને સ્થાનગ્રહ કરી ત્દેની
ગતિએ બેમનાર બીજા નીન વર્ણને આદેશ રૂહે છે ઉદા સ્થા
ને બદલે તિષ્ઠ પા ને બદલે પિચ્, ગે ને બદલે મી (મીચ્છે)

(૧૭) આગમ—મિત્રવદાગમ—મિત્રની માફક મૂળ અક્ષરને
અવાનબદ્ધ કર્યા મિવાય ત્દેની જોડે બેસી જનાર નીન વર્ણને
આગમ રૂહે છે પક્ષક-પ્રકસર-પડખર્ત-પડખુ, (છી) રો+અતે—

શેરતે, પ્રાન્ત-પત્ત પહુત નડુ-કનડુ, જડુ-જકડુ આમ આગમ
તે પ્રકોપમા ભેદ નથી

તા ક પ ૩૯ ઉપગ પાચમી પમિમા 'દીર્ઘ સ્વ' પત્રી
'અ' ઉમેરે.

પ્રકરણ ૪થું

પ્રાકૃત ભાષાઓ

સામાન્ય (પ્રાકૃત) લોકોની બોલવાની કે લખવાની જે ભાષા તે
પ્રાકૃત ભાષાને નામે પ્રચલિત છે સમ્પ્રદાય ભાષાથી લિખ ભાષા તે
પ્રાકૃત ભાષા ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે પ્રાકૃત ભાષાઓ આ વેા ત્હેનો
સામાન્ય અર્થ હોના છતાં અહીં 'પ્રાકૃત'થી સરૂતની નિકટની
સતતિ, એ'વો નિશેષ અર્થ છે જૂનામા જૂની આ-રી ભાષાને 'પાલી'
ભાષા નામ આપવામા આવ્યું છે તે પા-રી ભાષાની આગળનો સ્વતન્ત્ર
વિકાસ તે 'પ્રાકૃતભાષા'ને નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

સામાન્ય લોકો વ્યાકરણનો વિચાર જ્યાં સિવાય પોતાનાથી જે'વો
ઉચ્ચાર થઈ શકે અગર પોતાને જે'વો ઉચ્ચાર મળવાય તે'વો
નિબંધાળથી ઉચ્ચાર કરે પશ્ચિમે ત્હેમા ધણા નિકારો દાખવ
યાય તે હવ પછીના પ્રકરણમા આપનામા આવ્યા છે, તે ઉપગથી
જેવા પ્રકારના વિકાસ થતા તે જણાશે એક દેશની પ્રજા સાથે બીજા
દેશની પ્રજાનો સબધ થતા નવીન આવનાર પ્રજા બરોગર ઉચ્ચાર
નહીં કરી શકવાને લીધે ત્હેમના મુખનો ઉચ્ચાર મુજ પ્રજા કરતા
શીખે છે આ રીતે પણ ધણા ફેરફાર થાય છે આ બધા નિકારોને

પગિણામે મરકૃતથી પ્રાકૃત ભાષાનું સ્વરૂપ નિર્ણય પાડ્યું, અને તે સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે સ્વીકારાયું.

વૈયાકરણો આમાન્ય રીતે પ્રાકૃતના ૭ વિભાગ પાડે છે (૧) પ્રાકૃત (૨) શૌરમેની (૩) માગધી (૪) પૈશાચી (૫) સુનિદા પૈશાચી (૬) અપભ્રંશ શ્રીમદ્ હેમાચાર્યે આ પ્રમાણે છ વિભાગ પાળ્યા છે, તે તે પત્રીના વૈરાગ્યોએ તે સ્વીકાર્યા છે મૌધી જૂનો વૈયાકરણ વરરચિ પોતાના 'પ્રાકૃતપ્રજ્ઞા' નામના પ્રાકૃત વ્યકરણમા માન આગ વિભાગ આપે છે (૧) મહાગાદ્વી (૨) શૌરમેની (૩) માગધી (૪) પૈશાચી આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તદ્દના વખતમા અપભ્રંશનો વિનય થયો ન હતો. અપભ્રંશ ભાષા ચોથા-પાંચમા મૈત્રમા બંનેમા બહેલી અગ્નિત્વમા આની દોની ભેદાયે સાતમા મૈત્રનો દબ્બી નિ મહારાષ્ટ્રીને પ્રકૃત પ્રાકૃત કહે છે, અને તદ્દને મહારાષ્ટ્રાખ્યા કહે છે આ શબ્દના બે અર્થ થઈ ગઈ હો (૧) મરાઠા ભોળના દેશમા ખોનાતી (૨) ગાદ્ડના નોટા ભાગમા ખોલાતી વરરચિ 'પ્રાકૃતપ્રજ્ઞા'ના પહેલા નવ પગિચેદમા પ્રાકૃતના સૂત્ર આપ્યા પત્રી દશમા પગિચેદમા પૈશાચી ભાષાના, અગિયારમામા માગધીના, અને બારમા પગિચેદમા શૌરમેનીના ૩૧ સૂત્ર આપ્યા પત્રી ટરમા સૂત્રમા 'શેષ મહારાષ્ટ્રીવત્' એમ લખે છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રથમના નવ પગિચેદ આ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના છે તે આધારે વરરચિની યાદીમા 'મહારાષ્ટ્રી' નામ અપર જણાવ્યું છે હેમાચાર્ય મિ હે ના આમા પ્રકરણના પહેલા નજી પાદના સૂત્ર અને ચોથા પાદના ૨૮૫ સૂત્ર આપ્યા પત્રી શૌરમેની ભાષાના સૂત્રને અતે ૨૮૬મા સૂત્રમા લખે છે કે "નેષ પ્રાકૃતવત્" (સૂત્ર ૨૬૦-૨૮૬ શૌરમેની માટે છે) એટલે (૧) ૨૭૧ + (૨) ૨૧૮ + (૩) ૧૮૨ + (૪) ૨૫૬=૬૩૦

* "મહારાષ્ટ્રાખ્યા ભાષા પ્રકૃત પ્રાકૃત વિદુઃ ।

ગામર મૃત્તિરત્નાનાં સેતુવન્ગાદિ યન્મયમ્ ॥" (કાન્ધાર્દર્શ)

સૂત્ર પ્રાકૃત ભાષા માટે આપ્યાં છે. આટલાં જ્યાં સૂત્ર ને ભાષા માટે હોય તે સામાન્ય પ્રાકૃત-ખીજ જ્યાં પ્રાકૃતોના આધારભૂત હોવી જોઈએ. સૌરમેની માટે ૨૭ સૂત્ર, માગધી માટે (૨૮૭-૩૦૨) ૧૬ સૂત્ર, પૈશાચી વાસ્તે (૩૦૩-૩૨૮) ૨૬ સૂત્ર, અપભ્રંશ માટે (૩૨૯-૪૪૮) ૧૨૦ સૂત્ર આપે છે. એટલે જોને વરરુચિ મહારાષ્ટ્રી કહે છે, જોને હેમાચાર્ય પ્રાકૃત કહે છે, અને દ્વડી 'પ્રકૃત પ્રાકૃત' કહે છે તે રાષ્ટ્રના મહોટા ભાગમાં ખોલાતી ભાષા હોવી જોઈએ. જોને વરરુચિ મહારાષ્ટ્રી કહે છે તે જો પ્રાન્તિક ભાષાં હોત તો હેમાચાર્ય ત્હને તે'તું નામ આપ્યું હોત, માટે જાણી જોઈને પ્રાન્તિકતાનો સંશય ટાળવા એ'ને 'પ્રાકૃત' જ ક્યું છે. ૨૦-૨૫ સૂત્રોની સામગ્રીથી ભાષાબેદ પડે; પરંતુ એ ઉપરથી સમગ્રી લેવાનું છે કે તે ભાષામાં ખીજનું કાર્ય (વિકાર) મુખ્ય પ્રાકૃત પ્રમાણે થાય છે. (સૂત્ર ૮-૪-૨૮૬ ઉપરનું વાર્તિક) એટલે તે પ્રાકૃત ધણું મહોટા ભાગમાં ખોલાતું હોતું જોઈએ. જે મહારાષ્ટ્રી ભાષા મરાઠાના દેશમાં ખોલાતી પ્રાન્તિક જ ભાષા હોય તો ત્હને સૌરમેની, માગધી, વગેરે સાથે સંબંધ મંજૂરી શકેતો નથી. માટે હું 'મહારાષ્ટ્રી'ને સામાન્ય પ્રાકૃત માનું છું. આ બાબતમાં ડો. હોર્નલ ને મી. ખીમ્સને આધાર મળે છે, પણ અત્ય વિદ્વાનોનો ટેકો નથી.

હોર્નલ (Gandian Grammar-Intro. P. ૨૧-૨૨) કહે છે:- "Mr. Pr. was not looked upon as the vernacular of any people, and that it did not take its name from Maharashtra (or Maratha) country." P. 21. For "he (Vararuchi) seems to use the term not as a proper name, but as a laudatory or descriptive expression, meaning "the prakrit of the great kingdom." P. 22

મી બીચ્ચ “Comparative Grammar Vol 1 Intro (P 31) કહે છે ‘Mharashtra & Marathi have little in common except the name’ P 31 હતા પુસ્તક ૩૨૧ માં મરાઠી જન પ્રત્યયનો વિચાર કરતા પૃ ૨૩૩ ઉપર લખે છે કે “Modern M is really the representative of M Pr”

૩૧ ભાષાકાન્ડ (ભાષા ૫ ૨૩૨) જણાવ છે કે જોગેસેની ને માગધીની માફક મહારાષ્ટ્રી પણ પ્રાન્તિક ભાષા છે મળધક જૂત-ફૂટતનો જન પ્રત્યય મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો આ યો છે તે ઉપગત તે પ્રાકૃતના કૃત-મૃત ઉપગથી નીપજેલા કઝ-મઝ હાનની મરાઠીના કેલ-મેલામા પગિણામ પામે છે એટલે વર્તમાન મરાઠી ભાષા જૂની મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની પ્રતિનિધિ છે. હાલની મરાઠી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત ઉપગથી આવી, એ વાત મત્ય છે, પણ તે ઉપગથી એમ ફલિત નથી થતું કે તે મહારાષ્ટ્રમાજ બોનાની જોધયે મરાઠ પ્રદેશમાં પણ મહારાષ્ટ્રી-મામાન્ય પ્રાકૃત બોલાય, અને અન્યન પણ બોનાય, એટલે મહારાષ્ટ્રી નામ યથાર્થ હોય ગુજરાતી ભાષા જોગેસેની પ્રાકૃત ઉપગથી આવી માટે જોગેસેની પ્રાકૃત ગુજરાતમાજ બોવાની, એમ માનવું ઠીક નથી તેમ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત માટે શા માટે ન માનવું ? એક દરે આ પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે

જોગેસેની જોગેસ-મથુગ પામેના પ્રદેશ-ના નામ ઉપગથી ભાષાને નામ મળ્યું છે એની પ્રકૃતિ તરીકે મન્દૃત મનાય છે માગધી ભાષાને જોગેસેની ઉપગથી નીકળેલી માનવામાં આવે છે માગધી ભાષામાં નો લ ને સ્-ય નો સર્વ ન જાય છે રસોર્લ્સો’ (૮-૪-૨૮૮) નર-નરે, વર-વલે, દમ-દસે, પુરય-પુલિસે, વગેરે વળી જ નો ય થાય છે આ માગધીનો ખામ વિન્ન ગણાય છે અને પ્રથમાના એક નચનમાં ઓ ને બદલે ઇ થયો ત્હેને અર્ધમાગધી (આર્ધ ભાષા)નો

આમ વિગત માનવામા આવે છે માગધી ભાષા પણ પ્રાન્તિક ભાષા-મગધ દેશની પૈશાચી ભાષાનું સાહિત્ય ઉપનખ નથી ગુણાદ્યે 'બૃહત્કથા' પૈશાચી ભાષામા લખી હતી, એમ કહેવાય છે પણ તે હજુ પ્રાપ્ત થઈ નથી તેના ઉપનના સમ્પૂર્ણ મન્કરણ તે 'બૃહત્કથા મન્જરી' ને 'કથામગ્ધિમાગ્ધ' છે આ ભાષામા જ નો ન, લ નો ઢ થાય છે ગુજરાતીમા હાય ઢ વપરાય છે, પણ જૂની ગુજરાતીમા { તે આ થો નથી આ ભાષાને ઢદાય 'પુસ્તુ' ભાષા માથે મળધ હોય, એમ લાગે છે

ગુજરાતીને શૌરસેની માથે મળધ છે શૌરસેનીના કૃત-કિદ, પીત-વીદ ઉપગ્રથી 'કીધુ-પીધુ' થતા, સ બૂ દૃઢતાના રૂઝ ઉપગ્રથી 'કુઝી-ખાધ' આવ્યા, અને ણ્વ-ન્ર જિ-જિ ઉપગ્રથી ગુજરાતીમા 'જ' અવ્યય આવ્યો આમ છતાં નથી પ્રાકૃત ને બધી અર્વાચીન આર્થ ભાષાઓનું કાઠું તો મહાગપ્તી પ્રાકૃતને માનવા પ્રેરણ છે જુજ રૂપોથી પ્રાન્તિક પ્રાકૃતો જુદી મનાધ તે રૂપ ઉપગ્રથીજ જે તે અર્વાચીન ભાષાનો મળધ જે તે પ્રાકૃત સાથે જોડાયો

પ્રકરણ પમું

પ્રાકૃત ઉત્સર્ગ

મરકૃતના સમ્પ્રદાય અનુસાર માણસના મુખમાથી ઉત્પાદિત ત્વેના નીચે પ્રમાણેના મુખ્ય ફેરફારો પ્રાકૃતમા થતા અત્યંત નીચેના પ્રમાણે છે

(૧) અ નો આ

૧. પ્રકટ-પાયડ-પયડ	૨. પ્રમુખ-પાસુતો-પમુતો
૩. પર્ણીય-પારકેર-પારવ	૪. પ્રગટ-પાગેદો-પગેદો

(૨) અ નો ઇ

૧. સ્વપ્ન-સિયિજો-સિમિજો	૨. ઉત્તમ-ઉત્તિમો
૩. પન્ન-પિલ્લ-પરૂ	૪. મધ્યમ-મજ્જિમો

(સામાન્ય રીતે આગળ પાછળના તાલવ્ય વ્યંજનને લીધે તાલવ્ય ઇ બને છે.)

(૩) અ નો ડ

૧. હળિત-હલિહો-મુહિહો	૨. ચણ્ડ-ચુહ-ચણ્ડ
૩. પ્રથમ-પુદ્ગમં-પદ્મમં	

(સામાન્ય રીતે આગળપાછળના ઓખડ વ્યંજનને લીધે ઓખડ ડ બને છે.)

(૪) અ નો ઘ

૧. શ્યા-સેજા	૨. સૌન્દર્ય-સુન્દર
૩. પર્યત-પેરન્ત	૪. વ્રજાચર્ય-વમ્હચરં

(અ કે વ ને લક્ષને ણ બેડતાં હોનાં ઇ થઈ પાછલા અ માં લગી ણ થયો છે.)

(૫) અ નો ઓ

૧. પન્ન-પોમ્મ	૨. નમસ્કાર-નમોદારો
૩. પરસ્પર-પરેષ્પર	૪. અર્પયતિ-ઓપેદ-અપ્પદ

(૬) આદિ શ્રુતિના લોપ

૧. અરણ્ય-રણ-અરણ	૨. અભાનુ-અભાન-ભાન
૩. હદાની-દાણિ	૪. હવ-વ

૫. ઇતિ-તિ

૬. અપિ-વિ

(આમાં સ ધિ પશુ કેટલેક અંશે જ્ઞવાળદાર છે)

(૭) આ નો અ

૧. યધા-જઢા-જહ ✓

૨. અધવા-અઢવા-અઢવા

૩. ચામર:-ચમરો-ચામરો ✓

૪. કુમાર:-કુમરો-કુમારો

(૮) આ નો ઇ

૧. સદા-સઈ-સયા

૨. સ્થાન-થીન

૩. સત્વાટ:-સઢીડો ✓

૪. આચાર્ય:-આચરિઓ-આઈરિઓ

(૯) આ નો ઉ

૧. સાસ્ના-સુઢા ✓

૨. આમાર:-ઉસારો-આસારો

(૧૦) આ નો ઇ

૧. પ્રાશ્ય-ગેજ્ય

૨. પારાપત:-પારેવઓ-પારાવઓ

૩. માત્ર-મેત-મત

૪. દ્વાર-દેર-ચાર-દુવાર

(૧૧) આ નો ઓ

૧. આલિ-ઓલી ✓

૨. આદ્રિ-ઓજ-ઉલ

(૧૨) ઇ નો અ

૧. ઇતિ-ઈઅ

૨. સિથિલ-મઢિલ-સિટિલ

(૧૩) ઇ નો ઇ

૧. પિણ્ડ-પેણ્ડ-પિણ્ડ

૨. સિન્દૂર-મેન્દૂર સિન્દૂર

(સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વના ઇ-ઓ નો ઉચ્ચાર ટૂંકો થાય છે.)

(૧૪) ઈ નો અ

૧. રીત્તી-દરિદ્ર

(१५) ईं नो इ

१. पानीअ-पाणिअ	२ तनीय-तदअ
३ तदानी-तयणि	४ गमीर-गदिर

(१६) ईं नो उ-ऊ

१ जीग-जुण्ण-जिण्ण	२ गहीन-विहणो-गहीणो

(१७) ईं नो ए

१ पीयूय-पेयूस	२ आपीड-आमेगे
३ कीदश-केरिमो ✓	४ बिभीतक-बहेडओ

(१८) उ नो अ

१ मुकुल-मउल	२ मुकुट-मउड
३ अगुद-अगर	४ गुडची-गलोड

(१९) उ नो इ

१ धुकुटि-भिडडी	२ पुर्य-पुरिसो

(२०) उ नो ईं

१ क्षुत-छीअ ✓

(२१) उ नो ओ

१ पुफर-पौकरर	२ तुण्ड-तोण्ड
३ मृत्य-मोळ ✓	४ कुप्पाडी-केह्णडी-केह्ली

(२२) ऊ नो ए

१ नृपुर-नेउर ✓

(२३) ऋ नो अ

१ धृत-धय .	२ तण-तण
३ षत-रय	४ मृग-मओ

(२४) ऋ ने इ

१ मृष्ट-मिष्ट	२ कृष्ण-विविणो
३ मृगाल-मिआलो	४ मृदा-मिदागो

(२५) ऋ ने उ

१ प्राप्ता-पाहुंड	२ वृष-वृष्टो
३ मातृक-माउभा	४ वृष्वी-पुष्ट्वी

(२६) आदि ऋ नी रि

१ ऋद्धि-रिद्धा	२ ऋण-रिण-भण
३ ऋषि-रिषी-दमी	४ ऋजु-रिजु-उज्ज

(२७) ए ने इ

१ वदना-रिभणा-वभणा	२ स्वर-देभरो-स्वरो ✓

(२८) ऐ ने ए-अइ

१ ईलाग-ऐगमो	२ ऐन्य-सप्त
३ ईर-वर-वत्त	४ ईश्व-यत्त-वदरव

(२९) औ ने ओ अउ

१ औमुदी-ओमुद	२ औवन-ओम्वण
३ और-पत्त	४ औव-गडरव ✓

(३०) अव-वप ने ओ-एर

१ अवतरति-ओअरद-अवयग	२ अपमरति-ओसरउ-अवसाइ
३ अवकाश-ओआगो-अवयासो	४ अपसारव-आसारिआ-

अवमारिओ

(३१) अनादि अक्षयुष्म फ ग च, ज, त द, प, य, व ने।

પ્રાયઃ લોપ

૧. પ્રકાર-પયાર	૨. વચન-વયણ	૩. નગર-નયાર
૪. મુજગઃ-મુયગો	૫. દલપતિઃ-દલવહ	૬. મદનઃ-મયણો
૭. રિપુઃ-રિત્ત	૮. લાવણ્ય-લાવણ	૯. વિયોગઃ-વિઓઓ

(વ્યંજન ગણનાં રૂઢેલા અ-આ ને બદલે યથુતિ થાય છે.)

(૩૨) અનાદિ અસંયુક્ત જ્ઞ, ઘ, થ, ધ, મ, નો હ

૧. નજાર-નહરો	૨. મેઘઃ-મેહો	૩. રથઃ-રહો
૪. નાથઃ-નાહો	૫. વધિરઃ-વહિરો	૬. શોભને-સોહદ

(૩૩) ન નો જ

૧. મદનઃ-મયણો	૨. રજની-રયણી	૩. વચન-વયણ

(૩૪) આદિ ન નો વિકલ્પે જ

૧. નદી-નર્દ-નર્દ	૨. નરઃ-નરો-નરો	૩. નયતિ-નેદ-નેદ

(૩૫) અનાદિ અસંયુક્ત ષ નો પ્રાયઃ ઘ

૧. શાપઃ-સાવો	૨. તાપઃ-સાવો	૩. દેશપતિઃ-દેસવદ

(૩૬) જ-ષ નો સ

૧. સ્પદ્યતિ-પદ્યતિ-પસદ	૨. દશ-દસ-દ	૩. તપા-તમિસા

(૩૭) ર નો લ (કેટલાક શબ્દોમાં)

૧. દરિદ્રા-દરિદ્રી	૨. ચરણ-ચલણ	૩. મુસર-મુહલ

(૩૮) ન-જ નો લ (કવચિત્)

૧. નિમ્બઃ-લિમ્બો	૨. વેણુ-વેલુ-વેણૂ

(૩૯) લ નો જ (કવચિત્)

૧. લલાટ-જહાલ-જિહાલ	૨. લાહલઃ-ખાહલો	૩. લાહલ-ખાહલ

(૪૦) અનાદિ અસંયુક્ત ટ-ત નો હ

૧. ઘટ:-ઘટો ૨. પટહ:-પટહો ૩. પતતિ-પટટ ૪. પ્રાપ્તં-પાટુટ

(૪૧) દ નો કોષ્ટ વખત હ થાય છે

૧. ઢોલા-ઢોલા ૨. ઢણ્ઢ:-ઢણ્ઢો ૩. ઢોહદ:-ઢોહ્હો

(૪૨) ત નો લ-ર (અંચિત)

૧. સપ્તતિ-સત્તરી ૨. અત્તસી-અલ્લમી ૩. સાનવાટન:-સાલાહ્ણો

(૪૩) વ-શ-સ નો કોષ્ટ વખત છ

૧. સુધા-સુદ્ધા ૨. વટ્પદ:-લ્લ્લ્લ્લો ૩. સ્વૃસતિ-છિવદ
૪. સ્વૃહા-છિહા ૫. મસ્તા-મસ્તક-પ્રા. મચ્છણ (વસુ.
૧૪૬. ૨૨. આ વિકારમાં ર ને જિષ્મ વ્યંજન ની જ્વાળાદારી છે.)

(૪૪) હ, લ, ર નો અભેદ

૧. સ્થૂલ-ધોર ૨. હરિદ્રા-હલિદ્રી ૩. તાજગ.-તલાઓ
૪. કિલ-કિર ૫. ચૂટા-ચૂલા ૬. ગદડ-ગહલ
૭. દાડિમ-દાલિમ ૮. પોડશ-મોલહ ૯. પીડયતિ-પીલેહ

(૪૫) કૈટમ માં મ નો વ (કેટવો-‘હ’ જુને પડી ‘ટ’ સાથે ગયો.)

(૪૬) આદિ ય નો જ

૧. યસા:-જસો ૨. યજ્ઞ.-જગ્ગો

(૪૭) ર નો ણ કરવીર: નો કણવીરો

(૪૮) વ નો મ (માત્ર નીચેના શબ્દોમાં ચિહ્નપે)

૧. સ્વપ્ન:-સિમિળો ૨. જીવી-જીમી ૩. ત્વ-તુષ-તુમ
(અપવ્રંશમાં પિહિમિપાલ (પૃથ્વીપાલ:) મિ (અપિ-વિ) મળે છે.)

(४९) त नो च, च नो त (इयथित्)

- ✓ १. चिकित्सा-तिगिच्छा २. चुच्छ-चुच्छ-द्युच्छ (८-१-२०४)
 ३. तिष्ठति-चिह्नुइ ४. चिन्ता-चन्ती } (गा. सं. श. १-२, ५१; ३-७३)
 तति } (वसु. १०३-२४)
 ५. तक्षति-चच्छइ (८-४-१६४) ६. जीवन-भुञ्च=जीमूत (भं.)

(५०) द नो ल (इयथित्)

१. प्रदीप्त-पलित २. दोहदः-दोहलो ३. पदम्यः-मलम्यो ४. कयम्यो
 ४. गोदा (दरी)-गोला

(५१) ह नो प्रक्षेप

१. चिकुर-चिउर-चिहुर २. शीकर-सीअरो-सीहरो ३. वसति-वसइ-वसहि
 ४. छाया-छाआ-छाहा ५. निकयः-निअसो-निहसो
 (२५२भां अगता हकारने प्राथुप्यनि नाम आपवुं विशेषे योय छे.)

(५२) अनादि य नो ल (गुण्)

(शरीर) यष्टि-दृष्टी

(५३) द नो र

१. गद्गद-गग्गर २. द्वादशः-दारह ३. त्रयोदश-तेरह

(५४) त्त नो प्य

१. प्रभूत-पहुत-पहुप्य २. जित-जित्त-जिप्य ३. सित्त-सित्त-सिप्य

४. शुक्ति-सुक्ति-सिप्यी ५. गृहीत-घेत-घेप्य ६. कृत-कत्त-कप्य

७. रक्त-रत्त-रप्य ८. युक्त-जुक्त-जुप्य ९. हुक्त-छिक्त-छिप्य

१०. व्याहृत-वाहित-वाहिप्य ११. आरब्ध-आढत्त-आडप्य

१२. सत्पर-चप्पर १३. झटिति-झडिति-झडप्य (अप.)

(५५) त्त नो ष

१. कृति-किशी २. चत्तर-चत्तर-चरार ३. श्रुत्वा-सुत्ता-सोच्चा

- ✓ ४. शाब्बा-नत्ता-नच्चा ५. मृत्वा-भोत्ता-होच्चा ६. वर्त्म-वत्त विन्च

(પ્રથમ બે સૂત્ર ૮-૨-૧૨માં, પછીનાં ત્રણ ૮-૨-૧૫માં તે છેલ્લે ૮-૪-૪૨૧માં અપભ્રંશમાં છે.)

(૫૬) સ્ત નો છ

૧. સિપ્ત-પત-પલ	૨. સ્ત-સુત-સોલ
૩. મુક્ત-મુત્ત-મેલ	૪. શ્રાન્ત-મત્ત-મુલ

(૫૭) સ્ત નો ક *

૧. હુત્ત-હિત્ત-હિક	૨. હુપ્ત-હુત્ત-હુક
૩. હ્યુત્ત-હ્યુત્ત-હ્યુક	૪. મુક્ત-મુ-ત્ત-મુક
૫. મૃદુત્વ-માત્ત-ત્ત-માત્ક (૮-૧-૧૨૭)	
૬. સ્થાણુ-સ્થાણુ ✓	૭. સ્વમ્મ-સમો

(છક્ષાં બે ઉદાહરણમાં ય (ત) નો ક થઇ સ નો હ બળા ક્+હ=સ થયો છે.)

(૫૮) ત્ય નો ષ

૧. સત્ય-સઘ	૨. શૃત્ય-નઘ	૩. અપત્ય-અવન્ચ

(૫૯) ઘ-ઘ્ય-ઘ્ય નો ઝ

૧. ઘઘ-ઘઝ	૨. મઘ-મઝ	૩. શઘ્યા-સેઝઝા
૪. કાર્ય-કઝ	૫. પઘા-પઝઝા	૬. માર્યા-મઝઝા

(૬૦) ક્ષ નો ણ, ક્ષ્ણ, છ કે જ્ઞ

૧. ક્ષય-ક્ષય	૨. લક્ષણ-લક્ષણ	૩. ક્ષાર-ક્ષાર
૪. ક્ષીણ-ક્ષીણ	૫. તક્ષતિ-તક્ષદ	૬. ક્ષીયતે-ક્ષિયજ્ઞ

* આથી ઊત્તરું ક નો ત થયેયો મળે છે. સં. કિરીટ પ્રા. તિરીહો (કે.૫) સં. પ્રલોકિત પ્રા. પલુવિત્તો (પમુ. ૨૭૨-૨૬)

(૬૧) જા નો ગા, ણ કે જા

૧. રાજી-રણી   ૨. વજા-જગો   ૩. જ્ઞાન-નાળ-જાળ
 ૪. પ્રતિજ્ઞા-વજ્જના-જ્ઞાના ✓   ૫. સજ્ઞા-મજ્ઞા
 ૬. અભિજ્ઞાન-અદિજ્ઞાણ

(૬૨) સ્ત નો ત્ય (બહુધા)

૧. હસ્ત:-હત્યો   ૨. અસ્ત-અન્ધ   ૩. સ્તોક-યોગ ✓
 ૪. સ્તુતિ-ધુદ   ૫. સમસ્ત-સમ-ત   ૬. સ્તમ્ભ:-નમ્બો ✓
 (આદિ સ્ત નો સ જાણવાર ત નો વ કરી નહિ થાય છે.)

(૬૩) છા-ઘ્ય નો જ્ઞ

૧. ગુણ-ગુજ્ઞ   ૨. વાણ:-ગજ્ઞો   ૩. મુલતિ-મુજ્ઞાદ
 ૪. વધ્ય:-વજ્ઞો   ૫. વધ્યતે-વજ્ઞાદ ✓   ૬. વધ્યા-વજ્ઞા ✓

(૬૪) ષ્ટ નો ક્ષ

૧. નષ્ટ:-નષ્ટો   ૨. કષ્ટ-કષ્ટુ   ૩. અષ્ટ-અઠ્ઠું
 ૪. મૃષ્ટ-મિઠું   ૫. ધ્રષ્ટ-ધઠું   ૬. કાષ્ટ-કઠું

(૬૫) હ્રસ્વ સ્વર પછીના ત્સ, ધ્ય, ઙ્ય, પ્સ નો ચ્છ

૧. વત્સ:-વન્છો   ૨. મત્સ્ય:-મન્છો ✓   ૩. મિથ્યા-મિચ્છા ✓
 ૪. પશાન્-પચ્છા   ૫. અપ્સરા-અન્છરા ✓   ૬. જુગુપ્સા-જુગુચ્છા-✓
 જુગુચ્છા

(૬૬) ઢ્ર, ઢ્રં નો કોઝ વખત છ થાય છે

૧. આર્દ્ર-અઢ્ર-ઓઢ્ર-તઢ્ર   ૨. મઢ્ર-મઢ્રો   ૩. પઢ્ર-પઢ્રી

(૬૭) યં નો કોઝ વખત ર ને લીધે છ

૧. પર્યાળ-પલ્લાળ ✓   ૨. પર્યસ્ત-પલ્લેટ ✓
 ૩. પાંદ્ર-પલ્લક ✓   ૪. સૌકુમાર્ય-સોઝમલ્લ ✓

(६८) श्र, ण, स्न, ह, ह्, क्षण नो ण्ह

१. प्रश्न-पण्ह	२. कृष्ण-क्ण्ह	३. ज्योत्स्ना-जोण्हा
४. वद्धि-वण्हि	५. पूरुक्षि-पुव्वण्ह	६. क्षण-सण्ह-लण्ह
७. तीक्ष्ण-तिण्ह-तिकस		

(६९) ज-ज्ज नो च्च*

१. प्रजति-चच्च	२. विपद्यते-विपज्जइ-विपच्चइ (पञ्च २७३)
३. रज्यते-रज्जइ-रच्चइ (अप)	

(७०) अनुस्वार पञ्जीना ह नो घ

१. सिंहो-सिघो	२. सहार-मघारो	३. मिहासण-सिघामण

(७१) वर्णवत्यय-स्थितिपरिवृत्ति

१. वाराणसी-वाणारसी	२. आलान-आणाल
३. अचलपुर-अलचपुर	४. महाराष्ट्र-मरहट्ट
५. दूदः-द्रहो	६. लघुक-हलुअ-लहुअ

(७२) पधारणो अनुस्वार

१. पक्ष-पक्	२. अक्षे-अस	३. श्मश्रु-शम्
४. मार्जार-मजार	५. वृद्धि-वृद्धिओ	६. कुट्टमल-कुपल

(७३) सादा व्यङ्गननो संयुक्ता

१. तैल-तैल्ल	२. प्रेम-प्रेम्म	३. प्रभूत-पहुत
४. यौवने-जोव्वण		

(७४) स्वरलक्षित-विप्रक्षय

१. कृष्ण-कसण	२. स्नेह-मिणेह	३. भस्म-सुहुम
४. तपा-तरिसा	५. वृषा-वरिगो	६. रत्न-रत्तण

(૭૫) હ્રસ્વઃ સંયોગે (સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વતા સ્વર દ્વય બને છે)

૧. ઘૃણ-ચુણ ૨. પ્રમૂત-પદુત ૩. રાગી-રણી
૪. નરેન્દ્ર:-નરિન્દ્રો ૫. નીલોત્પલ-નીલુત્પલ ૬. ધૈય-ધિવ્ર

મૂલના:-સંયુક્ત વ્યંજન પેઢીનો જે વ્યંજન નિર્ગળ હોય તે બીડી ગાય છે.

ક, સ, ગ, ઘ, ચ, છ, જ, ણ, ટ, ઠ, ઢ, ટ, ત, થ, દ, ધ, પ, ફ, બ, મ સખળ છે, બાકીના નિર્ગળ છે. પણ જ્યાં બંને વ્યંજનો સખળ હોય ત્યાં ઘણું કરીને છેલ્લો ટકી રહે છે.

રક્ત-(ક્+ત) રત્ત, અઘ (દ્+ય) અઘઝ (ય નિર્ગળ).

ઉપલા બધા નિયમો “ચતુર્થ” (૮-૧-૨) સુદ પ્રમાણે લાગે, ન લાગે, તેો ઠાઠવાર અન્ય ફેરફાર પણ થાય.

પ્રકરણ ૬૬

ગુજરાતી ઉત્સર્ગ

(૧) ચ નો ર (અનાદિ)

૧. મુજગ-મુયગ-ભોરંગ ૨. મૂયસી-ભુરસી
૩. મદકલકં-મયકલકલં-મરકલકુ

(૨) જ નો ગ, ગ નો જ, જ નો ઢ

૧. જરઠક:-જરઠક-ગરઠક-ધરઠક ૨. વાગતે-વગદ-વાગધ-વાગે
૩. પૂયતે-પુગદ-પૂગધ-પૂગે ૪. મગ્યતે-મગદ-ભાગધ-ભાગે

૫. ગર્ભ-ગરમ-ગરલ (અશિષ્ટ) ૬. જૂ-જીરદ-જરદ-જરે-ગરે
 ૭. ગીત-છૂત (અશિષ્ટ) ૮. ઘૂત-ઘય-ઘી-ઝી (અશિષ્ટ)
 ૯. પાદ-પાય-પાળ-પાગ ૧૦. યોજિત-જોજિય-જોડિઉં-જોડયું
 ૧૧. મેઘવાદ-કે } મિત્રવત્ર-મળખળ- } મડમડ ૧૨. ધ્વજક:-ઝડે
 મર્જ-વિયુત્ } મત્ર-વિત્ર-મળખળ }

(૩) ચ નો જ, જ નો ચ (પ્રા. ઉ. ૬૯ની અનુપૂર્તિ)

૧. ત્વચ્-તજ ૨. વચા-વજ ૩.. મળખળ-કમપચ
 ૪. યિમજતિ-વિહજદ-ઝેચે ૫. સૂચ્યતે-સુજ્ઞદ-સૂએ
 ૬. જવળ (દે.) ચવડું ૭. જરદ-ચરે (ઝેર ચરી ગયું)
 ૮. પશ્વદન્તી-ચટિ-પશ્વ-પચયટી- ૯. ચ્ચિછટક-ચ્ચિછટુંક-ગિચિહું-
 પંજેડી અશ્ચુકું
 ૧૦. અત્યદ્વતં-અચ્ચમુઝ-અજળ ૧૧. (કા.) સર્વજહ (જૂ. યુ.)
 ખડખૂન-ખડખૂચા

(૪) ઘ નો ઘ, ઘ નો ઘ

૧. જ્વલતિ-ઘલદ-ખળે ✓ ૨. ગોવર (દે.) ગોખર
 ૩. છવિ-છખી ૪. પર્વ-પરવ-પરખ
 ૫. પ્રપા-પરવ-પરખ ૬. જ્વરક: નરખો ખરે
 ૭. દધિપૂરક-દદિપુરક-દેખર ✓ ૮. ઘૂતપૂ-ઘઘવુર-ઘેખર
 ૯. વાસ-ખામ ૧૦. વાળ-વાધઓ-વાધો
 ૧૧. ઘૂન્ત-ઘુષ્ટ-ખુટ્ટી ૧૨. વિરાવક:-ખરાડો
 ૧૩. અપત્યક-અવચડ-ખચ્યું ૧૪. વચ્ચડ-ખચધ-ખચેઃ
 ૧૫. પ્રવૃત્ત+આવ-પવતાવદ-વતાવદ-વતાવે (કડી પ્રાંત) ખીજે-ખતાવે

* 'ખચી જવું' પ્રયોગ ખતાવે છે કે 'ખચ' ધાતુ ગત્યર્થ ધાતુ ઉપરથી આવ્યો છે.

(૫) ક નો ગ, ગ નો ક

- ૧ પ્રકર-પગર-ફગર   ૨ સકલ્ક-સગલક-મવળુ
 ૩ ક્રોડ-ગોદ કે ખાળો   ૪ મકર-મગર
 ૫ લગ્નકાલ-લગનગાળો   ૬ કાયકર-કાજગરો
 ૭ પદ્મગુલિક-છમગુલિઓ-છમિઓ-છડીઓ
 ૮ ગળમળ-અપચ   ૯ પુદ્ગલ-વોગલ-પોગળ-પોકળ
 ૧૦ રદ્ગ ઉમડો

(૬) અત્ય જ નો ત

- ૧ આશ્વર-અશ્વરિજ અચગજ-અચગત   ૨ હથ દિશ-હેજ-હેત
 ૩ અકાર્ય-અકારજ-અકારત   ૪ સદજ-અદાત (રાગ)

(૭) મ નો ઘ, ઘ નો મ (પ્રા ઉ ૪૮ની અનુપ્રતિ^૯)

- ૧ કર્દમ-કદમ -દ-   ૨ સ્થાપ-ઠાવ-ઠામ
 ૩ પૃષ્ઠ-પિઠ્ઠ-વિઠ્ઠ-મેઠ   ૪ દયાપન-દયાવળો-દામણો
 ૫ મદામાત્ર-મદામત્તા-મદાવત   ૬ વદાવળસ વધામણ
 ૭ અમનમ-અમનિ-અ-માગવ-   ૮ સાનસરિક-સાવચ્છરી-અમછરી

આગમચ

- ૯ માત્ર-મેત-મત-પેત-વાત   ૧૦ નીવાર-નમાર
 ૧૧ મહેગવન-મહેગમણ
 (દયાવળો કેશ્વ શસ્ત્ર ગણ્યા છે, પણ તે દયના પ્રેરક નથી ઉપગ્રી
 આ રીતે લાગે છે)

(૮) મ્હ નો મ

- ૧ મહિપી-મહિસી-મ્હિસિ લેશ   ૨ મદારથી-મ્હારથી-ભાગથી
 ૩ મીષ્મ-મિમ્હ-મિમ-ધીમ   ૪ સસ્મરતિ-સમ્હરદ-સમરદ-માભરે

* પ્રાકૃત ઉ ૧૫મા જુગુપ્તાનુ દુગુપ્તા થતા જ નો દ ધરો તેમ
 જુની મરાઠીમા મધ્યાનુ 'માંડુસા' થયું છે અને ૪ ૪૭૧

(૯) દીર્ઘઃ સંયોગલોપે

(પ્રાકૃતમાં ‘દ્વિસ્રઃ સંયોગે’ સૂત્રથી ઊત્પટું કાર્ય આ નિયમે થાય છે.)

- ✓ ૧. ઝર્થક. -ઝઞ્મઞ્-ઝિઞ્ઝિ-ઝિઞ્ઞો ૨. દટકઃ દિઠ્ઠઞ્-દિઠ્ઠિઠ્-દીઠો
૩. નગ્નકઃ -નગ્નઞ્-નગ્નઞ્-નાઞ્ઞો ૪. વર્ધતે-વઙ્ઙ-વાધે-(વધે)
૫. પચ્યતે-પચ્ચઙ્-પાચે-(પચે) ૬. ધર્ય-ધિઞ્-ધીઞ્
૭. છત્રી (દિ.) છાસ્ય ✓ ૮. ઘમ્વર (દિ.) ઘાધરો
૯. ચક્કુલકા-(દિ.) (આધિગા) આકળણુ ૧૦. છિય (દિ.) છીક
૧૧. નક્ક (દિ.) નાક (૧૨) વાર્દલ-વદ્લ-વાઢળ
૧૩. ઉપસ્કરકઃ-ઉવકમ્વરઙ્-વાખરો ‘ ઘરવાખરો ’ ‘ ઘન્વખરી ’
પ્રથમ શ્રુતિ જોડી જાળે.

(૧૦) ર નો પ્રસ્રોપ

૧. શાપ-શ્રાપ-શરાપ ૨. શામ-શ્રામ-સરાણુ
૩. કોટિ-સોટિ-કરેડ ૪. જનક-જઞ્ઞક-જનરખ
૫. તટ-તટ (નિધિતટ) ૬. છુટ-છુટ્ટ-ચુટું
૭. ધૂયતે-ધુમ્મઙ્-ધૂળે-ધૂળે ૮. રત્તમ-રત્તમ-રિત્તમ-રિત્તમ
૯. દગ્ધાટ્ઠગક.-દાધારગો

(૧૧) અનાદિ જ નો ર

૧. સ્થાન-ઠાન-દાર ૨. નિવસન-નેમણ-નેમણી-નેહરી
(પ્રેમાનંદ.)
૩. દ્વન્વનાનિ-દ્વન્વનાદ-ઈધણાં-ઈધરાં ૪. સહીજન-સહિયજન-સહિયરુ-
મહીર
૫ નવનૃણકાનિ-નવનૃણાદ-નહિદરાં-નોદરવાં અથવા નવનૃવાં ઉપરથી.

૬. પ્રત્યાપનં-પત્તિઆવળ-પત્તિઆળ-પતિયાર

૭. આત્મનઃ-અપ્પળો-અપ્પુળો-આકુલો-આકુરો (" આકુરો નતશે
રેગ " પ્રેમા.)

૮. આપૂળકઃ-અપ્પુળગ્રો-આકૂલો-આકૂરો-આકૂરો (અળદનો આકૂરો)

૯. અપ્રદળક-અપ્રદળક-અવળક-અધરૂ

૧૦. વિષ્ણકઃ-વિષ્ણો-વિષ્ણક-વધલો-વધરો (તકરાર)

૧૧. આત્મનઃ અપ્પળો-આપાણુ-આપણુ-આપરણુ (શામળ)

૧૨. ગલ્લમણકાનિ-આશ્વમસુરિયાં

(૧૨) ણ નો ઢ, ડ નો ણ

૧. આત્મનઃ-અપ્પળો-આપણો-આપડો

૨. અધુના-અઠુના-દ્વળા-દ્વમણા-દ્વમડાં

૩. અતુપાનદ્-અણુવાળક-અણુવાણો-અડવણુ

૪. રેવળી (જૂ. ગુ.) રેવડી

૫. જીર્ણવર્ણ-જુણવળ-જૂણાણુ-જુનાડ

૬. ગોળી-ગુણુ-ગુડા (ગુડા ભરવા)

૭. કુટુમ્બી-કુટુમ્બી-કુણુખી-કુણુખી ૮ ચક્રકુલંડા (દે.) આકળણુ

૯. ગૌરવર્ણ-ગૌરવળુ-ગૌરાણુ-ગૌરાડુ

(૧૩) ન નો છ (પ્રા. ઉ. ૩૮ અનુપૂર્તિ)

૧ નિમ્બકઃ-નિવટક-લીમડો

૨. નિલિપતિ-નિલિપદ-નાખવું-
લાખવું

૩. નીલ-લીલું

૪. નીલમણિ-લીલમ

૫. નવટાંક-લવટાંક

૬. નિટિલપટ-નિટિલવટ-નીલવટ-લીલવટ

(૧૪) ષ નો ર (ર ના પ્રક્ષેપથી વ ળિદીને)

૧. નાગન-વામન-જામન-રામણ

૨. દશવીક્ષ-દેકલમેકલ-દેખરેખ

૩. પ્રજા-મેજા-રેમ

૪. વૃન્તાક-ચદ્દગણ (દે.) પ્રધંગણ-રેંગણ

૫. વ્યવહાર-રૂપાર-રેપાર (અશિષ્ટ)

૬. વિફલિત-વિહૃદિય-વેડવું-વેડવું-રેડવું ૭. પામધ-પ્રામધ (બૂ. યુ.)
(અપભ્રંશમાં જેમ વ્યાસનું વાસુ થાય છે તેમ આ રના પ્રક્ષેપથી હોવું જોઈએ. પ્રાકૃતમાં વૃક્ષઃનું રકરવો થાય છે તે પણ વૃક્ષઃ મુરુલો-રકરવો એમ થવું જોઈએ)

(૧૫) ષ નો ગ, ગ નો ષ

૧. દમઃ-દંમો-હુંવ-હુંગ-દોંગ

૨. ઉર્વરિત-ઉર્વરિઘ-ઉર્વરિઘ-ગિખર-ગિગરવું

૩. ઉદ્વર્તનકઃ-ઉર્વટણક-ઉર્વટણક-ગિખટો-ગિગટો ૪ (કા.) બદખૂ-બદખો-બખટો-બગટો

૪. વૃત્તવૃત્ત-ગુમવટ-ગુખટ-ગુગટ

૫. પાદસ્યકં-પાઅટ્ટક-પાવટું-પાખટું-પાગટું

૬. ગુચ્છકઃ-ગુચ્છકટ-ગોચ્છક-ગોચ્છો

૭. સકલક-સગલક-સખળું

૧. “ધકિ કરમ કલકલ જૂખટઈ, ધકિ ચાયરિ ધાલઈ ચલુખટઈ”
(પ્ર. ત્રિ. ૧૦૨)

૨. “ગહિત રમઈ નિગુ જૂવટઈ” (કા. પ્ર. ૭૪)

૩. “ વિદિયદુંવેસેણ ” (કુમાર પ્ર. ૯૧)

૪. “ વનવાડીકળ રાગ્યાં ”

(૧૬) વ્હ કે હ નો મ

૧. મિદ્ધા-મિદ્ધા-મિદ્ધા

૨. વિદ્ધલ-વિદ્ધલ-વિદ્ધલ

૩. મદ્ધરકઃ-મદ્ધરકઃ-મદ્ધરકઃ

૪. નિવ્વદ્ધ-નિવ્વદ્ધ-નિવ્વે-નિવ્વે

(૧૭) ફ નો ચ, ચ નો ફ (પ્રાકૃતની અનુપ્રતિ)

૧. મંતોષ-મંતોષ-મંતોષ

૨. કાન્તિ (કાન્તિઃ શોભેન્દ્રયોઃ)

મંતિ-ખાંત-ખાંત

૩. મ્લીઝા-મ્લીઝા-મ્લીઝા

૪. કીલકઃ-કીલકઃ-કીલે

૫. કર્દમ-કર્દમ-કર્દમ-કર્દમ-ખાંધો-ખાંધો

૬. પ્રોક્ષતિ-પ્રોક્ષતિ-પૂખે-પૂખે

(૧૮) ય નો લ (અનાદિ)

૧. યાંટિ-લટ્ટી-લાડી

૨. મિશ્રયાતિ-મિશ્રયાતિ-મિશ્રયાતું

૩. પાદ્યટિ-પાદ્યટિ-પાદ્યાડી

૪. પ્રાગ્લ-પ્રાગ્લ-પ્રાગ્લ-પ્રાગ્લ

(ય અનાદિ બોધ્યે. અસિયટિ ઉપરથી અમિલટ્ટી થયા પછી લટ્ટી જુદો પણ વપરાય. હેલા શબ્દમાં પ્રાગ્લ ઉપરથી ‘પ્રાગ્લ’ આવે, એ વિશેષ સંભવિત.)

(૧૯) લ નો ન (પ્રા. ઉ. ૩૮ની અનુપ્રતિ)

૧. લેલશાલા-લેલશાલા-લેશાળ-લેશાળ

૨. લાલક-લાલક

૩. લલકલ-લલકલ-લલકલ

૪. લલકલ-લલકલ-લલકલ-લલકલ

(૨૦) લ નો ર, ર નો લ (પ્રા. ઉ. ૪૪ની અનુપ્રતિ)

૧. લલકલ-લલકલ-લલકલ-લલકલ

૨. લલકલ-લલકલ

૩. લલકલ-લલકલ-લલકલ-લલકલ

૪. લલકલ-લલકલ-લલકલ-લલકલ

૫. લોટ (દિ.) લોટ

૬. લોટ (દિ.) લોટ

૭. લોટ (દિ.) લોટ

(૨૧) અનાદિ સંયુક્ત ણ્ણ કે આદિ ણ નો ન
(અપભ્રંશમાં ણ્ણ નો જ)૧.

૧. કારણ-પ્રા.-રણ અપ. રન્નુ (૮-૪-૩૪૧)
૨. કર્ણ: પ્રા. કર્ણેદિ અપ કર્નદ્ (ભવિ. ૨૧૬)
૩. મજ્ઞા-સણ્ણા માન ૪. કારણ-રણ-રૂન
૫. કર્ણ-કણ-કોન ૬. ઘિજ્ઞસિ-વિજ્ઞસિ-વિનંતી
૭. જવિ-નવિ-નપ ૮. જ્ઞાન-જાણ-નાણું
૯. સ્તન્ય-થણ-થાન^૨

૧. મુ. નરસિંહરાવભાઈ ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૩૬૦, ૪૨૩ ઉપર 'સલ્લુણી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સલાવણ ઉપરથી કરતાં પ્રા. સલાવણમાં સંયુક્ત વ્યંજન હોવાથી તેનો ગુજરાતીમાં આ નિયમે 'ન' થવા જોઈએ, પણ આને અપવાદ તરીકે મૂકે છે. આ શબ્દ સલાવણને બદલે સલવણ ઉપરથી આવ્યો છે:-કારણ (લવણનું પ્રા. લોણ થાય છે.)
(૧) અપભ્રંશમાં પણ સલોળી શબ્દ વપરાયો છે. "સાવં સલોળી મોરડી" (૮-૪-૪૨૦); દીદર નયણ સલોણુ" (૮-૪-૪૪૪)
(૨) પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં લાવણનું લોણ થયું નથી, બલકે લાયણ કે લાવણ છે. "ગુણલાવણનિદિ" (૮-૪-૪૧૪); "લાવણુ સરીરહો" (જસદર ૨-૧૦-૬) એટલે લાવણનું લોણ અપભ્રંશમાં થયું મનાય નહીં.
(૩) જૂની ગુજરાતીમાં પણ "નયણસલ્લુણી" (પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૪૦, ૧૬)માં લોણનું લણ થયું છે.
(૪) લાવણ્ય અને લવણ્ય માથ: ક્ષિતિ લાવણ્ય એમ લવણ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે.
(૫) અપવાદમાં મૂકવું પડે.

૨. સ્તન્ય (ધાવણ) ઉપરથી લક્ષણા વ્યાપારને લીધે થાન (breast) શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, સ્તન ઉપરથી નહીં.

જ નો ન થવામાં તત્સમ શબ્દનું શ્રવણ પણ સહાયમૂલ બને છે.

(૨૦) અનાદિ સંયુક્ત છ નો છ

૧. કલ્પે-કટે-કાલે	૨. પદ્મવ:-પદ્મો-પદ્મત-પાલો
૩. તન્લોવિદિ-તાલાવેલી	૪. મદ્રક-મન્લગો-મન્લત-મલો
૫. મૃન્ય-મુદ્ધ-મૃદ્ધ	૬. શલ્ય-મદ્ધ-માદ્ધ
૭. (દે.) છટ્ટી-છાદ્ય	૮. વદ્ધ-ધાલતુ
૯. (દે.) ઘાટદ્ધજ-ઘાવતુ	૧૦. વદિલ્લ-વેલુ

અપવાદ

૧. વાત્મલ્ય-વચ્છલ-વાછળ (પ્રેમાનંદ)
૨. આર્દ્રક-મદ્ધ-આળું (આમાં પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં સંયુક્ત વ્યંજન-નો લોપ થયો છે, જુઓ મોલ (ગાથા. ૩-૬૬) માટે જ થયો છે.)
૩. હુદ્દલદ-દંબોલદ (૮-૪-૧૮૬)-દંદોળવું (અર્થ ફેર છે.)

(૨૩) અનાદિ જ નો જ

૧. મિલતિ-મિલદ-મળે ✓	✓ ૨. શીતલ-મીચલ-શીળું
૩. કદલી-કેલી-કેળ -	૪. વેલ-વેલ વેળ
૫. ફલતિ-ફલદ-ફળે	૬. પલ-પળ
૭. પોડશ-સોલદ-સોળ	૮. પીડયતિ-પીલેદ-પીલેદ*

(૨૪) પ્રાકૃત જ કાયમ (ઉપરના ઉ. ૨૧થી અન્યત્ર)

૧. આજ્ઞા-અજ્ઞા-આજ-આજુ	૨. અંરણ્ય-રણ-રણુ ✓

* કયો નિયમ પ્રવર્તે છે તે કહી શકાતું નથી. 'પીળવું'થી બિન્ન રીતે સૂચવવા માટે કદાચ હોય 'તણ', 'મેણ', વગેરેમાં પણ તેમ.

જૂ. ગુ.માં લ્લનો સંયોગલોપથી જ થયો હોવા છતાં, તેમજ જૂ. ગુ.માં લ્લનો જ થયો ન હોવા છતાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં માત્ર સાદા લ્લનો જ કેમ થયો, એ પ્રશ્ન છે. જૂની બાબતમાં તે અપભ્રંશમાં જ થયો, એટલે અ. ગુ.માં ન થાય.

૩. ઘચન-ઘચન-વેણુ

૪. રજની-રણી-રેણુ

૫. જાન-જાણ કે-જાણ-નાણુવું-ગણુવું ૬. કપુનઃ-કરુણ-કોણુ

૭. સ્નિગ્ધકઃ-સિનિગ્ધક-મિનિગ્ધક-સુણીએ ૮. દલ-દાળ-ડાળ

(પ્રથમ શબ્દમાં પ્રાકૃતમાં સંયોગલોપ થઈ જાણ થયો છે, (જુઓ પૃ. ૨૩) માટે જ કાયમ. બીજા શબ્દમાં પણ સંયુક્ત અનાદિ વ્યંજન હોવા છતાં જ કાયમ રહ્યો છે તેટલું કારણ એ જણાય છે કે રણ લાંબો કાળ આશુ રહી છેવટે સંયોગલોપ થવાથી અવિકૃત રહ્યો છે. અથવા અર્થકેર અસ્યવા માટે.)

(૨૫) ક નો ચ, ચ નો ક

૧. વિગ્રીણાતિ-વિગ્રહ-વેચે

૨. કિપઓ (દે.) ચેપી

૩. કળેટ્ટિઆ (દે.) અળોડી ✓

આ નિયમ પ્રાકૃતની અનુપૂર્તિ ગણાય છે, કારણ પ્રાકૃતમાં કિરાતઃ નું ચિલાદો થાય છે.

(૨૬) દ (ય) નો જ, જ નો દ

૧. શ્વાપદ-શાવય-શાવજ-શાવજ ✓ ૨. મર્યાદા-મલ્લાયક-મલ્લાજક

મલાએ

૩. સગ્ગ-સાગ-સાદ (ધોડાનું)

૪. શુજરવું-શુદરવું

૫. વાદિત્ર-વાર્ણિત્ર

૬. અર્દ-અર્જ-અરેણવું-રંજવું

૭. પાદટુષ્ઠ-પાયટુષ્ઠ-પાજડક-પામૂક-ખામૂક-ખાજેક-ખાજક

(દંત્ય વ્યંજન ને તાલવ્ય વ્યંજનને ઘણું ઉચ્ચારસામ્ય છે.)

(૨૭) શુજરાતીમાં. ચથુતિ

૧. પાણલું-પાયલું ૨. બોરડી-બોયડી ૩. ખાંણી-ખાંયણી

૪. શેલડી-શેયડી ૫. મરણ-મયાણું (મૈણું) ૬. ખારણું-નાયણું

(૨૮) હ નો જ, જ નો હ (પ્રા. ઉ. ૪૮ની અનુપ્રતિ)

૧. વિલોટયતિ-વિરોહ-વલોવ ૨. પ્રાદ્યત-પ્રાગડ-પાયલી-પાલી
૩. માળક-મળક-માંડલી-માંડલી ૪. ગાટિકા-સાટિકા-માડો-
માડો-સાડો
૫. વટકા-વડો-વડો (કડી પ્રાંત) ૬. મામ્મલતિ-અક્કલદ-આખરે
૭. મહાલય-મહાડઅ-મહાડ-મહાડ ૮. નિષ્પન્ને-નિષ્વલદ-નીવરે

(૨૯) ય ધ્રુનિ

૧. સુસર-સુમર-સુવર ૨. કેતક-કેતક-કેવડો
૩. ઘૃકદ-ઘૃઅદ-ઘૃદ-ધુવડ ૪. નિષ્વ્યોતતિ-નિશોઅદ-નિશોવદ
નીચોવે

(જૂ. ગુ. માં 'સૂહર', 'ધૂહર' રૂપ લક્ષરનો પ્રસેપ થઈ વપરાયા છે.)

(૩૦) મ નો ય

૧. દંમ-દમ-દુવ-દુંગ-દોંગ ૨. મુક્ત-મુત-મુદ-મોદવું-અમોદ
૩. મક્ત-મત-મદ-માદ

(૩૧) જ કે વ નો ય

૧. ગ્રામક-ગ્રાસક ૨. તપા-ધાંખ-ધાંખવું-ઝાંખવું
૩. વતિ-વ્રતિ-તર (ધર)પન

(૩૨) ઘ નો જ (પ્રા. ઉ. ૬૩ની અનુપ્રતિ)

૧. ધ્વજ-ઝડો ૨. જત-જલ્લ-ઝીઝવું-ઝાઝવું
૩. તપા-ધાંખના-ઝાંખના

(૩૩) ત નો ક, ક નો ત (પ્રા. ઉ. ૫૩ની અનુપ્રતિ)

૧. સપત્ની-મવત્તી-સવત્તી-મઉકિ-સોકય
૨. અજિત્ય-અર્જિત્ય (મરાડી)

૩. લુપ્ત-લુપ્ત-લુપ્ત-લુપ્ત (સંતાપુ) ૪. સાપત્ત-સાવત્ત-સાવત્ત
 ૫. ચ્યુત-ચુત-ચુત-ચુત
 ✓૬. નાપિત:-નાપિક “સેના માટે નાપિક થયા.” ગ્રેમા.
 ૭ વિમૃતિ-ભૂમૃતિ-ભૂમૃતિ ૮. મીતિ-મીતિ
 ✓૯. કુક્કુર:-કુતુર-કુતુર ૧૦. મુત્ત-મુત્ત-મુત્ત
 ૧૧. રુદ્ધ-રુદ્ધ-રુદ્ધ-રુદ્ધ
 ૧૨. વાતોદયન-વાતોદયન-વાતોદયન-વાતોદયન-વાતોદયન
 ૧૩. તુલાયાં તોલિત:-અપ, તુલિ તોલિ-તુલિ-તોલિ-તોલિ (૨૧.
 ૫૦૦ છે.)
 ૧૪. નદિતિ-નદિતિ-નદિતિ-નદિતિ “નદિતિ કોણે ગુપ્ત માથે
 પડે.” (શામળ ૫૩૪)

(૩૪) ર નો ડ, ડ નો ર (પ્રા. ઉ. ૪૪ની અનુપ્રતિ)

૧. પક્ષવારિક-પક્ષવારિક-પક્ષવારિક
 ૨. અષ્ટવારિક-અષ્ટવારિક
 ૩. કુટારક:-કુટારક-કુટારક
 ૪. દ્વાદશાક્ષરી-વાદશક્ષરી-મારાખડી
 ૫. વર્ષાશત-વર્ષાશત-વર્ષાશત-વર્ષાશત (શામળ)

(૩૫) સંયુક્ત વ્યંજનનો ર કાયમ

૧. દૃઢ-દૃઢ-દૃઢ-૨૬ (લાગી) રીઢ વાસળ
 ૨. વૃક્ષ-વૃક્ષ-વૃક્ષ-૩૫૩ (શૂ. ગુ.) ૩. નિર્વાણક:-નિર્વાણક ગળો
 (દીપા)
 ૪. પ્રજા-વ્રજા-વ્રજા-૨૬

(પ્રાકૃતના “સર્વવલ્લભ” સૂત્રના અપવાદ તરીકે કે પછી જ.
 શબ્દો અર્વાચીન તદ્દભવ હોય. ‘૩૫૩’ એકસો પ્રાચીન તદ્દભવ છે.)

શુદ્ધ મગ્ધત શબ્દોનું શ્રવણ પશુ પ્રાકૃત શબ્દોમા પાછળથી ૧ લાવે,
એ મલવિત છે મા ત્વાય દટ સન્ના એ પ્રયોગ '૨૬ લાગી'મા
નાગીગ્નતિને કાયમ ગમે છે)

(૩૬) અસ્પરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ (પ્રા. દ. ૬ની અનુપૂર્તિ)

- ૧ અપવારણ-ઓવારણ-ઓવાગણ-વાવણ
૨. મપન-સપન-અનનુ
- ૩ ઉપગિન્ધાપિત-ઉપગિટ્ટાવિઝ-ઉપગડી-પગડી
૪. આસ્તે-અનુદ-અ-છે
૫. ઉપવિદ્યતિ-ઉવદમદ-વદસદ-મેસે ૬. નિર્વાણ-ગણો
૭. કીદશક-કેરિમર-કિદસડ-કિયુ-યુ
- ૮ વુમુક્ષા-વુમુક્ષા-મુવસ-મૂખ

(૩૭) ય નો દ

- ૧ દુન્ત-વિન્દ, વેન્દ, વુન્દ-બિન્દ-ભુન્દ, દીન્દ-શુન્દી ('બેન્દ' દરી પ્રાંતમા)

(૩૮) ય નો મ, મ નો ય

૧. મુગ્યતિ-સમુજ્ઞદ-સમુજ્ઞદ-મમએ-મમએ ૨ વિન્દુ-મી દુ
૩. કમ્બલ-કબલ-કામળ-કામળી ૪. તામ્ર-તવ-તાશુ
- ૫ મુણ્ડ-મૂડુ ૬ બોડુ

(૩૯) સ્વરાણાં સ્વરા. પ્રાયોષ્પમ્સંકે (પ્રાયશઃ એક
સ્વરેને સ્થળે બીજો સ્વર)

- ૧ તળવ-તળસડ-તણખડુ
૨. મિલનિ-મિલદ-મળે
૩. ત્રિકામક-ત્રિગાસડ-ત્રિગાસુ
- ૪ પોટ (આમ) પેટ-પોટણી
- ૫ અપનયનિ-અપણેડ-ઉપએ
૬. વિપદ-વેચે
૭. વિપઓ (દિ) ચેપી (રૂપણ)
૮. વિના-વિણુ-વણુ
- ૯ ગોદ-મૂર (કાય-મૂર્ખ)
- ૧૦ શિષનિ-શિષદ-મૂયે

૧૧. (ક) મિતારે-મતારે (પાંચરે)
 ૧૨ ગૂંચલા-સિંચલા-ગેખળા
 ૧૩ પુત્કાર-પુકાર-પોતાર ૧૪. વિરુપ-વિરુવ-વરે
 ૧૫ મગુણક-નગુણક-નગણો ૧૬. સુવદ્ધ-સુવદ્ધ-સગધો
 ૧૭. ઉચ્ચરનિ-ઉચ્ચર-ઓચરે ૧૮ કેદારક-કેયારક-કિયારકો-
 કયાકો
 ૧૯. અનપેક્ષક-અણવેક્ષક-અનેખકિ-અનોખો-નોખો
 ૨૦ વશવિધેયક-વસવિધેયક-વસવધુ-વમધુ
 ૨૧. અવિધવાચ-અવિદ્વાત્તણ-અહિવાતણ-એ'રાતણ-દેવાતણ
 ૨૨ તલોપરિ-તલોવિલિ-તાલોવેલિ-તાલાવેલી
 ૨૩ અમવત-અણદોતક-આણુ તકિ-અ-હતુ
 ૨૪. લેલશાલા-લેદશાલ-નેમાલ-નિશાળ
 ૨૫ અનુચિત-અણુચિય-અણુચી-અણુચ્યુ
 ૨૬ રાત્રિપાતે-રતિગાદ-ગતોવધ
 ૨૭ લલ-ખેળ (તલનો)
 ૨૮ વિલુધક-વિલુદક-વિલુધકિ-વળુધો (મ્હાગે વળુધો આવે છે)
 (મણિ વિલુધ આગચ્છતિ)
 ૨૯. સમવર્તિત-સમવર્તિ સમવર્તિ-અમવર્તિ-અમોવર્તી
 'સમોવર્તી' સમવર્ત્ત-સમવર્ત્ત ઉપગથી આવ્યો હોય તમ લાગે
 છે, પણ જૂનું ૩૫ 'સમવર્ત' છે. સમવર્ત્ત ઉપગથી પણ તે આવી
 રીતે છે માટે આ વ્યુત્પત્તિ અનિશ્ચિત રહે છે 'તાલાવેલી' શબ્દ
 માટે નીચેનો વિદાસદ્ધ છે
 ૧ "ચોડદ જલિ જિમ મચ્છલિય તલ્લોવિલિ કરતિ"
 (કુમાર પ્ર ૮૬)
 ૨ "તાલોવેલિ કમ્મ મુદ્દરી, ચોડદ નીલિ યથા જયયરી"
 (હગિયો ૧૫૪)

૧. “મધ્યાહ્નં જિ માર્ઘ તે જગિ મ્હર, જે મારીયઈ મધ્યણિ તે ભૂર.” (માતૃકાચ. ૫૧)

૨. “બાણુઈ જનાર્દન રે ભૂર, હરિચં રણુ નવિ માંડુ” (ઉપા-દરણુ ૮૯)

‘અલ્લેવાતણુ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અવિષવાત્વ ઉપરથી લીધી છે. વિષવા શબ્દ (અમંગલસૂચક) લેઈ પછી અ (અભાવવાચક) લગાડી પ્રયોગ કર્યો. ઠીક નહીં લાગે, પણ એ પ્રયોગ કવિભાસના જેટલો કે તેથી પણ વિશેષ જૂનો છે. બીજું અમંગલપણુ ત્તેમાં નથી. વિષવાની વ્યુત્પત્તિ મુ. નરસિંહરાવભાષ્ય (ગુ. ભા. મા. પુ.-૧ પૃ. ૭૬) આપી છે તે વ્યાજબી છે, અને તે આધારે અમંગલપણુનો દોષ આવતો નથી. અવિષવા=અવ્યયિતા-વ્યય ધાતુ ઉપરથી શબ્દ આવ્યો. અસતિ વિષ્ણુરદર્શને સ્વામિન ચપ્પીવિષુ મન્દાદગ મવન્તિમાં વિષ્ણુ શબ્દ ‘સંકટ’ના અર્થમાં વપરાયો છે.

‘અનોખુ-નોખુ’-શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મુ. નરસિંહરાવભાષ્ય (પુ-૧-૫. ૧૩૧) અન્યપક્ષક: ઉપરથી આપે છે. પરંતુ ‘અનેખિંઈ’ શબ્દ વિભળપ્રખંધમાં વપરાયો છે. “જે બેટઉ અનેપિંઈ પથઉ” (વિ.-પ્ર.-૭૦) આ ઉપરથી અનપેક્ષિત: ઠીક લાગે છે.

ગુજરાતીમાં હ-ડનો અ થવાનું પ્રમાણ ધણું છે પણ અનો હ-ડ થવાનાં ઉદાહરણ જૂન છે.

(૪૦) અ નો આ; આ નો અ*

૧. સનિ-સાનિ-સાળી-આણુ	૨. અશોક-આસો(પાતલ)
૩. પટલ-પડાળ	૪. તરૂણી-તારૂણી
૫. શેવલ-શેવાળ	✓ ૬. અલીદ-આળ
૭. વાં-વારૂ	✓ ૮. કુન્ડલ-કુંડાળું
૯. પાતલ-પતાળ	✓ ૧૦. આકર-અમર-અગરિયો

*આ જાતનો ફેરફાર સ્વરભારના ફેરવાથી થાય છે.

૧૧. આઘાટ-અધાટ   ૧૨. કરાલક-કરડો
૧૩. તામ્બુલ-તંબોળ-તંબોળી   ૧૪. આવાસ-અવાસ

(૪૧) અ નો ડ-ઈ +

૧. જગદાધાર-ભુગદાધાર (કાવ્યમાં)   ૨. જનની-જનુની (કાવ્યમાં)
૩. પ્રગલ્ભિ-પીંગળે   ૪. પજર-પીંગરૂં
૫. અણ્ડ-ધંડું   ૬. અહિ-‘ઇહરુ’ (ભૂ. ગુ.)-અંરુ
૭. અપનયતિ-અપનેદ ઉપણો   ૮. અપવારણક-ઉપરાણું

(૪૨) આ નો ઇ

૧. વાલુકા-વેળુ   ૨. પારાવત-પારેવુ (પ્રા. ઉ. ૧૦) *

(૪૩) તાલ્લભ્ય સ્વર ઇ-ઈ-ઇ કે ય ને લીધે સ નો શ

- (૧) રદિમ-રદ્દી-રાસિ-રાશ   ✓ (૨) અતસી-અલસી-અળશી
(૩) મદિપી-મદ્દસી-ભેંશ   (૪) મસી-મેંશ
(૫) વદ્દસિ-વિસિ-બેશ્ય   (૬) સિડ-સું-શું
(૭) શુગલ-સિયાલ-શિયાળ   (૮) કરિસિ-કરીશ
૯. શેવલ-સેવલ-શેવાળ

(૪૪) ‘ન્હ’ નો ‘ધ્વ’

- (૧) ચિદ્-ચિધ્-ચીધ્વું   ✓ (૨) અભિજ્ઞાન-અહિજ્ઞાન-અહિ-
નાણુ-અધાણુ
(૩) મગિનીપતિ-મદ્દિનીવદ્-બહિનીવદ્-અહિનેવી-બધેવી (સુરત)
(૪) શ્લક્ષ્ણ-લક્ષ્ઢ-તન્હ-નાંધડીઆ “નાંધ્વ”અર નાંધડીઆ સાથે”
(૫) મદનકલ-મયળલુ-મયનહલુ-મીંહળ (જન્હ=ધને બદલે ઢ)

+ આ જાતનો ફેરફાર સ્વરભારના ફરવાથી થાય છે.

* આ નિયમ પ્રાકૃત જોડેલા જૂનો છે. પ્રાકૃતમાં પણ ચિદનો ચિધ થયો છે. “વજ્રચિધપમાવા” (વસુ. ૮૧-૧) “અહિતાચિધો ધંમ્મો” (વસુ. ૧૫૩-૧૧) “હિદાયુષચિધિત” (વસુ. ૧૩૦-૫)

(૪૫) સ નો છ, છ નો મ (પ્રા. ઉ. ૪૩ની અનુપૂર્તિ)

૧. પ્રતિશબ્દક-પડિસદર-૫૩૭દો ૨. શમટક-સગટક-૭૬૨ે /
૩. પથક છટ્ટો-છટ્ટુ-૭૬૦ ૪. મિત્ત-મિત્ત-મિત્ત-છીપવુ
૫. શુક્તિ-મુક્તિ-મિત્ત-છીપ ૬. મુવા-ટુવા-છે
૭. તક્ષતિ-તક્ષક-તાકે-તામવુ
૮. તરક્ષ-તરક્ષ-તર-૭-તરમ (દિલ્લ પશુવિગેષ)

(૪૬) મ નો ચ, ચ નો સ

૧. લાલમા-લાલસ-લાલથ ૨. ચમસર-ચમસર-ચમચે
૩. શશાદન-સસાયનો-મિત્ત-છીપ ૪. પ્રા. અપ ત્હમિત-૫૩૭

(૪૭) વિશ્લેષ ને વર્ણવ્યત્યથ

૧. વાનર-વાનર-વાનર ૨. માગ્ય-ભાગ્ય-ભાગ્ય

(૪૮) વ નો ર

૧. રવા-રવા-રેખ ૨. મતોય-સતોય ૩. જોય-જોય (આનદ)
૪. વેય-વેય ૫. રવન-આખલો ૬. જોયવતિ-જોય

(૪૯) જ નો ણ્ય (પ્રા. ઉ. ૫૪ની અનુપૂર્તિ)

૧. છત્ર-છત્ર-છત્ર ૨. માદામ્ય-માદત-માદવ-માપ
૩. આ મત્ત-અપાત-આપ-નીતી ૪. નીત્વા-જેતા-જેવિ-જેવ

(૫૦) હ નો પ્રક્ષેપ (પ્રા. ઉ. ૫૧ની અનુપૂર્તિ)

૧. વાગુરિક-વાગુરિક-વાગરી-વાધરી ૨. સકલક-સગલક-મવગુ
૩. મકર-મગરો-મગર-મધર ૪. દેવકુલ-દેવકુલ-દેવકુલ-દેહર-દેહર
૫. અગ્ર-અગ્ર-આગ્ર-આધે ✓ દેવગૃહ-દેવગૃહ-દેહર

*અપ મા દેહર શબ્દ વપરાયો છે, માટેજ દેવકુલ વિકસિત તરીકે લીધો છે, નહીં તો દેવગૃહ ઉપરથી મરણ રીતે આ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થાય છે

(૫૧) ઇમ-ઉમ નો અ ઊડતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ

૧ પાનીય-પાણિય-પાણી ✓	૨ ધૂત-ધિય-ધી
૩ લોહિત-લોહિય-લોહી	૪ યુવા-ઝુમ-ઝૂ
૫ કૃતા કરિઅ-કરી ✓	૬ રુઓ (પ્રા) રુઠ-રૂ
૭ વાટિકા-વાટિઅ-વાડી ✓	૮ શાટિકા-શાટિઅ-શાડી
૯ વાગુરિક-વાગી	૧૦ વણિકા-વણિઅ-વણી
- (ધૂત માટે ઘય અમામમા ને જૂટા શબ્દમા ઘિય થતુ)

(૫૨) સ નો જ, જ નો સ

૧ પ્રમગ્યા-પમ્બમ-પાનજ-પાવસ ✓	૨ કાકજાજ (પેદિસ) વાગનારા
૩ મિવાજ-(કા) મિમજ મિમસ	૪ વસ્ત્રકોટ વાજકોટ

(૫૩) વ નો ષ, ષ નો વ

૧ સ્તવક-થપો	૨ દર્પ-દાન	૩ પાદગચ્છ-માજઠ
૪ (કા) વયત-મેત-મેતરો	૫ વવન્-વડવો	
૬ (કા) રૂઆળ-રોપ-ગરૂ		

(૫૪) અ ઉપજન (આ પૂર્વગ ઉપરથી કદાચ)

૧ ઘોર-અગો	૨ ગુપ્ત-ગુપ-અગોપ	૩ લુપ્ત-લુપ-અનોપ
૪ રિષ્ટ-અગિષ્ટ	૫ મુચ્ચતિ-મુચ્ચદ્-મૂઝે-અમૂઝે-અમૂઝાણુ	

(૫૫) ક નો પ્રક્ષેપ

૧ નાન્દીરી-નાન્દીથી	૨ થોડુ-થોડુ	૩ જડડુ-જડડુ
૪ નડડુ-કનડડુ	૫ મન્ડુ મન્ડુ	૬ કોઇ-કોઇ

(૫૬) ટ નો ત

૧ વોગર-ગોતર	૨ કુટુમ્બ-પેશાયી-કુતુલક
૩ અ-માસ્તર-ગુ-માસ્તર	૪ હોરિપ્ત-ધરિપ્ત
૫ ડોકટર-દાકતર	

(૫૭) જ નો ળ, ળ નો જ

- ✓ ૧ કેમલક-કુંવલક-કૂળુ-કૃણુ ૨ અપવાળક-ઉપરાણુ-ઉપગણુ
૩ વઢળક-વઢળા-વળો

(૫૮) અનુસ્વારનો પ્રરોપ ન લોપ (પ્રા નિયમ ૭૨ની અનુપ્રતિ)

- ૧ સતાપહ-સતાપે ૨ મજૂપા-મજૂમ
૩ પ્રયચા-પટચા-પણુ ૪ દત્તવળ-(દે) દાતણુ
૫ ✓ અર્ચિ-આચ ૬ ચડગ-ખાડુ ✓
૭ અચદ્વત્ત-અચમુખ-અચખો ✓ ૮ મહિષી-ભેશ

(૫૯) મ નો ફ, ફ નો મ

- ૧ ભાવ-ભાવહ (અપ જૂ ગુ) કાવે
૨ મલ્લુક-મલ્લુખ-કાડુ
૩ સૃષ્ટિ કે (પ્રોચ્છતિ) ફુસહ કે ફુસહ-ભૂમે

(૬૦) મ નો મ, મ નો મ

- ૧ મઝસ્તમ્મ-મલ્લસમ્મો-મલખમ ૨ મીષ્મ-મિષ્ઠો-મિમ-ધીમ
૩ મૌરમ-મૌરમ કે સોદવ-નોદમ (લુઓ પ્રા ઉ ૪૫)
૪ નિર્માળક-નિમ્માળઓ-નીખાડો કે લીલાડો

(૬૧) વર્ણવ્યત્યય (પ્રા ઉ ૭૧ની અનુપ્રતિ)

- ૧ વચ-(ખોનવ) ચવ (મિધી) અચઓ (અખો)
૨ ગુલ્લક-ગુલ્લક-છોમુ ૩ વલક-વલ્મી-કમલી
૪ વર્કશ-કક્કસી-કાકસી-ગમ્મી ૫ ચકુન-શુન્ન (સ્વરનો)
૬ પરિવર્ણ-પરિવેસળ-પરીસણ-પીરમણ (અગ્નો વ્યત્યય)
૭ રુદ-રુદાનો-કાંર-કાંર

(૬૨) ય નો હ

શબ્દને અતે આવેલા ય નો હ થઇ પાછલા વ્યંજનમાં ભળી જાય છે, તો કોઈ વખત ત્હેનીય પૂર્વના વ્યંજન માથે પાણુ જાય છે. ઉદા.

૧. “અતિરિ કામલ મહાનુભાવ છિ કાદંબરી કુમારી.” (કાદં.)
૨. “કન્યાનું અંતઃપુર દીકું જાણી સ્ત્રીભ રચિઉં.” („)
૩. “અથવા યૌવનમિ સચિ રચિયા નાના દીમિ દેહ.” („)
૪. “વિદ્યુ જાણીછ વર્ષ અઢાર, અમાનુષ માટિ નિર્વિકાર.” („)
૫. “ધિન ધિન માહરુ અવતાર, જે હં દેખિમિ દેવ મુરારિ.” (હરિયો.)

પ્રયત્નજાવવ સાચવવા આ પ્રમાણે ફેરફાર થયા છે. જાનિશ્ય, સ્ત્રીમય, ધન્ય, યૌવનમય શબ્દોને જહલે ઉદાહરણમાં આપેલાં રૂપ થયાં છે. પણ ન્હાં શબ્દજ મકારાંત હોય છે ત્હાં લાગેલી ફ પ્રત્યય છે. ચિત્રામન્દ=ચિત્રામિ=ચિત્રામણમાં.

(૬૩) હ નો મૃડુ ય

ધણી વખત શબ્દની અન્તર્ગત હ બીટી જાય તે પ્હલાં ત્હેનો મૃડુ ય બને છે. પછી માત્ર અ રહે છે.

૧. સાદમ્બર (હ ને આના વ્યત્પત્તી) ‘હ્યાવમ્બ’ જન્મ્યું છે.

ઉદા:

૧. “લક્ષ્મણ વનહલ હ્યાવી.” (સીતાહરણ)
૨. “મીત હરી કાં હ્યાવિઉં ?” („)

(૨) ઉપસર્ગના ૬ નો ય

ઉદા

- ૧ 'ભગ્નાદગદ્ધ પશુ વ્યગોયા' (ઉપાદગ્ધ)
- ૨ 'જિમ જિમ વ્યાહુત ગતિ' (સુદયનસચકિ)
- ૩ "પ્રવાહ ઉવગીયા દીસર્ધ વ્યાહુણા માદિ" (ન પ્ર)

(૩) રાતુના ૬ નો ય

ઉદા

'પિતાને મ્યલો', 'મ્યલાનો', 'મ્યલો' (સ શ ન ગ ડ-મિલ્)
આ ઉપગત મોવિન્દ રાજના ૬ નો પણ ય થઈ છેવટે 'હુરગોવન'
ને'ના શબ્દોમા અ થયો છે "મણુપતિ ગોવ્યંદ" (નિ પ્ર ૩૧૨)

જહા-જિહા ઉપગથી પણ તેવીજ રીતે 'ન્યહું' થયો છે, જિમમા
પણ પ્રથમ જ્યમ ઉ-આગ થઈ છેવટે અશિષ્ટ ગુજરાતીમા અ રણો છે

પ્રકરણ ૭મું

ગુજરાતીને અપભ્રંશનું નામ

સૌગંધેની પ્રાકૃતને લગતી દલકા ગ્રન્થકિ ટોળીના આદિ લોકોની
ફલેવાતી અપભ્રંશ ભાષાનું પાઠગથી વિશેષ નેર હતું. તે અપભ્રંશની
ઉત્પત્તિ ઠેક ધ સ ના ચોથા પાચમા સૈકા સધી વિદ્વાનો લેઈ જાય
। છે "કુવલયમાળા" ના પ્રકરણ ૧વામા આપેલા ઉદાહરણ ઉપગથી

જણાય છે કે અપભ્રંશ ભાષા તે વખતે ૩૬ થઈ છે જેની રીતે મસ્કૃત ભાષાનું થયું તેની રીતે પ્રાન્તિક પ્રાકૃતમાથી આગળ વિશેષ વિચાર પામી અપભ્રંશ ભાષા થઈ દરેક પ્રાકૃતની જુદી અપભ્રંશ ભાષા હતી, એમ મનાય છે, પણ તે વચ્ચેની વાતનું નથી શરૂ સેની કે નાગર અપભ્રંશનું ઋણ ધણી આવી ભાષાઓને છે ગોઆમી તુન્ગીદામકૃત 'રામચરિતમાનસ' મા અપભ્રંશના નામ ૫ હતા છે, તેથી વ્રજભાષાને અપભ્રંશનું ખામ ઋણ છે માગાડી, દિન્દી, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓ આ અપભ્રંશ ઉપગ્રથી આવી છે આનું વ્યાકરણ ઠલિંગવર્ણવર્ણ શ્રીમદ્ દેમચક્રચાર્યે લખ્યું છે તદ્દમા તદ્દમણે અન્ય પુસ્તકોમાથી કે ઠંઠથ માહિત્યમાથી આપેના ફક્ત સૂચવ છે કે તે ભાષાને ગુજરાતી જેડે વધુ મામ્ય છે આ વખતે અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાત અને ગજપતાના વગેરેમા લોકભાષા તરીકે વપરાતી હતી ગુજરાત પ્રાંતની સીમા પણ ગજપતાનાનો સમાવેશ કરતી હતી અત્રત ગુજરાતી ભાષાને હજુ સ્થાન ન હતું, નકે તદ્દને અત્રત ન ભાષા તરીકે હજુ ઉદ્ભવ જ થયો નથી ગુજરાતી ભાષાનો અમુક ખાસ લક્ષણો તે ધ મ ના ઔદમા એકથી દષ્ટિગોચર થાય છે (જુઓ પૃ ૧૩ ૧૬) એટલે જૂની ગુજરાતીને આપણે તેથી અગાઉ ન લેઈ શકીએ અપભ્રંશ ગુજરાતીની જનની ખરી, અને માદિકરીમા ધણુ મામ્ય હોય છતાં આ મા અને આ દિકરી, એમ વિવેક કરી શકાય છે, તેમ ગુજરાતીને અપભ્રંશથી જુદી પાગખી શકાય છે અપભ્રંશનું ગુજરાતીને કેટલું ઋણ છે, તે આપણે મોડું મોડું જોઈએ

(૧) ક્રિયાપદનાં ૩૫—

✓ ૧ સામાન્ય કૃદત-કરુ (કરિણ્વડ), રહેતુ (મહેવ્વડ)

૨ અઅપરૂપ બૃતકૃત-મારી (મારિ) ચૂમી (ચુમ્મિવિ)

૩. હિસ્વયોરિદુદેત્ (૮-૪-૩૮૭) સૂત્ર પ્રમાણે આત્માર્થ ખીન્ન પુરુષ ઓક વચનના હ. ર ને એ ત્રણ પ્રત્યયો દેખાયદ્રામાર્થે આપેલા છે તે ઉપરાંત એકવચનમા દિ ને બદુવચનમા દુ, દ ને દો પ્રત્યય પણ અપભ્રંશમા છે અપભ્રંશ હ પ્રત્યયનો મુદ્દ યકાર થઇ ✓ ગુજરાતીમા અકાર ઉપે આત્માર્થ ખીન્ન પુરુષ એકવચનનાં રૂપ આવ્યાં. કર (કર), અર (સુમિત્રિ) બદુવચનમા હુનો જ ગોડી જઇ માગો—(મગહુ-મગહ-માગહ) રૂપ નિષ્પન્ન થયાં.

૪. હેત્વર્થ કૃદત-ઉપર બતાવેલા મામાન્ય કૃદતનાં રૂપ પરથી આવ્યું. અપભ્રંશમા મ. સ્વચના પર્વાય તરીકે ફાવ્વહ, ફાવહ, ને ફા છે. સોવા, જગેવા. સુવા-ગમવા. ખીન્ને અપ. અણ-કરણ (કરવા), તેમજ ફા ને ફવા ત્રણે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતા 'ફા' એ મામાન્ય કૃદતનું 'અંગ' છે.

૫. વર્તમાન કાળ-હુ કર (હહ કરહ), તું કરે (હુ કરહિ). (ત્રિગોણ હકીકત કાળના પ્રકરણમા)

(૨) તદ્વિત પ્રત્યયો—

૧. નામિક પળ-ધડપણ (વઠપણ કે વઠતણ), વગેરે.

૨. „ „ મ નાન્હમ-મ્હોટમ (ધીરિમ, ગહીરિમ, સરિસિમ, મહાન્નિમ, વગેરે. આ પ્રત્યય મ. હમન્ ઉપરથી આવ્યો છે.)

૩. વૈશેપણિક ફહ-ધેલું (ગહિલ્હ) પ્હેલું (પહિલ્હ), વગેરે.

૪. અસ્પતાયાચક હ-હૈહું (હિયહહ), વગેરે.

૫. વૈશેપણિક હ-નવલો (નવહહ), પીળું (પિયહહ), વગેરે.

૬. સાર્વનામિક આર-અમ્હારો (અમ્હારહ) ત્હાર (સુદારહ)

(૩) સર્વનામનાં રૂપ—

૧. કોઇ, કોણ, કાં (કોહ, કવણ, કાહ), વગેરે.

૨ જે, જેઓ (જો એ. વ, જે ખ વ)

૩ જે'વુ, તે'વુ, કેવુ, એ'વુ, વગેરે સાદૃશ્યવાચક વિશેષણો (જેદુ, તેદુ, કેદુ, એદુ અગત્ય જોઈતું, તેદુર કેદુર, એદુર ઉપગ્રથી)

૪ પગિમાણવાચક વિશેષણો-એવડું, જેવડું, તેવડું, કેવડું (એવડું જેવડું, તેવડું, કેવડું) તથા એટલો, જેટલો, કેટલો તેટલો (એતુલો, જેતુલો કેતુલો, તેતુલો)

૫ આ, એ-(આય-અર)

૬ એ'ણે તહે'ણે-(અણ-તેણ-અણદ તંણદ ઉપગ્રથી)

✓ ૭ હું, તું, અમ્હે, તમ્હે (હર, તરુ અમ્હર, તમ્હર)

✓ ૮ મ્હે, ત્હે, મજ, તુજ (મર, તર, મજ્જુ, તુજ્જુ)

૯ જહી, તહી, કહી (જહિં, તહિં, કહિં)

(૬) વિભક્તિ પ્રત્યયો—

૧ ત્રીજીનો 'એ'—લક્ષ્મીએ (લક્ષ્મિ) | એ નો જૂ શુ મા દ

૨ માતમીનો 'એ'—નિહાળે (નિહાલ) | થઈ પાછો 'એ' થયો

૩ બીજી, આથીનો 'ને' અપ તણેણ-તણિ-નદ-નદ-નિ-ને ર્પે.

(૫) અવ્યયો—

૧ જેમ, તેમ, કેમ (જિમ-તેમ, તિમ-તેમ, કિમ-કેમ)

૨ જહાં, તહાં, કયાં (જહા તહા, કહા)

(૬) 'કેર' અને 'તણું'—આ અનુગો શુદ્ધગતી કાવ્યમાહિત્યમા અત્યાગે પણ વપરાય છે, અને તે સંસ્કૃતમાથી અપભ્રંશદ્વારા આવ્યા છે. કેરક ઉપરથી કેરક-કરો, અને તનક ઉપરથી તણક-તણું 'કેર' ને 'તણું' બન્ને અપભ્રંશમા વપરાતા (બુઓ ૮૪-૪૨૨) સંસ્કૃત કાર્ય ઉપરથી કેર ઉત્પન્ન થયો. આર્થ્ય ઉપરથી અન્હેર, પર્યંત ઉપરથી પેરંત, મર્યાદા ઉપરથી મેર બને ઠ, તેમ કાર્ય ઉપરથી કેર બન્યો. વધારાનો અર્થ જ લાગી કેરક. યા જેઆ

અપ૦ ફેરડ શુ કેરો પ્રાકૃતમા કેરઅ વપગતો હુઓ “જ્ઞા
આદિચો ચન્દુણ કિજિઅ અઠિઅમજાદગમા પરકેરઆ વિઅંદે
જ્ઞા મરુજા” (૨૧) નવામનસ્ત)

મ અચનન માયસન મનાસન, વગેરે અન્ય ઉપગથી બનતાં
વિશેષણોમા વપગતા તન પ્રત્યયનો વ્યાપ્તિપ્રદેશ વધતા સ્વાર્થે લાગતા
ક પ્રત્યય ઉપગથી તનક થઇ છેડે તે છઠીના પ્રત્યય તનીકે સર્વાત્ર
વપગરા લાગ્યો તનકઃ પ્રા તળજો અપ તળડ શુ તણો છઠી
વિભક્તિ વિશેષણ વિભક્તિ દોવાથી વૈશપણિક મ. પ્રત્યય તન ઉપગથી
તદને નુત્પન્ન થનામા વાવો આવતો નથી

આ તળ ઉપગથી શુદ્ધગતીમા ખીજી, ચોથી, ને છઠીના પ્રત્યયો
આવ્યા છે ત્રીજી વિભક્તિના તળેણ-તળિ ડપ ઉપગથી તનો લોપ થઇ
જઢ-નિહ-નિ-ને વિદામકમે બાજી ને આથીનો ‘ને’ પ્રત્યય આવ્યો.
તળજો ઉપગથી છઠીના નો-ની-નુ’ પ્રત્યયો આવ્યા આદિ તનો લોપ
થનાતો પ્રાકૃત અપખસમા નિયમ નથી, છતાં ‘તળ’માના ‘ત’નો લોપ
ન થાવ ત્હા મૂધી ‘ને’, નો’, વગેરે નુત્પન્ન થાય નહીં પરંતુ આ
તળ અનુગ તરીકે મજ્જની ઉત્તરે આવ એટલે અનાનિ બને, અને
પણિણામે ડાડી ગય હુઓ-

ઉદા.

૧ તીહ ડરી જોઇસીયણાં વચન હમનઉ ફ તહિ દર્શનમાનિદિ
જિ દર્શિયુ લાજી ડરી ગાજતઉ ફ તહિ” (મદર્લ ૨૭-૧૯)

૨ ‘આર અચુરો દોહગે, જયુ નાવડણા તીર” (કારિ
કાવ્ય સાહિત્ય)

૩ “નામા મોહે તિવનો ફલ, દાંતરુ કુલુ કગસિ મૂય”

૪ ‘જુદિ વિચારી તે દાસણી, નારીમા ગહી માવણી” સામગ

૫ “ગખ્યો છે આપણુલો આર, નથી ગજુરુ કોઇ ખીજે
દા-” સામગ

✓ ૧. “આસણી ઉડી રજ.” (કા. પ્ર.)

ઉપરનાં જ્યે ઉદાહરણમાં હો-ણી-ણ ને છું તળ ઉપરથી ત ઊડતાં રહેલા છે. પછી જ નો ન થઈ હાલનું રૂપ બનેલું છે. નાવક શબ્દ એ. સાવકનું રૂપાન્તર છે. અશ્વનો પ્રાકૃતમાં અસ્ય બની દીર્ઘઃ સંયોગલોપે નિયમ પ્રમાણે ‘આસ’ બન્યો. ત્હને તળી નારી જાતિનો પ્રત્યય લાગી આમતળી-આસતળી-આસણી ત્વરિત ઉચ્ચારને લીધે બન્યો છે.

(૭) ‘તાંવાણું’ વર્તમાન કૃદન્તનું અવ્યયરૂપ—

આ રૂપ અપભ્રંશના વર્તમાન-કૃદન્તના નર કે નાન્યતર જાતિના જાહીના બહુવચનના રૂપ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયું છે.

૧. “લચ્છમ્ સદાય સમ્માણુ કોસુ પળહિણિ પરિણંતહ કવણુ દોસુ.”

૨. “રહ અળહ્છતહં હુઝ ચિદાણુ પરિગલિય મ્યણિ ઉમ્મિન્નુ માણુ.” (ભવિ. ૧૨-૧૪)

આ બન્ને અવતરણો મહિસાયત્તકદ્વામાંથી લીધેલાં છે. બન્ને રૂપ વર્તમાન કૃદન્તના જાહીના બહુવચનનાં છે. તહ નો હ્ ઊડતાં તએ થઈ ‘તાં’ વાળું રૂપ બન્યું છે. અને શુજરાતીમાં બન્ને વચનમાં આ રૂપ એક રૂપે વપરાય છે. નામનાં તેવાં રૂપ પણ જાહી બહુવચનના અપભ્રંશ રૂપને આભારી છે.

(૮) એકારાંત નરજાતિનાં અને ઉંકારાંત નાન્યતર જાતિનાં રૂપ—

✓ અપભ્રંશમાં મ્યમોરસ્યોત્ (૮-૪-૨૩૧) મૂળ પ્રમાણે પ્રથમા ને દ્વિતીયા એકવચનમાં અ નો ઝ થાય છે. વળી જે નામને આંતે અક હોય છે ત્હેના અંત્ય ણ નો અનો આ સ્વરથી ઝ થાય છે. ઉદા. ઘડિતકઃ— અપ. ઘડિઅઝ, તુચ્છકઃ અપ. તુચ્છઝ, ઘોડકઃ અપ. ઘોડઝ,

અપ કચ્છડ આ જાતના બધા શબ્દોમાં અત્ય અગ્રયુગ્મ અડ દોષ છે આ અડનો અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'ઓ' થઈ ઓઝાગત નગ-જાતિના નામ આ-ના છે જે નામને આ ક લાગતો નથી તેઓ ગુજરાતીમાં અઝાગત રૂપે આવ્યા છે અપબ્રશમાં અત્ય બજનમાં ગહેલા અને ઉપના સૂત્રથી ર થનો, પણ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં હેનો અ થયો છે મરુણ અપ માણસુ શકર અપ સકર, જન-જણુ આ બન્ને પ્રકારના અપબ્રશ ૫ જૂની ગુજરાતીમાં મળી આવે છે

સૂત્ર "કાન્તસ્યાત ડ સ્યમો" (૮-૪-૩૫૪) પ્રમાણે નાન્યતઃ જાતિના જે નામને છેડે ક લાગે છે હેમના પ્રથમા ને દ્વિતીયા એક-વચનમાં આ કનો ર થાય છે મગ્નક-મગ્નક-ભાગુ, મલ્લક-મલ્લક-માથુ, વટક-વટક-ડડુ અપબ્રશમાં છેલ્લા અગ્રયુગ્મ અડમાં છેડે જે અનગ્રાગ છે હેને લીધે ર જળવાઈ ગઈ પાછળના અને લોપ થઈ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં રૂપ અપબ્રશ ઉપરથી આવ્યા ન્હા અત્ય ક નથી લાગતો ત્હા સૂત્ર ૩૩૧ પ્રમાણે થયેલો અ નો ર બીડી ગુજરાતીમાં નામ અઝાગત રૂપે રહે છે ફલ-ફલુ-ફળ, વચન-વચણુ-પયણુ-વેણુ છઠ્ઠ-ષ્ટ-ષ્ટઃ એમ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં રૂપ આવ્યા છે આ બન્ને પ્રકારના અપબ્રશ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતા હતા (૯) અગ—

આ ઉપગત 'જાતિવચન' ના પ્રકરણમાં જોઈશુ તે રીતે ઓ ઝાગત તથા ડ-ગત નામનું અગ પણ અપબ્રશમાં છેવટના ભાગમાં બન્ધુ છે ઘોટર-ઘોડ, ટોન્ડ-ટોળ, વગેર

(૧૦) બહુવચનનો ઓ.—

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વપરાતો બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યય પ્રાકૃત-અપબ્રશના નારીજાતિના નામના બહુવચનના ઓ-ડ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે આ બામન વચનના પ્રકરણમાં આપશે

પ્રકરણ ૮મું

જૂની ગુજરાતીનો નમૂનો

- (૧) “ મૂઠિ દીપઈ બવઈ પતડમ મૂઠિ પાવકિ પડમ મૂરગ
મૂઠિ ધનગર્જિત માલતી મઘ મિહ વની વની બીચની
બલામવઈ બધમાગીસુ હુદિ તઉ પામીસુ મનવગ્જિત મિદિ
મણિ અવમગિ તે વિષ્ટ પહુત તે વીનવઈ ‘આમી’ મુણિ વત
તુમ્હ મફકામઈ અગિહન્ત ગઉ નિણુમ આ પાવિઉ પમાઉ
તડતાડમ આણિઉ છમ કાજ, તુન્દિ તિહા પુહતા જોમઉ આજ
ગઉ બણુમ મુણિ, મિત્ર વિચાર તમ દિવ કગવી લોહક મા
પગલ દેખી ચાજે છોડુ અમ્હ પુદિ લેમ આવે લોક
સીખામણ દેઉ આવિઉ ગઉ નગલોડિ કીધઉ મમવાઉ
જર્મ સર્વ સિનિ દરિય લુહાર વડ માજમિ વીનવિઉ વિચાર ”

(પ્રબોધ ચિંતામણિ પૃ ૧૦૦)

- (૨) હજી કિમ પગણી સયમમિગી? ઇડ છઈ આગઈ અન્તેઉરી
નિદ્રા ન સૂઈ, ન લૂખજ જિમઈ, દવિ લાગઉ ધગ્યાહગિ ભમઈ.
જોણઈ નાગિ દુઈ પગિમ્હી, દુઈ ભવ વિષુડા તેહના મહી
મિ કીજઈ જઈ કિમઈ દવત્ર મનમા હોઈ મહી રિચિત્ર
ઇડ આઘી ઇડ પાછી કમઈ, તિણિ પાપઈ નજ મૂડા ભગઈ
ઈક ધગણી તા ધરની મેદ, બીજી દુમ તઉ વાધઈ વેદિ
ધગની દવિ કુણુ આગવિ હહઈ? ચોગમાઈ નિમ જાનઉ ગ્યાહ
એકઈ મધ્યા ભગિઉ સૂ બીજઈ મિયિઉ ગવિઉ બૂ
એઈ બીજઈ શગી ભગિઉ, બીજ બીજઈ તે ખય ગિઉ

હૃદય.

ધરતીપુત્ર જિમ જિ ધરણી, કલ્પદ સરીખઉ કનુ.
 દલઉ આખુ કિમ જિગરઘ ? લરડી આખુમ અન્ત.
 તં નિસુણી બોલમ મુમતિ પિયુડ ! મ કરિ સંતાપ.
 બેરીગારી લડી નદી. વિમલ્લભોધ મુદ આપ.
 સ્ત્રી સવિ સુમી મ લેખવે. એકિ અર્ધ ગુણવન્તી.
 એકિ અકુલીણી દિલ મધ છલ ન દીગ્ધ પન્તિ.
 ધરિ તેડિય પ્રિય પ્રાદુણ્ય કરમ જિ મુદ મસીવણ્ય,
 ધકધક જિમ તે પરિદરી ધરણી સેવે રત્ન.
 કરમ જૂલ જે વાલવી માવિતલ નિજ કનુ.
 નીખી આર તે નારિ ગણિ; તે નર બમલુ ભમનુ,
 વડ લહુડાં મંતાપમ પ્રિયનક પામી માન,
 રવિકરિ તાતી ધૂમ્નિનજાં તે દીગ્ધ ઉપમાન.
 નર નર સિજાં બહુ બોલ્લણી, ધરિ ધરિ ગોલિ ભમન્ત,
 સહિયાં મિસિ બાહરિ વસમ, તે મુસીલ કિમ 'કુન્ત ?
 મજાં લીડમ આપણી નરકામિણી જે નારિ.
 નરપદ્મિ તે નિવડની રલીસિ કુણુ આધારિ ?
 પુરુષ ધાણી ધ પરચુતકં સ્ત્રી નવિ કરવી બેડિ.
 વર જાણી બહુ વલ્લલઉ કુલ્લસ્રી પ્રરમ કેડિ."

(પ્રભોધ મિંતામણિ પૃ. ૧૧૪ મં. સુમારે ૧૪૭૦)

- (૩) "દસિઉ ચીંતવી વેગિ આવી ચોરરદમ્ મેલ્લાવર્મ । કિસી પરિ આપણા વાણુઉત્ર ઉપરિ કોપુ કરતઉ હંતઉ તજાર આગમ્ કદમ્, "એઉ અમ્દારઉ વાણુઉત્રુ કાંઈ જાણુર્મ નદી । મધ્ પૂર્વિદિ એકિ દિનિ એઉ લારુ એલરદઈ મૂલિ દીધઉ હંતઉ । એઉ કિસઉ મમઉ માણુસુ જમ જિમલ્લે ચોરી કરમ । એલ વાત માલિ કાંઈ

જી નદી' । તુમ્હે એઉ પગલઉ મેલ્લઉ । ” ત્યારિ ચીતવિઉ -
'ભુ ધણી જાણુમ સુ પાડેસી ન જાણુધ । તિણિ કાગણિ મેરિ
માયઉ, વાણુકિત ફરઉ । ” (આ ગૂ ગ મ સ્વર્ગ પૃ. ૪૨ મ
૧૪૧૧)

ઉપરના ગુજરાતી નમનામા નીચેના ૩૫ ધ્યાન ખેંચે એવાં છે.

- (૧) 'અર', 'સરખો', 'જહાલો', 'ભાગ્યો', 'હતો', 'સાચો',
'ફૂડો', વગેરે શબ્દોને બદલે જૂના રૂપ 'સરકિ', 'સરીખઉ',
'વહલહઉ', 'ભાગઉ', 'હૂતઉ' 'સાચઉ', ને 'ફૂડઉ' રૂપ
વાપરેલા છે તેમ 'બજે', 'પડે', 'વાધે', 'તો', 'આગે',
'જાણે' ને બદલે 'બજઁ', 'પડઁ', 'વાધઁ', 'તઉ', 'આગઁ',
'જાણઁ-ઈ' રૂપ વાપરેલા છે એટલે અવયુન્મ જોડાઈ એક-
રૂપ થયા નથી
- (૨) 'પાવકમાં', 'હોલે', 'તહે', 'લોકની', 'ખાણસે', 'દીપમાં',
'ઘેર', 'મૂલધી', વગેરે ને બદલે 'પાવકિ', 'તિણક', 'તઈ',
'લોકહ', 'ખાણમિ', 'દીપઁ', 'ઘરિ' ને 'મૂલિ' રૂપમા વિભ-
ક્તિના જૂના પ્રત્યયો વપગયા છે 'કચ્છાં', 'સહિયાં' પણ
વિભક્તિ પ્રત્યયને લીધે બન્યા છે
- (૩) 'સાંભળી', 'ડરી', 'છીજળી', 'દેઁ', વગેરે માટે 'સાંભલો',
'નિસુણી', 'કરિય', 'છીજલો', ને 'દેઉ', વગેરે મળધાર્થ
કૃદતના રૂપ વપગયા છે
- (૪) 'સુણય', ને 'કરય' આત્મર્થ બીજા પુરુષ એકવચનના રૂપને
બદલે અપવ્રંશ રૂપ 'સુણ' ને 'કરિ' વપગયા છે
- (૫) 'વાત', 'પહોચ્યા', 'દીઠી', વગેરે માટે મધુક્ત અજનવાળા
'વત', 'પહુત' ને 'દિઠ' વગેરે રૂપ વપગયા છે

- (૬) 'તરુને', 'તરુને', 'તરુને', 'માણસ', વગેરે નામ સ્ત્રીનામ માટે 'તરુને', 'તરુને-તરુને', 'તરુને', ને 'માણસ' વગેરે રૂપો વપરાયા છે
- (૭) 'મોહકો', 'પ્રસાદ', 'પાની', 'કળિયાજોર', 'દૂધ', વગેરે શબ્દોને બદલે પ્રચારમાંથી નષ્ટ થતા કે અથવા 'પાણિ', 'પસાડ', 'અન્તેહરી', 'લોડીગારી', ને 'ચંચલ' વગેરે શબ્દો વપરાયા છે
- (૮) 'ચાલો', 'આણુ', 'હિંગો', 'મહો', 'વંદ્યા', વગેરે બ્રજકાળના રૂપ માટે 'ચાલિ', 'આણિ', 'હિંગિ', 'મિલિ', 'વિણકા', વગેરે જૂના અપભ્રંશ રૂપ વપરાયા છે
- (૯) 'છ' ને બદલે 'અછ' ને 'છ' રૂપ વપરાયા છે
- (૧૦) 'લહુડાં' (લહુડાં) નાન્યતઃ ક્ષતિ મુદ્વચનનું રૂપ પણ પ્રચારમાં આવ્યું છે

આ મધ્યમ ફક્ત મધ્યમ આગળના પ્રચારમાં વિચાર કરવામાં આવે (૫) ને (૭) મધ્યમ જુઓ ૫ ૨૨, ને ૫ ૨૬-૨૭

પ્રકરણ ૬મું

નોખા સ્વરનું અસ્તિત્વ

જૂની ગુજરાતીના નમૂનામાં જોયું તેમ પ્રાકૃતની માફક જૂની ગુજરાતીમાં પણ જે ધ્વજ (ધ્વજ-અ) પાસે પામે આવના છતાં તેમાં સધિ થતી નથી મધ્યકાળમાં લખાણની ભાષામાં મધિ આવશ્યક હતી, પણ જોવતા મધિ આવશ્યક ન હતી પ્રાકૃત લોક-ભાષા એટલે તેમાં પણ સધિ કરવી આવશ્યક ન હતી જૂની ગુજરાતીમાં પણ એટલે શબ્દ દુર્ગમ ન જન એટલે મધિ મિથ્યા આવતું, પાંચમું તેમાં નોખા મધિ માલુમ પડે છે

સં. શૂરઃ પ્રા. સૂરો અપ. સૂર-એ પ્રમાણે અકારાંત નરગતિના નામના પ્રથમાનાં એકવચનના રૂપ યતાં. પણ જ્યાં ક લાગતો ત્યાં મં. શૂરકઃ પ્રા. સૂરઑ અપ. સૂરઽ જોવાં રૂપ યતાં. આ રૂપોમા પ્રાકૃત-અપભ્રંશમા જે સ્વરોની સધિ થઇ નથી. અપે સૂરઽમા અંત્ય ડ પ્રાકૃતના ઓ ઉપરથી ને પ્રાકૃતનો ઓ મં. વિમર્ગનો ડ બની પાછલા જ સાથે મળી સંસ્કૃતમાં યતા ઓનો છે સંસ્કૃતમાં અમુક પ્રસંગે ઓ બનેતો ત્હેને બદલે પ્રાકૃતમાં સર્વત્ર ઓ થયો.

જૂની ગુજરાતીમા પાછલા નમૂનામાં સ્વરયુગ્મવાળાં રૂપો (ખાસ કરી નામ, વિશેષણ, કર્મેણિ ખૂતકૃદંત) છેવટના અંક ઉપરથી આવ્યાં છે. સદૃશકઃ-પ્રા. સરિક્ષઑ-અપ સરિક્ષઽ-જૂ. ગુ. સરીલઽ, વજ્રમકઃ પ્રા. વજ્રઑ અપ. વજ્રઽ, મગ્નક પ્રા. મગ્ગઑ અપ. મગ્ગઽ જૂ. ગુ. મોગિઽ, વગેરે.

સંસ્કૃતમાં વર્તમાનકાળના ત્રી. પુ. એકવચનનો તિ પ્રત્યય હતો. ત્હેનો ત્ અનાદિ ને અસમુક્તા હોવાને લીધે પ્રાકૃતમાં જડતાં અવશિષ્ટ રહેલો જ ત્રી. પુ. એ. વચનના પ્રત્યય તરીકે વપરાતો. બહુવચનના અપ. પ્રત્યય ટિમાં રહેલા અનુસ્વારને લીધે જૂની ગુજરાતીમાં બહુવચનમાં જ પ્રત્યય વપરાતો તો કોઇ વખત બહુવચનને લીધે એકવચનમાં પણ જ વપરાતો. છેવટે અનુસ્વાર ઊડી ગયો. કરોતિ પ્રા. અપ. કરઽ કરઠિ (ખ. વ.), જૂ. ગુ. કરઽ-કરઽ. આ'માં પણ સ્વરયુગ્મ છે.

તે ઉપરાંત વિભક્તિપ્રત્યયોમાં, અનુગોમાં, અવ્યયોમાં પણ સ્વરયુગ્મો જોવામાં આવે છે.

ઉદા.

૧. “એકમનાં ભજતાં ભગવાન, ભગત તણૂ શક્ષિ અગન્યાન,
કરધ દયા સ્વામી ગોવિંદ, આપધ નિજપદ પરમાનંદ” (હરિપો.)

૨. “માનિની જન મન સોમન શાલન વાહલા વાઈ.”

નિધુવન કેલિ પામી કામી અંગિ સુહાઈ.” (વસંત. વિ)

૩. “દિવ જં સંપજઈ મત્પુત્ર, અઈ પુણ્યતણ્હિ ચરિત્ર । એકઈ તણ્હિ એકિ કુપુત્ર હુઈ જે બાલપણિ પાલીઈ લાલીઈ પણિ જેતણ્હિ યૌવનભરિ જઈ, તેતણ્હિ માવીત્રમાઈ યાઈ, કૃત્ય અકૃત્ય ન ગિણ્હિ, વડાતણાં વચન નિણ્હુઈ, માવીત્રમાઈ નીકુર ખોલ જણ્હિ, અદંદારિ હુણ્હુણ્હુઈ, વ્રદ્ધમીમદિ કુપાત્રિ વરસઈ, કુસ્થાનકિ વિલસઈ, પિરાઈ જમિ મસઈ, ચાડુએ વચનિ ઉલસઈ, રૂડી વાત કહતાં સાંભાં ધસઈ, સ્વાનની પરિ ભસઈ, અપરહુઈ હસઈ, પાપ કરી જસસઈ, ધર્મવાતાં હિયઈ ન વસઈ, ઇસ્થાં જં પુત્ર અભક્ત અગણ, એ પાપ-તણ્હું પ્રમાણ ” (પૃથ્વીચંદ્ર)

સાતમી ને ત્રીજી વિભક્તિમાં અપભ્રંશમાં પણ કોઈ કોઈ વખત નામ-અર્વનામમાં અહ પ્રત્યય વપરાયો છે. તે ક ના ઉમેરણથી આવ્યો છે. પરંતુ જૂની ગુજરાતીમાં તેમજ અપભ્રંશમાં વપરાતાં ‘વળદ ઠામિ’ તિણદ ઘરિ’ જેવાં રૂપોમાં ણ, તિણમાં જ મૂળ તૃતીયાનો પ્રત્યય હતો, એટલે પ્રત્યય પછી ક લાગે એમ માનવું યોગ્ય નથી. કદી એમ માનિયે કે ણ, તિણ મૂળ તૃતીયાનાં હોવા છતાં પણ તે અંગ તરીકે અહીં સ્વીકારાયાં છે, એટલે ક-લાગે. એ પણ માનવું ઠીક લાગતું નથી, કારણુ અંગ તરીકે સ્વીકારાયા પછી ક લાગી ન શકે; ત્હેને લાગલોજ પ્રત્યય લાગવો જોઈયે. તો પછી અહ શી રીત આવ્યો ? માત્ર બીજાં બધાં ક્રિયાપદ, વગેરેનાં રૂપ જેવાં આ’મનાં પણ રૂપ કરવાના વક્ષણને લીધે આ’વાં રૂપ પ્રચલિત રયાં હોવાં જોઈયે. બીજું કારણુ કાવ્યમાં માત્રામેજ સાધવા પેલું લાંબું દૂંડું રૂપ થતું, એ પણ હોઈ શકે.

આ અહ-અહ સ્વરયુગ્મો પ્રાકૃત, અપ્રજ્ઞ, જૂની ગુજરાતીમાં છટથી વપરાતા. જૂની ગુજરાતીમાં વચગાળે આ'મના હ-ઝ થયા છે. બાલણની કાદજી આશરે વિ મ ૧૫૫૦માં રચાઈ છે, પણ તેની ઉતાર્યા સાક્ષ વિ સ ૧૬૭૨ની છે વિ. મ ૧૫૫૦માં તે અહ-અહ સ્વરયુગ્મ ચાલુ હતા. પણ કાદજીમાં હ-ઝ ક્રમ મળે છે, માટે તે વિ મ. ૧૭માં મૈત્રામાં લલિયાના મમયમાં થવો જોઈએ.

ઉદા.

૧. “એક કહિ રહી કા અવગી ‘ એટલા માહા રા થાકી ?
એક કહિ, ના, એ અતિ શીલી પ્રમદા છિ અતિ પાકી.” (કાદ.)
૨. “પટલ ઝલગી વીણા વાજિ મદુગ્વ વેણુ મદગ,
મજ્જન કગ્તા રાજ્ઞ સખના, અમિઅ શ્રુતિ ઉપગ.” (કાદ.)
૩. “કાદજી કહી છિ મૈ મર્વથા સાથિં જાવું.” (સ કા. ગુ ગ ક)
- ૪ “તાહારી દિછિ આવી છિ તે મરિં છિ સર્વ.” (, , ,)
૫. ‘ચંદ્રાપીઝ તે સાબલી ડાહ્યુ થયુ તેણી વાર” (કાદ.)
૬. “સાનિ પમણિ ન કુઅરી અનોપમી એ ? ” (ઉપાહરણ)

સામાન્ય રીતે ક્રમ આમ છે અહ-અહ । હ-ઝ । એ-ઓ । છઝ-છિ-છે, નઝ-નિ-ને, પછઝ-પછિ-પછે. નવુ ૩૫ બ્યુટપન થતાં જૂનું ૩૫ પ્રયોગ-લુપ્ત એકાએક થતું નથી માથે માથે બે ૩૫ પણ ચાલે જે ૩૫નુ પ્રમાણ વધારે તે ૩૫ તે તે જમાનાનું ગણાય. છતાં તેની સરખાત પણ જોવી જોઈએ ઘણી વખતે લલિયાઓ હાથપ્રતને પોતાના જમાનાનુ ૩૫ આપવા પ્રયાસ કરે છે

૧

ગહિખ, ગહિખ-ગૂખ-ગોખ
કહિણુ-કુણુ-કોણુ
મહિ પ-મૂ પ-મોપ

૨

લહિ-લિ-લે
દહિ-દિ-દે
કઝ-કરિ-કરે

આસન ખેંલામાં 'ગોખ' કરતાં 'ગૂખ' રૂપ જૂનું છે. આસન જીન્તમાં 'ફરે' રૂપ કદતા 'ફરિ' રૂપ જૂનું છે. છતાં તે બન્ને રૂપો ખેંલા નબરના રૂપમાથી વ્યુત્પન્ન થયા છે

આહી આગળ નામયોગીને લીધે જોડેના નામ કે સર્વનામને હાલ માગતા 'ની-ને', વગેરેનો વિચાર કરવો જરૂરનો છે. એ પર્યંત વિશેષણના ત્રીજા કે માત્રીના રૂપ છે.

ઉદા.

૧. "માહુરઈ સાશિ કટક મોહુ." (કા. પ્ર. ૧-૨૬)
૨. "કાષ ન માગષ કહિનઈ કન્હષ." (વિ. પ્ર. ૧૯)
૩. "મતા જિખી પદ્ય મહિ, આવિઉ કુમદ વાદનિ કનિજ." (વિ. પ્ર. ૧૯)
૪. "અનામિકા પગની અગુલી, ટિયાંગુલીનિ પાસિ મિલી." (,, ૧૪૭) .

આમાં પણ અ-ઈ-એ ક્રમ છે. ત્યાં ક ક્રમ અટકી ગયો ત્યાં 'ની-રી' નામ કે સર્વનામને હેડે આવતો હોવાથી એમ લામવા લાગ્યું કે તે નામયોગી નારીજાતિનું છે 'તેની પાસે'માં 'ની' નારી-જાતિનો નથી. પણ વચસો ક્રમ અટકી જતાં 'તેનિ પાસિ'ને બદલે 'તેની પાસે' વપરાવા લાગ્યું. અને 'પાસે' નારીજાતિનો મનાવા લાગ્યો. નામયોગીનો ક્રમ અટકી નથી પડ્યો. આગળનો ક્રમ ચાલુ રહ્યો ત્યાં 'ને-રે' થયો. "વાદનિ કનિજ"—'વાદને કાજે' 'તેહનષ તિહાં' ઉપરથી ત્હેને ત્યાં થયું. તેજ પ્રમાણે 'ગહારે ઘેર'. છતાં હાલ આવાં અનિર્વાચિત લાગતાં રૂપોને નિર્વાચિત બનાવવા 'ગહારા ઘેર', 'ત્હેના ત્યાં' જેવા પ્રયોગો શરૂ થવા લાગ્યા છે.

પ્રકરણ ૧૦મું

જાતિવચન

(૧) જાતિની અનિશ્ચિતતાનો આભાસ

અપભ્રંશમાં અમગત નગજાતિના તેમજ નાન્યતઃ જાતિના ક
લાન્યા મિત્રાનતા નામના એ- વચનમાં પ્રયુક્તા તેમજ દ્વિતિયામાં
અનંતે હ આનનો આથી શબ્દ નગજાતિનો છે કે નાન્યતઃ જાતિનો,
તદ્દેનો વિને જલદી થઈ શકેનો નથી આના પશિષ્ણામે પ્રથમ, માન
જો'વા શબ્દો ગુજગતીમાં નાન્યતઃ જાતિમાં વપરાયા વાગ્યા જલ્દા
નામને છેડે ક લાગે છે તદ્દા તદ્દેનો વિવચન કર્યો સુઝ છે દક્ષિણ પ્રા
દ્યક્ષી અપ દ્યક્ષ (દાથો) વચ્ચે પ્રા વચ્ચે અપ વચ્ચે (કકુ)
આ જર ને જર ઉપગતી અનુગતીને નીધે જાતિનો વિવ- થાય
પણ અપભ્રંશમાંથી ગુજગતીમાં આનતા દાથઉ-દુાપુ-દાથો-વચ્ચુ
'હાથુ' રૂપ પાછુ રાના લાને છે, તેમજ અનુગતીનો ઉપયોગ પણ
વિવે-પુર મઝ થયો નહી દોનાથી શકા ઉત્પન્ન યે છે તે નીચેના
ઉદાહરણ ઉપગતી મમજાગે

ઉદાહરણ

- ૧ ' જલ્દ થકી ખીલીની નહી, નવિ કથુ' નનિ વિનાગ '
 લોકપ્રિય તદ્દ ગ વ નહી, કુનકમ તાડ આ નાગ " (કાદ ૧૩૭)
- ૨ " અર્ગુવિ અ પુ પ્રયેતાનિ ધિનિ આની '૧'
 પ્રયેતામ સમથુ' તે મિત્રગથનિ માગ " (૧૬ ૧૪૦)
- ૩ " તથાપિ મહુકુ પ્રીતિ જાણી નાહાણાનુ '૧' ગાર. ' (,, ,,)
- ૪ " અદ્રાપીડ આની ગયુ અતિ અવિજી ભુનન
 પ્રવેશ પ્રેમજી દગી તા જાણી માનિની મન
 રાવ્યા સ્વરુ થાન મેદેતી કેલુરુડ ઉચ્છમ " (૧૮ ૧૩૬)

૫. “ચંદ્રાપીઠ તે સાંભલી ઊભુ થયુ તેણી વાર.” (., ૧૪૫)

ઉપરના ઉદાહરણમાં જણાશે કે નામને લાગતુ અપભ્રંશનું જ ગુજરાતીમાં ખરી પડ્યું છે. પણ ક્રિયાપદ કે વિશેષણને કને લીધે લાગતુ જ (અડ) કાયમ રહ્યું છે, ને હજી ‘ઓ’ થયો નથી. તેથી તે નામની ગતિમાં શંકા ઉપગમ્ય છે. આ ઉપરથી ઐમ ચોક્કસ થાય છે કે અહ-હ-હ ને અડ-ડ-ડો ક્રમે વ્યાજબી છે. ‘આપિઉ-આપુ આપ્યો’, ‘થિયઉ-થિયુ-થયુ-થયો’, ‘તણુઉ-તણુ-તણો’, ‘સતઉ-સતુ મતો’-એ ક્રમે વિશેષણ ને ક્રિયાપદનાં રૂપ આવ્યાં છે.

‘વિચાર ક્યું’, ‘લોકાપવાદ ગય્ય’, ‘કુલક્રમતણુ આચાર’, ‘હાર આપ્યું’. ‘ચંદ્રાપીઠ ગય્ય’, ‘ચંદ્રાપીઠ સતુ’, ‘ચંદ્રાપીઠ ઊભુ થયું’, વગેરે પ્રયોગ દાક્ષીની દષ્ટિએ અનુચિત લાગે છે, કારણ નામ “વિચાર લોકાપવાદ, આચાર, હાર, ચંદ્રાપીઠ, સણુગાર” વગેરે નરજાતિના હોવા છતાં તદ્દેભનાં ક્રિયાપદ, વગેરે નાન્યતર જાતિ જેવાં હોય તે મંભવિત લાગતું નથી એટલે આનો ખુલાસો ઉપર પ્રમાણે થશે. આ વચગાળાનાં રૂપ છે. પછી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘ઓ’ યતાં જાતિની સંદિગ્ધતા જતી રહે છે નીચે આપેલા ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર-ના (સં. ૧૪૭૮) ઉતારા ઉપરથી જણાશે કે તદ્દેમાં અપભ્રંશરૂપ વપરાયાં છે.

ઉદાહ

૧. “જિસિઉ પૃથ્વીલોક તણુઉ ધન્દ, જિસિઉ સોલકલાસપૂર્ણ ચન્દ્ર, ઇસિઉ દીસઈ જઈ પૃથ્વીચન્દ્ર નરેન્દ્ર । તિસિઈ અવસરિ પ્રતીહાર આચિઉ પ્રણામ નીપજાવિઉ । રાગ સાંભી દષ્ટિ દીધી, જણિ પીનતી દીધી, ॥ અયોધ્યા નગરી હૂંતઉ દૂત તન્હારઈ દારાંતરિ આચિઉ મનિતણુઈ ઉત્સાહિ, જઈ હુઈ આદેસ તુ મેહહઉ માહિ । હૂંઉ રાગ તણુઉ આદેસ, દૂતિ

કીચડિ સલામાદિ પ્રવેસ । ગમગદ્ય કીચડિ જુહાર, અલ-
કરિડિ ચોચ આસણુ ઉદાર । ગમ દૂતરદ્ય બહુમાન દીચડિ,
કુસાનપ્રેન કીચડિ । આનન્દ ઊપનડિ અત્યન્ત, દિવ દૂત
વીનરધિ કાર્યવિગેય ચન્ત । જિહ્વા લોકગદ્ય નની દિસિડિ ક્યેસ,
જિહ્વા નહી વધગી ગણુડિ પ્રવેગ, ગુણગણુડિ નિપેશ ' (૫૨૫૫)

- ૨ "પિન્દ મ્હ તે ભાગનુ કાગનુ કુન્નડિ પેચિ ' (૧ પિ)
- ૩ "દસાથ ગાલ દેશુદુ દીધુ " (મીતાદગણુ),
- ૪ "વક્ષા કુખ નાક નિ હુડિ, અથ સનાદ સગીખૂ કહુડિ
(પિ પ્ર ૧૧૧)
- ૫ ' તે થાનક અમાઘ તણુડિ, મ્મર્થ વોક આનધન ઘણુડિ. "
(પિ પ્ર ૪૬)
- ૬ ' માર્ગનણુડિ ભગ્નુ હુણુ, તુ ઉડ. મનિ થિડિ ઉરતુ "
(પિ પ્ર ૩૨)

ઉપરના ઉદાહરણમા અલ-કરિડિ વિષયથી નન્નનિ ને અડ-૧૮
ઉપ થી નાન્યતર જાતિનો વિવેક થઇ શકે છે માન દીચડિ' પ્રેન
કીચડિ'-આ નેમા કિયાપદ નાન્યતર જાતિનુ છે, એટલે 'માન' ને
'પ્રેન' નામ પણ નાન્યતર જાતિમા વપરના જૂની ગુજગાનીમા
થયા છે 'અથ' (અથ) નાન્યતર કે નારીજાતિમા આગ્યો ૧

(૨) જાતિદેર

મગ્દન ને પ્રાકૃતભાષી અપજ સ કે જૂની ગુજગાનીમા આવના ઉપર
જેણુ તેમ રાજ્ઞની જાતિમા દેર ધણી વખત થયેલો જોવામા આવે છે
હેમાચાર્ય સુત્ર ૮-૪-૨૪૫ 'તિદ્યમનન્ત્રમ'મા જણાવે છે કે અપજ સમા
જાતિદેર થાય છે સ. અજ-અપ અન્નત નગ્ગનિ, કુમ્માનુ અપ
કુમ્મદ નાન્યતર, અન્નનુ પન્નરડી નાનોગનિ, ? કાલ (નન્ના)મા

ડાલદ નાન્યતર ગતિ થયું છે. ગુજરાતીના હાલના કેટલાકે શબ્દો તપાસીશું તોપણ જણ્યારો કે તેમાં ગતિફર થયો છે.

૧. મર્યાદા (નારીગતિ)-માઘચઅ(ક)-મઝજઝ-મઝાલો (નરગતિ)
૨. પાડક (નાન્યતર) - પાડચ કે વાડચ-પાડઝ-વાડઝ-પાડો-વાડો (નરગતિ)
૩. અલ્પદ્રુત (નાન્યતર ગતિ)-અલ્પચુઅ-અલ્પચઝ-અલ્પચો (નરગતિ)
૪. પાળા (નારીગતિ)-પાળઅ(ક)-પાળઝ-પાળ્યા (નાન્યતર)
૫. મજા ( ) -સળઅ(ક)-સળઝ-સળઈ-સનો (નરગતિ)
૬. પ્રતિચ્છાયા (નારીગતિ)-પહિચ્છાય-પહિચ્છાયઝ-પહિચ્છાયો-પહિચ્છો (નરગતિ)
૭. માન: (નરગતિ)-માળો-માણ-માન (નાન્યતર)
૮. વૃક્ષ: ( ) - - - વૃક્ષ (નાન્યતર)
૯. સ્વધ ( ) -સ્વધો-સ્વધુ-ખાંધ (નારી કે નાન્યતર)
(પાળ નાન્યતર ગતિનો પણ શબ્દ છે)

સં. ક:પુન: ઉપરથી પ્રા. ઘડળ અપ. કવણ શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત રૂપ બોતાં નરગતિનો છે. છતાં તે ત્રણે ગતિમાં અપભ્રંશમાં વપરાતો. એટલે તે વિશેષણનું જ કામ કરેતો. હાલ ‘ડયો-ડયી-કયુ’ વાપરીશું ત્યાં અપભ્રંશથી માઠી પ્રેમાનંદના વખત સુધી કવણ કે ‘કોણ’ વિશેષણ તરીકે વપરાતો (નારી-કવણ; નર-નાન્ય કવણ)

ઉદાહ

૧. “કવણુ દેસુ જઈ તુહુ રખવઝ કવણુ નવહ સુરમિમિપુવઝ ।
રાણઝ કવણુ તિયુ દિહિગરઝ કવણ જણિ પિર કવણુ
તુહારઝ ॥” (ભવિ. ૬-૧૧)
૨. “કોણુ દેશનો નરેશ કહાવે, કેમ પરપયો દમયંતી ?” (નળાખ્યાન)

અપભ્રંશમાંથીજ તે વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે, એટલે નરન્નંતિ ઉપરથી પદ્ધતાં તે નારીજ્ઞાતમાં ને પછી નાન્યતરમાં આવ્યો હશે, એમ કલ્પવાને બદલે ને વિશેષણ તરીકે વપરાતો, અમ માનવું ઇષ્ટ છે.

(૩) નારીજ્ઞાતિનાં આ-અકારાંત નામ

સિ. હે ૮-૩-૩૬ “હ્રવોમિ” સૂત્ર પ્રમાણે સ્ત્રીચિંગી નામનો અંત્ય સ્વર દ્વિતીયા એકવચનના અમ પ્રત્યય પૂર્વે હ્રસ્વ બનતો. સં. માલામ્ પ્રા. માલં, નદીમ્ પ્રા. નદ-નદ, વધુમ પ્રા. વહુ, હમન્તી પ્રા. હમમાળ-હસમાળિ, વગેરે તેમજ સૂત્ર ૮-૩-૪૨ પ્રમાણે મંબો-ધનમાં પણ અંત્ય સ્વર ઈ-ઊ હ્રસ્વ બનતા: હે નડ, હે ગામણિ, હે વહુ, વગેરે

અપભ્રંશમાં તેનો વ્યાપ્તિપ્રદેશ વધ્યો મિ. હે. સૂત્ર ૮-૪-(૩૩૦) “સ્વાદૌદીર્ઘહ્રસ્વૌ” પ્રમાણે પ્રથમા, વગેરેના પ્રત્યયો પૂર્વે દીર્ઘનો હ્રસ્વ ને હ્રસ્વનો દીર્ઘ સ્વર ધણુંબધું બને છે.

ઉદા. ’

૧. “ઢોળ સામલા ધણ ચમ્પાવળી ।

ળાઈ સુવળગ-રેહ કમવટક દિળી ॥ (૮-૪-૩૩૦)

૨. “વિદોઈ મહ મણિય તુહુ મા કુરુ વટ્ટી દિટ્ટિ ।

પુત્તિ ગવળી મહિઠિ નિવ મારહ દિબહ પહાટ્ટિ ॥ ”

આમાં ‘ઢોળ’નો ઢોળ, ‘સામલ’નો સામલ-એમ અ નો આ થયો છે. ‘ધણ’નું ધણ, ‘રેહા’નું રેહ, ‘મણિયા’નું મણિય, ‘વટ્ટી’નું વટ્ટિ-આમ નારીજ્ઞાતિમાં હ્રસ્વ સ્વર થયો છે. આ પ્રમાણે આ નો અ થવાનો નિયમ પ્રાકૃતકાળ જોડેલો જૂનો છે. પરિણામે યુગરાતીમાં આકારાત નારીજ્ઞાતિનાં નામ અકારાંત બન્યાં છે, તેમજ ઈકારાત નારીજ્ઞાતિનાં નામ ઈકારાત બની ‘હેવટે અંત્ય ડનો મુદુ ય બની લખાણમાં અ થયો, છતાં ઉચ્ચારમાં મુદુ ય છે.

મં.	ગુ.	મં.	ગુ.
ધન્યા	ધણ	પ્રપા	પરપા
લેલશાલા	નિશાળ	લઘા	લાળ
માલા	માળ	વધા	વાળ
વુમુક્ષા	બુખ	શય્યા	મેળ
ઠપા	તરમ	જિદા	જીદા
લાલસા	લાલસ	વચા	વળ

મં.	ગુ.	મં.	ગુ.
ધારિકા	ધાડ	પાલી	પાળ
કુટિ	કુધ	ગોળી	ગુલ
મતિ	મત	રાશિ	લાશ-રાશ
કુટિ	કુધ	શાલિ	શાળ
વાપી	વાવ	ધ્યાધિ	(પ્રાધિ) વરાધ

આ ઉપરાંત આનાથી બેસતું બ્રમથી સંસ્કૃત અક્ષરાંત નામ (નરજનતિ) આક્ષરાંત નારીજનતિનાં બન્યાં છે. ('દાર' ન. વ. માં વપરાતો તેથી 'દાર') .

મં.	ગુ.	મં.	ગુ.
કાવઃ	કાયા	મુજઃ	મુળ
ધ્રુજઃ	ધ્રુવ	દાર (સઃ)	દારા

અક્ષરાંત નર કે નારીજનતિના નામનું પણ અક્ષરાંત રૂપ બને છે.

મં.	ગુ.	મં.	ગુ.
વાદુ	વાંદ	વચૂ	ચાંચ

ઉદા.

1. "મે ભુજનઈ તિહાં રાધવ મૂઝઈ, રાવણનઈ કર વીસ " (સીતા-હરણ ૬૨)

૨. “સ્વામી સીત અણાવુ.” (૬૪)
૩. “કર નેડી નર્મ કર્મણુ વીનર્મ ગમ સીતનંદ મિલિયા ”
(મીતાદગ્ધ ૬૪)
૪. “ભણુઈ વિભીષણુ, દીધું ગજ; ગ્વામી ! દવદ વિદવદ પાજ.”
(ગીતાદગ્ધ ૬૬)
૫. “જવરની મ્નતિ નામતી; દોઢિસ આધિના રૂપ ” (ઉપાદ - ૯૧)
૬. “આતિ નત્તિ મ્મનાદગ જગીસ, દગ્ધાયુધ ગુમ્મણુ છત્રીમ.”
(પ્ર ચિ. ૧૧૩)
૭. “દવં સુત નેસાણં પાણિ ” (વિ. પ્ર. ૬૫)
૮. “સહિકિ તણુઈ જર્મ દયુ સંનાપુ, તઉ માયા માણિ અદુ
વ્યાપુ ” (પ્ર. ચિ. ૯૮)
૯. “કદાચાર કામીમા ઊલિ આરિ હ દુર્ગતિ વલિતી પાલિ ”
(પ્ર. ચિ. ૧૦૧)
૧૦. “ઈકે ધરણી તાં ધરની મેદિ; ખીજી દુમ્મ તઉ વાધમ્મ વેદિ.”
(નમ્મો)
૧૧. “ભાજી ભાવડી પેચા લવ તળી.” (ઉપાદ ૭૭)
૧૨. “પ્રવચન નગરી પાડી ભેલ.” (પ્ર ચિ. ૧૨૪)
૧૩. “મધવમ્મ કટકિ પડી તઉ ભેલિ.” (, ૧૩૬)

જૂની ગુજરાતીમા દણુ ફ-ફંનો અ અદુ થયો નથી. અર્વાચીન ગુજરાતીનું એ વ્રક્ષણુ છે. એટલે વિ મ.-૧૭૦૦ પછી એ રૂપ પ્રચારમાં આવી મિથર થયું ગણાય. ગર્વનામમાં સા નો મ થયો છે.

૧. “સ ખેચરી અનિરંજિતચિત્ત ફંતી...કગવમ્મ ” (મંદર્ભ. ૧૯-૨૫)
૨. “સ (પુરી) પુણુ લોકમાદિ અતિ પ્રમિદ્દ ફમ્મ (મંદર્ભ. ૪૧-૮)

(૮) આમાન્યરૂપ-અગ

અસાચીન ગુજરાતીમાં ઓનગત નગ્નતિના નામ વિદારી વિશેષણો (પાંચત વિનયપ સહ), તથા માનન્વાર હકાગત નાન્યતર જાતિના નામને પ્રત્યય લગાડના કે બહુવચનનું રૂપ હતા ઓનો એક તથા અનેક વચનમાં આ તથા હનો એક વચનમાં બાને બહુવચનમાં આ થઈ તથા થયના પ્રત્યય પૂર્વના રૂપને અગ કહે છે અથેહ- મા આ'ને Oblique form ને મગી વ્યાકરણમાં આમાન્યરૂપ કહે છે. આ અગ જૂની ગુજરાતીમાં આગ (૫ ૧૪) ઉપર વલ્લુના પ્રમાણે જૂની ગુજરાતીના સમયમાં એટલે વિ-અ ૧૩૫૦માં વપરાતુ થઈ ગયું છે

(૧) નહ-તહ ને-રહક-તણ (હીમાં)

- ૧ " નગર ગજેન્દ્રનહિ મિત્ર વાણિયાનહિ પુત્ર હુયહિ " (મદર્ભ ૩-૩)
- ૨ " માહિલાનહિ વરિ દામદાજ હરહ " („ ૭૩-૧૬)
- ૩ " તે મુદુનાનહિ તીણિહજ અમગિ પોટવા બાર્યાઈ જેગિ જાઈ " (મદર્ભ ૮૩-૧૩)
- ૪ " કાકગ કાંગન- માર્ગિ આનહિ " („ ૧૦૦-૫) .
- ૫ " પીત્ર નહકા હી તે નિહ જાત્ર દૂધ આપઈ " („ ૧૦૫-૭)
૬. " અદ્વઅત્ત પી વિચિત્રાહ " („ ૧૪૩-૮)
- ૭ " હિવનહિ- પ્રતાવિ " („ ૨૦૧-૪)
- ૮ ' એનના નના હનવિહન એટાહી આપિયા ' („ ૮૪-૨)
- ૯ ' રૂપના પગ પખાનિ " („ ૧૦૬-૨૬)
- ૧૦ ' જુનાગનહિ કામ કરતુ તે ચોગ દીહિ " („ ૧૦૭-૮)

(૨) માહિં-માંહિ (સપ્તમીમાં)

૧. “ કંતિ વસંતઘ હિયડામાહિ. ” (ભેમિનાથ ચતુઃ ૨૩)
૨. “ સુણામાંહિ દોઢ તિસિઉંજ મિલિઉં. ” (મંદર્ભ. ૮૮-૧૬)
૩. “ ભવસગસાધમાંહિ. ” („ ૨૨૨-૬)
૪. “ ભવમગલા માંહિ ” („ ૨૨૨-૮)
૫. “ બેટઘ ભાંણામાંહિ મંત્રિઓ. ” („ ૮૪-૬)
૬. “ રાંણીનઈ મુદિણામાંહિ નરગ દેખાડઘ. ” („ ૮૮-૧૩)
૭. “ ઘડામાંહિ દાય ધાલ્યો. ” („ ૧૬૩-૧૬)

(૩) હૂંતઉં (પાંચમીમાં)

૧. “ તિ કૂયા હૂંતાં નીસરિયાં. ” (મંદર્ભ. ૪૪-૨૩)
૨. “ કૂયા હૂંતઉં મિથુનુ નીસરઉં ” („ ૪૪-૨૪)
૩. “ એઉં દારુ ગણાહૂંતઉં અસંખ્યાતઈ કીપિ પડિઉં. ” („ ૩-૧૧)

(૪) ફ-ફં (ત્રીજી-સાતમીમાં)

૧. “ તઉં આપણઈ ચાનિ પડુચિ. ” (મંદર્ભ. ૧૬-૨૪)
૨. “ તેહનઘ માથઘ જાણે પગ ધરઘ ” („ ૩૬-૧૬)
૩. “ બાપ જઘ આંધણઉં હુધ તઉં બેટઘ આંધણઈ દવઉં. ” („ ૧૦૪-૨૫)

(ત્રીજી સાતમી વિભક્તિમાં આમ જેમાંથી અત્યારે ‘ માથે, ધોડે ’ જેવાં પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનાં એકરૂપ ચએલાં રૂપ વ્યુત્પન્ન થયાં છે તેવાં ‘ ધોડઘ’, ‘ માથઘ’ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં મળી આવશે. અત્યાગનાં ‘ ધોડાએ-છોકરાએ’ રૂપ પાછળથી વિકાસ પામેલાં છે. (સામ્યથી આગ્યાં છે)

(૫) નામયોગીને યોગે અગતો પ્રયોગ.

૫

- ૧ “તેહના પિતા આગાઈ કદમ” (સદર્શ. ૫૦-૨૪)
- ૨ “બીજડિરા ભાણી હાય આઘઉ કીધઉ” („ ૧૦૦-૨૦)
- ૩ “દીકિરા કનહુમ આની” („ ૫૬-૩)
- ૪ લહુડા ભાઇ સઉ („ ૫૮-૧)
- ૫ “આપણુપા સરસઉ.” („ ૮-૮)
- ૬ “કેવય જાન ઉપના પાખા નહીં જાઉ” („ ૬૮-૧૬)
- ૭ “યોડા આઊખા ભણી” („ ૮૬-૧૫)

(૬) રેસિ * (તાદ્ધર્મ)

- (૧) “ધૂપ અશુર સાતિવારેસિ ડાગડી જિ કીજમ” (મખત-ક્ષેત્રિ ૪૩ સ ૧૩૭૭)

* આ ‘રેસિ’ ને મુ. નગસિંહરાવભાઈ રેવા ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે (શુ. ભા. મા. પુ. ૨ પૃ. ૧૨૦-૧) પ્રાકૃતમા રેવાના તૃતીયા તથા માતમી એકવચન રેસામ, રેસાઈ, રેસાળ એમ ત્રણ રૂપ હેમચ દ્વા-આપના મતે થાય. આ પ્રા. રેસાઈ ઉપગ્રથી અપભ્રંશ રેસાઈ કે રેસાઈ થાય તે ઉપગ્રથી રેસિ બની શકે તેમ છે. પણ પડિત હરગોવિંદ-દાસના ‘વાદમસદમટણ્ણવો’ મા રેસમ્મિ ને રેસિમ્મિ પ્રાકૃત રૂપ આપ્યા છે, ને અપભ્રંશનુ રેસિ આપ્યું છે. આકાગત નાગીગ્નતિને મિમ પ્રત્યય સાગે તે જગા શકા. પણ છે વળી રેવાનુ આ પ્રમાણે તો પ્રાકૃતમા રમ થયું મનાય જો આ પ્રાકૃત રૂપ હેમાચાર્ય પ્દેનાનુ હોય તો હંમા ગ્નતિરૂ થતા રૂપરૂપ થયો માનવા પડે કદાચ આ પ્રા. રૂપ અપ રમિ ઉપગ્રથી કૃત્રિમ બનાવેલુ હોય રેવાનો અર્થ satisfaction થાય છે કદાચ હવ ઉપગ્રથી પણ વ્યુત્પન્ન થયો હોના જાણવ છે. હરિમમ્મિ પ્રાકૃત રૂપ ઉપગ્રથી પૂર્વના નામનો છઠ્ઠીનો હ અને આ હ બે થતા એક જોડી રિસમ્મિ-રેમિમ્મ-રેમિ .૫ અને આ માન કરવાના છે.

✓(૭) થી-થકી

- ૧ “વિક્રમ વાત સવે માલતી, દેહગ થિઉ બાદિગિ નીકની
(ભુ પ્ર પુ ૭૬-૨૫) (આ ઉદાહરણ ‘પચ્ચ’
ચતુષ્પદી’નું છે તેની ગચ્ચા માત્ર સ ૧૫૫૬,
ઉતાર્યા માત્ર ૧૫૬૭)

(૫) ‘અગ’ની ઉત્પત્તિ

અગનુ આકાગત રૂપ શી રીતે અને સામાધી આવ્યું, તે પ્રશ્ન સહજ ઉત્પન્ન થાય છે આ બાબત મળધી મતભેદને મપૂર્ણ અનકાર છે, એમ હું માનુ છું કે શાસ્ત્રગ્રંથ પોતાના “ભાષણો” માં પૃ ૨૪૦ ઉપર મગરી અગ-આમાન્યરૂપની સમીક્ષા કરતા કેટલાક અગને અપભ્રંશ ને કેટલાકને પ્રાકૃત પ્રત્યયો ઉપરથી ન્યુત્પન્ન કરે છે મરાઠી ભાષામાં આ આમાન્યરૂપનું બાહ્ય ને ગુજરાતીમાં તે’નું નથી આ ને આગળા મગરી અગને તેઓ દ-ઝ અપભ્રંશ છરીના પ્રત્યયો ઉપરથી ન્યુત્પન્ન કરે છે મગડીમાં ‘હાથ’નું અગ ‘હાથા થાય છે, એટલે તે હલ્લ (અપ) ઉપરથી હનો લોપ થતા અનિષ્ટ રૂંહેલો અ પૂર્વના અમાં બળી અને અયોગલોપ થઈ હાથા બને, અગર દ સમગ્ર બિડી પૂર્વ રગ દીર્ઘની હાથા થાય પગલુ ગુજરાતી ભાષામાં બદલાત નામનું અગ બનતું નથી બે અપ ૧ ઉપરથીજ આ આ-ઓ હોય (ગુજરાતીમાં પણ) તો ગુજરાતીમાં પણ અન્ય ‘હાથા’ બનતું જોઈએ, પણ તેમ બનતું નથી તો ગુજરાતી અગનો આ શી રીતે આ-ઓ ?

(૧)

પ્રથમા

પદ્મી

સ. ઘોટક અપ ઘોડક
સ વટ અપ વટુ

સ ઘોટકમ્ય અપ ઘોટક
મ. વટસ્ય અપ વટક

પછીનાં અપ્રશ્ન રૂપમાં કાન્ત અને ફરહિત બન્ને જાતનાં નામમાં કશે ભેદ પડતો નથી. જે ઘોઢ ઉપરથી ઘોઝ અંગ ગુજરાતીમાં આવે તો ઘઢ ઉપરથી 'ઘઝ' થવું જોઈએ. છતાં અંગ ઓઢારાંત નરન્ગતિનાં નામમાં થાય છે, ઓઢારાંત નામમાં નથી થતું. જે એમ દલીલ કરવામાં આવે કે ઘોટક શબ્દનું અપ. પછીનું રૂપ ઘોઢ નહીં, પણ ઘોઢઝ થવું જોઈએ તો તે રૂપ લખાણમાં મળતું શક્ય છે? બે અઝનો ઉચ્ચાર શબ્દની વચ્ચે બોલીમાં સંભવિત નથી, અને પરિણામે લખાણમાં પણ ન મળે. ઘોટક-ઘોઢઝ થયા પછી દ્ પ્રત્યય લગાડિયે તે વખતે દ્ 'ઘોઢઝ'ના અંત્ય અને સ્થાનેજ બેશી જઈ ઘોઢ રૂપ થાય. સમય-વિષય-વિનય જેવા શબ્દોનાં સાતમીનાં રૂપમાં પણ આમજ બને છે. સમય-વિષય-વિનય-આ રૂપ સાતમીનાં છે. દ્ પ્રત્યય અંત્ય થવું સ્થાન લે છે.

(૨) મુ. નરસિંહરાવભાઈ આ ઓઢારાંત અંગને ઘોઢઝનન્દ્ર ઉપરથી અંત્ય અ પૂર્વ અમાં મળી આ થઈ 'ઘોઢઝનન્દ્ર-ઘોઢઝને' એમ આબ્યું માને છે. "Before ને, થી, & ea; it is not the ઝડ or ઓ that is changed to આ but the true phonetic course is: ઘોટક-ઘોઢઝનને, થી etc. and thus the અઝ (without the nominative termination) becomes આ (ઘોઢઝને etc. etc.). ઘોઢેથી need not present any difficulty, for it is the combination of the locative ઘોઢે and the ablative termination થી" (ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૨૧૬)

આ સંબંધી મ્હારો નમ્ર મત એવો છે કે અપ્રશ્નમાં પ્રથમા ને દ્વિતીયાનાં રૂપ સરખાં હોવાથી અપ્રશ્નમાં તો બીજી વિભક્તિમાં 'ઘોઢ' રૂપજ વપરાય, ઘોઢઝ વપરાય નહીં. અપ્રશ્નમાં બીજીના

ને પ્રત્યયનો વિકાસજ થયો ન હતો. એટલે પ્રથમા ને દ્વિતીયામાં
૩૫ સરખાં હતાં. ત્દારે નહ-નિ-ને નો જૂની ગુજરાતીમાં વિકાસ
થયો ત્દારે મળ અપભ્રંશમાં બીજી વિભક્તિમાં જે ૩૫ વપરાતું
હોય તેની જોડેજ નવીન પ્રત્યયને મૂકી દેવામાં આવે. અપભ્રંશમાં
બન્ને વિભક્તિનાં ૩૫ સરખાં હતાં માટે તો ગુજરાતીમાં બન્ને
વિભક્તિમાં સરખો પ્રયોગ છે.

(૧) ઘોડો ચરે છે. } ઘોડર (અપ.) પ્રથમા દ્વિતીયાનું
(૨) હું ઘોડો કેવું છું. } ૩૫ હોવા છતાં એ વિભક્તિઓના
સતત પ્રયોગને લીધે 'ઘોડો' શબ્દ
લાલ મુગ ૩૫નો મનાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાથી ઘોઢઅન્ને ઉપરથી ઘોઢાને રૂપમાં અંગનો
આ આગ્યો નથી, પણ ઘોઢહતો અત્યંત જ હિંસતાં પૂર્વે સ્વર દીર્ઘ
બની ‘ઘોઢ’ અંગ આગ્યું છે

(૩) આ અંગ ઉપર પ્રમાણે અપભ્રંશમાંજ જન્યું છે. એટલે પ્રત્યયોને લીધે અંગ કરતું પડ્યું છે, એમ જે મનાય છે, તે ઠંઠક અંશે અનુચિત લાગે છે. અપભ્રંશમાં બીજી વિલક્ષિતામાં નહ જે'વો પ્રત્યય લાગતો ન હતો, છતાં આકારાંત રૂપ વૈકલ્પિક રૂપ તરીકે વપરાયાનાં ઉદાહરણ મિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં જડે છે. આ તૈયાર થયેલા અંગને પાછળથી જૂની ગુજરાતીમાં પ્રત્યય લાગવા મળ્યો, તેમજ જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે અલ્પવાળા રૂપને નહોતો પણ લાગતો. આજ કારણથી બીજામાં પ્રત્યય લાગે છે તેમ નથી પણ લાગતો. આ જાતનું ઘોઢ- (૩ બીડી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ જની) ઘોઢ જે'વું રૂપ સિદ્ધહેમ ,સિવાય અન્યત્ર નોંધવામાં આવતું નથી. તેથી જોગ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે હેમચંદ્રાચાર્યના સમયના કે ત્હેમના નગ્નિકના જૂતકાળના તે દોહા હોવા જોઈએ. સૂત્ર ૮-૪-૩૩૦ “ સ્યાદો દીર્ઘહસ્તૌ ” પ્રમાણે મિ, વગેરે પ્રત્યયો પૂર્વે એટલે ઉદાહરણમાં નોંધ્યા પ્રમાણે પ્રથમા, દ્વિતીયા

અને મ બોધન એકવચનમા આ થતો, તેમજ દીર્ઘ ધ્વનિ દ્વય સ્વર પણ થતો. આ સૂત્ર આધારે અગતો આ થયો છે.

ઉદા

(૧) ' મા કુરુ દીઠા માણુ ' (૮-૪-૨૩૦) દીઠા વિગેપણુમા ક લાગ્યો છે સ દીષ્ઠ અપ દીઠડ-પછી ડ ગડી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બની દીઠા રૂપ થયું છે એનું ૮-૪-૩૩૧ "મ્યમેતસ્યેન્" પ્રમાણે પ્રથમા ને દ્વિતીયા એકવચનમા નામના અત્ય મ નો ડ થતો અને ત્દા કાન્ત શબ્દ હતો ત્દા (મ) ડ થતો સૂત્ર ૮-૪-૩૫૪ "કાન્તસ્યાન ડ સ્યમો " કાન્ત નાન્યતરગતિના નામમાં (અ) ડ પ્રથમા (નિ) ને દ્વિતીયા (મ્) એકવચનમા થતો હતો.

(૨) " ફલ લિહિઆ મુજન્તિ " (૮-૪-૩૩૫) લિહિઆ પણ સ. લિખિતક અપ. લિન્હિઅનુ અત્ય ડ ગડતા પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બની થયો છે, અથવા આને બહુવચન નરગતિનું રૂપ પણ ગણી શકાય. તે પ્રમગે ફલ શબ્દની ગતિમા ફેર થયો છે, એમ સ્વીકારવું પડશે.

(૩) " ગરુઆ મરુ પિકરોરિ " (૮-૪-૩૪૦) મરુ નરગતિનો ભાગથી મ. ગુરુ-ગરુઅ ઊપરથી ગરુઆ થયો છે.

(૪) " દેવરુ અઢારા કન્તુ " (૮-૪-૩૪૫) અઢારા દ્વિતીયાનું વિગેપણુ છે મળ અઢારડ ઊપરથી અઢારા થયું છે.

(૫) " સોણવા પર વારિઆ પુષ્કવર્દર્દિ સમાણુ ।

જમ્મેવા પુણુ કો ધરદ જદ સો વેડ પમાણુ ॥ " (૮-૪-૪૩૮)

આમા સામાન્યદૃષ્ટિ સોણવડ-જમ્મેવડ ઊપરથી અત્ય ડ ગડી મોણવા-જમ્મેવા રૂપ આવ્યા છે. પ્રથમ રૂપ પ્રથમા વિભક્તિમા છે,

ખીજી દિતીયામા છે આ પ્રમાણે ‘સુવા, દોડવા, પડવા’, વગેરે રૂપો અપ મામાન્ય કૃદતના અંગ છે તદ્દમને ને પ્રત્યય લગાડિયે એટલે ‘સુવાને, દોડવાને, પડવાને’ થાય જમ્મેવા રૂપ ઘરડ ક્રિયાપદ-નુ કર્મ છે આ ઉદાહરણોમા માત્ર ખીજીના પ્રયોગો નોધવાની જરૂર હોવાથી પ્રથમા ને મનોધનના તેવા રૂપ નોધ્યા નથી

નાન્યતઃગતિના નામના અગતુ ‘માં’ (બ વ) તે નામના બહુવચનના રૂપ ઉપગમી આવ્યુ છે, એમ સમજાય છે, કાગણ વિક્રમ-ના ચૌદમા સૈકામા લઘુકાનિ-લઘુકાદ-લઘુકા બ વ નુ રૂપ તૈયાગ થયુ હતુ, તે પ્રથમ પ્રકરણમા નોધ્યુ છે

✓(૬) પ્રત્યયોનું વ્યસ્ત ને સમસ્ત સ્વરૂપ

ગુજગતી લાપાના વિભક્તિપ્રત્યયો ધણાખરા મૂળ વ્યસ્ત દશાના હતા તે કાળે કરીને ધસાધ મમસ્તદશાના (Synthetic) થયા છે ‘તણો’, ‘કેરો’, ‘મોઝાર’, વગેરે પ્રત્યય તરીકે વપગતા હોવા છતાં તે વ્યસ્તદશાના (Analytical) ગણા છે. પરંતુ ‘ને’, ‘થી’, ‘નો’, ‘માં’, વગેરે વ્યસ્તદશામાથી છૂટી મમસ્તદશાના હાય થયા છે પ્રત્યયોનુ સમસ્ત સ્વરૂપ ક્યારે ગણાય તદ્દનો વિચાર કરતા ડો. લાણગર, ડો. ખીમ્મ, વગેરેના આ સબંધી અભિપ્રાયની ઉદાપોહ કરી યુ નમિદગવલાધ નિર્ણય ઉપર આવે છે કે —

“Thus for our use, the true, and essential tests of a synthetic form are —

(a) that the termination is derived by the weaving out of an original word, which has lost its independent nature and

(b) the capacity of such termination

the final vowels & c of the nouns to which they are attached' (ગુ ભા મા પુ ૨, પૃ ૮૦)

આ પ્રમાણ મમન્ત શાન્ત પ્રત્યય ૧૧ મુખ્ય ૫ લક્ષણો છે (૧) મૂળના છટા વપગતા અનુગ (prefix-postfixes) ધમ્મા વિદ્યુત્તરો સંતત ગળ્ નરીકે વપગતા બધ પદ (૨) તે લાગતા પૂર્વના અત્ય અવગમા કેન્દ્રક ચર્ચ શક

પ્રથમા-પોડો

દ્વિતીયા-ધોજાને ધોડો

તૃતીયા ધોડે-ધોડાએ

વોજાથી

ચતુર્થી ધોડાને

પચમી-ધોજાયા પોડેથી

ષષ્ઠી-વોજાનો-ની-નુ ને

મમમી-પોડે-વોડામા

હાલના 'ધોડો' શબ્દના રૂપ જોતા પ્રત્યય પૂર્વ (૧) મર્દન ઓ મરને બદલ બીજો મર થયો છે ત્રીજા ને માતમી મિરાય બીજો જો નો આ થયો છે (૨) તળ, સ્થિત, મળ શબ્દો ધમામને હાલના ને, નો, ધી' ને 'મા' પ્રત્યય આપ્યા છે એટલે મૂળી ધમાન પોડો છે કે હાલનું મગ જાધવ પછુ મલમસ્ત બને અને અગ આ પ્રત્યયો વિભાક્તપ્રત્યય મિરાય બીજો અર્થ વપગતા બધ પળા છે એટલે ગુજરાતીના વિભક્તિપ્રત્યયો મધા હાલ સમસ્તદશાના બન્યા છે માન ત્રીજા ને સાતમીનો 'ઓ' પ્રત્યય હાલ ને વપગાય છે તે મધ જાગે સ્તદશાનો થયો નથી, અમ મ્હાર માનનુ છે મન્દુતયા માડી અત્યા સધી તે સમસ્ત અરૂપે જ ગ્હો છે તથા 'તણો', 'કેમ', 'મોઝાર' અત્યારે પણ વ્યવસ્થાના ન્યા છે, કાગલુ લેમના સ્વરૂપમા ઓઝો કેન્દ્રક થયો નથી, જો કે અગ તો લેમા પણ કવુ પડે છે

ગુજરાતી ભાષા મળધી વિચાર કરતા મમન્તદશાના પ્રત્યયોનું જો બીજું લક્ષણ છે તે એટલું મધુ આસ્થા લાગતુ નથી, જો કે

અન્ય ભાષાઓ માટે તે વાસ્તવિક હશે. ‘અંગ’ની ઉત્પત્તિ મંબધે વળ્યાવ્યુ’ તે પ્રમાણે ‘અંગ’ અપભ્રંશ સંભવમાં તૈયાર થયું છે તે તૈયાર થયું ત્યારે બીજાનો ‘ને’ પ્રત્યય વ્યુત્પન્ન ન્દોતો થયો, તેમ તે લગાડવાની જગ્યા પણ ન હતી એટલે અગ્રનો ‘આ’ પ્રત્યયને લીધે થયો છે, એમ કહી ગયાય નહીં વળી ‘ઘોડથી’ રૂપમાં ‘ઘોડ+થી’ આમ હોવાથી ‘થી’ પ્રત્યયને લીધે પૂર્વનો ‘એ’ થયો છે, એમ કહી શકાય નહીં. તે માત્રીના રૂપ ‘ઘોડ’ માં પાંચમીનો ‘થી’ પ્રત્યય લખી બનેલું હોવાથી ‘થી’ પ્રત્યયને લીધે જો ફેરફાર થયો નથી, જનાં તે રૂપ મમસ્તવશાનુ નથી, એમ કોણ કહેશે ? તેમ ત્રીજા ને માત્રીનો પ્રત્યય ‘એ’ મમસ્ત અરૂપનો મળથી હોય મં. ઘોડકેન અપ ઘોડક ગુ. ઘોડે રૂપે આવ્યો હોવાથી ત્વેમા પણ નામનો અંત્ય સ્વર પ્રત્યયને લીધે રૂપો નથી.

(૭) બહુવચન

પ્રાકૃતમાં હ-ઝઙગત નગ્ગતિના તથા હ-ઈ-ઝ-ઙઙગત નારી-જાતિના બહુવચનમાં હ ને ઓ બે પ્રત્યય હતા (સિ હે ૮-૩-૨૦; ૨૭) અગ્રણ્ય. માટે પ્રાકૃતમાં અગ્રણ્ય કે અગ્રણ્યો, વાર્યવ. માટે વાયડ કે વાયઓ, સર્યઃ વામ્તે મહીડ કે સહીઓ, માલા વાસ્તે માલાડ કે માલાઓ, વેનવ. માટે વેણૂડ કે વેણૂઓ વગેરે. પ્રાકૃતમાં અઙગત નગ્ગતિના નામના બહુવચન માટે આ જૂનો મંદૂતનો પ્રત્યય હતો. તે અપભ્રંશમાં આવ્યું થયો, તો કોઈ વખત વિશેષણનું બહુવચનનું રૂપ વિશેષ્યને આ મિવાય નહાવી લેતું. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં બહુવચનનો ઓ પ્રત્યય છે તે નારીજાતિના અપભ્રંશના બહુવચનના પ્રત્યય હ કે ઓ ઉપરથી આવ્યો હોય છે, અને તે બાષામાં ધસો મોડો આવ્યો છે

પ્રાકૃત—

૧. “તત્તો દો વિ જણીઓ ગયાઓ વાસુદેવમમીવ” (વસુ. ૮૩-૧૦)

૨. “પુણો પરિણેઝણ આઢત્તાઓ પુલ્લવસ્સ તાઓ વહુઓ”
(„ ૭૦-૨૨)

■ “ચેઢીઓ મળતિ-‘મામિળીઝ’ મા કમ્મ [દ] અડવિગડળો
ધૂળા હોદિ નિ” („ ૮૨-૨૦)

અપભ્રંશ—

૧. “જે મહુ દિળ્લા દિઅહડા દહા પવરાન્તેળ .

તાળ ગળન્તિઅ ઝઙ્ગુલિઝ જઘરિઆઝ નહેળ ॥ (સિ. હે.
૮-૪-૩૩૩)

આ નારીગ્નતિના ઓ-ઝ પ્રત્યય ઉપરથી બહુવચનનો ઓ આવ્યો છે. જૂનો અપભ્રંશનો ણ પ્રત્યય કાઠિયાવાડમાં નારીગ્નતિનાં નામ માટે વપરાય છે: ‘ગાળાયુ’, ‘નદિયુ’, વગેરે. જૂની ગુજરાતીમાં આ ણ નજરે ચડે છે.

આ ‘ઉ’ ઉપરાંત જૂની ગુજરાતીમાં બીજો પણ બહુવચનનો પ્રયોગ થતો હતો. ‘બહિનર, નણદર, ફેઅર, વહર, સહીર, માવર’, વગેરે રૂપો પણ બહુવચનનાં છે.

ઉદા.

૧. “વહુરઉ, વયરી, વલ્લહઉ, દિયમ્મ ખટકમ્મ તિપિયુ.

પીસારતાં ન પીમરમ્મ વસતાં બિવસિ રનિન.” (પ્ર. ચિ. ૧૦૬)

૨. “બેટા બેટી બહિનર માર્મ.” (વિ. પ્ર. ૩૧૪)

૩. “નણદર ફેઅર સાસ વહ, રૂઈ સગૂં સણીનૂં સહ.”
(વિ. પ્ર. ૧૬૮)

૪. “ચતુર સહીરુ કારણ કાંમ ચીતવસિ મનિ ફાક !” (કાદ.
૧૩૮)

૫. “ન ગણમ્મ ધરમાંટી કુણ માત્ર, નારિઉ જામ્મ જોવા જાત્ર.”
(વિ પ્ર. ૭૧)

૬ 'શુદ્ધ પક્ષિ મવિ અગ્નિઅણુ દશી,' (કા પ્ર ૯૬)

૭ "નવ સખીઉ જગાડી મિ ચ્યાર આની ઘર ઉધાખા બાર" (વિદ્યા મિ ૧૧૭ પત્રી પ્રક્ષેપ)

૮ "હલિ કનિઅણુ દ મિમનમતિ વિમનપ્રમદ ગોશિ" (વિ પ્ર ૧)

અપભ્રંશમાં 'સહિયરિ' (મબોધન) શબ્દ (ભવિ ૮-૪-૨) તેમજ (ભવિ ૧૬-૪-૨)માં વપરાયો છે. આ નગમિહરવખાષ તહેને 'મ સહચરી પ્રા અપ સહચરી શુ મહિય' (પુ ૧, ૫ ૨૩૩) ઉપર સહચરી ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. અપ રૂપ સચરી આપે છે. પણ અપભ્રંશમાં જ 'સહિયરિ' વપરાયુ છે. એમ્લે તે શબ્દ સહીજન-સહિયણી-સહિયરી રૂપે આ-યો લાગે છે અને 'સહીર' રૂપ જ નોડ બળી ય નો લોપ થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બની આવ્યો વાગે છે. બીજા શબ્દોનું પણ તેમજ અથવા તો સિ હે ૮-૩-૪૬માં માત્ર નુ પ્રાકૃત માઝરાડ-માઝરાઓ આપ્યું છે તે ઉપરથી ર જાણે બહુવચનનો પ્રત્યય હોય તેમ આ બધા મગાધનાયક નામોના રૂપમાં તે ર આવ્યો હોય, છતાં જન ઉપરથી આ યો હોય તે વિગેષ મહાવિત વાગે છે. વસત વિવામ પૃષ્ઠ ૧૬ ઉપર 'અલિઅલ' ને અલિજન' બન્ને શબ્દો વપરાયા છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જન શબ્દના ન નો ન-જ-ર કે ન-લ-ર એમ નિકાસ થઈ છે-ટે ર સ્થિત થયો. સહીજન-સહિયણી-સહિયરી પછી ડ લાગતા સહીર' શબ્દ બન્યો. જન ઉપરથી નાગીગતિ-વાચક શબ્દ જણી પ્રાકૃતના ઉપગના ઉદાહરણમાં વપરાયો છે, તેમજ 'જગાડ' નાન્યતર જાતિમાં પણ વપરાતો.

નાન્યતર જાતિનું જ ન નુ આં-ગાનિ-આનિ-આદ-આ રૂપે આ યુ છે. આ ઉપરાંત આંચીન શુગ્ગાતીમાં વપરાતા 'એમ્લુને' તહેમને' 'જહેમને' રૂપોનો 'મ' અપભ્રંશના અમ્હે-તુમ્હેના માત્ર ઉપરથી માત્ર થોડાક વર્ષો ઉપર પ્રચારમાં આવ્યો વાગે છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

સર્વનામ-વિશેષણ

હુ-અમે—હું ' મરનામ મ અહ ઉપગ્રથી વ ના સ્વાર્થે ઉમે-
ગ્રણથી આન્ય છે અમા વ લાગતો તે ઉપાદગ્રણથી આગળ જતા
વ્યુ છે પ્રા અહઅ ઉપગ્રથી પૂર્વશ્રુતિ અને લોપ યમ અપમશમા હર
યથુ તે ઉપગ્રથી ગુજગતીમા 'હુ' આન્ય 'અમે' વૈદિક મગ્દત
અસ્મે ઉપગ્રથી પ્રા અપ મા અમે યહ ગુજગતીમા હ જગ મોગો પડી
આન્ય છે આ મર્વનામના જલુવચનના આ પ્રત્યયને લીધે ખીજા
મર્વનામમા પણ જ નો હ જૂની ગુજગતીમા વપગતો જડે છે
પ્રાકૃતમા અકાગત નામમા દ્વિતીયા જલુવચનમા પણ મર્વનામના
જે'વા રૂપ થતા વચ્છે પે-છ (વક્તાન પ્રેક્ષસ્વ) આ રૂપ પણ મર્વ-
નામને લીધે આન્ય લાગે છે આથી ઠીવડુ જૂ ગુ મા' તહો-અહો'
ઓકાગત રૂપ પણ વપગતા

ઉદા.

૧ "માહા મોટા મનીન મહ્ય. મચિન ગિ સચિ. સેવ, "
(કાંદ ૪)

૨ "તિમ સન્દિહિ જનદ્રધ આપણા પ્રાણુ વ'દમ "
(મદર્ભ ૧૦૪-૧૭)

૩ તિ મચ્ચે પુટકીમાહિ મુખિહિ ગદિયા " (મદર્ભ ૪૫-૨)

૪ "એકિ ગય આપણા હીયાનહ હાગ હવાવર્ષ " (મદર્ભ
૧૪૪-૧૦)

હુ-તમે—મ ત્વમ્ ઉપગ્રથી પ્રાકૃતમા ત્વમ રૂપ થતુ. તે
ઉપગ્રથી અપ તુહુ રૂપ થયુ હ્ ઉડી જુ ગુ. મા તહ રૂપ થયુ.
વૈદિક ત્વમ્ને જે'વા રૂપ ઉપગ્રથી પ્રા મા તુમ્ને-તુમ્ને રૂપ થયા છેલ્લુ

તુમ્હે અપંભંશમાં પણ ચાલુ રહી પ્રથમ ર બીડી ગુજરાતીમાં તમ્હે રપે આવ્યું છે.

ઉદા.

૧. “તઉં આપણા મન માહિ કિમીયછ લાજ મ કરિ.” (સંદર્ભ. ૪૫-૧૩)

૨. “તુમ્હે કુશા મૂલીનિરહઈ દેનિઉ.” (સંદર્ભ. ૫૫-૧)

૩. “તઉ તમ્હે કાંઈ ન જાડઉ” (સંદર્ભ. ૧૧૪-૧૭)

મજ્ઞ-મુજ્ઞ-તુજ્ઞ—સંસ્કૃત મજ્ઞ-તુમ્ય ઉપરથી પાલીમાં મજ્ઞ-તુમ્મ રૂપ થયાં તે ઉપરથી પ્રાકૃતઅપંભશમાં મજ્ઞ-તુજ્ઞ રૂપ થયાં, ને તુજ્ઞ ના સામ્યને લીધે પાછળથી મુજ્ઞ રૂપ પણ થયું. તે ઉપરથી મજ્ઞ-મુજ્ઞ, તુજ્ઞ હાલ વપરાય છે. આ રૂપ છટ્ટીનાં છે મૂળ સંસ્કૃતમાં ચાંધી હતી. પણ પ્રાકૃતમાં ચોથીછટ્ટીનાં રૂપ એક થનાં. તે રૂપ બન્ને વિભક્તિમાં વાપરી શકાય છે, તેમજ બીજી વિભક્તિમાં પણ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાનાં. હાલ ‘ને’ ઉમેરવો પડે છે વળી જૂની ગુજરાતીમાં ‘ને’ ને બદલે ‘રહઈ’ પ્રત્યય પણ ત્રણે વિભક્તિઓમાં વપરાતો.

ઉદા.

૧. “હવડાં મજ્ઞદૂઈ વિપવસુજ ભોગવિવા દિં.” (સંદર્ભ. ૯૪-૨૦)

૨. “તથાપિ તુજ્ઞ પૂછું એક વાન.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૨. ૫. ૧૧૮)

૩. “મુજ્ઞ કિંકર અણ્ણી આપણો.” (,, ,)

૪ “વલી વલી તુમ્હે વાર.” (સીનાહરણ)

મૂ-તૂ-તુમ્હ-અમ્હ—પ્રા. મુદ-મહ (મુદ) ઉપરથી જટીનાં 'મૂ'
'તૂ' રૂપો ગુજરાતીમાં અંગ તરીકે પણ વપરાવા લાગ્યા. સુમ્ય
ઉપરનું સુમ્ય તેવીજ રીતે અમ્હ રૂપ જટી નરીકે, તેમજ અંગ
તરીકે પણ વપરાતાં. એટલે જટી, ચોથી, બીજામાં પ્રત્યય સહિત
કે પ્રત્યય વગર વપરાતાં.

ઉદા.

૧. "તો એક કારજ કહિયે તુહા." (ગુ. બા. સા. પુ ૨.
૫ ૧૧૮)
૨. "જૂ અહા આવી સાંતલ મિલઈ." (,, ,)
૩. "સુ તૂ પાખઈ અનરઈ કિણિહિં મરઈ નહી." (સંદર્ભ. ૭-
૧૮)
૪. "દેવતા દૂરહુઈ રાજ્ય દિયઈ." (સંદર્ભ. ૨૨-૧૯)
૫. "તથાપિ હિં મૂ રાજ્ય કાર્યુ નહી." (,, ૨૨-૧૯)
૬. "તદા કાલિ મૂ ઉદિસી કરી મહાત્મા વાળિહિં." (, ૧૫-૮)
૭. "મૂરહુઈ લોકમાલિ કાણુ જઈ." (, ૫૫-૧)
૮. "પસાઉ કરી અમ્હરહુઈ દીસા દિયઉ" (,, ૫૩-૨)
૯. "કિમી ઇચ્છા તુમ્હરહુઈ જઈ?" (,, ૫૩-૪)
૧૦. "તુઝનઈ કાંઈ જાન જઈ?" (,, ૭૦-૧૨)
૧૧. "તુઝનઈ વાચના હઈ." (,, ૭૭-૧૪)
૧૨. "તુમ્હ પાખઈ પિતૃમંત્રિહિં મૂરહુઈ રનિ નહી." (,, ૧૯-૧૫)

માહુર-તાહુર-અમ્હાર-તમ્હાર-પ્રા. મહ-મુદ ઉપરથી
જટીનાં બીજાં રૂપૃ રૂપ મહાર-તુહાર અપભ્રંશમાં થયાં બહુવચનમાં
તે પ્રમાણે અમ્હાર-તુમ્હાર થયાં.

ઉદા

- ૧ “તાહરઉ દીકિઠ સર્પિ ડમિઉ” (સદર્ભ ૫૬-૧)
- ૨ “તે પાપિણી એ માહુરી બહિન ન હોઈ?” (, ૬૮-૨૪)
- ૩ ‘સુ દેવુ તુગહાર પુતુ હયઉ કિ નહી ?’ (, ૩-૧૩)
- ૪ ‘અમહારી દયા ઢગી તઈ ન કહિયા ઇ’ (, ૧૧-૨૪)

મઇ-તઇ—તૃતીયા એકવચનના મ મયા-ત્વયા અપ્રત્યક્ષ મહ-તદ ઉપરથી ‘મઇ-મિ, તઇ-તિ’ જૂની ગુજગતીનાં ૨૫ આ યા છે

ઉદા

- ૧ “અભિગ્રહ લીધુ-જે મિ ઇણુજ ગામિ ગદિવુ” (મદર્ભ ૮૧-૨૧)
- ૨ ‘હવડા તઇ દીકઉ’ (, ૩-૪)
- ૩ મઇ કૃતાપગધર્થ માગિવા નહી” (, ૭ ૧૪)

જે-તે—આ મર્નામ મ યદ-તદ ના ૩૫ છે એકવચનના ય જ ઉપરથી જૂની ગુજગતીમા જો-સુ વપગતા નાન્યતર જાતિમા પણ પ્રથમા ને દ્વિતીયામા જુ-સુ વપગતા બહુવચનમા મ ય-ત ઉપરથી આવેલા ‘જે-તે’ કે ‘જિ-નિ’ ૩૫ વપરાતા તૃતીયામા યન-તેન ઉપરથી આવેલા ‘જેણિ’, ‘તેણિ’, ‘જિણિ’, ‘તિણિ’ ૩૫ એકવચનમા વપરાતા મહુવચનમા ‘જેહે’, ‘તેહે’ ૩૫ વપરાતા છઠીના ૩૫ ‘જેહુ તેહ’ થતા આ ૩૫ અગ તરીકે પણ વપગતા વગી પ્રથમા એકવચનમા વપગતા ‘જેહુ-તેહુ’ મા ‘હુ’ છઠીનો પ્રત્યય નથી, પણ મ ણના એહુ’ ના માથે લીધે તે ૩૫ બન્યા છે સાતમી એ વ મા તૃતીયાના જેવા ૩૫ હતા નાન્યતરમા વગી જૂના ‘જ-ત’ ૩૫ પણ વપગતા યત કિમ ઉપરથી જે-કિ જે-કો ૩૫ વપગતા (નગ્જાતિ બહુવચનમા)

ઉદા.

- ૧ “તે વચન તેહે સુશિખે સાચકિજ સુણિ પાવિજિઉ.”
(સદર્ભ. ૭૭-૧૨)
- ૨ “તીણું જ ક્ષેત્રિ રહિયા” (મદર્ભ. ૭૭-૧૬)
૩. “તેહુ લણી ગુરુ ગાયમસ લહુડાધરહઈ દીક્ષા દીધી.”
(સદર્ભ. ૭૭-૭)
૪. “મુ લાયવુ જિ મતિમત દયઈ તેહે રકિત હતી અવસ્યુ
ગણિવઉ” (, ૪-૧૪)
- ૫ “તિણિ આદાગિ દોખિ ગહિ મયઉ” (, ૫-૧૬)
૬. “તેહુતણઉ મહેમરદુ નામિ મિત્રુ.” (, ૫-૨૨)
- ૭ “જ કાષ મિંહુ કહઈ તં તુમ્હે કરિવઉ” (, ૨૪-૨૨)
૮. ‘અહો લોકહિ ! જુ ગજ બાગ આવઈ મુ ધનુ ધર્મિ દિ
જિ વચઉ” (, ૨૩-૧)
૯. “જિ કે ભક્ષબેઝ મંજવઈ તિ સગલાઈ કવઉ” (,
૫-૧૨)
૧૦. “તીંહુ’ કન્દા મણિમાલા અણાવી નિધાનુ અણાવિઉ.”
(સદર્ભ. ૧૫-૨૪)
૧૧. ‘જોહે પાએ આગઈ જુઈ છિની . તેહે પાએ...હીડતઉ.”
(, ૩૬-૧૭)
- ૧૨ “જિ કો બોલાવઈ.” (, ૬૯-૮)

એ-આ-મ. ઉપરના એ ઉપરથી એ બહુવચનમાં અપભ્રંશમાં વપરાતો અપ જ એ. વ. ઉપરથી દહ-દહ જૂ યુ નું આવ્યું, તે બહુવચનમાં અપ એ ઉપરથી ‘એ’ આજો દહમના અપ. આર ઉપરથી ‘આ’ આવેલા છે.

ફર-ગર રૂપ અપભ્રંશમા પણ વપગતા હતા

ઉદા

- ૧ “વિઘાતણઉ પ્રભાવુ એઉ” (મદર્શ. ૫૪-૧૧)
૨. “આહા પાપીના ઇવ વિણસહ ઝઉ” („ ૮૬-૨)
- ૩ “જિમ આહા હઉ નગકના ફકપ છટઉ” („ ૮૭-૨)
૪. “સુ પુણિ ઇઉ ધનગણિ કિગનઉ ફતઉ” („ ૮-૩)
૫. “ગણિ રેનિ લાધઉ” („ ૩-૧૦)
- ૬ “એહુ વિશ્વમાલિ ધમ્મુ ગિનપણીતુ” („ ૩-૧૮)
- ૭ “છણિ આવિયછ અમ્માન ધગિ લક્ષ્મી તણા પુજા પુ” („ ૧૩-૨૦)

૮ “એહુ ૩૬ ગુણ ઝગી મલિન.” („ ૧૦૬-૪)

‘આહા’ રૂપ અભ્ય-અભ્મ-‘આહ’ રૂપે આપ્યું છે

જિહાં-તિહાં-કિહાં-ઈહાં-આ રૂપ મૂળમા પામ્યમીના ને પાસાય માતમીના અર્થમા અવ્યયરૂપ વપગાય છે વસ્માત્ જમ્હા-જમ્હા-જિના-હાવા) નહા, તહા, વગેરે અપભ્રંશમા પણ માતમીનો અર્થ હોય છે

૧. ‘તિહાં રિજ્યવની નામિ નગની’ (મદર્શ ૧-૨)
  - ૨ “મિન! એતલઉ ડાપુ કિહાં થાઝઉ?” („ ૧-૧૫)
  - ૩ ‘તઈ અન્હે કહાં હતા ગણિયા’ („ ૧૧-૨૩)
  ૪. ‘જિહાં વિઘાપતિ ફતઉ તિહાં આરિયા’ („ ૨-૧૨)
- ગો-શી-શુ-આ મવનામ મ. કીટક વિગપણ ઉપ-ગ્રી આપ્યું છે પ્રાકૃતમા તદેનુ કેરિસ થતુ પછી વદસ-કિદસ-વદમ ઉપ-ગ્રી વદમલ-કિમલ-કિસિલ મિલ-સ્યુ-સ્યુ રૂપે વ્યુત્પન્ન થયું છે કે શામગના વખત મૂંધી ‘કુશુ’ વપગાયું અને જોડે જોડે ‘શુ’ પણ વપગતું ‘શુ’નો પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીમા વિક્રમના ૧૬મા સદીની નહીં

આતથી થયો છે એવન ૧૪૭૮ના 'પૃથ્વીચંદ્રચરિત' માં તે વખતે જણાવ્યું નથી.

ઉદા.

૧. "તીણુ ગમતિષ કિસિદિ કીજમ્ જિણિ કમાઇ પાપ / " (પૃથ્વીચંદ્ર)

૨. "કિસા જિ અગિદત / " તમાજ 'કિસી જ મિદિ ? " (નવમાર વ્યાખ્યાન)

૩. "સાનિ પરણિ ન કુંઅગી અનોપમી એ / " (ઉપાદગણ-૮૩)

૪. "શું કીજમ્ જેણિ ન લાગમ પાપ ? " (કાદ.)

૫. "ધર્મ કિશું નવિ ગણ / " (,,)

૬. "એ છિ ગૃ, એ દીસિ મું ? " (,, ૧૬)

પોતાઇ-સ આમત્વે-અપ્પત્તે-વોત્તે-વોટે વોટ્ટે દેશ મણવામાં આવ્યો છે પરંતુ હું માનું છું કે 'પોતે' ને 'પોટ્ટે' બનેલું મૂળ એકજ છે મૂળ 'સરીરે' જાતમાં 'એ'વો અર્થ હતો પાછળથી હાલનો અર્થ આવ્યો છે

ઉદા.

૧. "દિગ્ કઢજિ વસિત મહુતળદ વોત્તિ" (ભવિ. ૧૨-૪-૭)

૨. 'તેહનજ પોતાઇ પાપનહિ દિગ્ આધિહિ" (મંદર્ક. ૧૦૪-૬)

૩. 'વજ્ર જુવણ પિહિયા પેતિ, ભણ કીધા પાન" (કાદ ૬૭-૬)

૪. "સુપુત પામિયજ જઈ પોતાઇ પુણ્ય તણુકિ ભા" (મંદર્ક. ૧૫૬-૨૬)

૫. "દિવ તું પામિયજ સુમિત ઉત્તમ જા પોતજ પુણ્ય હુઈ" (,, ૧૫૭-૧)

૬. “તેહનઉ ચઉથઉ લાગ પોતઁ રાખઁ.” (અર્ધર્. ૧૨૧-૩૫)

કઉણુ-કઃ પુનઃ-કોટણ અપ. કવણ ઉપરથી શૂ શુ કડણ. ને ઉપરથી અ. શુ માં ‘કોણુ’ થયો છે. છતાં કવિનામાં અપ કવણ ચાલુ રહ્યો છે. કડણ ઉપરથી વચગાળે ‘કુણુ’ પણ થયો હતો.

ઉદા.

૧. “તે કવણુ કવણુ-વીણા, વિપચી...” (અર્ધર્. ૧૩૬-૮)

૨. “વિહસલં ઇલં ધર્મલં કરી સુવણુ આપણુઉં દેહુ કઉણુ
ફલમ ? ” (, ૩૬-૨)

૩. “કુણુહિરઉ ઉપાય પાડિઉ ” (, ૬૩-૭)

૪. “મયગણુ ઉવટ મંચરએ, કિણિું કાનિ ગલીજઁ ? ” (આગ-
ધના-૨૬)

‘કિણિું’ રૂપ સ. કેન-કેણહ ઉપરથી આપ્યું છે (બેવડો પ્રત્યય)

કોઇ-કેઇ-કાંઇ-અનિશ્ચિત સર્વનામ સરૂત કોડવિ-કેડવિ ઉપરથી
કોવિ-કેવિ; કોઈ-કેઈ રૂપે આપ્યા છે. કાઈ રૂપ કાનિ-કાઈ-કાઈ રૂપે
આપ્યું લાગે છે. એક રૂપે કાંઇ-કાં અવ્યય (પ્રશ્નાર્થ) થયું, ને ખીજે
રૂપે અનિશ્ચિત સર્વનામ થયું.

ઉદા.

૧. “ખીજન લોડનું જાણિઉં કાંઈ પ્રમાણુ નહી ” (અર્ધર્. ૬૮-૪)

૨. “તુમહુઉં મરિ કાંઈ કહિઉં ? ” (, ૧૦૩-૮) (શા માટે)

પેણુ-એણુ-આ સર્વનામનાં પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં રૂપ મ્હાગ
નોધવામાં આવ્યાં નથી, માટે વ્યુત્પત્તિ આપવી ઠીક લાગતી નથી
ઉદા.

૧. “તેહની મૂર્જાઈ કરી પેણઉ ગહિલઉ થિઉ.” (અર્ધર્. ૬૬-૭)

૨. “પેણઇ તે ઉપાય જાણિઉ.” (, ૬૬-૧૮)

૩. "ઉદયા ત્રિલુ ખડિ ચિત્તિ કેવલિ હમ આખધ " (મત્ત-
ક્ષેત્રિગમુ-૭)

✓ આપણુ-આપણે-આ સ્વવાચક મર્વનામ મ આત્મન. ઉપગ્રયી
પ્રાકૃતમાં અળળો થઇ પછી આપળ અમ પણ જનતા આપળા,
આપણ, આપળે, આપળને, વગેરે રૂપ આ-યા છે આમને પાછો ત
લાગી આપળવદ-આપળવડ, વગેરે રૂપ જૂ ગુ. મા નીપળ્યા છે.

ઉદા.

૧. "આપણા અનુજ લહુડા લાઇમઉ કિમઉ મૃતુ?"
(મદર્મ ૫૮-૧)

૨. "આપણાં ગુણુદ દની ધર્મનદુ મરી ખ્યાતિ પ્રાપ્તિ
દયઉ " (,, ૫૪-૧૭)

૩. "યક્ષા તઉ આપણું થાનિ પહુચિ" (,, ૧૬-૨૪)

૪. "એઉ તાદગઉ ઘોડઉ આપણઉ આતિ." (,, ૧૬-૧ 'સાખ્ય')

૫. "આપણુપઈ સાર્યવાહુ ઘોડઈ ચડિ" (,, ૧૪-૧૭)

૬. "આપણુપઈ દિ યાવંકાર સુગાર ધાગુકેખધ" (,, ૧૨-૧૭)

તા. ૬.

ગુ ભા મા પુ ન, પૂ ૧૧૬ ઉપર મુ નગમિદસાવલાધ
જણાવે છે કે અમ્હ, તુમ્હ, મુજ, તુજ માર્વનામિક રૂપનો 'ને'-બીજનો
પ્રત્યય પદ્યગમનાની અનુદ્વિતતા ખાતર જોડી ગયો છે, તેમજ મુજ-
તુજ જે'વા છટીના રૂપ છે તે'વા અમ્હ-તુમ્હ છટીના રૂપ નથી, પણ
માત્ર પ્રત્યય પૂર્વનુ રૂપ (Base formation) છે.

આ સળધી જણાવવાનું કે એ જધા રૂપ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં
બીજ, ચોપી ને છટીના અર્થમાં વપરાયા છે જૂની ગુજરાતીમાં
પણુ તે'વા બીજનો પ્રયોગ મળે છે, ને ઠેક તામળની શાપામાં પણ

મળે છે, એટલે 'ને' પ્રત્યય બિડીને એ ૩૫ આત્મા છે, એમ કહેવાને બદલે પદરચનાની અનુકૂળતા ખાતર જૂનાં પ્રત્યયરહિત એ ૩૫૦ ચાલુ રહ્યાં છે, એમ કહેવું વિશેષ સાર્થક છે. તે ઉપરાંત બધાં ૩૫ કાવ્યમાં base formations (અંગ) તરીકે વપરાયેલાં નહે છે.

અંગ

અંગ

છટ્ટી

મુજને-મુજથી-મુજમાં } અમ્હને-અમ્હથી-અમ્હમાં } "અમ કાજ"
તુજને-તુજથી-તુજમાં } તમ્હને-તમ્હથી-તમ્હમાં } "તમ માટે"

ઉદા. (૧) (પ્રાકૃત)

૧. "અમ્હે તુજ્ઞે સેવિતકામા" (વસુ. ૩૫૮-૮)
૨. "તુજ્ઞે મોદ્ગળ કો અળ્લો સમત્થો" (,, ૩૫૪-૨૭)
૩. "મજ્ઞ ન દેતિ" (,, ૬૫-૭)
૪. "ત ચ રાયા તુજ્ઞ દાહવામો" (,, ૩૪૬-૧૧)
૫. "મા તુજ્ઞ પુણો વિ લમ્મિસ્સ" (ગાથાસ. શ. ૪-૭૫)

બીજા
કે
ચોથી-
માં

૬. "કિં કમ્મહં ઘયણેણ તુમ્હં જામો હોદ્ધિતિ ન વા"

(વસુ. ૧૨૮-૨૮)

૭. "અમ્મ તયસ્સીણ" (,, ૬૫-૧૭).
૮. "અમ્મં ન કરેદ ઘયણ" (,, ૬૦-૧)

છટ્ટીમાં

૯. "કમ્મહં જીવિયં દિમ્મ." (,, ૭૪-૧૬)

૧૦. "અહ પેત્તિઓ તુમ્મં પટ્તિં નિવેણે" (,, ૩૧૭-૨૬)

૧૧. "એમ તુજ્ઞં ન સુણદ" (,, ૨૨-૨૧)

બીજા
કે
ચોથી
માં

(૨) અપભ્રંશ

૧. "મદ તુજ્ઞુ સમપ્પિત વિક્રમેણ" (ભવિ. ૫ ૧૪૩)
૨. "કુહ ભવિચત મદ તુજ્ઞુ" (દોહાપાદુઃ-૨૦૬)
૩. "બુદ્ધજન ! સમાલમિ તુમ્હ" (ભવિ. ૧-૨-૧)

બીજા
કે
ચોથી

(૩) જૂની ગુજરાતી

૧ 'એ મનુ મુઝ માગિ નહિ ઉપાય માગિહિ' (મદર્ભ. ૧૧૪-૧૦)

૨ 'નાહ' જહિ અમરહુ જારમિહિ' (પ્રા. ગ. ડા. મ. ૫ ૪૫ મ. ૧૨૬૬)

૩ 'અમરહુ દેજે જાહુ' (૭૭)

૪. 'સુ તેનીમ મતુરદ તનઈ કમણુ ઠ-ઠ પ્રણામ' (મીના-૧)

(૪) અર્વાચીન ગુજરાતી

૧ "કે અન લાધુ મુઝ જોહ" (સિદ્ધામન જાત્રીશી ૫ ૫૦૭)

૨. 'ગાયો જાણુ તુઝ' (, , ૫૦૦)

તુમ્ય-પા. તુમ્હ-તુમ્હ-તુમ્હ-તુમ્હ, મમ્ય-પા. મમ્હ-મમ્હ-મમ્હ પછી 'તુઝ'ના સામ્યને લીધે 'મુઝ-મુજ' થયા વૈદિક મન્દૃતથી માડી ચોથી છઠીના અર્થમાં વપગતી, એટલે આ પ્રયોગનું મૂળ ચોથી છે તુમ્ય-તુમ્હ-તુમ્હ-તુમ્હ વર્ણમાં વપગતા અસ્મેના અસ્મ ઉપગતી અમ્હ ૨૫ થયું છે

વિશેષણ

શુ—(માદૃશ્યનામક વિશેષણ) આ વિશેષણને મુ. નગરિહગાન લાખ સદશ ઉપગતી વ્યુત્પન્ન કરે છે (નુ. ભા. મા. પુ. ૨, ૫ ૬૭) ૫૫ ન્દાગ ધાગવા પ્રમાણે તે સમ ઉપગતી આવ્યું છે સદશનો જોગ્ય વિના મરિસો જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી 'શુ' બને તે મલવિત લાગતું નથી વળી સમ ઉપરથી જોમ અવ્યય 'શુ' ની વ્યુત્પત્તિ માધી છે તેમ વિશેષણ સમ ઉપરથી 'જા-શી-થુ'ની વ્યુત્પત્તિ નાધતા બીજલાવનો સિદ્ધાંત પણ જગવાશે મમના જૂના પ્રયોગ વત્તમ —

*આ રૂપિ સ ૧૫૦૦નું છે મલમા માત્રામેળ જોવાનો હોતો નથી માટે તે જૂનો આવતો પ્રયોગ છે, બીજનો 'ન' જડી અનેનું નથી

ઉદા (૧) (અપભ્રંશ)

- ૧ “ પરક્લત્તુ મદ્ સમડ ગણિઝહિ ” (ભવિ ૨-૧૬-૮)
- ૨ “ તિળ-સમ ગણિઝ વિસિઝુ ” (સિ હે ૮-૪-૩૫૮)
- ૩ “ મનિવિ તિળસમુ અત્થાણુ મન્નુ ” (ભવિ. ૧૩-૧૨-૧૦)

(૨) (જૂરી શુ)

- ૧ ‘ વયગમામિ મપત નયગિ પાડલપમ તુલ્લ’ (ઉચ્ચેસ ૨૦)
- ૨ ‘ ઉપ્પવન્વ ઉપ્પગિ જિમ નીરુ તે મઉ ચચન છા મરીઝ ” (માતૃકા ૧૫)
- ૩ “ તુન્હે અપૂર્વશ્યાં દીમઉ ” (સદર્ભ ૧૭૦-૪)
- ૪ ‘ કહિ કાવિક મમ ગધા નાગિ । તે સિઉ માણસ નહી મમાગિ ”
- ૫ ‘ ઘોડી સી વેલા ચરિત્ર પાલી ” (મદર્ભ ૧૧૧-૨૬)
- ૬ “ તિહા ન્યાન અતર માનુપ દેહ, યે બોધગદિતા નર પથશા તેહ ” (હગિ ધો ૬૪)
- ૭ ‘ વિક્રમ ગરુડશી, રાખમ કૃણી ” (સિહાસન ગત્રિશી ૬-૩૧ “સાહિત્ય”) (ન ૪ વાણુ ઉદાહરણુ મ્હે ડો ટેસીટોરીની ‘નોટમ ની અનુપૂર્તિ (૧૬૧૬, પૃ ૬૫) ઉપગ્યા લીધુ છે)

આ પ્રમાણે ઉદાહરણુ જોતા ‘શા-શી-શુ’-સમ ઉપગ્યા આવ્યા છે અને જૂની શુજરાતીના ઉદાહરણુ ન ૧, ૨, ૪, ૬ ૭ જોતા ‘મઉ-સિઉ-શુ’નો પ્રયોગ નામ સર્વનામ-ઉપમાનવાચક શબ્દ જોડે થયો છે

હિન્દી યોગસા, છોટીસી જેવા પ્રયોગોમા પણ સા-સી આ સમ શબ્દ ઉપગ્યા આવેના છે શુ ‘નાન્હીશી, મધુરીશી’મા પણ સમ

છે.

✓ અનેરડિ-ગાટેરડિ—આ વિશેષણો અને આ'વા બીજા મ અન્ય-ગાપેસ કપના ત પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યા છે અન્યતર-અણચર-લમ્પરડ-અનેર ગાદતર-ગાટયરડ-ગાટેરે, વગર આમા ત પ્રત્યય-નો અર્થ પા મળી વચાઇ ગયા છે

ઉદા

૧ “તદાગામિ પ્રચના દાન ધર્મ ઘણેરડિ ઉત્તમધ” (મદર્મ. ૨૮-૨૧)

૨. “ઇસઉ ભણી કરી બીલ અનેરડિ માગિ ગયઉ” મદર્મ ૧૦-૨૪)

૩ ‘જુ તુલધ બધિગતાઆધિ ગાદઉ જ, સુ ગાટેરડિ હોહ-નિઉ” (,, ૧૦-૨૪)

મદર્મ. C—મ સમ્પ્રક-સત્કિયઓ-મરિક્યરડ-મરીખઉ-મ. ખો.

ઉદા

૧ ‘વગીપુટ નિમ જિ ધણી, ઘણ સરીખઉ કનુ” (જૂ. ગુ નો નમનો)

૨ ‘ખધ લપાટ સર્ગખું દહિઉ” (વિ પ્ર ૧૧૧)

એવડઉ જેવડઉ : —આ વિશેષણુ ઇ, જે, તે કે અર્થનામને

* સુ તુન સાહેબ આ'મને (દાદ પૂ ભા પૃ ૩૧૭) ઉપર પવના જેમ પ્રા પવ થાય છે તેમ યાવત્ યાવત નો વ બેવડાઇ જેવડુ-તથા જોગ આવી માને છે અને જણાવે છે કે કેટલાક તહેમને હ. ઉપ.યા આવેલું મમજે છે, પરંતુ તે રીતે પવડ હોવું જોઇએ.

અપભ્રંશમાં વૃદ્ધનુ વઢ યાગી આત્મા છે. એવડ, તેવડ, જેવડ, કેવડ, વગેરે સૂત્ર (૮-૪-૪૦૭)માં હેમાચાર્યે નોંધ્યા છે આ'ના અપભ્રંશ-માં એવડુ-તેવડુ રૂપ મળી આવે છે, પણ એવડુ-તેવડુ રૂપ મળતા નથી હતા.

૧. "જિણિ યવડુ દુક્ખુ વિમળાગિડ." (ભાવિ. ૧૧-૧૧-૬)
૨. 'જ હટ યવડુંતરુ વિગ્ગદ' (, ૧૦- ૧૭-૬)
- ૩ "મિમ યવડુ યયણુ તત્ત અવગ્ગદ" (, ૧૦-૮-૬)
૪. "હય યવડુહો કિત્તિણિગણ્ઠો" (જમદગ્ગયગિહિ ૩-૩૭-૧૧)
- ૫ 'ત તેવડુતં મમમ્મરુ નિગ્ગિજ્જત્ત એય મણેન." (ગિ હે ૮-૪-૩૭૧)

આ પ્રમાણે વૃદ્ધ-વા યાગીઆ પરિમાણવાચક વિશેષણો આવ્યા છે હતા.

૧. "ભુ એવડેય અપગધિ મું ઉપગિ મેયુ ન હુમ્મ" (મદર્ભ. ૧૭-૨૪)
૨. "જિમ એવડા લોહ યામિધં તિમ અન્ને ડી યાહિ વગા" (, ૧૧૬-૬)

૧ જિસડિ-તિસડિ—મં. જીસ-દીસ, પ્રા ઝેરિસ-દીસ અતિમ અપ. રિમડ-દમડના માન્યથી મ. યાદસ-તાદસના અનિમ અપ. જિમડ-તિમડ રૂપ મળ્યા. તે ઉપરથી જૂની ગ્રન્થગતીનાં રૂપ આવ્યાં છે આ'ભ્રંશમાં જેવડ-નેવડ વિશેષ વપરાતા.

હતા.

૧. "જિસિડં બાવનુ ચંદન, હરયાં હદના મીનસ મન." (મદર્ભ. ૧૫૭-૮)
૨. "જસિડે બવવુર બાણિધં, તિસુ નવી આલેગ" (કા પ્ર. ૭૧-૬)
૩. "હસિડં મિદ્ધા-તમાદિ કહિહં હમ્મ." (મદર્ભ ૧૨૦-

પ્રકરણ ૧૨મું

વિભક્તિપ્રત્યયો.

વિભક્તિકેર—૧૨ી રખતે એક વિભક્તિનો પ્રત્યય બીજી વિભક્તિના પ્રત્યય નરીકે વપગાય છે મઠ્ઠતમા હટીનો પ્રત્યય બીજી, ત્રીજી, ને આધીના અર્થમા વપગતો. માતૃ (માતર) સ્મરતિ રક્ષા મે (મરા) ભવત ક્રતા પિતૃ (પિત્રે) નિવેદયતિ ત્રીજીનો પ્રત્યય આધીના અર્થમા વપગતો અજ્યવનન (અજ્યવનાય) રતતિ માતૃભીનો પ્રત્યય પણ તેવી રીતે હેતુર્થે વપગતો ચર્મણિ (ચર્મણે) દ્વીપિન ઈન્તિ । માતૃભીનો પ્રત્યય બીજીના અર્થમા વપગતો. વનં (વન) પ્રવજ કાકુ સ્થ પિતર મૌચયાઢાઢાઢ (ગમાયણુ ૩-૪૭-૧૬)-પાત્રીના અર્થમા હટી—“ કસ્ય (કસ્માત્) વિભ્યતિ દવાથ્ર જાતરોપસ્ય મયુગે ” (ગમાયણુ ૧-૧-૪)

પ્રાકૃતમા પણ આ જાતનો નિશેષ ફેરફાર થતો રહ્યો છે પાત્રીના અર્થમા હટીનો પ્રત્યય “મે આવાસસ્તા (આવાસાત્) નિગ્ગતો” (વસુ ૨૧૩-૧૭), “ કિં વા પાવગસ્મ (પાવગાત્) ન ચીદેહ ? ” (, ૨૭૬-૩) હટી વિભક્તિ બીજી ને ત્રીજીના અર્થમા ‘કો ણુ મે (મા) હરતિ” (વસુ ૨૦૬-૧૫), ‘કેયારાણ પાલિં ચધિકુણ કેયારે પાણિ યસ્સ (પાનીય) ભરેતા” (વસુ ૨૬૫-૧૮), “જ્ઞાણવિણુ તત્તસ્સુ (તત્ત્વ)” (૮-૪-૪૪૦), દેણિણુ અમઝ જયસ્સુ (જગત્-જગતે) (૮-૪-૪૪૦), ‘ ધનસ્મ (ધનન) લ્હો ” (૮-૩-૧૩૪), ત્રીજી વિભક્તિ પાત્રી ને માતૃભીના અર્થમા ચૌરિણ (ચોરાત) વૌદ્દ (૮-૩-૧૩૬), તેણ સમ-ણ (તસ્મિન્મય), તેણ વાળેણ (તસ્મિન્કાલે)” (૮-૩-૧૩૭) સાતમી વિભક્તિ બીજીના અર્થમા નયરે (નગર) ન જામિ” (૮-૩-૧૩૫). છેલ્લાના વધુ ઉદાહરણ નોંધવાની અહીં જરૂર છે.

ગાંધર્થક ક્રિયાપદને યોગે સં બીજીને બદલે મહત્તમી

(૧) પ્રાકૃત—

- ૧ 'નરમે વચિહિસિ' (વશુ ૮૯-૩૦)
- ૨ "નિગતો ય નમ્મિ ચિ વણે" (, ૧૪૬-૧૮)
૩. 'વના નદગાવગોદ્ધે' (૨૭૦-૧)
- ૪ 'કુમળેણ સ્વરુચરે સપત્તા' (પ્રા ક મ ૮૭)
- ૫ વના મહા-અરણ્ણે (પ્રા ક મ ૮૬)

(૨) અપભ્રંશ—

- ૧ ત નિસુણિગિ ગર ગેહિ સહત્તી' (ભવિ ૬-૮-૭)
- ૨ 'ધણવદ નિયમંદિરિ મપત્તડ' (, ૧૧-૭-૧૪)
- ૩ 'ગાંધ વોયળપુરિ' (, ૧૪-૫-૧)
- ૪ હગિયત્તગેહિ લહ જાટુ' (, ૧૨-૮-૮)
- ૫ 'વણિવરુ ગડ તઠો જિ ગેહિ' (, ૧-૮-૪)

પાળના બુ ગુ ના નમનામા આવ્યા પાસકિ લોહ, ધરિ,
વગેરે રૂપોનુ મમાધાન અહી યગે

પ્રથમા—પ્રથમા વિભક્તિ માટે ગુજરાતીમા પ્રત્યય નથી શબ્દનુ
બ્રૂણ રૂપ વપરાય છે, અને તેમા વચન તથા જાતિને લીધે ફેરફારો
આપ છે

દ્વિતીયા—દ્વિતીયા વિભક્તિ માટે પ્રત્યય વપરાય છે તેમજ
નથી પણ વપરાતો અપભ્રંશમા પ્રથમા ને દ્વિતીયાનો ઠ
પ્રત્યય હતો અને વિભક્તિના રૂપ સગ્યા હતા નાન્યતઃ જાતિના
નામનુ બહુવચન ર પ્રત્યય લાગી ચતુ, પણ તે નો વચનરાયક
પ્રત્યય, વિભક્તિનો નહી છતાં જૂની ગુજરાતીમા અપ તળણ
(તાદર્યો) ઉપગમી વ્યુત્પન્ન થના લણે-તણિ-નક-નિ-ને પ્રત્યય બીજા

ચોથીના અર્થમાં વપરાતા. મૂળ તળ છટ્ટીના અર્થમાં વપરાતો. હ છટ્ટીનો પણ વપરાયો છે.

ઉદા.

૧. “તીહું ચોરહું મારિવા નિમિત્ત અન્હે મોઢલિયા છાં.” (સંદર્ભ. ૧૧-૧૯)

૨. “અપિ મંપૂર્ણિ હંતર્ધ એક-એક તણી અગ્રધાઇ કરી છેલ્લ” (સંદર્ભ. ૧-૩)

૩. જેતી વાર ચઉથી તણી છેડિવા વારે હુયમ, તેતી વાર મન-માલિ મંદેહુ ઉપજાઇ. (., ૧-૩)

૪. એટલિ માતાઇ મુર્નિ ઉતાવલી તેડી. (સં. કા. ગુ. ગ. ૩)

૫. “તેહુ બણી તુલ્લનઈ ‘ચિરંજીવિ’ કહિઉં.” (સંદર્ભ. ૬૭-૩)

આ ઉપરાંત રહ-રૂહ-રહહ પ્રત્યયો બીજીના અર્થમાં વપરાતા.

આ બધા પ્રત્યયોને હું તળ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરું છું. ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે ત્રીજી ચોથીના અર્થમાં વપરાય છે. “અણુમત્તુ મચ-લિંડ ઘણિજ્જે” (બવિ. ૩-૧૦-૧, ૩-૬-૪). અહીં ત્રીજી હોવા છતાં ઘણિજ્જેનો અર્થ ‘વાણિજ્ય માટે’ થાય છે તેમ અપ. ઘડ-તળહો તળેણ ઉપરથી વડપણહુતણિ-વડપણહુણિ-વડપણહુરિ પછી હ ને ર નો વ્યત્પન્ન થઇ અગર સ્વતંત્ર રીતે હ બણી વડપણ રહિ જાને. ‘હ’ પછી ‘ણ’ આવતાં ઉચ્ચારસૌકર્ય વાસ્તે જ નો ર થયો. વળી રહિ પ્રત્યયમાં મૂળ ‘વાસ્તે, માટે’ નો અર્થ હતો. એટલે તે તળેણ-તણિ ઉપરથી આવ્યો હોવો જોઇએ. તેમજ ‘તેહુરહ’ રૂપમાં વ્યત્પન્ન થયેલા નથી. તે પણ તળેણ ઉપરથી આવ્યાની સાક્ષી પૂરે છે. અર્થકે ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરતાં વાધો આવે છે. અર્થે નું અત્યે, થયા પછી ર અવશિષ્ટ રહેતો નથી. અર્વાચીન તદ્દભવ માનતાં વડપણહ અરથ-‘વડપણ અરહુઈ’ જેવો પ્રયોગ નોંધવાની અપેક્ષા રહે છે. વળી જૂનું રૂપ ગદિ છે, રહહ પછીનું છે.

ઉદા.

રૂ—

૧ “જામ મજરેં પરિણુ છુ એક વાત ટહુક ” (મદર્ભ ૧૦૭-૨)

૨. “એહુરે વેધ ન લાગમ એ આગમ એ અગિ ન અગિ ફેલાકે તાહરે ત્રામિસિધ જાહસિધ ગિગિય સૃગિ ” (નેમિ-કાગ)

૩ “ગુસવૃત્તિ જામ કરી સતા ફતા તેહુધં માગિ ” (મદર્ભ. ૭-૧૦)

છૂ—

૪ ‘અનેક પ્રકારિ લાહુધં ડહઈ’ (મદર્ભ ૯૩-૧)

૫ “તુહુધુજ નાખસિઉ, તેહજહુધ માગિમિઉ ” (મદર્ભ. ૮૧-૧૫)

રહઈ—

૬ “પુણુ તે બાવક રહુધં ન દેખાધ

૭ ‘બ્યાધ તહરેહુધં આઉ’

તા ક. હેના મે ઉદાહરણુ “ગુજગતી બાપા ને માહિત્ય”

પુ ૨ પુ ૧૨૩-૨૪ પગથા લીધા છે.

તૃતીયા—નીચે વિભક્તિના અપચસમા ભિન્ન ભિન્ન જાતિના નામ માટે જુદા પ્રત્યયો હતા, પણ ધણાખગ સામાન્ય હતા હમાન્ય આર્ય સૂત્ર (૮-૪-૪૨, ૩)મા અજાગત નામ માટે (૧) જ ને (૨) અનુચ્ચાગ બે પ્રત્યય આપે છે ફ-ટજાગત નગજાતિના નામ માટે (૩) જ, જ ને અનુચ્ચાગ આપે છે નારીજાતિના નામ માટે નન (૮-૪-૩૪૬)મા જ પ્રત્યય આપે છે મહુચચન માટે ડિ પ્રત્યય આપે છે સૂત્ર (૮-૪-૩૩૩)મા જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વના નામના અત્ય અનો આ પ્રત્યયો પૂર્વે જ થાય છે એટલે જરૂર, વજ્જ માક-પો

ચાપ વળી સૂત્ર (૮-૪-૩૯૬)ના ઉદાહરણમા મુમેન ને બદલે અપ. ૧૫ સુધિ વપગયુ છે, તેમજ સૂત્ર (૮-૪-૪૦૧)ના ઉદાહરણમા વાર્દલેન ને બદલે અપ વહલિ વખગયુ છે એટલે એટલે નીચે પ્રમાણે પ્રત્યયો (૧) જ, (૨) અનુવાગ, (૩) ઇ, (૪) ણ (૫) હ (૬) ઙ, (૭) ઠિ અપભ્રંશમા વપગતા હતા મુ. નર્મિદગવભાષ(પુ. ૨; પૃ. ૧૫૫) ઉપર જણાવે છે તમ ઙ-હ પ્રત્યય ણ-જ ઉપગ્રથી આવ્યા હોવા છતાં અપભ્રંશશાળ પછીના નથી

અપભ્રંશમા સૂત્ર ૮-૪-૩૩૫ પ્રમાણે ઠિ પૂર્વ નામના અંત્ય અને ણ વિહારે થના ગુણઠિ કે ગુણેઠિ. આ ઉપગ્રથી ઙ નો લોપ થના અતિમ અપભ્રંશમા (ઙ) હ ને(હ) હ પ્રત્યય આવ્યા છે, તેમ જૂનો ઠિ પ્રત્યય બન્ને વચનમા વપગતો, તે ઉદાહરણ પાંચી જગણશે

જૂની ગુજરાતીમા (અ)હ તથા ઙ તૃતીયા ને મજ્જીના મુખ્ય પ્રત્યય છે. પ્રાકૃત અપભ્રંશમા જ્ઞદ્વા શબ્દને અતે ક પ્રત્યય યાગતો ત્હાં અપભ્રંશમા પછુ (અ)હ પ્રત્યય વપગના મ. મસ્તકે અપ. મચ્છક. આ પ્રમાણે (જ)હ પ્રત્યય હતો પરંતુ પાછળથી ત્હનુ માચ્છ-માયિ ખીજા રૂપના સામ્યને લીધે થયુ છે મુ. નર્મિદગવભાષ ગુ ભા. શા પુ ૨, પૃ ૧૫૫-૧૫૭ ઉપર જણાવે છે કે (૧) જ્ઞદ્વા ક લાગેલો છે ત્હા (અ)હ. ને નથી વાગ્યો ત્હા ક પ્રત્યય આ બન્ને વિભક્તિમા વપગતો. (૨) હ પ્રત્યયનો અર્વાચીન ગુજરાતીમા કાવ્યમા જ થયો, અને (અ)હ નો જ થયો આની વિરુદ્ધ થોડા ઉદાહરણ નોંધુ

(૧) તેઓશ્રી 'માટે'ને નિમિત્તેજ ઉપગ્રથી અપભ્રંશ કૃતે છે. એટલે મદ્દ-માદ્દ (જુ ગુ) થવુ જોમ્યે, 'માટિ' નહી. 'માટિ' રૂપનોજ કાવ્યમા હ નો જ ચાપ. જતાં "જો વાના જોઈઈ સા માટ લ" (મિલામન જતી. ૫૮૦) આમા 'માટ' થયુ છે, માટે જુનુ રૂપ 'માટિ' હોવુ જોમ્યે

(૨) મ મસ્તક શબ્દ હમેશા અંત્ય વ માથેજ વપગય છે

અપ મત્યદ્-માયદ્-માથે યતુ જોષ્યે, “જતા છત્ર કુણિ નથી જા’યા પિતા તવનિ માથિ” (કાદ ૭૬-૨૨) પ્રયોગ થયો છે મૂળ પાદ ‘સાથિ’ છે

(૩) “દાથે વણેયુ કપકુ” (ગુ ભા મા પુ ૨, પૃ ૧૫૬)મા ‘હાથે’ ને દ્વન્વેન ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, ‘જતા સુત (૮-૪-૩૬૬)મા અપ દ્વિથિ મોઝલકેણ” પ્રયોગ થયો છે હાથિ પણ મળે છે,

(૪) “યવવટનઉ ચવવટદ ગહિઉ” (સદર્ભ ૧૪૦-૧૦)મા ‘યવવટદ’ મા (અ) ક પ્રત્યય કને લીધે માનિયે નો ‘યવવટનઉ’ યતુ જોષ્યુ હતુ

(૫) ‘દહાડો’ શબ્દમા અતેક છે, એટલે તહેમા (અ)ક પ્રત્યય લાગ્યો જોષ્યે “પાગણાનહ દિહાડઈ” (સંદર્ભ ૭૮-૧૫) જના “તમે દાઢિ કહો છો ભગવાન, માથવ માથે છે મિત્રાચાર” (સુદામા-અગ્નિ)મા ‘દહાડિ’ થયા વિના ‘દાઢિ’ થાય નહી

(૬) તળકે-તળદ્-નદ્-ને-એમ વિકાસક્રમ છે. પરંતુ રામનિ પામિ થયા મિવાય ‘રામની પાસે’ પ્રયોગ આવે નહી જતા નિ વિકાસ આટલેથી ન અટકતા આગળ ચાલ્યો ત્યાં ‘રામને માથે’ પ્રયોગ થયો

(૭) અપ “પચ્છદ્ દોહ વિહાણુ”મા પચ્છદ્ વૈદિ પદ્યકે ઉપગ્રથી આચ્યુ. જતા પચ્છદ્ના બે વિકાસક્રમે ‘પછિ-પહે’ થયા ‘પછી’ શિષ્ટ ગણાય છે, ને ‘પહે’ અશિષ્ટ મનાય છે અપભ્રંશમા પાચ્છ પણ વપરાયુ

(૮) તે સ્ત્રી પોતાને પીહુર ગર્ધ-આ વાક્યમા પિત્રદ્દે શબ્દ માનિયે (ક વગરનો) તો “ગ્લાવતી પીહુ ક મોહવદ્” (મદર્ભ ૪૩-૨૫)મા પિત્રદ્દે ને “નદા પીહુરિ ગયદ્” (સદર્ભ ૧૮-૨૩) મા પિત્રદ્દે કદ્પત્તુ પડ્યે બેમા કરો અર્થદ્ નથી

(૯) ણ, તેણ, જેણ, વેણ, વજેરે મર્વનામનાં તૃતીયાના ૩૫ છે તહેમા ણ વિલક્ષિત પ્રત્યય છે તે પછી ક લાગે તે અનુચિત ગણાય, જના તેણદ્-ણદ્ જેવા ૩૫ અપભ્રંશમા નોંધ્યા છે તહેમનું પાધુ

‘હિ-તિહિ-દિહિ’ થયું છે. અને ત્રણ નેમ છતાં એ’ણે-તહેણે-જે’ણે વ્યુત્પન્ન થયા છે.

(૧૦) થોડા, હેંદુ પાલાલુ, પડો, વગેરે ઓ-વચ્ચરાંત હોવાથી ક લાગી ને રૂપ બન્યા છે, છતાં ‘થોડિ દાદિ’ (વિ. પ્ર. ૮૦-૧), ‘માતા હેંચાડિ દર્પ ન મામ’ (, ૬૫-૩), ‘પાલજુડિ પુદાડિ જામ’ (, ૬૫-૨), ‘પાહેલિ પૂદરિ’ (, ૩૭-૩), વગેરેમાં (અ)દ નો ક થયો છે.

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જ્યાં પ્રા. અપભ્રંશમાં ક પ્રત્યય લાગતો ત્યાં અપભ્રંશમાં (અ)દ પ્રત્યય લેતા, ક વિનાના શબ્દમાં દ લેતો. પણ જૂની ગુજરાતીમાં એ નિયમ મથવાઈ રહ્યો નથી. પદરચનાની અનુકૂળતા વાગે અક નો ક થયો છે, ને ક નો અક પણ થયો છે. એટલે અપભ્રંશમાંથી આવેલા અકનો લાગભો દ થયો, વચ્ચે અવાન્તર રૂપે ક થયો નથીજ, એમ કહેવું માલસ લરેલું છે. ક સ્વાર્થે લાગ્યો છે, એટલે અર્થફર નથી, એમ કની ઉપલી દલીલને ઉડાવી શકાય નેમ છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ તે મલન કરી શકે તેમ નથી. (૨) વળી પદ ઉપરાંત ગદ્યમાં પણ ક નો અ થાય છે. તે ગામ ગયો હું મોસાળ જાઉં છું. દામ ખેડી. હાથ આગ્યો.

આ ઉપરાંત ત્રીજનો આ પ્રત્યય પણ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયો છે. આ આ દિ પ્રત્યય ઉપરથી ક નો અ થઈ દ માત્રો દ મોળો પડી જતાં આગ્યો છે. અથવા ક થઈ કનો લોપ થતાં આવેલો છે તે ઉપરાંત નક-નિ પ્રત્યય પણ ત્રીજના અર્થમાં વપરાયો છે. આ નિ પ્રત્યય મર્દનામના રૂપ ણક, કેણક, વગેરેના જક પરથી નામને લાગેલા શક થયો છે. બેવડા પ્રત્યયો પણ વપરાય છે.

ઉદા.

જે—(૧) “છગું ધૂળીદ મમ્મક ને કોઈ ન વચ્ચ પુમ્મક.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

૬—(૨) “ભુજમલિ કરી વધરી વર્ગ દાખ.” („ „)

૬—(૩) “પ્રતિહારિ ગાનિ આની વિનતી કરી ” (સ. કા. ૩
ગ ૩)

(૪) “મધે નવિ ચાલઈ ધનુ ભાગ ” (વિ. પ્ર.)

(૫) “તીણી વિઘાઈ આપણા ત્રિદડ આકારમઝલિ રાખઈ
(મંદર્ભ. ૯૩-૨૧)

હિ-હિ—(૬) યૌવનમદિહિ જદમ્પ તી દમ્પતી આધ લુવાનિ
(વિ. પ્ર.)

(૭) “મત્રી ગહિ વિમાયણુ કરઈ દેવશક્તિ એ કિણિહિ
ન મગ્ધ (વિ. પ્ર.)

(મ) ૬-૬—(૮) “તીણું દેવઇ કહિઉં-પરમેશ્વર મગિ.” (મંદર્ભ
૯૬-૧૫)

(૯) “એ શ્લોક વાનરઇ માલયો ” (પંચાખ્યાન વાર્તા
૫. ૩૧)

હં—(૧૦) “સુ ચીત્રકુ તેહતણા આંવહું સિદ્ધહું માગિઉં
(મંદર્ભ. ૮-૧૯)

(૧૧) “સર્વદિસિ મિલિત મુલાહું વન માલિ ગજ વિન
વેઢિઉં.” („ „ ૪)

ઝાં—(૧૨) “ધૂમકેતુ રાજા ગતનમજરી ગયિ ધાની ” (પૃ-તીથદ)

(૧૩) “મઈ મુખાણાયાં તમિહિ ઉલખ્યા ” (પ્ર. ગિ. ૧૧૦)

(૧૪) “મઝ દીદી એ વિરીયાં.” (વિ. પ્ર. ૨૧૩)

(૧૫) “ઋષિજીઆં વરદાન જ આપું ” (ભાલણુ-નવાખ્યા ૧)

(૧૬) “સુણી સિહ કોપાં જળિ થયઉ” (ગુ ભા મા પુ
૨, પૃ ૧૦૯)

ખ—(૧૭) ‘જીલુઈ નગિ કહિસીસે કરી મદાન પાખલિ પોહઉ
પ્રાકા’” (પૃથ્વીચંદ્ર)

દે—(૧૮) ‘ધસઈ તેહે કીધઉ” (મદર્ન ૭-૨) (મર્નનામના બહુ-
વચનમાં)

દ્વં—(૧૯) “આવકિઈ દેવુ પૂજિઉ” (સદર્ન ૧૭૭-૭) (અપ
સાવકેઈ ઉપરથી અથવા મગદોપથી)

નહ-નિ—(૧૯) ‘પછી રાખનઈ તે જમાઈનધ વસ્ત્ર પહેગરીનધ
આપણુ નગિ મોકલ્યુ” (વૈ પ ૧૧૩)

(૨૦) ગજાનિ ગણિકા પૂછી” (વૈ પ ૧૭૬)

(૨૧) રાખનધ પ્રતિક્ષ ઝિહુ (વૈ પ ૧૧૩)

આ છેવે નહ-નિ વિ સ. ૧૬૨૯ મા વપરાયો છે તે પહેલા
બેવામાં નથી આવ્યો તે સર્વનામને લાગતા નહ ઉપરથી નામને
લાગ્યો છે જેણદ, તેણદ, વગેરે તૃતીયાના રૂપ ગણાય. તે ઉપરથી
નહ-નહ-નહ-નિ સ્વતંત્ર પ્રત્યય તરીકે ગણાઈ નામને પણ લાગ્યો
શકે થયો. હિન્દીમાં વપરાતા ને પ્રત્યયનું પણ આ નિરાકરણ
હોઈ શકે

હિ ઉપરથી ઠ થઇ આ આવ્યો છે તેમ ઉપર જણાવ્યું છે
બોમ્બેનું આપ “આવકાઆ” દોહક”માં ગુણવંતહ સહ સગુ કરિ”
(૧૪૧) પ્રયોગ થયો છે અહીં સહને યોગે મૂળ તૃતીયામાં ગુણવતર્હિ
હોવું બોધ્યે એટલે બોમ્બેનું વખતમાં હિ નો ઠ રહ્યો છે નામ
જેહા આકારાત નર કે નારીજાતિના છે તેહા રૂપ પ્રત્યય ઉપરથી
માલાહ-માલા, રાજાહ-રાજા, વગેરે રૂપ થયા છે પછી આ સ્વતંત્ર
પ્રત્યય તરીકે સ્વીકારના વાગ્યો હોવો બોધ્યે કિમ્ ઉપરથી મૂળ

(૮-૪-૩૬૭) પ્રમાણે કાઢ (શુ-શા માટે) થાય છે તેમ સૂત્ર (૮-૪-૩૫૩) પ્રમાણે નયનાનિનું નયનાઈ થાય છે આ બન્ને કાઢ ઉપ- ૧૧ કાં ને નયનાઈ ઉપગથી ‘નયણાં’ થાય છે તેમ આ આવ્યો છે સાતમીના આ મળેલી પણ આ પ્રમાણેજ મમજવાનું છે (૧) દિ- ૧૨-અ (આ) (૨) આઈ-આ

ચતુર્થી—ચોથીના અને છઠ્ઠીના પ્રત્યયો પ્રાકૃત તેમજ અપ- ૧૩-શમા પ્રાય એક હતા છઠ્ઠીનાજ પ્રત્યયો ચોથીના અર્થમા વપરાતા ચોથીનો મુખ્ય પ્રત્યય હાલ ‘ને’ છે તે તળેણના રૂપ તર્ણિ (અ) નિ નહ-નિ-ને રૂપે આવ્યો છે અપત્ર સમા તાદર્થ્યે કેટલાક અનુગ વપરાતા હતા હેમાચાર્ય સૂત્ર (૮-૪-૪૨૫)મા કેહિં, તેહિં, રેસિ, રેસિં, અને તળેણ આપે છે આ પૈકીનો રેસિ જૂની મુજગતીમા વપરાયો છે તે ઉપગત રદ, રહદ, રૂદ, ને હુદ પણ વપરાયા છે

કેહિં તેહિં રૂપ કિસ્ ને તદ્ સર્વનામના ત્રીજીના બહુવચનના રૂપ છે હુદ મા ર સાતમીનો કે ત્રીજીનો પ્રત્યય છે, બાળીનું હુ છઠ્ઠીનો પ્રત્યય છે હેમાચાર્યે તે પ્રત્યય નોંધ્યો નથી પણ તે વપરાયાની ખાત્રી છે સ્ય-સ્ત-હન્ડ-હુ અપત્ર સમા લાગતો હ લાગી હુ થયેલો છે જુઓ—“કહુ ઘર કહુ પરિણુ કહુ ઘઘડ મ સુહુ કરિ અસગાહિ ઘઘડ” (ભવિ ૬-૨) રદ-રૂદ-રહદ આ પ્રત્યયો સળધી મુ નગસિહરાવભાષ્યે (પુ ૨, પૃ ૧૨૧-૮) લખાણથી ચર્ચા કરી છે ત્હેમા મુખ્ય ને મુદ્દા સળધી ચર્ચા છે (૧) વ્યુત્પત્તિ (૨) પ્રથમ ઉપયોગ ચોથીના અર્થમા કે છઠ્ઠીના વ્યુત્પત્તિની બાબત મા છેવટે નિર્ણય કરતા અર્થકે-અરયદ-અરહદ-રહદ એમ અર્થ રાન્દ ઉપરથી વ્યુત્પત્તિ જણાવે છે (૨) ઉપયોગની બાબતમા ચોથીનો મુખ્ય ઉપયોગ પ્રથમ એમ જણાવે છે

આ રહઠ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ સંબંધી મ્હાગે નમ્ર અભિપ્રાય અત્રી દર્શાવું છું. ૫. ૧૪૦ ઉપર ત્હનો નિર્દેશ થયો છે. તે અભિપ્રાય ક્ષમા નવીનજ લાગશે. રહઠ રૂપ અર્થકે ઉપરથી આવ્યું હોય તો રહઠ જૂનું રૂપ મનાય. પણ રહિને હું જૂનું રૂપ માનું છું. બીજી વિભક્તિ નીચે જે જે ઉદાહરણ આપ્યા છે. ‘મઝરઠ’, ‘તેહરઠ’, ‘એહરઠ’ તે ત્રેતાં રહની વ્યુત્પત્તિ ત્રણેનના જ રૂપ ઉપરથી જ નો ર યથા આવેલી સંભવે છે. તળ પૂર્વતું નામ છઠ્ઠીના હ સાથે વપરાતું. એ હ અને ર નો મયોગ થતાં રહ પ્રત્યય થયો; પછી હ છૂટો પડી વ્યત્યયથી રહઠ રૂપ નૈપાર થયું. આમ રહઠ આખરનું રૂપ છે, અને તળના જ રૂપ ઉપરથી આવતું હોવાથી નહ જેમ ત્રણે વિભક્તિમાં વપરાય છે, તેમ રહઠ પણ ત્રણે વિભક્તિમાં વપરાતું. અર્થ શબ્દ મુખ્ય ઓથીમાં સંસ્કૃતમાં વપરાતો: દ્વિજાવે પછી બીજી ને છઠ્ઠીના અર્થમાં ક્યારે વપરાતો થયો, અને પ્રથમ છઠ્ઠીના, કે બીજીના અર્થમાં તે ક્રમ મળી શકે તેમ બધી

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જ નો ર અપભ્રંશકાળમાં કે પછી થાય છે કે કેમ. હું ધારું છું કે જ અને ર ને ઉચ્ચારમાં ધણો ભાદો સંબંધ છે. ર નો જ, થાય તેમ જ, નો ર પણ થાય, અને ખામ કરીને હ પછી આવતો જ ઉચ્ચારસૌકર્ય વાગતે ર થાય.

૧. મિ હે. મુત્ર (૮-૧-૨૫૩)માં “કરવીન જ:” ‘કરવીર’ શબ્દમાં પ્રથમ ર-નો જ, થઈ બનેલો કળવીનો શબ્દ આપ્યો છે, અહીં ર નો જ થયો છે. -

૨. સ્થાન-શબ્દ ઉપરથી ટાહણ-ટાહર થાય છે. આ શબ્દ-જોડ-કુદ્ધિએ પોતાના અપ. કાવ્ય “આવકાચાર દોહડ” (૧૩૨) માં વાપર્યો છે. “અહવા તિમિર જ ટાહરહ સુદુ ગયણ દિણ.” (૧૩૨)

૩. ‘ગાથામખેશની’ (૩-૫૦)માં “અહ અમ્પદ લલિજનો દોહ.”

છાપેલું છે. પણ ન પ્રતમાં 'લજ્જિરો' પાડ છે. તે પણ સ્વયં છે કે નો ર થયો છે.

૪. મં. પુનઃ, પાલી પન-પના, ગ્રા. પુન, અપ. પર, પુણ, ગુ. પણ. હેમાચાર્ય સત્ર (૮-૪-૪૧૮)માં "પરમઃ પરઃ" પર નો પડાયતો જણાવે છે, પણ પર, પરંતુ વાક્યની શક્યાતમાં વપરાય છે, જ્યારે પુનઃ વચ્ચે વપરાય છે. એટલે પુન ઉપરથી ન નો ર થઇ પર શબ્દ આવ્યો છે, એમ હું માનુ છું. "મહુ કરિણ્વચ કિપિ નવિ મરિણ્વચ પર દેજ્જહ" (૮-૪-૪૩૮) "દેન્નહો હર પર હર્વરિમ જુજ્જન્તહો કરવાલુ" (૮-૪-૩૭૬) અહીં પુનઃ શબ્દજ બધ બેસતો છે.

૫. ગુજરાતીમાં ન નો ર થાય છે તે ગુજરાતીના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે.

૬. "કુણ્ડિરઉ ઉપાય પાડિઉ." (સંદર્ભ. ૬૩-૭) (કુણ્ડિરઉ-કુણ્ડિરઉ-તળ ઉપરથી)

૭. "કુણ્ડિરઉ મંત્ર આલોચ મર્મ પ્રકાસિકી." (સંદર્ભ. ૬૩-૬) આ પ્રમાણે તત્કાલ ઉપરથી તળ-તળ (૧) રડ (૨) નડ આવેલા છે.

આ નહ ઉપરથી રડ થયો છે, એમ સ્વીકારી શકાય તેમ ન હોય તો અપ. મહાર-ત્રહાર જેવા શબ્દોમાં રડ પ્રત્યયનો છે, એમ મનાતાં જેહરધ, તેહરધ, વગેરે શબ્દોમાં પણ સામ્યને લીધે ર આવ્યો હોય; જે કે આ શબ્દોમાં પણ રડ નહ ઉપરથી આવ્યો છે. ગ્રા. અમ્હાણ-તુમ્હાણ ઉપરથી અપ. અમ્હાર, તુમ્હાર શબ્દો ન નો ર થઇ આવ્યા છે. જુઓ:—

(૧) "માહુરધ કીધધ મોહુરધ ધસી" અવગ્યા આવી." (સંદર્ભ.

૧૬૬-૮)

રહિ જૂનો પ્રત્યય છે મગ તહમા તાદર્થ્યનો અર્થ હતો (૧)
 ‘ક્રીજ્ઞ શ્રાવકશ્રાવિતરહિ વગ પોપધયાન’ (મખતસેનિ ૧૦૮
 મ ૧૩૨૭) (૨) ક્રીજ્ઞ ક્રીજ્ઞ પરભનહતણુજી જજી ગિદ્ધિરહિ છઉ
 હીજ્ઞ ઘણુજી ” (માતૃકાયજીપદ ૪૮) પછી (૩) ‘તેજહિ તિહુયણિ
 કોષ ન સનાયુ’ (માતૃકા ૧૬) (૪) ‘રીમ કગ તા જીવરહિ અચ્છ
 અવશુણુ તિલિ’ (દ્વિતીયાત્કા ૧૪)

ઉદા

રસિ—(૧) ‘અદનજરી કચોલી ચોલી મણ્ડન રેસિ’ (વ વિ)

(૨) ‘કિતિખજુ કિ અવરેસિ માગઠ આખડણુ’ (સમરા

ગણુ દ્વિતીયભાષા, ૭)

રહિ—(૩) ‘તે કન્યા જજી ભણિયા ગુણિવા ચોન્યુ ધુ તુ પડિતરહિ
 આપી’ (પૃથ્વીચંદ્ર)

(૪) ‘નીકે તે નાસી પાછા વલ્યા, મોહરાયરહિ આવી મિલ્યા’
 (પૃથ્વીચંદ્ર)

રહુ—(૫) ‘પ્રતિહારપાહિ કન્યારહુધ તેડઉ દિનરાવિઉ’ (પૃથ્વીચંદ્ર)

(૬) ‘જેહુરહુધ દીજ્ઞ મોતીતણા ત્રાટ’ (, ,)

નદ-નિ-ને—(૭) ‘કગસરામ ખલા-અવતાર તપને ગ્યા જાડી
 સસાર’ (પ્ર મિ)

(૮) ‘પ્રથમ માહરે આશ્રમિ આતિથ્યને આવો’
 (સ કા ગુ ગ ક)

(૯) ‘પછી કાઠજરી વધામણીનિ મહાચતા પાસિ
 ગઠ’ (, ,)

(૧૦) ‘વયરીનધ દેસનટા દીધા’ (પૃથ્વીચંદ્ર)

હુઈ—(૧૧) “કુણુકુઈ ઘોડિ, કુણુકુઈ દાચિ, કુણુકુઈ આબરણુ,
કુણુકુઈ પટકલ । ઇણિ પરિ લક્ષિ કીધી ” (પૃથ્વીચંદ્ર)

હિ—(૧૨) “ભોલાવિહિ મુહિ સુલલિત ભાખ, ચૂણુહિહિ (ચણુ માગે)
દીધી માઢર દ્રાખ ” (વિદ્યાવિ.)

ઉદાહરણ ૭-૯ સૂધીમા ને પ્રત્યય તાદર્યે વપગયો છે.
'તપને'=તપ કરવા, આતિથ્યને=આતિથ્ય સ્વીકારવા, વધામણીનિ=
વધામણી ખાવા આ જાતના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં અતુર્થી વપરાતી
વનાય મુમોચ=જન ગન્તુ મુમોચ । કલાય ગત=કલમાનેતુ ગત । ૫૭ તુ
ચોથીનો અર્થ વિશેષ સ્પષ્ટ કરના હાલ 'કાળે, માટે, વાસ્તે' વપગાય
છે કાળે=કાળ-વજ્ર-વાળે, માટે=નિમિત્તેન-નિમિત્તે-મદદ-માદદ-
માદિ-માટે, 'વાસ્તે' કારણી શબ્દ છે

ઉદા.

કાળિ—(૧) “કુણુકાળિ.” (મપ્તક્ષેત્રિરાસુ)

(૨) “છતા નિખી પદ્મ મહિ, આવિહિ કુમદ વાદનિ
કાળિજ.” (વિ. પ્ર. ૮૬)

માદિ—(૩) “ભય મદન લડ મોકયા.” (વિ પ્ર ૪૮)

(૪) “કુહિયા કડેવર માટ ” (સપ્તક્ષેત્રિરાસુ)

તા.—ક નહ-નિ અને રહ-રહિનો વિકાસ સમકાલીન છે પ્રયોગ
લેખકની પસંદગી ઉપર કંઈક અંશે અનલબે છે 'માટકાચઉપન'
માથી નીચેના પ્રથમ બે ઉદાહરણ અર્થ પશુ બન્ને પ્રત્યયોનો એકજ
છે, એમ ખતાવે છે

(૧) ‘તેરહિ તિહુયણિ કોઇ ન સનાથુ’ (૧૬)

(૨) “હતી રિહિ તીહનઝ ઘણી ” (૩૨)

(૩) “જેહનન ચકકુ ન હુયઇ સ અશકત ” (સદર્શ ૫૦-૨૫
સ ૧૪૧૧)

તેમજ ‘આપુ-દેવુ’ એ અર્થના ધાતુ સાથે મપ્રદાનાર્થે બન્ને

પ્રત્યયો માન ૪૮ નાના જાતના નીચેના પ્રાગમા મળે છે —

- (૧) 'જેહરહુધ તન દીજ્ઞ' (મુન્ધાનમોન મ ૧૪૫૦)
- (૨) "વપરીનજ દેમવટા દીધા" (પૃથ્વીયદ્રવ્યગ્નિ મ ૧૪૭૮)
- (૩) માગણુદાનનંધ પગિ પગિ દીજ્ઞ નામલુ" (, ,)
- (૪) 'તદના જાપનજ માલિક આપિયો" (ઉપદેશમાલા બાનાવ ૧૪૮૫)

આ બંને પ્રત્યયો બીજી-ચોથીના અને જહોના તાદર્થ્યે વપરાતા વપમ્મશના ત્રણે ઉપરથી આવ્યા છે. હ રહિત રહ-રિ પ્રત્યય પણ ના વિભક્તિનો તેજ ત્રણે ઉપરથી આવ્યો છે.

'એદ દિધ ઉપાયભ રે વાનઅજિ મરિનાસ" (વસત નિ ૭૦)

'વાલભ રહુધ સુવિચાર" (શુ ભા મા પુ ૨, પૃ ૧૦૨)

જતા જ્ઞહા રહ-રિ પ્રત્યય પદ્યનાત વિશેષણને અંતિ હોય છે ત્હા તો તે, તે'વીજ જાતના નહ-નિ માફે તળવે-તળવ-ગડ-રહ-રિ ક દ-નિ નિકાસે આવ્યો છે.

(૧) 'તે ભારિ વેચીનજ સુતાગરુધ ધરે આયો" (શુ ભા મા પુ ૨, પૃ ૧૩૬)

(૨) "અઉથઉ ભાગ ધગમનર્ધ લાગે" (મપ્તક્ષેત્રિ ૮)

પાચમી—પાચમી વિભક્તિના જૂની ગુજરાતીમાં વપગતા

ના તર, તુ રુત્ત રૂત્ત વાં પાદ, પદ પે થી, થો, થકી, વગેરે છે તર-તુ પ્રત્યયો સ તસ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યા છે (૧૪૪૪૪૪) હતુ પ્રત્યય પ્રાકૃત કાગમા વપગતા સાતમી તા નિ પાત્રપમા તસ લગી બાલા પ્રાકૃત હિતાનો નિવાસ છે. આ અનુસ્વાન પ્રમણ-નધુપ્રવત્ન છે, તેથી અનુસ્વાન મહિત જ પાડી હતુ આવેનો લાગે છે સુતો પ્રાકૃતપ્રત્યય પણ સુન્નતસનો બનેલો નિજ નમગહિતુ ગઉ અગ્નિ દેવકુનિ આનિહિ. " (મદર્ભ

૩૩-૧) “તથા પગેપકારકંતઉ લોકવિરુદ્ધ ત્યાગર્હતઉ પુણિ ધર્મુ
હુયંધ.” (મદર્ભ. ૧-૫) આ બે ઉદાહરણુ જોનાં ઢિતો-ઢિતુ-ઢતુ-
ઢત્તઢ ઓમ્ વિકારકમે આ પ્રત્યય આવેલો લાગે છે. ઢતુ પ્રત્યય મં.
મવન્તકઃ જોવા વર્ત. કૃદંત ઉપરથી (મૂ ધાતુના) અપભ્રમશમા વપરાતા
હોન્તઢ-ઢત્તઢ ઉપરથી આવ્યો છે. પાર્ઢિ-પાર્ઢ-પાર્ઢ-વે. વગેરે પાર્ઢિ
ઉપરથી પસ્સે-પામિ-પાર્ઢિ-પાર્ઢ-પાર્ઢ-વે થમ આવેલા છે.

ચી-ચો. (અવિકારી ને વિકારી) જન્ને પ્રત્યયો મં. સ્થિતઃ
ઉપરથી અપ. ચિઢનો અંત્ય ઢ જોડતા પૂર્વ સ્વર દીર્ઢ થમ ચી
અને ઘઢ થમ ચો આવેલા છે. તે જોવા થોડાક અપભ્રમ ઉદાહરણુ
જોવાની જરૂર છે.

(૧) ‘જયતીતવર્ગ ચિઢ હરિસજુતુ જારીયણુ પેક્લઢ ઇયચિતુ.’
(જગદ્ગ. ૧-૨૭-૧)

(૨) ‘હટોહલિ હ્રવઢ ઘરિવિંદુ વિક્ત્વહ તવગિ ચિઢ નરવરિંદુ’
ભવિ. ૧૫-૬-૬)

અમુ. નરમિહરાવભાર્ઢ અવિકારી ચી પ્રત્યયને સંઘઢક જૂતકૃદંત
ઘર્ઢ ઉપરથી, અને વિકારી ચો-ચી-ચુ ને સ્થિતક ઉપરથી વ્યુત્પન્ન
કરે છે. (શુ ભા. મા પુ. ૨, પૃ. ૧૬૦-૧૬૧)

આની વિરુદ્ધ મુદ્દ દલીલ કરે તો (૧) ‘ખાધ-ખધ’ નો ‘ખી’
ન થયો, ‘જાધ-જધ’ નો ‘જી’ ન થયો તો ‘થાધ-થધ’ નો ‘થી’
કંમ થયો ? (૨) સં. ૧૪૮પના લખાણમાં થી મળે છે. એટલે તે
પૂર્વે પણ વિકાસમાં આવ્યો હોવા જોઈએ. જતાં “નંદનો નંદ આનંદ
થધ અવતર્યો” એ નરસિંહ મહેતાના ઉદાહરણમાં ‘થધ’ સાથી ?
અર્થ પાંચમીના પ્રત્યયનો જ છે ? (૩) જો ‘થધ’ ઉપરથી થી
આવ્યો હોય તો નીચેનાં વાક્યોમાં અર્થજેદ છે ?

(૧) તે મુખાધી આવ્યો. તે મુખાધ થધ આવ્યો.

(૨) તે ઉતારેથી આવ્યો. તે ઉતારે થધ આવ્યો.

(૩) ત વયણુ સુણેવિ તવગિ થિય મવિસાણુઞ્ઞ મણિ પઞ્જલિય ”
ભવિ ૮-૧૫-૯)

આમ નરઞ્જતિના થિત ને નારીઞ્જતિના થિય માની અત્ય ત્રુતિ
જિડી પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થઇ ચી અવિકારી પ્રત્યય ત્રણે ઞ્જતિ માટે
આગ્યે છે જૂની ગુજરાતીમા તહેનો ચી રૂપે પ્રયોગ મ ૧૪૮૫
સૂધીમા થયો છે

થકી-થકો—(અવિકારી ને વિકારી) સરકૃતમા સ્થા ધાતુનેા
તિષ્ઠ આદેશ થાય છે સ્થા ઉપગ્યી તિષ્ઠ બને તે સંભવિત લાગતુ
નથી માટે તહેને હું જ્ઞાન્ત ધાતુ માનવા નવચાહિ છુ સ્થાના કર્મણિ
બૂતકૃદત સ્થિત ઉપગ્યી વ્યત્પયથી તિષ્ઠ બન્યો છે તેજ સ્થિત ઉપ
ગ્યી પ્રાકૃતમા વ્યત્પય સિવાય ચિત્ત-ચિત્ત-ચક્ક ધાતુ બન્યો આ થક્ક
ઉપરથી પાધુ કર્મણિ બૂતકૃદત ચક્કિત અપભ્રંશમા બને તે ઉપરથી
થકી ને થકો બન્ને વ્યુત્પન્ન થયા જૂનો ચિત્ત ધાતુ બોલીમા ચાલુ
રહી તહેજે થિકી-થિકો કપને જન્મ આગ્યો છે
ઉદા.

મ્થી-(૧) “માહિ થીઉ અતેઉગ્હ સો મીય જ પાવડ ” (જજુ

*અપભ્રંશ ને ગુજરાતીના ઉદાહરણુમાં જોઈ શકાશે કે જોની
સાથે થી, થીઉ જોવા છે તે શબ્દ સત્તમીમા છે પાઞ્ગથી એ
અધિકરણુનો અર્થ હુમ થઈ માન અપાદાનના જ અર્થમા થી વપ-
રાતો થયો

ધેરથી નીકળ્યો (જૂદે સ્થિત (સન્) નિપ્પાન્ત)

ધેગથી આધો ગયો (જૂદે સ્થિત (સન) એવે ગત)

ધરથી હેટા જોગો છે (આમા સાતમીનો અર્થ નથી)

ધરથી જેતગ સૂધી, માથાથી પગ લગી, હાથથી નખ વેગળા
તે વેગળા, ચારથી પાય સૂધી, વગેરે કેવળ અપાદાનના પ્રયોગો
પાઞ્ગથી આવા છે

મામિ. ૧૪) (સં. ૧૨૬૬)

(૨) તિહાથી ચ્યવી વજનાલ ગુરુનો જીવ શ્રી આદિનાથ હાઆ." (સંદર્ભ. ૭૫-૧૯, સં. ૧૪૮૫)

(૩) "બાહરિથી લિહા લિહિ નહીતરિ નહી " (મંદર્ભ. ૮૦-૨; „)

(૪) "એ વિદ્યા તુમ્હથી કેતીય વાગ્ધ અચગી ચાઈ ? " („ ૮૬-૨૩; „)

(૫) "તિહાથી ચ્યવી વસતપુગિ દિલીપરાયના પાચમમઈ બેટા હાઆ " („ ૮૮-૪; „)

(૬) "કુમાર માહગ હાયથી પડિઓ " („ ૯૭-૧૪; „)

હુતુ-(૧) "કારણહૂંતુ તેહ તપ કરમ." (ઉપાહગ્ય)

(૨) "તહિ મકમેતુ બધહૂંતહિ છોડિહિ." (પૃથ્વીચંદ્ર)

તત્ત-(૩) "આકાશનહિ નક્ષત્રગણિ ગણઈ." („ „)

(૪) "તીણુધ સીઈ કિમિહિ કીજમ જેહુતુ નિતુ સતાપ " („ „)

હસત-(૫) "તુમ્હારી માતા દૈવએગઠતહિ પરલોકિ ગમ." (મંદર્ભ. ૨-૧૧)

(૬) "હારદશનંતહિ તેહગ્ધ અતિસ્મરણુ જીવનહિ." („ ૩-૧૫)

વાહિ-(૭) "આપણા પુરુષપાઈ સદૈવ જન ધરાવઈ." (મં. ૮૨-૧૦)

(૮) "મોમદેવિ પ્રતિહારપાહિ કન્યારહસ તેહિ દિવરાવિહિ." (પૃથ્વીચંદ્ર)

(૯) "એક એક પાહિ મપરાણા." (કા. પ્ર. ૧-૧૮૨)

ચઢ-(૧૦) “મંતાપિઠિ ઘરિ ઘટિ નીમરઘ.” (વિ. પ્ર. ૨૬૮)

(૧૧) “પૂઠિઠથુ તેડિઠિ પરવાર.” (વિ. પ્ર. ૪૧)

(૧૨) “એક અનાથ વનથુ જિગરઘ, એક રાખંતાં ઘરથુ મરઘ.”
હરિષો. ૧૩૬)

ચિકઢ-(૧૩) તેહની ધાયતી આકારિચિકી તેહ સરસી ચાલઘ.”
(સંદર્ભ. ૫૪-૭)

(૧૪) ચિત્રકોટિચિકૂં કગિં પિયાણૂં” (સીતાહરણ)

ચકઢ-(૧૫) “ભોતીપ્રવાલા આગરચકાં લીજઘ.” (પૃથ્વીચંદ્ર)

(૧૬) “નીડ થકુ તવ પડથુ નીસરી.” (કાદં.)

તા ઠ. ઉદાહરણ ૮ માં ‘પાહિ’, ‘દ્વારા-માર્ફતે’ના અર્થમાં વપરાયો છે.

પઠ્ઠી-આ વિભક્તિના પ્રત્યયો જૂની ગુજરાતીમાં ધણા છે: (૧) ર, (૨) લ, (૩) નડ, (૪) સ, (૫) દ, (૬) જો, (૭) જો, (૮) ક, (૯) કહ, (૧૦) હિ.

ર પ્રત્યય તળઢ-ળઢ-રઢ-રો ઉપરથી આવ્યો છે. ત્હાં જાતિ-વાચક પ્રત્યય નથી લાગતો ત્હાં ર કર ઉપરથી કનો લોપ થઇ આવ્યો છે. આમાં-મારવાડી ભાષાની અસર છે.

લ પ્રત્યય ર નો લ કે તળ ના જ નો લ થઈ આવેલો જણાય છે.

નડ-નો-ની પ્રત્યયો કાળવાચક ક્રિયાવિશેષણને વિશેષણ બનાવવા સંસ્કૃતમાં લાગતા તન પ્રત્યય ઉપરથી સ્વાર્થે ક લાગી આવ્યા છે. અદ્યતન, સનાતન, હસ્તન, વગેરે વિશેષણોમાં તે વપરાતો. અપખંશમાં તળ ને કેરઃ સંબંધાર્થે વપરાતા. તે ઉપરથી તનો લોપ થઈ ળઢ-નઢ-નો-ની, વગેરે આવ્યા છે. સ-હ પ્રત્યયો સં. સ્વ ઉપરથી સ્ત-સ-હ રૂપે આવ્યા છે.

ચો—વી પ્રત્યયો સંસ્કૃતમાં સ્થગનાયક ક્રિયાવિશેષણને લાગતા ત્વ ઉપરથી સ્વાર્થેક લાગી આવ્યા છે. અત્રચ, તત્રચ, પૌત્રચ, પાત્રચ, વગેરેમાં લાગતા ત્વ ના ત્વજમાંથી આવ્યા છે. હેમાચાર્ય મૂત્ર (૮-૪-૧૪૬)માં યુષ્મદીય વાસ્તે તુમ્હેચય ને અસ્મદીય વાસ્તે અમ્હેચ્ચયં આપે છે. આ 'ચ્ચ' પ્રત્યયનો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં બહુ થયેલો જણાતો નથી. "વસુદેવહિંડી"માં "સર્વો તુજ્જઞ્ઞણ વહમવાણ જ દેહ મે દાતયસ્સ જીવિહ." (પૃ. ૧૦૭) ત્હેનો પ્રયોગ થયો છે. આ પ્રત્યય મરાઠીમાં વપરાય છે. એટલે તે મરાઠી ઉપરથી આવ્યો લાગે છે. વિક્રમના પંદરમા સૈકા પછી ત્હેનો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં શરૂ થયો છે, અને શામળના વખત સુધી આજુ રહેલો જણાય છે. આ પ્રત્યય મરાઠીમાં "જાનેશ્વરી"માં શાકે ૧૨૧૨માં વપરાયો છે. એટલે ત્હેને મરાઠીની અસર માનવી યોગ્ય લાગે છે. અપભ્રંશમાં તે પ્રત્યય વપરાયેલો જોવામાં આવ્યો નથી, છતાં તે જડી આવે તો ત્હેને માટે ગુજરાતી ભાષાને મરાઠીની અસરમાંથી મુક્ત કરી શકાય.

જો—આ પ્રત્યયનો પ્રયોગ ધણોજ થોડો છે, અને તે ચો ઉપરથી આવ્યો લાગે છે.

ક—પ્રત્યય સં. કૃત ઉપરથી-કિય-કઅમાંથી આવ્યો છે ત્હેનો પ્રયોગ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં મળી આવે છે.

પ્રાકૃત—'દેવાણુષ્ણિયા ! ગેઠ્ઠ દેવકિયં સેત્ત વિ.' (વસુ. ૪૧-૨૭)

અપભ્રંશ—'જા ચણ્ણીકી મુઠ્ઠી ચમ્પિઝ્ઝ અવેણ.' (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૫)

જૂ ગુ.—'દુંદુહિ વાણ દેવકીય આલીય તિહિં સુરવર.' (જન્મસામિ ચરિત-૭)

ફહ-કસ્ય-કરસ-કસ-કહ રૂપે આવ્યો છે.

હિ—આ પ્રત્યય અપભ્રંશનો છે. (૬-ઉકારાંત નરમ્મતિના નામનો)

આ ઉપગત કેર ને તળ અનુગ તરીકે જૂની ગુજગતીમા અપ-
ભ્રશની જેમ વપગતા કેર પ્રત્યય કાચ ઉપગથી કેર થઇ પ્રાકૃત
જાળમાજ વ્યુત્પન્ન થયો છે, તે પૂર્વ જતાગ્યુ છે તળ પ્રત્યય જે નામ
માથે મ ન મ થ ગયો છે ત્હેની પૂર્વ પલુ ઘણી વખત વપગાયેયો જડી
આવે છે કેર પલુ તેવી રીતે વપગાયેયો જડે છે

ઉદા.

૧—(૧) “મદનદન ઝઘ એહુરી ખ્યાતિ” (અ ચિ)

(૨) “જામિનીરિ મુખગદ્ગિ શીના અકુલ વિકાસિ” (કાદ)

* “હગણુ અમૂસાં યમણા મ્મ” (રિ પ્ર ૨-૨૫)

હ—(૩) “આંપુલા તમઅગની કરી નિકલી સોવનમાય” (વ વિ)

(૪) “વીણ ધરઇ કગિ દાહિય, વાહણ હુસહુ મ્મ” (, ,)

નડ—(૫) “જેહ પમાઇ કીધા ગજ, તેહહુ તે રિણમાડ્યુ કાજ”
(કા પ્ર)

(૬) “નહી પુરુષ તુ કેહનમ પાડિ” (સીતાહરણ)

સ—(૭) “હક કીધુ સુગતાણુચ તાસ કયા સ નમ” (કા પ્ર)

(૮) “તસ ધગણી ધરિ ગખી રાઇ” (, ,)

હ—(૯) “કાન્હ તણુઇ સપતિ ધસી, જિસી બન્દહુ ધગિ ગિદિ”
(કા પ્ર)

* ઉદાહરણ ૨-૩ વચ્ચે “અમૂસાં”ને દિ ન મુર માહેન
અવનુસર (રસતાનુ) એમ કાદજરીના ટિપ્પણમા જરીનુ માને છે
પલુ વારિતનિક રીતે તે અર્થ (હગણુ) એ અર્થમા છે લક્ષણા વ્યાપાર-
થી “અમૂસાં” નો અર્થ ‘હુ-ણુ’ થાય જુઓ ‘અમૂસાં પહિલઇ
પુકુંગિ, જમલિ જિમણા મ્મ” સુખ્યત્વ અઉપધ ૧૧૦)

મમ્મતી—આ વિભક્તિના પ્રત્યયો તરીકે જૂની ગુજરાતીમાં દ, ટ, (ઠ)ક ન, દિ ઉપગત અનુગ તરીકે માહિ ને મ્નારિ વપગાયેલા માલુમ પડે છે આ બધા પ્રત્યયો ઠેક સામગ્રના વખત યુની પ્રત્યાગ્મા લેનાનું જણાય છે હંમાચાર્ય સુ. (૮-૪-૩૩૪)માં દ ને દ બે પ્રત્યય માત્રની આપે છે તલિ-સલે આ ઉપગત દિ ને દિ પ્રત્યયો

દ્વિગત નામ માટે વપગતા 'ક્લિદિ ધમ્મુ' (૮-૪-૩૪૧) 'દુદ્ધ દિસિદિ' (૮-૪-૩૪૦) આ પ્રત્યયો સ્મિન્-ન્દિ-દિ-દિ રૂપે મૂનો અનુચ્ચાર થઇ આ થા છે સર્વનામના પ્રત્યયો નામને પછી પાળી ભાષાના કાગમા લાગવા શરૂ થયા હતા ૪ ઊડી દ-દ પ્રત્યયો જૂની ગુજરાતીમાં આન્યા છે અપભ્રંશમાં અત્ય ॥ મદુ બોલાતો જુઓ સિ હે સુ. ૮-૪-૪૧૧માં "પદા ત ડ-દુ-દિ-દ્વારાણામ્" (લાઘવ) શબ્દ ઉપગત ૪૧૦ સુ.માંથી મમતી લેનાનો છે આ પ્રમાણે આ ડ દુ દિ, ॥ પ્રત્યયો લધુ-મદુ ઉચ્ચાગતા મામાન્ય રીતે દ બોળો પડે છે

માહિ-મધ્યે-મજ્ઞે-માક્ષિ-માદિ-માદ-મા રૂપે અર્ચીની ગુજરાતીમાં આવ્યો છે માહિ-માહિ જૂની ગુજરાતીનું ૬૫ છે

મક્ષારિ-મધ્યારે-મજ્ઞારિ મજ્ઞારિ-મક્ષારિ રૂપે આ રી પછી મજ્ઞા-મુજ્ઞા, મોજ્ઞા શબ્દ થયા છે ગાથા મક્ષરની (૧-૩) "કોઢિગ મજ્ઞારમિ" કોટયા મધ્યે અર્થમાં વપગયો છે તેમજ 'પ્રાકૃત-કથા સમ્રુ'માં ૫ ૮૦ ઉપર 'મજ્ઞારમિ' વપગયો છે

ઉદા.

૬—(૧) 'વિમન મધુ ઘરિ આપણિ' (વિ પ્ર)

(૨) 'જઇ જી નીચકુવિ અવતરઈ તુ કિમિઉ પુણ્ય દરદ' (પૃથ્વીય ૬)

૬—(૩) 'સમગ્ત લક્ષ્મી સસેગોર્વી વંચઈ' (મદર્મ ૨૧-૭)

(૪) "તે ભાર્વિ ઉમ્મિ મ્લીયઈ" (મદર્મ ૧૭૬-૨૫)

(૫)૬—(૧) "જુમિ-માધન નહી હી નહિ" (મદર્મ ૩૮-૧૮)

(૬) "અનેરુ થાનકિ ના." (= ૩૬-૧૫)

હિં-(૭) "તિલિહિં જિ સરોપરિ અપઉ." (, ૩૨-૨૪)

(૮) "રાતિહિં અક્ષ-દીપ તણુધ પ્રલોતિ બુત પાઉ કરતઉ"
(, ૨૦-૩)

(૯) "એ જીવ સધના જાણિ પીધું રહ્યુંહિં જીપું રામ." (મીતાદરણ પૃ. ૪૮)

(૧૦) "કાઠિ જલણુ જિમ, ધરણીહિં રેકુ, કુસુમિહિ
પરિમલુ ગારસિ નેકુ,
તિલિહિં તેજ જિમ, તાલકિ નીરિ, તિમ તે
નિવસાઇ જગત રાગીરિ." (પ્ર. ચિ.)

માહિ-(૧૧) "પંચવટી માંહિ પુરુષ જિ આગ્યા." (મીતાદરણ)

(૧૨) "એક વિશ્વમાંહિ એક માછી તણું કુલ..." (પૃથ્વીચંદ્ર)

મઝારિ-(૧૩) "એક વાર કૃતયુગ મઝારિ સંપત્તિ સુરસોક મઝારિ"
(વિ. પ્ર.)

(૧૪) "મૂતી ઝિ તેલ મલીલ મઝારિ." (કાદં. ૭૭-૨૪)

માં-(૧૫) "આંચા નપણુ નિશાં લારઇ, સાંભરઇ જિમ નાથ."
વ. વિ.)

(૧૬) "અડખડિયાં તિહાં માંજિ." (ઉપાદરણ)

'નિશાં'માં રહેલા આનું નિરાકરણ ૧૩મા પ્રકરણના અંતમાં કરવામાં આવશે. 'તહાં-તિહાં' રૂપને હેમાચાર્ય પાંચમીનું ગણે છે, તે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જાળજી છે, પણ અર્થની દૃષ્ટિએ રહેમાં માતમીનો અર્થ છે. તસ્માત્ પ્રા. તમ્હા અપ. તદા જૂ. યુ. તિહાં. "જહાં હોન્તઝ તહાં હોન્તઝ." (૮-૪-૨૫૫) "નયરહો હોન્તઝ આગિઝં" (ભવિ. ૬-૧૬-૨) અહીં નયરહો પાંચમીનું રૂપ છે.

તા. ૬.

ધેવડા વિ પ્રત્યયોઃ—

- (૧) 'લેતમાંહિનુ આતસ લેષ.' (ગુ. ભા. ગા. પુ. ૨; પૃ. ૫૦)
- (૨) "તિહાંનુ હાદાર સીલાઈ." (, , મં. ૧૫૦૦)
- (૩) "લાહુઆ માંહે થકુ" (, , ૧૦૫ મં. ૧૬૭૬)
- (૪) "શ્રીધનિના જંદમાહિ ચિકી ગ્લષ." (સંસ્કૃત, ૧૬૮-૧૧, મં. ૧૫૦૦)

‘તણ-કેર-હુંતડ’ પ્રત્યય તરીકે

આ પ્રત્યયો અપભ્રંશમાં વપરાતા હતા. કેર પ્રત્યય તો કેમ રૂપે પ્રાકૃતમાં પણ વપરાતો. પરંતુ પ્રથમ બે પ્રત્યયો સૂત્ર ૮-૪-૪૦૨ પ્રમાણે મવધિનૂના અર્થમાં વપરાતા હોવાથી પૂર્વના નામ-સર્વનામને છઠ્ઠીનો પ્રત્યય લગાડવા પડતો.

(૧) તણ.—(પ્રત્યય તરીકે)

- (૧) "કહો તણિય પુઠિવિ કહો તણડ રગ્ગુ" (જમદાર ૨-૧૩-૨૧)
- (૨) "મહુ તણિયહિં દિઝિહિં આવજિત" (, , ૨-૨૦-૨૦)
- (૩) "સુમરંપિણુ મામિરિતણઠ ગેદુ." (, , ૨-૨૬-૬)
- (૪) 'લડ્ઢ ન મહડ્ ધમ્મડો તણડ જામુ." (, , નોંધ નથી દર્શાવ.)

આ પ્રમાણે તણ પૂર્વના નામ-સર્વનામને દો, દુ, હિ. વગેરે છઠ્ઠીના પ્રત્યય માગતા. જૂની ગુજરાતીમાં ત્વહારથી છઠ્ઠીના પ્રત્યય મિવાય તણ વપરાતો થયો. ત્વહારથી ત્વેને પ્રત્યય તરીકે ગણી શકાય, છતાં અપભ્રંશ તણના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયેલો ન હોવાથી તે પ્રત્યય અત્યારે પણ અન્તદશાનો રૂઢો છે કેર પ્રત્યયનું તેમજ સમજવાનું છે.

હવે જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગો તપાસી નિર્ણય કરીએ કે ક્યાંથી આ ત્રણેય અનુસર્ગ-અનુગ પ્રત્યય તરીકે વપરાતા થયા આ મ બધી મુ. નરસિંહગણાધનુ થુ કહેવું છે, તે બોધ્યે

(1) "The expression જ્ઞાનવળક રસિ in this same work distinctly shows the terminal nature of તળ "આલોચના" V. S 1330, has સસાર તળક Could the terminal nature of તળ have begun then, as early as this? It seems so But it is possible that this was but a rare instance, as would happen when changes begin to evolve" (થુ જા આ પુ ૨, ૫ ૨૫)

(2) "It will be seen therefrom that the use of તળ without the સ began as early as Kānhaḍade prabandh (V. S 1312) But we can take this use of તળ further back to the period of the Mugdhavibodh Auktika (V S 1450), which has expressions like વૈવ્રતળક (ધનુ ગામિ છદ), મુસ્તળક (વચન દર ગામલક) etc" (સંગ પ ૬૭)

(૧) સંવત્ર ૧૦૬૬ (જળજ્ઞામિયગિય)મા (૧) મમિદિતલુકિ, (૨) ધમ્મહતલુક, (૩) મહાવિદિહતલુક, (૪) પુત્રલવતગતલુક (૫) વગસહતલુક, (૬) આપહતલુક, (૭) અમ્હનલુકિ, (૮) લોચદતલુક, (૯) અલુતા મુહતલુકી (૧૦) નાગિદિતલુક (આમા ઉદા ૪ ૬, ૭મા ૬ વપગયો નથી અમ્હ છડીન હોવા જા અપત્રશમા અમ્હ તળા વપગણ)

(૨) મવત્ર ૧૨૮૭ (ગેવતગિરિસુ) (૧) મધહનલુકીય (૨) ન્હવલુવિયેનલુકીય, (૩) તામુતલુકિ (આમા માત્ર ઉદા ૧મા ૬ વપગયો છે)

(૩) સંવત ૧૩૨૭ (અપ્તક્ષેત્રિસામી) (૧) પરિમદતણુકિ, (૨) રીમતણુકિ, (૩) દિસિતણુકિ, (૪) નિમ્બુદતણુકિ, (૫) નક્ષત્રદતણુકિ, (૬) જુવણતણુકિ, (૭) જુવણુદ તણુકિ, (૮) આવક તણુકિ, (૯) નિજસાસણ તણુકિ, (૧૦) શ્રીનીતરાગ તણુકિ, (૧૧) જિનવચન તણુકિ, (૧૨) દ્વંતાતણુકિ, (૧૩) આવકતણુકિ, (૧૪) આવકનણુકિ, (૧૫) ગોવિંદસાસણતણુકિ. (આમાં માત્ર ઉદા. ૪, ૫, ૭, ૧૫માં જ વપરાયો છે, અન્યન નથી વપરાયો.)

(૪) સંવત ૧૩૩૦ (આરાધના) (૧) ઇદતણુકિ, (૨) તપતણુકિ, (૩) આભ્યંતર તપનણુકિ, (૪) અંતરદ્વિપતણુકિ, (૫) સાત નરકતાણુકિ (૬) સંસારતણુકિ. (આમાં ઉદા. ૧માં જ વપરાયો છે, અન્યન નથી વપરાયો.)

(૫) સંવત ૧૩૪૦ (અતિચાર) (૧) હિંમાદિક તણુકિ, (૨) ધર્માનુષ્ઠાન તણુકિ, (૩) જિનવચન તણુકિ.

આમાં સોયે સો ટકા હરહિત પ્રયોગ છે, અને હેલ્લી બે કૃતિઓ ગદ્યની હોવાથી તે વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણી શકાય. મુ. નરસિંહરાવ-ભાઈ માને છે તેમ સં. ૧૩૩૦ માં વિરલ પ્રયોગ નથી, પણ તે પ્રયોગની સિધ્ધતા થઈ છે, એમ ઉપરનાં ઉદાહરણ ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

(૨) કેર:—(અત્યય તરીકે)

જેમ કેરનો પ્રયોગ હટીના હો-દ સાથે અપભ્રંશમાં થતો તેમ અતિમ અપભ્રંશમાં પણ તેવી રીતે થતો. જૂની ગુજરાતીમાં તેને લોપ ક્યારથી થયો તે જોઈએ. પણ તે પૂર્વે થોડાંક અપભ્રંશનાં ઉદાહરણ આપવાં ઠીક પડશે.

(૧) “જિણનાટ્ઠો કેરી (જસહર. ૨-૧૩-૨૦)

(૨) તહો રાયહો કેરી (, નોંધ નથી કરાઈ)

(૩) “કામહો કેરી વાળપતિ” („ „)

(૪) જસુ કેરણ હુકારદણ (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨)

(૫) “તુમ્હદ કેરતં ધણુ” (૮-૪-૩૭૩)

(૬) “એડ અમેસુ તર કેરડ” (ભવિ. ૭-૯-૧૨)

(જસુ ને તર બન્ને છઠ્ઠીનાં રૂપજ હોવાથી બીજો પ્રત્યય લાગ્યો નથી.

(૧) સંવત ૧૩૨૭ (સપ્તદેશિરાસુ) (૧) મોના કેરી, (૨) નિથુ-
બિંબહ કેરી, (૩) સાહંભિઅકરઉ.

(ઉદા. ૧લામાં હ નથી એટલુજ નહીં પણ અંગ બન્યુ છે,
બેલામાં અ ક્રમ્ય હોવા અવરોધ હોય)

(૨) સંવત ૧૩૩૧ પછી (મમ્મકત્વચિપદ) (૧) નાણુરંયણ
કેરી. (માત્ર એકજ પ્રયોગ છે, હ વપરાયો નથી)

(૩) સંવત ૧૩૫૬ (નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા) (૧) જહરિતુ કેરા.
(માત્ર એકજ પ્રયોગ છે, હ વપરાયો નથી)

(૪) સંવત ૧૩૫૮ (માણિભદ્રકક્ક) મહુકેરી

આ પ્રમાણે કેરી પણ પ્રત્યય તરીકે વિ. સં. ૧૩૫૦ મૂઘીમાં
વપરાતો શરૂ થઇ ગયો છે.

(૩) હંતડ:—(પ્રત્યય તરીકે)

આ અનુગ પણ અપભ્રંશમાં વપરાતો અને ત્હોનો પ્રયોગ તળ-
કેર માફક પૂર્વના નામ-અર્થનામને પ્રત્યય લાગી થતો.

(૧) “હત્યહો હોતી” (જસહર. રથળનિદેશ નથી કર્યો)

(૨) “ડયરહો હુતડ નીસરિડ” („ „)

(૩) “વિતરહો હોતડ.” („ „)

(૪) “જહા-તહા-કહાં હોન્તર આગદો (સિ. હે ૮-૪-૩૫૫)

(૫) “તુમ્હદ હોન્તર આગદો („ „ ૩૭૩)

(૬) “તરો નયરહો હોન્તર” (ભવિ. ૯-૧૬-૨)

(૭) “તર-તુજ્જ-તુધ હોન્તર આગદો (સિ. હે. ૮-૪-૩૭૨)

(૮) “મહુ-મજ્જુ હોન્તર ગદો (, , ૨૭૯)

(૯) “જમ્દટ હોન્તર જામટો (, , ૩૮૦)

ઉપવા ઉદાહરણમા હમમદ્રાયાય હોન્તર પૂર્વે વપગયેલા નામ-
મૂર્દનામને પાચમી વિભક્તિનુ ગણ છે, અન્ય પ્રમગે તે ૩૫ છટીના
છે માત્ર જહાં, તહા, કહા અન્ય ન્યજે છટીના નદી ગણાય દેટવાડ
૩૫ તડ, તુજ્જ, મજ્જુ, તુર, મહુ એ છટીના વ્યુત્પત્તિની દષ્ટિએ છે,
પણુ જટીનો પ્રયાગ પાચમીના અર્થમા થતો એ દષ્ટિએજ તદ્દમેને
પાચમીના ગણી શકાય ખીજા હો-દુરાણા રૂપને જાન્ને વિભક્તિના
ગણી શકાય તેમ છે. ઘનછદુ મૃજ્જદમા પાચમી છે હુ નો હો થાય
એટલે જાન્ને પ્રત્યય પાચમીના ગણી શકાય

આ હોન્તર ઉપગ્યા આવંવા ફતર પ્રયોગની પૂર્વ અવધિ જાધરી
નકામી છે તે પ્રત્યય અપભ્રંશમાથી અવિગત વપગતો આવ્યો છે
જસહચગિઠિમાના ઉદાહરણમા પણુ ફતર અપભ્રંશમાજ વપગાયુ
છે હવે તળ-કેર માફક આ ફતરનો પ્રત્યય તરીકે પ્રયોગ તપામિયે

(૧) મવત્ ૧૨૬૬ (જખૂમામિ ચગિય) (૧) મુગ્લોયહ્ન તુ, (૨)
નીયગહ્ન તુ (એ પ્રયોગ પૈકી એકમા પૂર્વે વપગયો છે, ખીજામા
નથી)

(૨) મવત્ ૧૩૨૭ (મપ્તક્ષેનિગમુ) (૧) નિયધગિધુતઉ, (૨)
નિયધરુ ધુતઉ, (૩) મવધુતિ (આ ત્રણ પ્રયોગ પૈકી એકમા હો
પૂર્વે આવ્યો નથી)

આમ હું પ્રત્યય તરીકે વિ. સ. ૧૩૫૦ પૂર્વે વપગતો થઇ
ગયો છે તે ઉપગત મ. ૧૪૧૧મા પૂર્વના નામનુ અગ થયેલુ
પણુ મળે છે

(૧) “તિ કૂયા ફતા નીસગિયા” (મદર્ભ. ૪૪-૨૩)

(૨) “કૂયા ફંતઉ મિયુનુ તીસગિઉ.” (, ૪૪-૨૪)

પ્રકરણ ૧૩મું

વિભક્તિપ્રત્યયો (ચાલુ)

ગત્યર્થ ક્રિયાપદને યોગે સસમી—રા બ કમળારાકર
 નિવેદીએ પોતાના મધ્યમ વ્યાકરણમા પ્રત્યય હોય ત્હા માતમી ને
 પ્રત્યય ન હોય ત્હા સરકૃત પ્રમાણે આ'વે પ્રસંગે બીજી વિભક્તિ
 માની છે પરંતુ જૂની ગુજરાતીના નીચેના નમના જોતા જણ્યારો
 કે આ ક્રિયાપદને યોગે સાતમી વપગઈ છે હાલમા ત્હા પ્રત્યય
 નથી વપગતો ત્હા જૂના માતમીના ૬ પ્રત્યયનો મૃદુ ય યષ છેન્ટે
 મ ર્હો છે મરકૃતમાજ “વને પ્રવજ કાનુત્થ” વિભક્તિફેરના
 ઉદાહરણમા બતાવ્યા પ્રમાણે વને સાતમીમા વપગયો છે પ્રાકૃત અપ-
 બ્રશમા પણ વિભક્તિફેરમા બતાવ્યા પ્રમાણે માતમી વપગઈ છે.
 જોટલે ગત્યર્થ ક્રિયાપદને યોગે સાતમી વાપગવાનો રિવાજ મરકૃત
 સમય જોટલો જૂનો છે.

ઉદા

- ૧ “વહી પાછઓ દેવલોલકિ ગિઓ.” (મદર્લ ૬૩-૮)
- ૨ “પછતે ઋષિ કન્યાનધ અતપુરિ ગિહિ” („ ૧૦૦-૨૭)
- ૩ “આકમધ દેવલોલકિ પુહુતહિ” („ ૭૧-૨)
- ૪ “તેહનહિ પિતા નગારિ ચાલિહિ” („ ૫૦-૨૨)
- ૫ “ગહિ વસતપુરિ આવિહિ” („ ૪૫-૨૪)
- ૬ “ભાર્યા ગુલાવતી પીહુરજ મોડવધ” („ ૪૩-૪)
- ૭ “નરશ્વરુ જિનદાસસહિતુ ઉદ્યાનવનિ પહુતહિ” („ ૪૬-૨)
- ૮ “પુણ્યગ પાદ્મિ તે ગયા” (પ્ર ગિ ૧૧૦)
- ૯ “લિહાયા આવ્યા અમદાવાદિ” (વિ. પ્ર ૩૭૭)

આ ઉપરથી અનાદિ દ્વેનો મૃદુ ય થઈ છેવટે જ રહ્યો, એટલે “તે પાટણુ ગયા છે”, એવા પ્રત્યયરહિત પ્રયોગ દાલ થાય છે.

વિશેષણને વિભક્તિપ્રત્યય

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વિશેષણને ખાસ પ્રત્યય લાગતા નથી. પ્રત્યક્ષ રીતે ફક્ત તૃતીયા અને સપ્તમીનો એ પ્રત્યય લાગે છે. આ એ પ્રત્યય વિશેષ્યના રૂપમાં મળી એકરૂપ થયેલો હોય તો જ તેના વિશેષણને એ પ્રત્યય લાગે. જૂની ગુજરાતીદ્વારા જ આ પ્રયોગ આવેલો છે. ઉદાહરણ ‘પૃથ્વીઅંદ્રચરિત’માંથી લીધાં છે.

ઉદા.

૧. “પૌત્રણિને પાને યાયુ.” (તૃતીયા)
૨. “ધણિ પરિ ભક્તિ કીધી.” (,)
૩. “અરધ વાઇ ભહરિ બિચ્છલમ્.” (,)
૪. “ઇસમ નામિઇ કન્યા વર્તધ.” (,)
૫. “નામિ તુમ્હારમ્ સદ્ધ તરમ્.” (,)
૬. “વિમલ ગયુઃધરિ આપણિ.” (વિ. પ્ર) (સપ્તમી)
૭. “જીણુઈ દેસિ આમ અત્યંત અભિરામ.” (સપ્તમી)
૮. “તીણિ દેસિ પહુદાણુપુર પાટણુ વત્તાઈ.” (,)
૯. ‘તે ઝપિ કન્યાનમ્ અંતઃપુરિ ગિહિ.” (,) (સંદર્ભ.

૧૦૦-૨૭)

સતિ સપ્તમી (ભાવલક્ષણા સપ્તમી)

સંસ્કૃતની માફક જૂની-ગુજરાતીમાં પણ આ રચના ઘણી વખત નોવામાં આવે છે.

ઉદા

૧ 'જહિ દીઠઁ આણં હોમ' (પૃથ્વીચંદ્ર)

૨ "મંદં ઉદ્ધન્તં મમં સિ સુવંદં મિદ્ધં મગ્ગ " (પ્ર ચિ ૧૧૭)

૩ "મંદં જીવન્તં યેદંદં મધંસિ અણુરં, બાપ ।" (, ૧૧૬)

૪ 'મેધિ વરિસતં મો નાયઈ' (મદર્ભ ૧૭૭-૧૫)

૫ 'તિહિ પરણીયં પગ મોકલા, સુર સેવં મન સુદ્ધિ " (પ્ર ચિ ૧૩૦)

૬. "પુરંધ ધણીયં પરણીયં સ્ત્રી નવિ કવ્વી બેડિ" (નમ્મો)

૭ 'ગુરિ અર્થુ કહુતં પ્રમાદીઉ જિધં" (મદર્ભ. ૧૭૭-૧૮)

૮ 'એક વાર નય' મેધિ ચૂઠં નદી પૂગિ આની" (મદર્ભ ૧૬૫-૧)

૯ "ઠહિ આવિયં અમ્હામં ધંદિ લક્ષ્મી તણા પુજ હયા" (, ૧૩-૨૦)

૧૦. "ગુણવંત આવિં લક્ષિ ન સાચની" (, ૧૫-૨૬)
આંકારાંત નામ અંતે કૃદંત

(૧) વર્તમાન કૃદંતનું આંરૂપ—આ આ જટ્ટી વિભક્તિના અપ બ્રશ પ્રત્યય હ ઉપ. થી આવ્યું છે, તે અપબ્રશના ઋણુમા બતાવ્યું છે સરકૃતમા પણ જટ્ટી વિભક્તિનું રૂપ આવે પ્રસંગે વપરાયેલું નીચેના પ્રયોગમા જણાશે

૧. "માતૃમિશ્ચિન્ત્યમાનાનાં તે દિ નો દિવસા ગતા ॥" (ઉત્તર-રામ ચરિત)

૨ “નન્દા પશવ इव हता पश्यतो राक्षसस्य ॥” (મુદ્રા ગક્ષમ)

આ નો ગુજરાતી અનુવાદ કરતા આકાગત રૂપ વપગશે

૧ ‘માતાઓથી ચિતાતાં અન્ધાગ તે દિગ્ભો ગયા’

૨ ‘ગક્ષસના દેખતાં નન્દો પશુ પેરે મગયા’

૩ ‘બેલીને પધારી કર્ગાં જ્ઞાણ વાયુ’

આ જાતના જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગ ઠીકીના હ અત્યય ઉપગ્રથી
હનો ભોપ બધ આવેલા છે

ઉદા.

૧ રાજ્યસૌભાગ્ય ભોગવતાં અવમગિ રત્નમજરી મહોધર
ધમિધ નામિધ પુત્ર જન્મિધ” (મદર્ભ ૧૫૬-૧૫)

૨ “મર્ચશ પૂજતા પૂજ્ય મન તણી રહી” (પૃથ્વીચદ્ર)

૩ ‘બોલ બોલતાં પડિઉ વગસુ” (ભીતાહરણ)

૪ હસિઉ ટરતા આપિઉ આસે માસ” (પૃથ્વીચદ્ર)

૫ ભવસાગર છુડતડા તગવા તણુ ઉપાય” (હરિયો ગદ્ય)

૬ ‘ધણિ પગિ નરેશ્વરૂધ સીતવતાં ડિપનઉ શુકવધ્યાન”
(મદર્ભ ૧૫૬-૨૫)

૭ ‘રાયગદ્ય કુમરી તણુઉ અરૂપ વિમાસતાં બપની આકાશ
વાણી” (, ૧૩૬-૧૮)

૮ “ગતિ નહિ ઐઠાં મભામાહિ ગીતશુ નહી ચિત” (ગુ
ભા. સા પુ ૨, પૃ ૧૦૬)

૯ “દેખતાં લીધી હરી, યમ ગરુડ અમૃત દિવરાજ”
(હરિયો ૧૭૭)

૧૦ “અદિન લેઈ પાણુ વલુ, દેખતાં મવિ જુપાય” (હરિયો ૧૭૮)

આવા પ્રયોગમા સંસ્કૃતમા તદ્ ના રૂપ વાપરવા આવશ્યક હતા એવ ચિન્તયત તસ્ય રજની પ્રમાતા ॥ આ જાતના ઉપગના પ્રયોગ છે મંસ્કૃતમા તદ્ નુ પછીનુ એકવચન તસ્ય વપગયુ છે, કૃદ ત પછુ એકવચનમા છે અપજ્ઞ શબ્દમા કૃદતનુ વિશેષ્ય એકવચનમા ને કૃદંત બહુવચનમા વપગવા લાગ્યુ પરિણામે ‘લેઈને પયારી કરતાં બહાણુ વાયુ’ જેવા પ્રયોગમા કૃદંત બહુવચનના અપ પ્રત્યય ॥ ઉપગથી આ રૂપે આવ્યુ, ને વિશેષ્ય એકવચનમા ગ્યુ બીજુ વધુ વખતે વિશેષ્ય અધ્યાહૃત રહેતુ ઉદાહરણુ નં ૩ પ, ૮, ૯મા વિશેષ્ય વપગયુ નથી, અને ઉદા ૧મામા ‘ગતમજગી’ શબ્દને છટ્ટી કે ત્રીજામા લેઈ શકાય નીચેના અપ ઉદાહરણુમા તદ્ ના રૂપ નથી વપરાયા

૧ “નિસુણંતકહંતહ જાનિયમય” કન્નતગ્દો વિ દુઘ્વિસહ ॥” (ભવિ. ૫-૧૧)

૨ “લબ્ધહ સહાય સમ્માણુ કોસુ પળાઈનિ પરિણંતહ કવણુ દોસુ” (, ૧૨-૧૪)

૩. “હુસ કંડતહં વાણુ ગડ તદ્ નુ હરિય જ સમ્મુ” (લેઈન્દુ દોહાપાકુડ)

૪. “રહ અળાચ્છતહં હુત વિદાણુ પરિગલિય મયનિ સમ્મલુ માણુ.” (ભવિ ૧૨-૧૪)

નીચેના ઉદાહરણુમા વિશેષ્ય-વિશેષ્યના વચનમા રૂં છે

૧. “રહ સવરહો જાહુ નિયદેસહો, હોડ છેડ સવરહંમિ કિલે-સહો.” (, ૬-૨૧-૬)

૨. “અમ્હદ્દા એતુ વસતહો તેહર કો વિ ન મિતુ પહાણુ ગણે
હર” (, ૩-૧૧-૭)

જૂની ગુજરાતીમાં તેવીજ રીતે પ્રયોગ થયા છે
ઉદા.

૧. “મઝ જોઅંતાં મમ્મક સહી, હરિ સમોવડિ ઢા મમગ્ધ
નહિ” (હરિષો ૧૪૭)

૨. “આ તાહગી માતા, તહિ દેખતાં માગિસુ” (મહર્ષ. ૧૧૨-૭૦)

(૨) સતિસમમીનું આં ૩૫—આ આ માતમીના અપ પ્રત્યય
હિ ઉપરથી જ-અ થઈ આવ્યું છે અહીં આ રૂપે થયું સામાન્ય
૩૫ પદ્યમાં માડ્યું છે, એમ લાગે છે

“ગન્ધર્વુ દિનેષુ નારાયણ ક્ષીણોઽમૃત્” દિવસ જતાં નાગાયણ
ક્ષીણ થયે

“વોલતર્હિ દિયર્હિ યોવર્હિ સો આણિમ્વડ પાસુ તર.”
(ભવિ ૨-૧૩-૧૦) થોડા દિવસ વીતતાં (મ્હારે) ત્હને ત્હારી પાસે
લાવવો આવી જતના પ્રયોગમાં વીતતાં, વગેરે કૃદતનું જે વિશેષ્ય
છે ત્હના સિવાય બીજો કર્તા મુખ્ય વાક્યમાં વપરાવો જોઈએ તે
સતિ સમમીના પ્રયોગનું લક્ષણ છે હિં ને બદલેહ નીચેના પ્રયોગમાં છે

૧ “ગવરુપ્પરુ કુસલ કરવિ તેર્હિ કરુ કરહં સમણિડ પત્થિનેર્હિ”
(ભવિ ૧૩-૨-૮)

ગુજરાતી ઉદાહરણ—(વિશેષ્યના પ્રત્યયનો લોપ છે)

ઉદા.

૧ “જાણે સુભિક્ષભૂપતિ આવતાં જ્ય દક્કા વાજઈ.”
(૫૨નીચ ૧૩૪-૫)

૨ “રામ રોચ્ચન્તાં ગયૂં વન; રોયાં પર્વતનુગ” (સીતા-હરણ ૨૬)

૩. “વ્યાધ ગયાં દિસિ ભેષ આગિ.” (કાદ ૨૩)

૪ “વૃદ્ધ થયાં દિજ કેરુ પાત” (, ૨૭)

(૩) પ્રથમભૂતકૃદંતનું આં રૂપ—આ રૂપ પણ છઠીના હ ના માખને લીધે આગ્યુ છે માસજાત. = માસો જાનસ્ય વસ્ય = જન્મેને જનમ્યાં મામ થયો છે તે. “તાસુ સવ્યાયહો વદ્ધ ગાસુ દક્કુ પરિ માયહો” (ભવિ ૬-૮-૮)

આ વાક્યમા અર્થ બહુવચનનો હોવા છતાં ત્રણે શબ્દોમા સુ-હો પ્રત્યય એકવચનના છે. (તહેમને મૌને ઘેર આગ્યાં એક મામ (વદ્ધ) થયો છે) અહીં હ પ્રત્યય નથી, છતાં બહુવચનના હ પ્રત્યયવાળા રૂપને લીધે એકવચનમા પણ તેવો પ્રયોગ થાય છે. આદમા પૂરતુ માખ્ય છે

(૪) અવ્યય જે'ણુ' આં રૂપ—કેળ ઉપરનાં રૂપના માખને લીધે આ રૂપ આવ્યા જણાય છે આ'મા આ રૂપવાળા કૃદંતનું વિરોધ્ય મુખ્ય વાક્યનુ કર્તા હોય છે. તે સૂતાં ચતા વાચે છે. તે ઊભાં જિભા વાન કહે છે આ'ના જે'વા પ્રયોગ જૂની શુન્દરાતીમા થતા

૧. “મહાતમા બધલાં પુત્તક વાય” (પૃષ્ઠીયદ્ર. ૧૩૪-૧૦)

(૫) નામનું છઠીના બહુવચનનું આં રૂપ—આ રૂપ બ વ. ના અપ હ પ્રત્યય ઉપ-થી આગ્યુ છે આ રૂપ તૈવાર થયા પડી પણ હ (અનુવાગ પાછળ જતાં અવશિષ્ટ રહેલો) આગુ રહેલો ભેવામા આવે છે આ રૂપ અમ તરીકે પણ વપરાય છે

ઉદા.

૧. “પ્રદિ વિદ્યસી રવિ ઊગિઉ નીંદ્ર ગર્ભ નયણાંદ.” (વિદ્યા વિ. ૫૦)

૨. “હુંસાને સરોવર ધણાં પૂર ધણાં ભમરાંદ.” (ભીમ ચોપાઇ)

૩. “સહિયાં મિસિ બાહરિ વસત્ર તે સુસીલ કિમ હુન્ત ? ” (નમ્હતો)

૪. “અણુચીંતઈ ધરિ આગિ લાગઈ, પશૂઆં ખૂટઉ કાલ.” (વિ. પ્ર.)

(૬) નાન્યતર બહુવચનનું આં રૂપ—સંસ્કૃતમાં અક્ષરાંત નાન્યતર જાતિનાં નામ માટે પ્રથમા ને દ્વિતીયા બહુવચનનો આનિ પ્રત્યય હતો. પ્રાકૃતમાં આણિ ને અપભ્રંશમાં આંદ કે અંદ વપરાતા. (સિ. હે. સુત્ર ૮-૪-૩૫૩) આંદ ઉપરથી ગુજરાતીમાં બહુવચનનું રૂપ આણ્યું ને અંદ ઉપરથી મરાઠી બહુવચનનું રૂપ આણ્યું.

૧. “દિવ્યંદ ઘરિસસયાંદ.” (૮-૪-૪૧૮)

૨. “આયંદ લોમહો લોમણંદ.” (૮-૪-૩૬૫)

૩. ‘અવમરનિવહિઆંદ.” (૮-૪-૩૫૮)

૪. “કમલંદ મેલ્લવિ અલિ-ઉલંદ કરિગણ્દાંદ મહન્તિ. (૮-૪-૩૫૩)

અંદ ક્યાં વપરાય ને આંદ ક્યાં વપરાય, એ જાતનો વિવેક હું ધારું છું કે યથો નથી. પણ જ્યાં ક જાગતો ત્યાં આંદ ને ક વિનાના નામમાં અંદ પ્રત્યય દશે.

ઉદા.

- ૧ “ખેડાં ખાંડાં પડ્યાં જૂજૂયાં ભાવા મી ગિણી ડટારી”
(કા પ્ર)
- ૨ ‘પુણ્ય ધરી ધ્રોનાં માર, પુણ્ય પદિરી ધ્રોતીદાર”
(કા પ્ર)
- ૩ “લોચન ગિજ ઠં દેખૂ, તુઝ દૂટાં વીમ.” (સીતાહરણ)
- ૪ “પાહુ માડી, કાપડાં નઈ નવગડગ ધાટ” (પ્ર ચિ)
- ૫ ‘પૂગી રૂલી મન ચિ હુઆં એ, જણ દીગ્ધ બીડાં
જૂજૂઆં એ” (પ્ર ચિ)

(૭) કાળનાયક અવ્યયનાં આં રૂપ—હમણા, ખેલા, બેલા, વગેરે કાળનાયક કિ વિ મા અનુસ્વાર ભળ્યો છે તે ધણુ ટરીને નાન્યનગ્ગતિના મધુવચનના રૂપને લીધે હોવો જોઈએ ‘હમણાં’મા અનુનામિક જ ને લીધે અનુગ્વાર ભળ્યો છે, બાકીના બે શબ્દો મૂળ વિશેષણ હતા પ્રથમ-પઠમિ-વહિજ-પદિયુ (જ વ પદિયા) ‘બહેલાં’નું અપભ્રંશ રૂપ વહિલ્લજ થાય છે તે પ્રથમ ઉપરથી દ્વિભાવ પામી બીજા પ નો વ ધર્મ આવેયુ લાગે છે ‘બેલબેલુ’. પ્રથમ પ નો લોપ થતા બનતુ જન્નિજ્ઞ’ રૂપ જૂની ગુજરાતીમા વપરાયુ છે “એટલા વાના હુલવવિહુલ્લ એટલુદ આપિઆ” (મહર્ષ. ૮૪-૨) તેમજ ‘ઉદએમમાવકહાણુગરૂપય’ મા “હવવિહવ” રૂપ વપરાયુ છે. આ પ્રમાણુ વિશેષણના જ વ ના રૂપ કારે કરી અન્ય તરીકે વપરાવા વાગેલા છે

(૮) તૃતીયાંત આં રૂપ—આ રૂપ તૃતીયા જ વ ના અપ દિ પ્રત્યયનો દ કે દ ધર્મ બન્યુ છે, તે ત્રીજી વિભક્તિ નીચે બતાવ્યુ છે

(૯) સાતમીનું આં રૂપ—આ રૂપ માતમીના અપ. પ્રત્યય હિ ઉપગથી આક્રાન્ત નામના આદિ ઉપગથી આદ-આ યષ આવેયુ છે સ. મમાયા અપ સમાદિ જૂ મુ સમાદ-મલા રૂપે આગ્યું છે. કાનિ-વાદ-કાદ-કાં, નયનાનિ-નયણાદ-‘નયણાં’, માદિ-માં રૂપ જેવી રીતે બન્યા છે તેવી રીતે આ રૂપ સાતમીના દિ પ્રત્યય ઉપગથી આવ્યા છે

મુ નુવ સાહેમ આ રૂપને મં. અત્મ-ન્તિરમ્ માં લાગતા મ્ ઉપગના સામ્યને લીધે થયેલા માને છે. મુ નગ્મિહગવભાષ્યેન્દ્રને પાત્રમીના રૂપ ગણે છે પરંતુ મ્દને આ રૂપ માતમીના લાગે છે. જ્યાં નામ દક્રાન્ત છે ત્યાં હિનો દ યષ દ બિડી જતા માન અનુચ્ચાગ અવશિષ્ટ રહે છે

ઉદા.

૧. “રૂપે શ્રવતઉ જે પરાવજાઈં છતીઈં શ્રવષ.” (ક્રિયાગ્ન સમુચ્ચય)
૨. “એક આનાની છાયાઈં વીમમષ ડષ” (સદર્ભ. ૧૬૭-૨૫)
૩. “રાત્રિઈં મમાણની ભૂમિકાઈં ગિઓ” („ ૧૬૪-૭)
૪. “તિહા દૂટડી પર્વતની શુદ્ધાઈ.. ચઉમાસુ ગહિઉ ડષ.” (સદર્ભ ૧૬૭-૧૬)
૫. “ગાસજિ ચડાની તીણઈં ભૂમિકાં લેધ ગયા.” („ ૧૬૭-૨)
૬. “તીણિ વેલાં ન બડધ કોગણુ” (પૃથ્વીચદ્ર)
૭. “ગાગ પૃથ્વીચદ્ર અનષ સોમદેવ રાજસભાં એકકા બધકા.” (પૃથ્વીચદ્ર)
૮. “જેવા આશ્રય મદી નઈં માનક ગક્ષમ લંકાં આવિઉ.” (સીતાહરણ)

૯. “વસુધાં હસિ ધણા વિખવાદ, સાગર મેલ્લેશિ મયાદ.”
(વિ. પ્ર.)
૧૦. “તે લવસાગર હેલાં તરછ” (હરિયો. ૧૫૧) (માતમી
કે ત્રીજી)
૧૧. “ખીજી ભૂમિ દોહિલા ઘાટ, પાતમાહ માગધ આ વાટ.”
(કા. પ્ર.)
૧૨. “પુણ્યપ્રસંસા પુહવિ કરી, પદનાલ પંડિત વિસ્તરી”
(કા. પ્ર.)
૧૩. “અક્ષર્તિ ચે પૌરવા, તાસ પુત્ર પુહવિર્ધ પ્રમિક્ષા.” (વિ. પ્ર.
૪૮)
૧૪. “પુત્ર ઉપર આવ્યુ જહુ હેત, કુલ્યો જિમ વરખાં રતુ જેન”
(સામળ)
૧૫. “વેલાં ભોજન વેલાં ભોગ, વેલાં લાભ મવિ મયોગ.”
(વિ. પ્ર. ૩૭૩)

આ જાતના પ્રયોગ બૂની મરાઠીમાં (જાનેશ્વરીમાં) છે. અને ત્દને
ડા. ભાષ્યકર સાતમીના હિ ઉપરથી બ્યુત્પન્ન કરે છે. (ભાષ્યો પૃ.
૨૦૪) મસ્તક-મત્પ-માયા+હિ=માખાદ-માયા-આ ક્રમે આ ક્રોનો
વિકાસ હોવો નોંધયે.

૧. “તયારે આમ્હી માયાં મુકુટ કર” (જાને ૧૨-૨૨૧)
૨. “વરી દિવ્યાંજન હોય ડોળાં.” (જાને. ૬-૪૫૮)
૩. “પરી અમૂનકુહાં પદિજે.” (જાને. ૬-૩૦૩)

ઉપગ્ના ગુજગતી ઉદા ૫-૬મા 'તીણું' ને 'તીણી' વિશે
પણ માતમીના છે (સ તસ્યા) માટે 'વેલાં' અને 'ભૂમિકાં'
વિશેષ્ય પણ માતમી ઉપગ્ની આનસા બેધમે

વેલાયા-પ્રા વલાદ-અપ વલાદિ-જૂ ગુ વેલાદ ને વેલા

ભૂમિકાયા-પ્રા ભૂમિકાદ-અપ ભૂમિકાદિ-જૂ ગુ ભૂમિકાદ ને
ભૂમિકા

અઘાદિ ધાતુને યોગે અતુર્થી

મરુદ્ધતમા રુચ ધાતુને યોગે યોથી વિભક્તિ વપગતી રૂદ્ધ ફલ મળ્ય
રોચન. પ્રાકૃતમા અતુર્થીને મદ્યે ઇટ્ટી વપગતી, તેથી અપભ્રંશમા
પણ ઇટ્ટી વપગતી

૧ "એડ દેવપટ્ટણહો ન માવદ" (ભરિ ૧૧-૩)

૨ "જ તુમ્હહ માવદ" (, ૧૧-૩)

૩ "સરલસહાવહ જદ વિ ન રજદ" (, ૧૧-૪)

૪ "પરિયાણેવિ વગ્ગુ કમિ ગ્વદિ જ જ મળહ રજા" (, ૧૨-૫)

આ ઉપગ્ની ગુજગતીમા પણ રચવુ, ગોઠવુ, ફાવવુ, ભાવવુ,
ગમવુ વગેરેને યોગે યોથી વિભક્તિ વપગાય છે 'ફાવવુ' સ માવ
ઉપગ્ની આવેલુ ઉપગ્ના પ્રયોગ બોતા લાગે છે

તા ૬.

આકાગંત ૩૫-(સાતમીનુ)

લાગી ૩૫ જગ ઉપગ્ની આગ્યુ તે અન્યત્ર બતાવ્યુ છે તદ્દને

ચોગે પૂર્વ નામ પછુ માતમીમા મુકાય

- ૧ “એક વાગ તેહની જ્યાં લગત ચોરે ખીજી સી આણી”
(મદર્મ ૧૯-૨૧)

ઉપરનુ ‘દયાં’ સાતમીનુ ૩૫ છે દયાદ-દવા

આકારાત નારીજાતિના નામ જેવા કે દ્વારકા મથુરા વગેરેમા આવેલો અનુસ્વાર પછુ માતમીના ૩૫ ઉપરથી સામાન્ય બની મૂળ શબ્દમા પછુ તે આણુ રહ્યો

- ૧ “દ્વારકાં નગરીધ જનરેના મેદાનુ બેટરો માગચદ્ર કુમાર” (મદર્મ ૮૧)

- ૨ ‘પોપનશાલાં જમ ચઉવિદા અણુમણુ નિધ’ (મદર્મ ૧૧૭-૩)

- ૩ “વેગિ કરી પુકુલુ લગાં” (હગિયો ૧૦૧)

ધોગકા, ધધુકા, વડોદરા, વગેરે શબ્દોમા આ ઝમ ન આ રોડ ત્હેનુ ઢાગણુ-આ સ્થળો આ ગત ન્હોતા મૂળે તે ઉકાગત હતા. ધોગકા ધધુકા, વડોદરા, વગેરે પાછળથી હિંદી ને ફારસીની અમ થી તે આકારાત બન્યા છે માટેજ ધોગકે ધધુકે, વડોદરે એમ માન મીના ૩૫ થાય છે

પ્રકરણ ૧૪ મું

ધાતુઓ

ગુજરાતી ભાષામાં ક્રિયાપદના ધાતુઓ અનેક રીતે આવ્યા છે. તેમના સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી તેમના અર્થનો ચોક્કસ ખ્યાલ આવે છે. સંસ્કૃતમાં નામ કે વિશેષણ ઉપરથી ક્રિયાપદો જનતાં હતાં. વૃદ્ધ ઉપરથી વૃદ્ધાયતે, તરુણ ઉપરથી તરુણાયતે, પર્વત ઉપરથી પર્વતી-કરોતિ, તેમજ લઘુ ઉપરથી લઘૂમર્વતિ. આવી જાતનાં ક્રિયાપદો ગુજરાતી ભાષામાં પણ આવ્યાં છે. કર્મણિ જૂતકૃદંત ઉપરથી પણ ક્રિયાપદોના ધાતુઓ આવ્યા છે. સંસ્કૃત કર્મણિ રૂપ ઉપરથી પણ અકર્મક ક્રિયાપદો ગુજરાતીમાં આવ્યાં છે, તેમજ એ શબ્દો બેગા થઇને સંકીર્ણ ક્રિયાપદો પણ ગુજરાતીમાં બ્યુત્પન્ન થયાં છે, વગેરે દ્વીકૃત નીચેનાં ઉદાહરણો ઉપરથી જણાયો.

(૧) સંસ્કૃતનાં કર્ત્તરિ રૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત, વગેરેના નિયમો મુજબ આવેલા ધાતુ—

૧. કરોતિ-કરદ-કરે-કર.
૨. લિખતિ-લિખદ-લખે-લખ.
૩. મળતિ-મળદ-ભળે-ભળ.
૪. હરતિ-હરદ-હરે-હર.

(૨) સંસ્કૃતનાં કર્મણિ રૂપ ઉપરથી પ્રાકૃત, વગેરેના નિયમો મુજબ આવેલા ધાતુ—

૧. દહતે-દહદ-દાઝે-દાઝ.
૨. (પૂર્) પૂર્યતે-પૂજદ-પૂજ-પૂગે-પૂગ.
૩. વાગતે-વગદ-વાળઈ-વાળ-વાગ.
૪. મજ્યતે-મજદ-માળઈ-માગ.

૫. સૂચ્યને-સુજ્ઞાઈ-સૂઝે-સૂઝ.
૬. શૂચ્યને-સુદ્ગ્ઞાઈ-શૂઝાઈ-શૂઝ.
૭. દરવ્યને-દિસ્મદ દીસે-દીસ.
૮. લખ્યને-લખ્મદ-લાલખ-લાલ.
૯. પચ્યતે-પચ્છદ-પચે-પાયે-પચ.
૧૦. દુષ્યતે-દુજ્ઞાઈ-દૂઝે-દૂઝ.
૧૧. ગમ્યતે-ગમ્મદ-ગમે-ગમ.
૧૨. વચ્યતે-વજ્ઞાઈ-વાઝે-વાઝ.
૧૩. જન્યને-જમ્મદ-જામે-જામ.
૧૪. જમ્યતે-જવ્વદ-જવે-જવ.
૧૫. કુષ્યતે-કિસ્સદ-ખસે-ખસ.
૧૬. ધૂચ્યને-ધુજ્ઞાઈ-ધૂઝે-ધૂઝ.
૧૭. ઘૂચ્યને-ઘસ્મદ-ઘાસે-ઘાસ.
૧૮. નિઠ્યતે-નિવ્યદ-નિલાઈ-નલા.

ઉપર પ્રમાણે ધણા ધાતુઓ કર્મણિ ૩૫ ઉપરથી ગુજરાતીમાં આવ્યા છે, અને પરિણામે ધણા અકર્મક તે રીતે બન્યા છે.

ઉદા.

૧. "હિમ પડતમ નિમ દાઝઈ આક." (પૃથ્વીચંદ્ર)
૨. "નિતિઉ પુજ્ઞાઈ વશુરુ નિતિઉ વાઝ વગારિ." (કુમાર. પ્ર. ૧૧૧)
- "ધણ પરિ કાઈલિ ફૂજઈ; પૂજઈ જીવતિ મજોર."

* 'પંદરમા સૈકાનાં ગુર્જર કાવ્યો'માં 'પૂજઈ' શબ્દ ઉપાયો છે. પણ શુદ્ધિપત્રમાં 'પૂજઈ' છે. મુ. નરસિંહરાવલાઈ મુ. લા. સા. પુ. ૨. પૃ. ૨૭ ઉપર પુજ (Heap) ઉપરથી નામ ધાતુ ગણે છે. કદાચ પોથીમાં 'પૂજઈ' હોય તો તે 'ફૂજઈ'ને લીધે આવ્યો હોય.

(૫ વિ ૧૭)

“વિમલમનિ પૂજી મન ગ્લી” (વિ પ્ર ૨૭૩)

૩ ‘ઔ ઔ વજજલ મર્જા સખ (પ્ર ચિ ૧૩૨)

૧૧ ‘ઝાવઝ બેગી વાજિયા રે, ગાજિયા ગદિગ નીમાણ”
(ઉપાદગ્ધ ૮૯)

સુહિસજાહ વિઓદ મરજક” (ભવિ. ૧૧-૧૨-૪)

“દૂર્મ્મ કગાડિ ભાજર્” (પૃથ્વીચદ્ર ૧૦૬)

“ચોગિ તિદા માગ્યો મગ્રામ, ભાંજિઉં ઘટક ગાયનુ તામ,
ભાગ્યું કટક ગળિયુ બૂપાય, ઉગ્યો ભડ દાદિ કગનાય”
(૫ પ ૮૬)

૭ ‘કુમગપુરાગમણુમ્મુઓ દીસસિ” વસુ ૭૨)

“તે નનિ લભલ પાગ” (મીતાદગ્ધ ૬૩)

“હનમન્ત કદિ, લાભવા ક૩ અપાગ” (, ૬૮)

૧) “પચુ ચરુ માસિ કમાગ” (ઉપાદગ્ધ ૯૩) (વચ્ચતામ્-
પન્ચર-પચુ)

‘અહો વીલાસુ ન ગમ્મદં” (ભવિ ૬-૨-૮)

“માહરર્ધ મનિ એહ જિ મતિ ગમગ્ર, આદરીઉ નવિ
તજિધ કિમર્ધ” (વિદ્યાવિ ૧૦૦)

૧૦ ‘દીરધ રામ ન યજર્” (પ્ર ચિ ૧૦૦)

૧૩ ‘હેમાચાર્ય સુન ૮-૪-૧૩૬મા “જનો જા-જમ્મો” જન્
ધાતુના જાગદ ને જમ્મદ એવા જે રૂપ આપે છે આ
છેલુ રૂપ, કર્મણિ દોષ તેમ લાગે છે, કાગ્ધ સુન ૮-૪-

૨૪૪મા દ્વન ધાતુના કર્મણિ રૂપ માટે હમ્મદ ને સન્ ધાતુના કર્મણિ રૂપ માટે સમ્મદ આપે છે, અતે 'હમ્મદ । દન્તીયર્થ ' ॥ હમ્મદ રૂપ કર્મણિ હોવા છતાં દન્તિ-કર્ત્ત્વિ અર્થમા વપરાય છે, તે'ણે ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે તેમજ વરરુચિ પ્રા પ્ર ૮-૪૫ "દન્તેહમ્મ" સૂત્રમા તેજ નાત જણાવે છે દન્તેતેનુ પ્રા હમ્મદ થાય તે'ધીજ રીતે જન્તેતેનુ જમ્મદ થાય આ માત્ર ઉપગ્રથી "જમ-જમણુ" ને કર્મણિ રૂપ ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન થયેલું માન્યુ છે જો તે સામ્ય ખોટું હોય તો ત્હને આ ગાદીમાથી ઝમી કાઢુ રહ્યું

૧૪ 'સૂત્ર ૮-૪-૨૪૨ પ્રમાણે ચિ, વગેરે ધાતુઓનું કર્મણિ રૂપ વિદ્યદે ચિવ્વદ, સુવ્વદ પુવ્વદ, વગેરે થાય છે પણ આ બધા ધાતુઓ સ્વગત છે, જન ધાતુ સ્વગત નથી ચિનું ચીવતે થાન પછી પ્રા ચિવ્વદ રૂપ થાય આ'ના સામ્યને લીધે જન્તેતેનુ પણ ખીણુ રૂપ જવ્વદ થયું હોયું જોધયે તે ઉપગ્રથી 'જનણુ' કિંનાપદ આ યુ આમે કેરી જવી છે

૧૬ ધૂ ધાતુ માટે હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૪-૨૪૨મા ધુવ્વદ ને ધુણિવ્વદ રૂપ આપે છે પણ ધૂવને રૂપ ઉપરથી ધુજ્વદ રૂપ મામાન્ય રીતે બની શકે છે કાગણુ તે સરૂતતુ ખરૂ પ્રતિ-ખિળ છે વ્યાકરણકાગ મામાન્ય રૂપની ખ્હારના રૂપને ખામ નોધે, એટલે હેમાચાર્યે આપેના રૂપજ વપરાતા ને ખીજા નથી વપરાયા, એમ કહી ન સકાય, તેમજ વહુલમ સૂત્ર પ્રમાણે ખીજા રૂપને પણ અવકાશ છે

૧૮ 'નિલણુ' કે નલણુ' કિંનાપ નિન્નવ્હ ધાતુ ઉપગ્રથી બન્યું છે મ ધાતુ સકર્મક છે, 'નલણુ' અકર્મક છે વહુ ઉપગ્રથી કર્મણિ રૂપ રહ્યતિ થાય, ને નિન્ન માથે નિદ

હયિ થય પણ આ ધાતુના પ્રાકૃત રૂપ નિવ્વહહમા મંપ્રગા-
ગ્ય નથી, તેમ યનુ પણ નામનિશાન નથી છતા કર્મણિ
અર્થમાં તે ધાતુ યજ્ઞા જૂના વખતથી વપગતો આવ્યો
છે. ઝનાય પ્રાકૃત રૂપ ઈર્તિ રૂપ ઉપગ્યા વ્યુત્પન્ન થયું
હાય, ને જમ હમ્મર કર્મવાચ્ય હોવા છતા દન્તિ અર્થમાં
વપગતુ તેમ આ રૂપ કર્તૃવાચ્ય હોવા છતા કર્મણિ અર્થમાં
વપરાયુ હાય એ નગમિહરાવભાર્થ આ ધાતુને નામધાતુ
માને છે (શુ ભા. આ પુ. ૧, પૃ ૨૬૭-૬૯)

૧ પ્રાકૃત—

૧. “સો ગાઠે દુઠ્ઠિકર્યે અનિવ્વહતો ધિનિતણ એવ.” (કુમાર.
પ્ર. ૩૩)
૨. “મગવ ! ઇતિખલાલ લેહ નિવ્વહહ કહ વિનાહાર ? ” („
„ ૩૧૦)
- ૩ ‘નિવ્વિગ્ધ નિવ્વહહ તવોક્કમ્મ ? ’ („ „ ૩૧૪)
- ૪ “કાલેણ મજો સિઠ્ઠો અનિવ્વહતા ય વધુલા તત્થ ।

સુલઃજલ્લિધણધન્નમિ સાલ્લિસીસે ગયા ગમે ” („ „ ૨૦૫)

૨ અપભ્રંશ—

૧. “ત ચોલ્લિમહ જુ નિવ્વહહ.” (સિ હે. ૮-૪-૩૬૦)
૨. “અહ સુહય ફાસુ નિવ્વહહ માણુ પત્તિયહ સુમ્મ જો નો
અયાણુ ” (ભવિ. ૧૨-૧૩-૧૨)
- ૩ “વયણુ વલેહ મમ્મુ પિય જતણ કિમ ણિવ્વહહ માણુ રુચ્છિણ ? ”
(ભવિ ૨-૭-૩)

પ્રાકૃત ઉદાહરણ બીજામાં નિવ્વહ્દ ૩૫ ને કર્તારિ લાગતુ હોય તો ત્યાં ક ને બદલે સિ પ્રત્યય લેઈએ. 'દેહ' તહેનો કતા છે શબ્દમાં જાતિદેર થયો છે અપભ્રંશ ઉદાહરણ પહેલામાં ચોઝિહ્ ૩૫ના બેટાનું નિવ્વહ્દ ૩૫ પણ કર્મણિ છે

(૩) ને ધાતુઓમાં ચિહ્નરણ પ્રત્યય પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે વળગી રહ્યો હોય તેવા ધાતુઓ:—

૧. ચિનોતિ-ચિણ્-ચણે-ચણ ૨. સુનાતિ-સુણ્-સણે-સણ
૩. શૃણોતિ-શૃણ્-શૃણે-શૃણ ૪. ધુનાતિ-ધુણ્-ધુણે-ધુણ
૫. જાનાતિ-જાણ્-જાણે-જાણ ૬. વૃત્યતિ-વૃત્ત્-વૃત્તે-વૃત્ત
૭. બુઘ્યતે (ગ. ડ) બુઘ્-બુઘે-બુઘ ૮. સબુઘ્યતે-સબુઘ્-સબુઘે-સબુઘ
૯. મુઘ્યતે-મુઘ્-મુઘે-મુઘ ૧૦. સિઘ્યતિ-સિઘ્-સિઘે-સિઘ

આ ધાતુઓમાં જમાં ન પ્રત્યક્ષ રીતે, ને ચ, જ, જમાં થોડા ગણુનો ય પરોક્ષ રીતે-તહેના કાર્યરૂપે ટકી રહ્યો છે.

(૪) નામધાતુઓ—નામ કે વિશેષણ ઉપરથી આવેલા ધાતુઓ

૧. ધવલ-ધોળે-ધોળ ૨. ચિત્ર-ચીતરે-ચીતર
૩. શલ્ય-શઙ્-શાળે-શાળ ૪. કટ-કટ્-કટે-કટે
૫. ધૂત-ધુત્-ધૂતે-ધૂત ૬. પીત-પીલ્-પીળે-પીળ
૭. પલ્લવ-પાલવર્ષ-પાલવ ૮. કર્ષ-કર્મ્-કર્મે-કર્મ
૯. પ્રોઢ-પરઢ-પઉઢ-પોઢ કે તાન્ત ધાતુ પ્રસુપ્ત-પ્રહુ-પઉઢ
૧૦. વક્ષ-વક્-વકાષ-વકાષ ૧૧. ધ્રુમ્-ધ્રુમાર્ષ-ધ્રુમાર્ષ

૮. 'હિલયુ' ક્રિયાપદ અત્યારે કાઠિયાવાડમાં વપરાય છે. પરંતુ તહેનો પ્રયોગ પ્રાકૃતકાળ જેટલો જૂનો છે.

૧. “સોનારતુલે વ્વ ણિવગ્ગા વિ સન્નેહિં ઉન્મન્તિ” (ગાથા ૨ શ ૨-૯૧)

* ઉપરના ગાથામંત્રણનીના ઉદાહરણમાં સ્વમ્મન્તિ ને કર્ણ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કર્યું છે. પણ સંસ્કૃત છાયામાં “સ્વર્ન્યં ચ્ચન્તે” આપેલું હોવાથી તે ૩૫ મ. વદ્ધાતુના કર્મણિ ૩૫ ચ્ચન્તે ઉપરથી છાયામાં વ્યુત્પન્ન કર્યું છે. પણ સ્વર્ણ ઉપરથી સ્વમ્મન્તિ બને તે શક્ય હોવાનું નથી જોવાનું જણાયે છે અને સ્વ ન થાય.

૧. “ઉજ્જસિ પિઆદ સમઅ. (ગાથા ૩-૭૫)

૨. “ફલદલ્લેણ છુજ્જમાણો” (વસુ ૨૫૩-૧૭) (ઉજ્જનો વુજ્જ થઈ)

હવે બીજા વાંચી જાણીએ ૩૫ મંથની આવે છે તે ત્રીજાના બહુવચનનું ૩૫ હોય તેમ લાગે છે, કારણકે પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં ત્રીજા માટે બહુવા વપરાયો. સ્વર્વઃ તિષ્ઠન્તિ (ઉન્મન્તિ) નો અર્થ બધે જોઈ શકાય. તે અર્થમાં તે સ્વર્વઃ સંસ્કૃત છાયા થઈ જોઈ શકાય. એટલે જાણીએ ૩૫ને માત્રાની ગણવું પડશે. પણ માત્રાની વાસ્તે સુ પ્રત્યય બહુવચનનો છે. માત્રાની હિવાળું ૩૫ હોવાથી નોંધવું નથી પણ અન્યત્ર પ્રયોગ ઉપરથી જણાય છે કે હિં પણ માત્રાનો પ્રત્યય છે.

૧. “જહ બલ્લિ અમ્હેહિં વહુમાણો.” (વસુ ૩૬૭-૧૬)

૨. “અણુમવાસુ તાવ અમ્હેહિં પીડ.” (.. ૩૬૬-૬)

૩. “સો તે અચિણેણ પાણ્હિં પહિહિતિ તિ” (વસુ. ૩૧૭-૨૫)

વળી નીચેના પ્રયોગ જોતાં હિં સાતમીનો પ્રત્યય હોવાની ખાતરી થાય છે.

૧. “હુમ સિ મે પાણેસુ પિયવરી.” (વસુ ૨૩૬-૧૫)

૨ “પિક્વેવિણુ ચલદ પઞોદ્ધનદ કર ઉચ્ચેવિ ધાત્વિઠ ધનદ”
(ભવિ ૭-૩-૧૦)

૩ ‘ઉન્નિય કર પુરગેઠ વિયમિઠ અદો હઠ પુણુ વિ કાદ પા
મિઠ” (ભવિ ૭-૪-૨)

૪ ‘વઠિ ધઠિહિ ઉઠિભય નયઠિ ગૂડી ખેહ જડી અમ ધ’
(પ્ર ચિ ૧૨૫)

૫ ‘તુઠ ઉપઠિ હો મહુમદણુ’ આ ઉઠિભાઉ કવવાય” (,
, ૧૧૯)

૯ ‘પોઠ’ ધાતુને મુ ધ્રુવ સાહેવ (કાદ પૂર્વભાગ પૃ ૨૪૬) નિપદ
ધાતુ ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે એ ‘શેત નિપદમાનસ્ય ચરાતિ ચરતો
મગ ” જેવો વિગ્વ પ્રયોગ આદ્યભ્રમ થતી ભાવામા થયો છે,
પછી થયેનો જણાતો નથી નિપદ્યત ઉપગ્રથી નિપજદ થાય નિ
જડતા પજદ-પાજ થાય તે ઉપરથી ‘પઉઠ’ રી રીતે વ્યુત્પન્ન
થાય તે સમજાતુ નથી તેમ આનો પ્રયોગ જૂની ગુજગતીમા
જોનામા આવ્યો છે જાનેશ્વરીમા “જરી પહુડલા હોય દૈવાલા”
(૮-૬) પરી રાનો પહુડલિયા સુરે’ (૮-૧૮૫) ‘સરિસા
પહુડે’ (૧૧-૫૫૨) પહુડ વપગાયુ છે તે ઉપગ્રથી ૪ ઉત્તરે

૨ “ઉચ્ચે પાણેહિં વિયયરા જાસિ (, ૨૭૦-૦૨)

અહીં અસ્માસુ પ્રાણેપુ ને પાદયો અર્થ છે સ્વર્ન્ધ ઉચ્ચન્તે ને
સ્વર્ન્ધયો તિષ્ઠન્તિમા બહુ અર્થ ફરતો નથી જોનદ ઉપમેન નિગદ્ધર
મનુષ્યો હોવાથી સ્વર્ન્ધયો અર્થ ઠીક પડો એટલે ર-મન્તિ ને કર્વ
ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરવા વાધો નથી વળી “વાદ્મમદ્મદ્મણ્ણવો”મા
રવ્મને સદ્મક ક્રિયાપદ તરીકે નોધી રવ્મદે રૂપનુ ઉદાહરણ આપ્યું
છે એટલે પ્રાકૃતમા કર્વ ઉપરથી બનતો રવ્મ વપગતો એ દષ્ટિએ
‘જિભવુ’નો કાકિયાનાડી પ્રયોગ મકગણુ છે

ખમતા 'પહિલ' સખ્દ યહ શકે અથવા પ્રૌઢ-પરઢ ઉપગ્રથી ઢમા
 નો દ પાળા ખમતા પહુઢ યહ શકે એટલે ત્હલા સૂધી પ્રાકૃત
 અપભ્રંશમા ત્હેનુ રૂપ (ધાતુ તરીકે) નોધનામા ન આવ ત્હલા
 સૂધી 'પોહ' ધાતુ પ્રૌઢ ઉપગ્રથી કે પ્રસુમ ઉપગ્રથી આ ગો, તે
 નક્કી કરવુ ઉચિત નથી

ઉદા

૧ "ગાનિષ્ઠ સિધ્ધાર્થ પહિલી" (મદર્ભ ૧૧૧-૧૧)

૨ "દેવદૂધ્ય વસ્ત્ર આમગ્ન્ય પહિગાની પહિહાડિઉ" (સદર્ભ
 ૧૦૮-૧૬)

(૫) પ્રાચીન કાન્ત યાતુઓ—જે મઝૂત કર્મણિ જૂતકૃદત
 પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ કાગથી ધાતુ તરીકે વપગવા લાગ્યા તે'વા
 ધાતુઓ—

- ૧ લગ્ન-લગ્નહ-લાગે-નાગ
- ૨ અખ્યેત-અખિહહ-ભિહ્મ-ભાડે-ભાડ
- ૩ શુષ્ક-શુષ્કહ-શૂકે-શૂ
- ૪ વિષ્ણ-વિષ્ણહ વણ્ણે-વણ્ણ
- ૫ કૃષ્ઠ-કૃષ્ઠહ-કાઢે-કાઢ
- ૬ ચ્યુત-ચ્યુતહ-ચૂકે-ચૂ
- ૭ ક્ષિત્ત-ક્ષત્ત-ક્ષાહ-ધાધ
- ૮ આગત્ત-આગય-આવહ-આવ
- ૯ રપ્રત્ત-રપ્રહ-ગીપ
- ૧૦ સિત્ત-સિત્ત-સિપ્પ-છિપ્પહ-છીપ
- ૧૧ છુમ્-છિત્ત-છિપ્પહ-છીપ
- ૧૨ મુત્ત+લ-મોક્લહ-મોક+લ
- ૧૩ મુત્ત-મુત્ત-મિલ્લહ-મેવે-મેહેલ

૧૪. યોજિત-જોડિય-જોડઈ-જોડે-જોડ
૧૫ પ્રમૂત-પહુત-પહુત્ત-પહોયે-પહોય
૧૬ શત-સવકઈ-મકે-શક
૧૭ જિત-જિત્ત-જિત્તપદ-જીપે-જીપ

આ ધાતુઓ પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ કાળમાં વપરાતા હતા જૂત-કાળના ક્રિયાપદ તરીકે તે તે વપરાયજ, પણ અન્ય કાળમાં વપરાય ત્યારે ધાતુ તરીકે પ્રયોગ નક્કી થાય પ્રાકૃત, વગેરેનો અભ્યાસ વધશે તેમ તેમ આ'વા ધાતુઓ વિશેષ નક્કી થશે

ઉદા.

૧. મો લેખક પઠાવિમહ જો લગ્નઈ નિશ્ચુ” (મિ હે ૮-૪-૪૨૨)

૨. હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૪-૧૬૪ “સમા જાન્મિહ” માં મમ્+મ્ ધાતુને માટે જાન્મિહ આદેશ આપે છે પરંતુ આ વાગ્તત્વિક આદેશ નથી બન્ને સમાન અર્થના છે, એટલુંજ. પરંતુ તેનો પ્રયોગ પ્રાકૃતકાળ જેટલો જૂનો છે મી બીમ્મ ‘લીડ’ શબ્દને અભ્યર્ણ ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે (પુ ૩ ૬ ૨૨) ‘લડડુ-લીડડુ’ લીડ, આલડડઈ, અલડડાડુ’, વગેરે અન્યેત ઉપગ્રથી આવ્યા છે મી બીમ્મ ‘અલડડાડુ’ ને અમદ્રાયતે (પુ ૩ ૬ ૨૪) ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે ‘જાન્મિહ’ શબ્દને ડો લાપડાગક ‘અન્યેત’ ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે (લાપણો ૫ ૨૦૬) જાન્મિહ-જિહ-મહ-મહે-મડ-એ પ્રમાણે છે-ટે ‘લડડુ’ આવ્યો છે.

૧. “સળમોસરતિ સળમજિમ્મિહતિ મહિમ વ્વ રોસથા” (કુમાર પ્ર ૪૦૮)

૨. “ગય મસ્ટ ચત્તમ્મહ જો અદ્ધિમડ્ઢ હસન્તુ.” (મિ. હે. ૮-૪-૩૮૩)

૩. “જો પર્ગલ મિડ્ઢ કયતુ જેમ” (ભવિ. ૧૨-૮-૧૩)

૪. “અમુગ્ગનધ આગણિ દલ મિલ્યા, ભિડ્યા અમુર સુર ગામિ” (ઉપાદ. ૯૧)

૫. “હગ્ગિહગ્ગના કીકવડા ભડિયાં, ખડ્ઢડિયા તિહાં માગિ” (ઉપાદ. ૯૦)

‘અભડાણુ’ મા ‘અ’ જડી નથી ગયો તે કર્મણિ રૂપ છે.

૩. ‘મુકું’ ધાતુ અવાચીન ગુજરાતીમાં વપરાતો નથી. તેને બદલે કર્મણિ રૂપ ‘મુકા’ વપરાય છે, પણ પ્રેમાનંદના વખત સુધી તે વપરાયો છે વિશુદ્ધ ઉપગ્યા ‘અમુકણુ’ દ્વારા પણ વપરાય છે.

૧. “મૂલિ વિળદ્ઢેહ તુચિણિદે અવસે સુકદં વળ્લદ.” (મિ. હે. ૮-૪-૪૨૭)

૨. “વસ વિણાસ ન હિયધ સમાધ, મુકી નિમ્મ જાન્હાસધ ગાધ” (પ્ર. મિ. ૧૪૦)

૩. “નધ વહમાણી સધણુજા મુકદં ધપર તવાપ.” (દ્વા. માતૃકા ૪૨)

૪. “મુખ મુકિ નિ ધૂનિ દેહ” (કાદ. ૨૩)

૫. “જાન્હા મુકદં માગધ નીગ” (હગ્ગિયો ૧૨૬)

૬. “નિશ્રામે માગર મુકે.” (પ્રેમા. નળાખ્યાન ૩૩૩ ૪૬)

૪. “મહુ અવિદેહ કોવિ નર છુદ્ઢ” (ભવિ. ૧૮-૧૧-૧૧)

૫. “તઓ કાઢ્ઢિઠ્ઠણ ઉત્તમિવાદ પલોદય મુદ્ઢ” (પ્રા. કથામત્ર ૩૦)

૬. “મા નદવિદિવમ્મ સુકોજ્જ નિ”. (વસુ. ૧૦૩-૨૭)

૭. “સાયરુ ઉપ્પરિ તણુ ઘરડ તલિ ઘણુડ રચણાડ.” (હે ૮-૪-૩૩૪)
૮. “આવ” ધાતુ મ આગત ઉપગ્રથી આવઝ-આવઝ કે આવઝ ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. વ શ્રુતિનો અહીં અમત્ર થાય છે તે પ્રાકૃત કાળ જેટલો જૂનો છે, પણ ત્હેનો માત્ર વર્તમાન કૃદત તરીકેનો પ્રયોગ નોધ્યો છે. અપભ્રંશમાં તો ત્હેના ધણા ઉદાહરણ વર્તમાન-ભવિષ્યકાળના મળે છે. એટલે આને પ્રાચીન તાન્ત ધાતુની યાદીમાં લીધો છે.

પ્રાકૃત—

૧. “उज्जेणीओ आवत्तेण वरिसारत्तो कओ” (વસુ ૪૩-૨૧)
૨. “पेच्छइ आवयंतं दिव्व वरविमाण,” (, ૩૩૬-૯)
૩. “आवन्तस्स य पणिणो सहसा विहिओ गइधम्मो” (પ્રા કથા મ. ૯૧)
૪. “तथि मए वरिसारो आवन्तेणं कओ आसि” (પ્રા કથા મ ૮૮)

અપભ્રંશ—

૫. “अनउ वरन्तहो पुरिमहो आवइ आवइ” (સિ હે ૮-૪-૪૦૦)
૬. “जइ न सु आवइ दइ घर काइ अहोमुहु सुञ्जु” (, ૩૬૭)
૭. “एम्कु कइअ ह वि न आवहि अन्नु वहिल्लउ जाहि” (, ૪૨૨)
૮. ‘पिउ आइउ सुअ वत्तडी झुणि वनइइ पइट्ट” (, ૪૩૨)
૯. “अब्रवि अग्निमित्त नउ आवइ.” (શવિ ૧૭-૫-૮)

૧૦. “આવહુ ષટ્ઠ લણિણુ સારવ.” (, ૧૦-૩-૫)
 ૧૧. “જદ અન્નહો ષણુ લેવિણુ આવદ.” (, ૧૦-૧૩-૬)
 ૧૨. “વધુયત્તુ જ લેવિણુ આવડ” (= ૧૦-૧૪-૫)
 ૧૩. “કદ્દિમિ દિણિદિ સોવિ આવેસદ.” (ભિ. ૮-૧૨-૩)
 ૧૪. “દિણિ સીસમદ ક્યુ આવેસદ” (, ૮-૧૭-૨)

જૂની ગુજરાતી—

૧૫. ઇસિઉ કરતાં આવિઉ આસો મામ.” (પૃષ્ઠીચંદ્ર)

૧૬. “મનતણુ ઉલ્લાસિ આવ્યા આવાસિ.” (, ,)

ઉપરનાં ઉદાહરણુ જોતાં જણાવે કે ‘આવ’ ધાતુ અપભ્રંશમાં વપરાયો છે, ને જૂનકાળના રૂપમાં ‘આવડ’ કે ‘આદડ’ વપરાયું છે. આવાત ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરતાં યા નો ય કરવો પડે છે. આગત લેતાં આવઝ-આવડ રૂપ બને છે જૂની ગુજરાતીમાં જૂતકાલિક ‘આવિઉ’ રૂપ વ્યાજબી છે. ‘આવ્યા’ રૂપ અર્વાચીન છે. ને તે લલિયાની પોતાના જમાનાની ભાષાને લીધે આવ્યું છે.

૯. “અદં તુ મદ્દ ઉલ્લાલિઝણ મિલ્લેમિ.” (કુમાર પ્ર. ૪૦૧)

જુઓ મિ. હે મૂત્ર ૮-૪-૩૬માં ઉલ્લાલ ધાતુ. તે પ્રેરક રૂપ છે. પરંતુ મૂળ રૂપે પણ વપરાયો છે “પગવતેણ ય સમુદજલં ઉલ્લુલિયં.” (વસુ. ૧૩૦-૧૫)

“જઈ ચદકતિ માણિકદિતિ ઉલ્લુલ્લદ ગણિ જ ધવલકિતિ.” (જસદર. ૧-૨૨-૧)

૧૦. ‘છીપ’ ધાતુને હેમાચાર્યે સૂત્ર ૮-૪-૨૫૫માં સિચ્ ધાતુના કર્મણિ રૂપ તરીકે નોંધ્યો છે જૂનું રૂપ સિષ્પ છે. સિચ્યતે ઉપરથી ચિષ્પદ થઇ શકે નહીં, તે માત્ર સિત્ત-સિત્ત-સિષ્પ રૂપે વ્યુત્પન્ન થઇ શકે. એટલે આ તત્ત્વ ધાતુ છે. કર્મણિ જૂત-

કૃદત ઉપગ્રથી ધાતુઓ બને છે, તે વાત પ્હેલી ધૂરોપના વિદ્વા-
નોએ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ગોંધી કાઢી તે વાન
હેમાચાર્યના વખનમા ગણુમા ન હોય, એટલે અમુક ક્રિયાપદનું
અમુક પ્રકારનું ૩૫ આ'તુ થાય, એ વાત માન નોધે; તે ૩૫
ગી રીતે તે'તુ થયુ તે ન નોધી શકે એ'વા કેટલાક ક્રિયાપદો
હેમાચાર્યે' નોધ્યા છે જે વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાન્ત ધાતુ છે વ્યાજ્ઞ
વાહિત-વાર્ષિપદ (૮-૪-૨૫૩), જાત્ત-આત્ત-આહપદ (૮-૪-
૨૫૪), છૂટીત-ધેત્ત-ધેષ્પદ (૮-૪-૨૫૬), છુત્ત ઠિત્ત-ઠિષ્પદ (૮-
૪-૨૫૭), તેમજ પ્રમૂત-પદ્મ ઉપગ્રથી ૫ ધાતુ પદ્યપ (૮-૪-
૬૩)ને પદ્યુચ (૮-૪-૩૬૦)

૧૨ 'મોક્લ્લઈ' અપભ્રંશમા વપગાયુ છે "તો પડ મારવાન મોક્લ્લઈ"
(ભવિ ૬-૧૦-૨)

૧૩. "હઠ ચિતતુ વિનાય મિહિહઠ" તેમજ ૬ મા ધાતુના ઉદાહરણમા
મિહિહમિ

૧૪ "તા વિમાર્ગસુ જોડેરિ કા સાહક મામિ ' સુખે=" (કુમાર પ્ર
૪૦૮) "જોડિહ" (, ૪૨૪) જોડિય (, ૨૨૦)

૧૫ 'વદ્ય' ધાતુ હેમાચાર્યે' સૂત્ર ૮-૪-૩૬૦ "મુઃ પર્વાર્જો દુઃ"મા
નોધ્યો છે આ વદ્ય ને વદ્ય ધાતુને મુ નગમિહગનભાર્ષ પ્રાત્ત-
પત્ત-પદ્મ ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન રૂં છે પ્રથમ પુ ૧, ૫ ૨૩૭, ૨૪૦
૨૪૪ ઉપગ્ર ત્તમણે પદ્યુત્ત-પદ્યોત્ત-પદ્યોત્ત ઉપગ્રથી પદ્યોત્ત
ધાતુને વ્યુત્પન્ન રૂં હતા એટલે જુતકાગનો રૂઝ બા-ના પગી
ધાતુમા ત્ય ઉપગ્રથી ચ આવે, એમ જણાવ્યુ હતુ. તે ક્રમને પડનો
મૂકી પુ ૨, ૫ ૨૩ ઉપગ્ર ત્ત નો ચ થઈ શકે, એમ જણાવી રૂઝ
પ્રત્યયની આટ કાઢી નાખી, એ વ્યાજ્ઞથી ક્યુ' 'ગોડવંદો'

જે ઈ મ ના આક્રમા મક્ર મા લખાયો ત્હેમા પદુષ્પ ડપ વપગાયુ છે તે ઉપગથી નેઓશ્રી માને છે કે પ્રામનુ પદુષ્પ આક્રમા મૈદા-મા થયુ હતુ “ગાથાસમેશતી” જે ઈ મ ના ત્રીજા મૈકામા ગ્યાહ દતી ત્હેમા પણ ‘પદુષ્પ વપગાયો છે “અપદુષ્પન્ત” (૫ ૧૧) દીકામા અપ્રમવન આપ્યુ છે આ અર્થજ વ્યાજ્ઞી છે “મહિમણ્ડલમ્મિ અપદુષ્પન્ત” ‘પૃથ્વી ઉપગ ડાર્ડ કરી નાની શકતો” એમ અર્થ છે, તેમજ “મામા પદુષ્પન્તિ” (૨ ૪૧) શ્વાસા પ્રમવન્તિ દીકામા આપે છે અહીં પણ પ્રાતનો અર્થ નથી એટલે પદુષ્પ પ્રમૂત ઉપગથી આગ્યો છે વળી પ્રાત નુ પત્ત રૂપજ અપમશ ડાળ સૂધી રહ્યું છે, પદુષ્પ થયુ નથી પ્રમૂ ઉપગથી તેમાચાર્ય પદુષ્પને વ્યુત્પન્ન કરે છે, તે બાગત મુ નગમિદગવ-બાધના એ વાધા છે (પુ ૨, ૫ ૩૩) (૧) મુવ વર્ગિયો દુષ્ચ” મા હમાચાર્ય માત્ર પ્ર સિનાયનો મૂ ધાતુ આપે છે પણ પ્રમૂ દોષ તોજ પર્યાપ્તિનો અર્થ આવે, એટલે તે સમજી લેવાનો છ સુત જેમ બને તમ દેક હોતુ જોઇયે, એ વાત આ વાધામા વીમરી જવાય છે બીજુ સુત ૮-૪-૬૩ “પ્રમૌ દુષ્વો વા” બ’મા પ્રમૂ અપ્પ આપેયો છે તે ઉપગ્યા પદુષ્પ પ્રાકૃતમા ને પદુષ્ચ અપમશમા તૈયાગ થયા (૨) પ્રાત-પત્ત ઉપગથી ‘પ્હોતુ’ ને ‘પ્હોત્યુ’ બન્ને આવી શકે છે, જ્ઞેદાગે દુષ્ચની અદગ જ ડા’પનિક ને બીનપાયાદાગ છે હેમાચાર્યને ખમગ ન હોઇ શકે કે ત્હેમના કાળની ઉત્તર ગુજરાતીમા ‘પ્હોત્યુ’ રૂપ ઉત્પન્ન થવાનુ છે *

There are two fatal flaws in the analysis given by Hemachandra.

(1) The પ of પદુષ્ચ is not accounted for either in the Sutra or in the gloss, possibly Hemachandra takes it is formed from ણ prefixed to મૂ, but then

આ બન્ને નાધા વ્યાજબી લાગતા નથી ખરી ગીતે 'દ્વોચ
વાતુનો વિડાસકમ' નામના શુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ થયેલા (ભુસાર્
૧૬૩૦) લેખ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રમૃત ઉપગથી વહુત (૧) વહુવ
(૨) વહુઝ ધાતુ આ-આ તદના ઉપગથી ધ્વનિમામ્યને લીધે પ્રાપ્તના
વસમાં વન્એ હુ સ્તુતિ લગીને ત નો ન્ત પળ્યુ થયો આ પ્રાસ-
પત-વદુત-પડોતો પ્હાત્યો તમજ મામ્યને લીધે વહવઙ ઉપગથી
પ્હોમ્યુ ૩૫ આત્યા પ્હોત્યુ ૩૫ ધણુ અર્ધાચીન છે 'પ્હોત' ઉપ
ગથી કે 'દ્વોચ'નો વ અશિષ્ટ જણાતા ત કે વ નો વ થયું 'પ્હો'
ધાતુ પળ્યુ આ-ઓ.

વળી "કૃમારપાલ ચરિત્ર"ના શ્લોક (૨-૮૧), (૮-૧૫) ઉપ
પ્રા વદુત્યો ને અપ વદુત્તડની મસ્કૃત છાયા હેમાચાર્યે ચોતે પ્રાપ્ત

પ્રમ can hardly have the sense 'to reach' (પ્રમ=to be
powerful, to be able to be વાપ્ત, and hence to
reach is not very happy)

(b) The ત in પત (from પ્રાપ્ત) which accounts for
the ત in ષત્તુ-દોત્યુ (Guj) is well as for the વ in
દોચત્યુ has a justification of its own whereas in હુન્ત
the વ is imaginary and baseless. Of course Hemachandra
was not expected to know that several
centuries after him, Gujaratis would have ષોત્યુ also.
None the less the derivation from પ્રાપ્ત has this
in its favor. What I mean is that Gujarati ષોત્યુ
indicates પ્રાપ્ત more clearly than any artificial ādesh
like હુન્ત with a વ (પ્ર) thrown in leading back to
no where' (ગુ લા આ ધુ ર ધુ ૩૩)

આપી છે, એટલે તે વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર ગણાય, એમ મુ. નરસિંહ-રાવભાઇનું ગુ. ભા. સા. પુ. ૨, પૃ. ૧૩૨ ઉપર દર્શવું છે. આ જાળત જણાવવાનું કે તે વૃત્તિ હેમાચાર્યે પોતે લખી નથી, પણ શ્રીપૂર્ણકલ્પશાગભિએ વિ. સં. ૧૩૦૭માં લખી છે. વળી (૮-૧૫) ના પદ્યુત્તર ઉપર વૃત્તિમાં “પ્રમત્તઃ પ્રાપ્તઃ મન” છે. તે પણ મંદિગ્ધતા રજૂ કરે છે. એટલે આ ઉપર બહુ વજન ન રખાય. હેમાચાર્યના વખતમાં માનિયે કે પ્રાપ્ત ઉપરથી પદ્યુત્તર થયું હતું, પણ “ગૌડવલ્લિ”ના મમયમાં પ્રાપ્ત-વત્ત-પદ્યુત્તર એમ વિકાસક્રમ છેવટનો થયો હતો, એ વાત માન્ય થતી નથી.

પ્રમમ્ ધાતુના To be able, to have power, to over-power, to control, to be a match for, to be sufficient for, વગેરે અર્થ થતાં. જેમ મંદકૃતમાં ત્દેને યોગે કર્મ ચોથી, છઠ્ઠી, તે સાતમીમાં વપરાતું (ભુજો આપ્ટે કાપ) તેમ પ્રાકૃતમાં પણ કર્મ આ ત્રણે વિકાસમાં વપરાતું. (૧) “અદ્ગે ન્ચિમ ન પદ્વજ્ઞ” (૮-૪-૬૩), (૨) “વિદિગ્ગસયંવરાય ન પમવામિ અદ્ગં (વમુ. ૨૬૬-૨), (૩) અદ્ગ સયમ્સીળં ન પમવામિ દેવના” (વમુ ૯૫-૧૭)

પ્રમમ્ ઉપરથી સાતમી વિકાસિતને લીધે ‘to reach’ અર્થ ધટાવવો શ્લેષો થઇ પડે છે. મ ગૃહે પ્રમવાતિ (ત્દેનો ઘર ઉપર અક્ષાખો છે) પ્રા. સો પં પદ્વજ્ઞ (અર્થ લગભગ નેજ) અપ. સુ ઘરિ પદ્વજ્ઞ થયું કે તરતજ અત્યારની દૃષ્ટિએ ‘to reach’ અર્થ ધટાવવાની વૃત્તિ થઇ ગય છે, પણ હેમાચાર્યના મમયમાં તે અર્થ ન હતો. વળી, ‘જે સુણનાં પુદુચ્છ’ મન રહી.” તેમજ “સાઠિ વરસ વાવરતાં પુદુચ્છ કણ તણા કાકાર.” (ગુ. ભા. સા. પુ. ૧, પૃ. ૨૪૦) આમાં ‘પુદુચ્છ’ ધાતુમાં પ્રાપ્તનો અર્થ નથી. પ્લેક્ષામાં ‘પુરાય’ અર્થ છે, ખીજમાં ‘ચાલે-last’ અર્થ છે. ‘તઠિ આપણિ થાનિ પદુચ્છિ.”

ને “તુચ્છે ભીમુ નાગપુત્રિ લે જી પુહુચ્છિ” (મ ૧૪૧૧) આ
ગેમા પ્હોચ્છે (to reach) અર્થ છે “અહરિ પહુચ્છહ નાહ” ઉદા-
હરણ હેમાચાર્ય પ્રમુખના પદુ-ચના ઉદાહરણમાં આપે છે એટલે તેનો
અર્થ ‘મત્તા ચાવે છે’-ફેંચેના અર્થમાં લેવાને મદદે મુ નગમિંહગવ
ભાષ (to reach) અર્થ લેછે ત્તન પ્રાપ્ત ઉપગમી વ્યુત્પન્ન થયેલો
માને છે

- ૧૭ જિખ-૧ “જઠ સા અળ્લેજ જિખ્પહ અઠ કીમ સિક્કામિ” (વમુ
૧૦૧-૩૦) ૨ મગરિ પગલુ જિખ્પહ (જમહૃ ૩-૧૨-૨૧)
૩ “દિમ છપીમિ મોહિ ગય” (પ્ર ચિ ૧૧૩)

આ તાન્ત ધાતુઓનો પ્રયોગ મસ્કનમાં કર્મણિ ભૂતકૃદન્તના રૂપ માં
વપગવા લાગવાથી થયો છે મતોડમ્મિ-મતોમ્મિ ક્રષ્ણોડસિ-ક્ર્ણોસિ,
પત્તી બીગ્ત ક્રિયાપદના જેવું રૂપ આપતા ક્ર્ણોસિ રૂપ વપગાય આ રીતે
આ ધાતુઓનો પ્રયોગ કર્મણિ ભૂતકૃદન્તના મોખને લીધે થયો છે

(૬) અર્વાચીન તાન્ત ધાતુઓ:—૨ કર્મણિ ભૂતકૃદન્તના રૂપ
જૂની ૩ અર્વાચીન ગુજગતીના મમયમાં ધાતુ તરીકે વપગતા થયા
તેઓને અર્વાચીન તાન્ત ધાતુ કહ્યા છે

- ૧ વૃષ્ટ-વૃષ્ટે-વૃષ્ઠ-વૃષ્ઠ (વરિસહ) ૨ રુષ્ટ-રુષ્ટે-રુષ્ઠ-રુષ્ઠ (રુમહ)
૩ તૃષ્ટ-તૃષ્ટે-તૃષ્ઠ-તૃષ્ઠ (તૃસહ) ૪ પ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત-પ્રાપ્ત-પ્રોચ (પાવહ)
૫ વૃત્ત-વૃત્ત-વીતવુ (વહ) ૬ છિન્ન-છિન્ન-છીનવવુ (છિદહ)
૭ વિનટ-વિનટ્ટે-વિનવુ (વિણસહ) ૮. મુક્ત-મુક્ત-મૂકવુ (મુચહ-મુઝહ)
૯. મુક્ત-મુક્ત-ખોટવુ (મુજહ-હુજહ) ૧૦. ઘૃષ્ટ-ઘટ-ઘટવુ (ઘસહ)
૧૧. પ્રોત-પ્રોચ-પરોચ-પરોચવુ (પ્રોચ) ૧૨. છીણ-છીણ-છીણવુ
૧૩. ગુપ્ત-ગુપ્ત-ગુપ્ત-ગુપ્તિઝ-ગોતવુ (ગોવહ)
૧૪. દ્રુત-દ્રુત-દ્રવહ-દ્રવહ-દોહ

(કૌ મમાં જણાવેલા રૂપ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વપગતા)

૪ પ્રાપ્ત ઉપરથી જનતા પ્રા. વળતી આદ્ય અપભ્રંશમાં મૂળી એટલે ઈ. મ ના ૧૧મા મંડા મૂળી દ્વ ભજેન્દ્રા જાગ્યાના નથી તે પછી તે ઉપરથી પદ્મજન ઉત્ભવ એ મળતી શકતું નથી. માત્ર એક પ્રમણે “મગ્ગહો વો ન પદ્મજન” (અર્થ. ૧૨-૩ માં પદ્મજન વપરાયું છે, પણ મગ્ગહો પછી વિભક્તિમાં દોષ સ્વર્ગસ્ય પ્રભૂતઃ અર્થે ઠીક લાગે છે એ દોષ પ્રત્યયને બીજાના અર્થમાં માનિયે નો પત્ત-પદ્મજન ગતિવાચક હોવાથી વિભક્તિના પ્રકરણમાં એવું તેમ મગ્ગિ વો ન પદ્મજન માફક માત્રથી વિભક્તિ લેઈએ એટલે આ ધાતુમાં દ્વ ભજ્યા પછી તે નો જ્વ થઈ ઈ. મ ના ૧૧મા મંડા પછી તે વ્યુત્પન્ન થયો છે. દ્વ નો પ્રક્ષેપ ને તે નો જ્વ પ્રમ્ન-પદ્મજન-પદ્મજનના માન્યને લીધે થયો છે.

૫. ‘વીતવુ’ ધાતુ કોન ઉપરથી સંજારી શકે તેમ નથી, કારણ કે તે અનાદિ ને અસંયુક્ત હોવાથી જિડી જાય, એટલે વીઝ રહે. વૃત્તમાં જા સંયુક્ત હોવાથી ટકા રહે. વૃત્ત ઉપરથી વિત્ત અને વિત્ત ઉપરથી ‘વીતવુ’ બને છે. આમૃત ઉપરથી ‘આપવીતી’ શબ્દ આજબી છે, આમવીતનો કરો. અર્થ નથી.

‘તેદિ પિ કદિઓ જહાવિત્તો વુત્તનો.’ (કુમાર પ્ર ૨૨૮)

“સુણ રયણિવિત્ત.” (, , ૪૨૦)

‘યથાવીતી’, ‘શતવીતી’, વગેરે શબ્દો ઉપરના શબ્દો ઉપરથી સંજારી શકે છે.

૧૧. ‘પરેવ’ ધાતુ ગુજરાતીમાં ઘણો મોડો આવ્યો છે. મં. ધાતુ પ્રત્યયના કર્મણિ જૃતકૃદંત પ્રોત પ્રા. પ્રોવ ઉપરથી તે આવ્યો છે. પ્રોવ રૂપ ઠેક દયારામના વખત સુધી ચાલુ રહ્યું છે. વર્તમાન ધાતુનું તદ્દનું રૂપ ભાગ્યેજ મળે છે. ભાગ્યજૃત કાદંબરીમાં તે વપરાયું છે.

‘એક દાઝ પાવતી અધરચિ ડરી ધાય’ (પૃ ૫૭) આ દાઝ નીની એક જ પ્રત મળેલી હોવાથી નાચે ફટનોગનો પા ગુદ્ધ પોથીનો પા છે તે પ્રમાણે તમજ મુ ક્રુવ માહે ૧ પાસે જમ્ પુનાસો કગ્તા પગજતી’ ફટોટનો પા પોથીનો પા છે, એમ તેઓનું ફહેલુ છે આ ‘પગજતી’ રૂપ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે લાનથુના ડાગ મૂધીમા ‘પરોચ-પગેજ’ રત માનડાગનું રૂપ પ્રયાગમા આવ્યું હોવું જોઈએ તમજ દાનનો ‘પગેગ’ રાન્દ-ડામનો પરોગ આવનો નથી મળ ‘પગેજ’ નું રમગણુ ડગન છે રળા ‘પ્રાણુ પ્રોવાયો તમ તાનમા ણિદાગેવાન’ ” (દ્યાગમ)મા રપગયા પ્રમાણે દ્યાગમના વખતમા ય નો વ થયો છે પ્રોવાયો-(પિવેયથી) પરોવાયો-પત્રી ‘પગેવ’

“પુડિ ડગી પ્રોધય સવ ” (પ્ર ચિ ૧૦૩) (મવત ૧૪૭૦ની આસપાસ)

૧૩ ઘુત્તિજ સજ્જને હંમાચાર્ય દેસ્ય માને છે પણ તે ગુપ્ત ઉપગ્રથી હના પ્રક્ષેપથી ઘુત્ત-ઘત્ત રૂપે આવી સંકે મૂજ ૮-૪-૧૮૬મા મયપના અર્થમા વપરાતો ઘત્ત નાધો છે એટલે ઘુત્ત+જઝ-ઘુત્તિજ રૂપ ફરી જઝ લાગી થયું છે અર્થજ્ઞ છેજ

‘હુંથ’ ને ‘ગથ’ યાતુ કાન્ત છે ?

જ્ઞેથઃ—આ ધાતુ તાન્ત ધાતુ હોય તો વિભક્ત રિદ્ધત-વહન્ચ રૂપે આવે પરંતુ તદના પ્રાકૃત-અપભ્રંશ પ્રયોગ જોતા ને તાન્ત ધાતુ હોય તે મલવિત વાગતું નથી મ વિન્નમજ ધાતુ ઉપગ્રથી તે આવ્યો છે

(૧) “વિર્માજકળ” (વસુ ૧૮૩-૭)

(૨) ‘વિહજિવિ’ (જસહગ્યગિઠિ)

(૩) ‘વિહજિવિ’, “વિહજિવ” (ભાપિ ૧૦-૫-૭, ૪-૧૦-૫)

(૪) "તે અન્ન ચોડકે ચિહ્નચી લેનિક" (મદર્ભ ૧૦૪-૧૮)

(૫) "તુહે થોડી થોડી વહિયી ગિઆ" (મદભ ૬૭-૬૫)

(૬) 'પાપ તાહર થોડકે થોડકે અન્ન ચિહ્નચી લેનિક"
(મદર્ભ ૬૭ ૧૦)

(૭) 'નિહતુ વિહ્નચીકે લમ જલ્લ પાવ ન વિહ્નચીહ્નર"
(દુહાભાગ ૩૮)

અનુચ્ચાગ અપત્ર સમા લખ્યો છે તે મજા ધાતુના માન્યથી આપ્યો છે, અને જ નો છેડે જુ મા ચ ચ્ચ વિમજ્જ વિજ્જ-વિહ્નચ-વિહ્નચ-વ્ચે કમે વ્યુત્પન્ન થયો છે, એટલે તે સાન્ત ધાતુ નથી.

રાચ-રત્ત-રત્ત-રન્ચ આ રન્ચનો પ્રયોગ અપત્ર સમા થયો છે અર્થ હાવના જેના ઈર્મણિ છે રજાતિ મળમા તેવા અર્થ નથી "જહ રત્તસિ જાહરિગા નિહા મુદસદાવ" (૮-૪-૪૦૦) પરંતુ રણ ધાતુના ઈર્મણિ રૂપ રજ્યતે ઉપન્થી રજદ-રન્ચદ રૂપે તે વ્યુત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે એટલે આને સામા મળે તે નક્કી થઈ શકતું નથી

માચ-મદ-ગત-મત્ત ઉપન્થી તેમજ માચત-મજ્જ-મજ્જ રૂપે પણ વ્યુત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે

(૭) ઉપસર્ગ કે પૂર્વગ સહિત એવરૂપ થઈ બનેલા ધાતુઓ -

- ૧ ઝોળખવુ-ઉપ+લખ્ ૨ પાથરવુ-પ્ર+સ્થ ૩ બેમવુ-ઉપ+વિદા
- ૪ બગડવુ-વિ+ષટ ૫ સમારવુ-સમા+રચ્ ૬ આણવુ-આ+ની
- ૭ વેચવુ-વિ+ચી ૮ મમજવુ-મમ્+જવ ૯ પેરવુ-પરિ+ધા
- ૧૦ પાવવુ-પ્ર+મ્વાપ ૧૧ વેરવુ-વિ+વૃ ૧૨ મોપવુ-મ્+અપ્
- ૧૩ હડાવુ-આ+વારય ૧૪. પીણવુ-વિ+ચિ ૧૫ આથમવુ-અસ્ત+દ

૧૬. ચમકવું-ચમત્ક ૧૭ વલોવવું-વિ+લોડ્ય
૧૮. નિચોવવું-નિસ્+ચ્યુત્ ૧૯. વડવું-વિ+ઘટ્
૨૦. વીમરવું-વિ+સ્મૃ ૨૧ માલગવું-મસ્+સ્મૃ
૨૨. આળવવું-અપ+લપ ૨૩ ઊડવું-ઉત્+સ્થા
૨૪. અવેગવું-હઠ્વૈતિ-હઠ્વાઙિ-ઊવેલ-અવે (અવાંચીન સ્થાન ધાતુ)
૨૫. નીવડવું-નિષ્પદ્યતે-નિષ્પદ્વ કે નિવ્વલદ્-નીવડે (૮-૪-૧૨૬)

ઉદા.

૧૩. આ ધાતુ આકારયતિ ઉપરથી પ્રાકૃતમા હકારદ થઇને આઓ છે. પ્રાકૃતમા પણ સંસ્કૃતના જેવા અર્થ છે. (બોલાવવું) માત્ર ગુજરાતીમાં અર્થ ફેર થયો છે

“તઓ પેમિલળ હક્કારિયા રાયાણો રાયપુતા વ” (કુમાર પ્ર ૪૮)

૧૪. વિ+ચિ-પૂર્વે ઉપસર્ગ આવતાં ચિ અનાદિ બન્યો, એટલે ચ્ ઊડતાં દ રહ્યો. તે પાછલા ઉપસર્ગમાં મળતા વિકરણ પ્રત્યય સાથે ‘વીણ’ ધાતુ આવ્યો

૧૬. આ ધાતુ ચમત્કન-ચમત્કિઞ ઉપરથી આવ્યો છે, એટલે આ’ને નં. ૬ વાળા ધાતુ બેગો મૂકી શકાય

૧૭. વિલોડ્યતિ-વિલોડેદ્-વિરોલદ્-વિલોયદ્-વિલોવમ્, એ પ્રમાણે છે-રે વ શ્રુતિનો અમત્ત થઇ આ ધાતુ આવ્યો છે.

૧. “ધરા વિલોડી જાણે દધિ.” (હરિયો. ૫૮)

૨. ‘સમુદ્ર વિરોલમ્ ત્રિભુવન ધણી” (, ૧૦૯)

૩. “વિલોણુઉ વિલોવમ્ નારિ.” (વિ. પ્ર. ૧૮૩)

૪. “વિરોલદ્” (સિ. હે. ૮-૪-૧૨૧)

૧૮. ‘નિચોવ’ ધાતુ નિસ્+ચ્યુત્-નિચોતનિ-નિચોયદ્-નિચોવમ્-નિચોવં રૂપે આવ્યો છે.

‘ત નિચોયદ નગલિયજઠ’ (નમા પ્ર ૨૧૫)

૧૯ ‘વેડવુ વેડવુ’ ધાતુઆ વિષટ ઉપગથી વિટ્ઠલ થઈ આવના કે બીજા વિષટ ઉપગથી પત્તુ આવી શકે તમ છ લુગો ‘વિહ-
હિલ નથિવગ્ગુ’ (ભવિ ૫ ૬૫) તમજ ‘વિહિલિય વિમ્મલ
તણિય મલ’ (ભવિ ૫ ૬૫) આ બે ઉદાહરણમા વિવિધિત
અર્થ છે આમો વેડવો’ જેવા પ્રયોગમા વિવિધિત અર્થ રીક
લાગે છે ‘વેડવુ’મા તો પ્રક્ષેપ થઈ ‘વેડવુ’-‘વેડવુ’ ધાતુ
આમો છે ‘પાણી ફડામા વેડા’ રૂઢવાને બન્ને ‘પાણી ફડામા
વેડા’ જેવો પ્રયોગ કડી પ્રાતમા થાય છે એટલે મળે ‘વેડવુ’
ઉપગથી રના પ્રક્ષેપથી ‘વેડવુ’ ધાતુ આમો, એમ કંપના દરી છે

૨૧ ‘માલગણુ’ ક્રિયાપદ મ નિશામય * ઉપગથી ઉપમર્ગનો લોપ
થઈ આવ્યું એમ માનવામા આવે છે પ્રથમ અગ્નિ સ્તુતિ
બીડી રીકે, તથા પાદચાન્ન-વાચસ્પતિની માકક અનાદિ વ તો લ
થાય, એ બન્ને વાત સીકાગતા પશુ તદ્દના પ્રયોગ તરક લક્ષ
આપતું બોધાયે પ્રાકૃતમા સુજ, નિગમ, જાણજ ધાતુઓ આ
અર્થમા વપરાયા છે, એટલે પ્રાકૃતકાગમા નિ બોજો નથી, તેમ
પ્રાકૃતમા વ રૂઢો નથી તા પત્રી લ ગાનો બને એ પ્રશ્ન છે
નિ બોજતા મામ રૂઢે તે ઉપગથી ‘માલગ’ બની શકે નહીં વળી
બૂના ૩૫ મમલ-મમ્મલ છે નિમમ્મલ જેવું ૩૫ મળી ન આવ
ત્યાં મૂંઢી તદ્દને નિશામય ઉપગથી વ્યુત્પન્ન કંવામા વાધો રૂઢે
છે આ ધાતુ અર્થકેગથી આવ્યો છે

૧ ‘તર્ધિ અગરાણિ રર્ધિ મલ સંમારિલ લુમ્હ વયણુ’ (ભવિ ૬-

* દિ બ પ્રવ માહેમ “ભાવજુકૃત કાદળરી” પૂર્વે લાગ ૫.
૨૪૬ ઉપર નિશામય ઉપગથી ઉપમર્ગનો લોપ થઈ ‘માલગ’ ધાતુ
આમો, એમ જણાવે છે

૧૧-૧૧)

- ૨ “ઇત વંધુત્તુ જદ મમલદ તો નુમ્હ મિરિય મત્થદ રલ્લદ”
(ભવિ ૭-૨)
- ૩ “ખિણુ એક તમ ગુણુ સભવઉ મધપતિ સાદમ ધી”
(પેથડગમ ૫)
- ૪ ‘સ્વામી’ સમ્ભલિ, સ્વામી’ સમ્ભલિ ગઉ જી વિવેક.”
(પ્ર ચિ ૧૦૪)
- ૫ “ભવિયા ભવિધ સંભલુ કગીઉ સુનિચય ચિત્ત” (ગુ ભા.
મા પુ ૨, ૨૩)

પ્રથમ ઉદાહરણમાં મમ્મત અર્થ છે પછીના ઉદાહરણમાં ‘માં-ભગવુ’ અર્થ છે જ્યાં સૂધી મમ્મદ રૂપ હતુ ત્યાં સૂધી અર્થ-ફળ થયો નથી પણ મ્મ નો મ ને ર નો લ થતા મમલ થયુ ત્યાંથી અર્થફળ આવ્યો છે એક ધ્વનિયે (મને, કંવાનુ કામ ખીન ધ્વનિય (કર્ણ) કરે છે એટલેજ માન અર્થ ફર છે

૨૨. ‘ઓળવવુ’ ક્રિયાપદ અપભ્રંશ-અવલદ-મઝલદ-ઓળવે-આ વિકાસક્રમે વ્યુત્પન્ન થયુ છે કોઈ થાપણુ આપણે ત્યાં મૂકી દોય ને આપણે અપભ્રંશ કરિયે કે તમ્હે થાપણુ મૂકીજ નથી ગયા, એટલે આપણે થાપણુ આગી ફેરવાય

૨૪. ગુજરાતી ‘અવેરવુ’ ઉચ્ચરતા પ્રેરક ૩૫ ડાંત-ગંગ ઉપરથી આવ્યું છે મરાઠી ‘અવેરવેરવે’ અર્ધીચ ઉપરથી આવ્યું છે.

(૮) ભવિષ્યકાળના ૩૫ ઉપરથી ધાતુ:—

આ’ના ધાતુ માન એકજ છે. દન-દ્રવ્યન પ્રા દિકરાદ-દેખે-દેખ દ્રવ્યનના ઉચ્ચારમાં હતુ અગમ્ય રૂપેતાં પ્રાકૃતમાં જ નો દ મ્મ દિકમદ બને પછી ‘દેખ’ ધાતુ ગુજરાતીમાં આવે

(૯) સ પ્રેરક રૂપ ઉપરથી ગકર્મક ગની મળ ધાતુ તરીકે વપરાતા —

જન (પ્રત્ય) જાયાન પ્રા જણેડ ગુજ જણુન-જણુ

(૧૦) કર્મણિ ભૂતકૃત ઉપરથી પ્રેરક બની આવવા ધાતુઓ —

૧ પદ્ધાળુ-પ્રસ્નાન+અય જનગીરુ-યાત+અય

૧ પ્રસ્નાત-વચ્ચાડ-વચ્ચાલ-વચ્ચાલ્હ પછી “પદ્ધાળુ”

ગા પદ્ધાલિ મોહાસિણી” (૧૧ પ્ર ૧૬૧)

૨ યાત-જાડ-જાલ+અય (વ) જાલવર-ગતળીવુ

આ ધાતુમા નીચેના ઉદાહરણુ જોતા અર્થકે ધીમેધીમે થયેલો

જણાય છે

ઉદા.

૧ “કંડ નધ વૃતાન્ત, સીતા કેણી પગિ દિન જાણવય એ”
(સીતાહ) (યાપયતિ)

૨ “જે હથિનાર મોહ પાકરય, ગહિ વિવેકુ મરિ જાણવય”
(પ્ર ચિ ૧૩૮)

૩ “ઝઝઈ ચોથ, વાય જાણવય” (પૃથ્વીચંદ્ર ૧૦૧)

૪ “સૂમણી સમણ આવરઈ, માલિમ વાહણ જાણવય” (,,,
૧૦૮)

પ્રથમ વાક્યમા સરકૃતનો અર્થ યાપયતિ (ગાળે) છે પછીના જે વાક્યમા જે નુકશાન કરનાર વસ્તુ છે તેને દૂર કરનાનો અર્થ છે. ચોથા વાક્યમા નુકશાન કરનાર વસ્તુને દૂર કરી એટલે જેને નુકશાન થવાનું છે તે વસ્તુ જળવાન-સચવાય-એવો અર્થ આવ્યો છે

(૧૧) સકીર્ણ ધાતુઓ:—નામ અને ધાતુ બે એકરૂપ થઈ આવેલા ધાતુ —

૧ પાદ+પૃ-પાયધારડ-પાઉધાર્ઘ-પધાર્ઘુ

૨ અદ્ગ+દા-અગદેડ-અગમેડ-અગમધ-આગમવુ.

ઉદા

૧ “તસ ભડ ભલા તે પાખલિ ભમધ, આધુ થઈ કાઇ નવિ
અંગમધ” (મુદ્ગવલ્લભ ૨૯)

૨ “તેજ તુઘ્હાર્ઘ સીત વાલિયુ. તિદા લગધ પાઉધારડે.”
(સીતાહ ૧૭૫)

(૧૨) પ્રેરક ઉપ ઉપરથી મૂળ રૂપે આવેલા ધાતુ:—

ધૈર્વનુ પ્રાકૃતમા ધીર કે ધિજ ચાપ છે આ ધીર પ્રેરક રૂપમા નામધાતુ તરીકે વપરાયો છે, પણ મૂળ ધીર રૂપે જોયો નથી જો મૂળ રૂપે વપરાયેલો પ્રાકૃતમા મળી આવે તો નામધાતુમા જો પ્રાકૃતમા ધીરવેદ, ધીરાગિઓ, ધીરવિયા, ધીરવિજ્ઞતિ વગેરે રૂપ મળે છે, પણ “પળી ધીરે ઝમળને કાજે,” પ્રેમાનંદે કરેલા પ્રયોગ જોવા પ્રયોગ મળતો નથી, માટે ‘ધીરવ’ પ્રેરક રૂપ ઉપરથી ‘ધીર’ મૂળ રૂપે આવ્યો હોયો જોયે આડકતરી રીતે તો આ પણ નામધાતુ-જ ગણાય

(૧૩) મૂળ અકર્મક ઉપ ઉપરથી અકર્મક રૂપે આવેલા ધાતુ —

ઉકેલ (હત્વીલ) સકર્મક ધાતુ છે તે ઉપરથી ‘ઉકલ’ ધાતુ અકર્મક રૂપે આવ્યો છે. વિખેર (વિ+કૃ) ઉપરથી ‘વિખર’ અકર્મક રૂપે આવ્યો.

ઉખેડ (હત્વીલ) ઉપરથી ‘ઉખડ’ આવ્યો.

અકર્મક રૂપ મૂળધાતુ ગણાતા સકર્મક રૂપ પ્રેરક રૂપ મનાતા લાગ્યું છે, પરિણામે પ્રેરક રૂપ જી રીતે જન્યુ તહેતો વિચાર કરતા એમ સમજાય કે અ નો ઇ થઇ પ્રેરક ઉપ જન્યુ ઉખડ-ઉખેડ, ઉકલ-ઉકલ પાતુ ખી રીતે તા ઉપર જોયુ તેમ પહેલો ઉખેડ-ઉકેલ ને પછી ઉખડ-ઉકલ

પ્રકરણ ૧૫ મું

ધાતુઓ (ચાલુ)

ગુજરાતીનો 'છ' ધાતુ

આ ધાતુના લુપ્ત લુપ્ત રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતા હતાં. તે પૈકી જૂની ગુજરાતીના નમૂનામાં આપણે છઠ્ઠાં ને 'અછઠ્ઠ' રૂપ નોંધ્યા છે તે ઉપરાંત 'છિ', 'અછહિ', વગેરે રૂપો વપરાતા હતા. તદ્દમાં 'અછહિ' જેવું પૂર્વ અનાજી રૂપ જૂનું છે તે બાકીના છઠ્ઠ-છિ-છ વગેરે રૂપ આગા છે.

આ ધાતુની વ્યુત્પત્તિ સંગ્રહી ભિન્ન ભિન્ન મત પ્રચલિત છે. તેનું જૂનામાં જૂનું રૂપ 'અચ્છ' છે. ઋષિ તંત્રેને મમ-મચ્છતિ ઉપગ્રથી મ પીડી મચ્છદ આન્યુ, અમ જણાવે છે, તંદારે ખીન જચ્છ ધાતુ ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે અને ધાતુ મત્પર્થ ડે મત્પર્થ ક્રિયાપદ ઉપગ્રથી મત્પર્થ ક્રિયાપદ વ્યુત્પન્ન થાય. જેમાં ઘણી અર્થતાણ કચ્વી પડે કેટલાક તંત્રેને ગણ (to ka) ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, તંદારે ઘણા ગણ (to be) ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. છેલ્લા બેજ ધાતુઓ વિચારના ચોખ્ખા છે. મુ નગમિહગનભાઈ તંત્રેને ગણ (to be) ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે (મુ જા મા પુ ૧, ૫ ૨૪૮-૬૪) જોડે ખીલે આમ્ ધાતુ લેઈ મભરામભનનો વિચાર કરી અમ્ ધાતુ માટે પક્ષપાત ગણે ડે આ ધાતુનું જૂનામાં જૂનું રૂપ પાક્ષી કાળ જેટલું જૂનું છે.

જૂનામાં જૂનો પ્રા વૈકાગણ વગ્ગચિ પોતાના પ્રાકૃત પ્રકાશ' નામના વ્યાકરણમાં બાગમાં પચિન્હેદના ૧૬માં સુત્ર "અસ્તેરચ્છ"માં અચ્છ ધાતુને અમ્ ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, એમ સુત્ર ઉપગ્રથી

આપણને લાગે છે. ત્હેની ઉપવા ૧૮મા સૂત્ર “દ્વો. પેક્વઃ” માં પેક્વ ધાતુને દશ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કય્તો હોય તેમ જણાય છે. દશ ઉપરથી પેક્વ આની શકે નહી, તે તો પ્રત્વિ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે એટલે ૧૮મા સૂત્રનો અર્થ એટલો જ કે દશ ધાતુના અર્થમા પેક્વ વપરાય છે. તેથીજ રીતે સૂત્ર ૧૯માનો અર્થ પણ એટલો જ કે અજ્ઞ ધાતુ અગ્ના અર્થમા વપરાય છે બન્ને ગ્રંથો પર્વાય છે, એટલુંજ જણાવવાનો ઉદ્દેશ છે. વળી સૂત્ર ૨૦ ‘તિપાધિ’માં જણાવે છે કે તિપ (તિ) પ્રત્યય એડે ત્હેનું અર્થ રૂપ થાય છે. અસ્તિનું ગત્થિ ભાગાધિક્રમના ગામાન્ય નિયમોથી થાય, એટલે અસ્તિનું વ્યુત્પન્ન રૂપ અર્થ ગણાય.

આ ઉપરાંત વગરચિ ત્હેને રોરમેની ભાષાના પન્થિદેમા લે છે. પરંતુ વ્યાજ્ઞી રીતે એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું રૂપ છે વળી આ અસ ધાતુની ખામ અર્થ ત્હેણે મહારાષ્ટ્રીના સાતમા પન્થિદેમા કરી છે. “અસ્નેલોવ” (૭-૬) સૂત્રમા તે આદિ અને લોપ જણાવે છે. વૃત્તિકાર ભામહ “અસ્નેર્થાતોઃ યાસ-મિપોતદેશો પરતો લોપો નવતિ”-વામ ને સિ પ્રત્યય લાગતા અગ્નો આદિ જ લોપાય છે, એમ જણાવે છે મન્દૂતમા અસ રૂપ હતું ત્દારે પ્રાકૃતમા માત્ર આ સૂત્રથી સિ રૂપ ગ્યુ. સૂત્ર (૭-૭) ‘તિ-મો-મુ-માનાનધો દશ’ મા જણાવે છે કે ગ્ના લોપ ઉપરાંત પ્દેના પુરુષના બન્ને વચનના રૂપમા મ્ એડે અને દ વપરાય છે અસ્મિને ગ્દેને મ્દિ મ્મઃ ને બદલે મ્દો-મ્દુ-મ્દ થાય છે આ દ પ્રસેપનો નથી, અજમૂત મ્નો દ થયો છે આ બધા રૂપ વ્યુત્પન્ન રૂપ કહેવાય.

વગરચિ અજ્ઞ ને જસ ઉપરથી માનતો હોત તો ૭મા પન્થિદેમા એનો નિર્દેશ કય્ત પરંતુ ૧૭મા પન્થિદેમા તે કહેલો હોવાથી કદાચ તે સૂત્ર પ્રક્રિયે હોય.

હેમાચાર્ય પણ સૂત્ર (૮-૩-૧૪૬) માં અસ્મિને બદલે મિ થવાનું જણાવે છે. સૂત્ર (૮-૩-૧૪૭) માં અસ્મિને બદલે મ્હિ ને સ્મ. ને બદલે મ્હો ને મ્હ આદેશ જણાવે છે, તેમજ સૂત્ર (૮-૩-૧૪૮) માં જણાવે છે કે અસ્થિ રૂપ તથા પુરુષનાં બન્ને વચનમાં વપરાતું અસ્થિ તે, અસ્થિ તુમ્હે અસ્થિ હ, વગેરે આ પ્રમાણે ઝમ્ ધાતુના વ્યુત્પન્ન રૂપ મ્હિ મ્હો, મ્હુ, મ્હ, સિ ને અસ્થિ છે. આ'માં અસ્થિ મિવાપ કાષ્ઠ રથજે પૂરનો અ કાયમ રહ્યો નથી. મસ્કૃતમાં જ્યાં અ હતો ત્યાંથી પણ પ્રાકૃતમાં બિડી ગયો. તે અચ્છમાં અ શી રીતે આવે, એ પ્રશ્ન ઉપગ્રિયન થાય છે. (જાસીત્ ભૂતકાલિક રૂપમાં આ ગ્યો છે ત્હેનું આગિ રૂપ પ્રાકૃતમાં થાય છે) બીજો વાધો એ છે કે અચ્છમાં પ્રધાનપણે 'એસવાનો' અર્થ છે, અને તે જૂનો અર્થ છે ધીમે ધીમે અચ્છ મતા-વાચક થતો ગયો છે. જૂની ગુજરાતીમાં તો જૂનો અર્થ નષ્ટ થયો છે. પણ પાલી પ્રાકૃત, ને અપભ્રંશ કાળમાં ત્હેમાં 'એસવાનો' અર્થ હતો અસ્મા 'એસવાનો' અર્થ ક્ષેપવા તે યોગ્ય નથી માટે અચ્છ ધાતુ આસ્ ઉપરથી આવેલાં જોઈએ

જાગ (to bat) ધાતુ મસ્કૃતમાં મૃગ અર્થમાં વપરાતો, પણ પાછળથી સમ્સ્કૃતમાં તે અસ (to lie) ના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો છે ઇ મ પૂર્વ ત્હેમાં નીનીન અર્થ આવ્યો છે, તે નીચેના ઉદા-હરણ ઉપરથી જણાશે

૧. 'આસ્તે કસ્યપિ ઘન્યત્ય દ્વારિ દન્તો મૃદેડર્ધકઃ' (સુભાષિત)
  ૨. "આસ્તાં માનવગુણે સુજ્જિતા નીતિર્નવોદેવ ષ." (દ્વિતીય. મિત્ર. ૨૧૨)
  ૩. "ગતસત્ત્વા દ્યાસતે" (નજોપાખ્યાન ૧૬-૨૬)
- મી બોપ "Comparative grammar" § 509માં જણાવે છે

કે “It is not improbable that the verb substantive is only in abbreviation of the root As (અમ), and that generally the abstract notion of being’ is in no language the original idea of any verb whatever.” આ ગીતે નો અમ ધાતુ પણ આમ્ ઉપચી આચ્યા
‘આતા ત્દેની આથે આપણે અંદી મ નધ નથી, માન આ ઉપચી
જોટપુજ જોવાનુ કે આમ ધીમે ધીમે અગ્ના અર્થમા વપગાય મન્દ્રત,
પાની, પ્રાનૃત, અને અપમશમા આમ-અન્દ ધાતુ મન્દે અર્થમા
વપગયા છે ને જોના થોડાક ઉન્દમ્બુ લેખરે

અન્દ્રુત—

(૧) ‘આસ્તે મન આર્મીનસ્ય’ (મેમનુ)

(૨) ‘ગામન્વા ઇન આસતે’ (હાનુ)

પાદી—

(૧) ‘ત્વની મન્દ્રિઠરે’ (ત્વની આગને) (મમનુ)

(૨) ‘વદ મે મભિય વન્દા મ કિન્નિ મન્દ્રિઠરિમિ’ (હોનુ)

પ્રાદી—

(૧) ‘હાં વન્ન ત્વમિ અન્દ્રિઠુ મુદ્દત’ (મમનુ)

(૨) ‘તામો મયા નિમિષેય નિમિષો અન્દ્રિઠ’ (મમનુ)

અપમ્શ—

(૧) ‘ત્વિ વદ્દ કિન્નિ જામ મન્નુ અન્દ્રિમિ તામ વન્દમ્મપ્પિ
નિન્દ્રિમિ’ (મેમનુ)

(૨) ‘અન્દ્રિઠ્ઠિ દ્વિદિ પુત્ત જોનન્દ’ (હોનુ)

(૮) 'લટ ધમ્માજ્ઞમ્મુ ણ હોઠ જહ મિ ગચ્છહ અચ્છહ મો વળ તહ મિ" (૮૮૫૨ ૪૬૩)

ગીતુ 'વસુદેવહિન્દી' નામના પ્રાકૃત ગ્રંથમાંથી નીચે આપેલા ઉદાહરણ ઉપરથી જણાવે કે જાગ ને અન્ન એકજ અર્થમાં વપરાયા છે. આમનો નીચેનો એકબેજ પ્રિય પ્રયોગ નોંધ્યો છે.

૧ 'તનો જ લોરખમિદાહ મયમિદાહ કાહ અમ્માગમીવિ આમ્મહે" (૮૮૬)

૨ "પુણ ણ વગાળમિ ઇત ચિંતેતો અચ્છહો વસારક્કણ" (૨૪૭)

૩ 'મુત્તો મિ મન્ વિયાળ, મદિયમુદયામઓ અચ્છહો" (૧૮૦)

આ ઉપરથી અમ માનવાને કાગળ છે કે જાત ઉપરથી અન્ન આપ્યો હો અગ ઉપરથી આપ્યો હોય તો વગર પ્રમાણે પણ તેનો પ્રયોગ માન સ્થ ને મન્તિ વાસ્તે રૂં, કાગળ આગળ જાણ્યા પ્રમાણે જમ્મિ માટે મિ, મ્મ માટે મ્હો-મ્હુ-મ્હ જમિ વાસ્તે મિ ને જમ્મિ માટે જલ્લિ રૂપ જુદા જુદાથી આપે છે. જાણી સ્થ ને સન્તિ રૂપ ગયા હોમા પૂર્વે અ છે નહીં એટલે અન્ન ધાતુ તે ઉપરથી મળતી ન ગઈ વગી મ્હનું પ્રાકૃતમાં સ્થ વપરાયેલું જડે છે, હો કે મન્ને વસાહજાએ હોનો નિર્ણય કયો નથી જામ્નું તો પુ. એ વ ન મરુત રૂપ જાસ્તે થાય તે ઉપરથી જેમ આમ્નનું જલ્લિ થયું તમ અન્ને થત નહીં પણ આમ્નનો ઉચ્ચાર જામે જેવા ધના જમ વમનું વન્ન થાય કે તેમ અન્ને થાય અગર ત્યનો પણ નહીં થઈ શકે. વસ્તુ ઉપરથી 'વહ્યાન', અન્નવન્ન ઉપરથી 'ગમુજા-ઓ' અને જે તેમ વાત્સલ્યથી કે ત્યનો નહીં થઈ જાહે રૂપ માને તે ઉપરથી ધાતુ પગ્ગમ્પદી મનાતા તેમજ અન્ય ધાતુઓના જેવું રૂપ આપવાની ક્ષતિને લીધે અન્ન રૂપ વિશેષ પ્રચલિત થાય. અન્ને-અન્નિ ઉપરથી અન્ન થાય હોમા મુ નગમિદગામ્યાઈ પ્રિદામ-

ક્રમ પદ્મટાઇ જતો માને છે, (ગુ ભા. મા. પુ ૧, પૃ. ૨૫૩) પરંતુ આ વિકાસક્રમનો પદ્મટો નથી, બલકુ તહેમા અનિયમિત રૂપોને એક ધાટીના બનાવવાની વૃત્તિ છે. અન્તે ઉપરથી અન્ધ ધાતુ તરીકે સીકાગતા જેમ ચિળદ, નચ્ચદ, લહદ રૂપો થાય છે તે'વું અદવાળુ' ૩૫ અચ્છદ સામ્ય ઉપરથી યદ્ય શકે વૈદિક અસ્મે ઉપરથી અપ મા અમે ને અમ્હ ૩૫ થાય છે આમા પણ ક્રમપદ્મટો નથી આમ્ ઉપરથી અસ્મદ-અચ્છદ ક્રમ લેતા પબ્ સ્ નો છ યદ્ય શકે છે એટલે તબ્જમાના દ્રાઇ એક વિકાસક્રમથી આ ૩૫ આવ્યું છે

મૂત્ર ૮-૪ ૩૮૮ના ઉદાહરણમા "જ અચ્છદ ત માગિમદ મોગદ ષત્ત સ અચ્છિદ્ધ" પહેલુ અન્ધ સત્તાવાચક છે ને બીજી 'ખેસવાના' અર્થમા છે. તે ઉપરાંત મૂત્ર ૮-૪-૨૧૫ "યમિષ્યમામા છઃ"મા આમ ધાતુનો અન્ધ થાય છે, એમ જણાવ છે મૂત્ર ૮-૩-૧૬૩ના ઉદાહરણમા "અય અચ્છીવ । આમિપ્ત । જાન્ત આસાચર વા " અન્ધ ને જામ્ના અર્થનો માને છે જેમ વગરુચિ એકને બદલે બીજો ધાતુ જણાવે છે, (દજ ને બદલે વેકજ) તેમ હેમાચાર્ય પણ જણાવે છે છતાં આમ્ બાગત તે સ નો છ યદ્ય અન્ધ આવ્યા અમ ચોત્તમ જાગાવે છે.

મહાગાપ્ત્રી પ્રાકૃતમા વ્યાપેલી 'ગાથાસસગતી'ના નોટ (૧-૮૩)મા

પોટ્ટ પલિપિદિ દઃસ અચ્છિદ્ધજ્ઞદ ડળાગદિ દોડળ ।

इज चिन्तआण मग्गे घणाण कसण मुट्ठ जाअम् ॥ "

'અચ્છિદ્ધ' રૂપની જે ભુદી છાયા બે વૃત્તિકાર આપે છે એ સ્વીયતે આપે છે ત્હારે બીજો સામ્યને આપે છે બન્ને વ્યાજબી છે સ્વા (બિબુ' ૨૬૨) ઉપરથી 'મધ્યાહન સ્થિત.' પ્રયોગ પ્રમાણે 'મધ્યાહન થયો છે' અર્થ થાય છે તેમ બન્ને અસ્તિત્વવાચક છે એકને

જાલ ધાતુ બમ્બુ, હોંબુ, હોંબુ' (to eat, to be, to
 ૫૫૫) ગોળા અથવા ૫૫૫૫ છે

મગરી ઝમળ ધાતુ જાડ ઉપરથી આ-ઓ કે મુ પડ્યું-
 'જાડ્યું' ને વાગતે મગરીમા ઝમળ-ગાડેને મા જામ છે નો મ ધાય
 ૬ તમ જાલ ઉપરથી ઝમળ થતા જાથ ઉપરથી જાથિ-જાથિ થયો
 ગીતાના 'જા. (૧૮-૪૭) ઉપર વખતા ગાનેશ લખે છે કે "જગ
 પાણિવાદિનિ વદુવ । તુપી ગુણ કીર ગાદે । પરિ માના કાર હોયે ।
 જમળે નવ (ઓરી ૨૬) આ'મા જમળે હોયે મતાવે છે કે જમળે
 જ છતાં અર્થમા વપરાયો છે પાળી કુળના ઘીમા અગ્રેષ્ઠ વિગેર
 મુળ છે, જતા માજુ તદમા મૂહી ગટે ?' શ્લોક (૫-૮)ની
 ગોરી ૪૫મા અગ્રગાનિત ગાગે તયાથિ જાથિ' વપરાયેલુ જાથિ
 અસ્તિના જાથિ ઉપરથી આ મુ લાગે કે

તે ઉપગત ગુજરાતી છે 'હુ' (Let it be dropped)ના
 અર્થમા મગરીમા જસો વપરાય છે આ અગો પલુ મ આસ્તામ પ્રા
 અપ જાલ ઉપરથી આ મુ છે

૧ અન્નુડ ગચ્ચણુ કિં તળ તામ' (ભરિ ૧-૪-૧)

૨ અન્નુડ જ અણુનિડ" (ભરિ ૨-૭-૬)

૧મી મન્દૂત ભાષામા કિરાનુ માતૃત્ય ખતાવરા વર્તમન દૂત
 જોડ ગામ ને સ્થા ધાતુના ૫ વિશેષ ૫૫૫૫ કાર કરતાન્ત ।
 મન્દુતાન્ત । આ'ના જેવા પ્રયોગ પ્રા.ત-અપક્રશમા થતા હતા
 વિનના અન્નુડે, વદતો । હદ જે ના પ્રયોગોમા વપરાનો જન્નદ
 મન્દ । માજુ ધાતુ ઉપરથી આ-ઓ હોમે જોધમે

આ પ્રમાણ ગુજરાતી 'ડ' ને મગરી જસળે મન્ને રાતુ મ
 જાગના પ્રા જાડ ધાતુ ઉપરથી ગુજરાતીમા પ્રથમ અનિનો લોપ
 થ । આવના ૬

આ અઠ ધાતુનો દાર્મિક દાનના જેવો માદાપ ૧૦૦ ક્રિયાપતરીક થયેનો ઉપયોગ નીચેના અપભ્રંશ ઉદાહરણમાં મળી અ. ૧. ૬

૧. 'અઠ મઠ મિત્ત અઠત્તમ્મત ર અઠઠ્ઠ પઠિટ મઠ્યદત્તના
૨. 'અઠઠ્ઠ વળ્લમમ્મહિ ચહતા મ્મહુ પરિગાઠ વિસહતી
૩. 'અઠઠ્ઠ વ્યા' પુત્ત જીયત્તઠ
૪. 'અનાઈ પરમેશ્વરિ નીચેકેરિ પ્રમઠે અયુ ભિગિયઉ અમ્મહં

પ્રેરના ૧૭૭ ઉદાહરણ 'ભગિનિયત્ત-હુ માના ૬ ટે તુ મ ૧૧ ૧૩૩૭માં ગ્યાયેની 'આરેવના'માંથી ૬ ટાઈન અઠઠ્ઠ=પણો છે વહતી અઠઠ્ઠ=ન્દ છે જીયત્તઠ અઠઠ્ઠ=છ ૩ ભણિયઉ અમ્મહં=ભણ્યો ૩

આવ્યો છે', આવ્યો હતો' આવ્યો હશે' ત્રણે જોવા પ્રયોગમાં 'આ ચો' પછી અપગાયેના ક્રિયાપત્રને મુ નગમિદગાત્માર્થ ઉપક્રિયાપત્ર કે સાહુધ્યતારક ક્રિયાપત્ર માને છે, ૫. આવ્યે છે-ફૂટે છે' જેવા વર્તમાન કાળના રૂપમાં અપગતા 'છ' ને પ્રત્યય ગણે છે (પુ ભા મા પુ ૨, ૫ ૬૧-૬૨) આ વ પ્રમગે વગી ખરી આર્પણાસાઓમાં વર્તમાન કૃત્તના રૂપ વપગાર કે ગુરુગતીના બન્ને ક્રિયાપદ છે મુગતી 'જતો છે' મા 'છ' ને પ્રત્યય નથી માની શાય, તમજ મ્મતો નથી' મા નથી' મા નહેના 'છ' ને પગ પ્રત્યયમાં નહી ગણી સમાય આ વાધો બાદ કરતા અન્ય સ્થળે તદ્દને પ્રથમ ગણુના બાધ નથી છતાં એ-વાગ્મુ ગણુતુ નષ્ટ ૩

જૂતમગમાં ૬ વર્તમાન કૃત્તની જોડે અઠનો ઉપયોગ ઉપગતેયુ તેમ જૂનો છે, પણ વર્તમાન કાળમાં પ્રત્યય તરીકે 'છ' કાન્યી વપગવા લાગ્યો, એ અર્થા ખરી (પુ ૨, ૫ ૬૦-૬૮) મુ નગમિદ-

ગવસાત એ નિર્ણય ઉપર આપે છે. We can thus safely conclude that the use of છે is a **termination** (કરે છે type) started after 1500 V S (or about 1500 V S) but was rare at first, and that its established use came at a much later period when કરદે entirely lost its power to express the pure present tense (p 67-68) આ બાબત માથે હું સમત હું પણ 'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્ય-સદર્શ' મા પ્રથમ છાપેલી સમ્યક્તા ઉપર કથા'નો ગચનાકાગ શ્રીનિનવિજય એ મવત ૧૪૧૧ આધો છે તેથી કહે છે' જેવા પ્રયોગનો પણ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ જેટલો પાછો હકાવનો પડે. ગણુ આ'મા તે'વા પ્રયોગ થયા છે

ઉદા.

- ૧ 'જિણિ માર્ગિ તુમ્હે જાડે છડિ' (મદર્શ ૧૧-૭)
- ૨ 'ગણુછ હડિ દેખડિ છડિ' (, ૧૩-૮)
- ૩ 'ખિમિ કો ડુણી મગતા પૂઠિ મરી મકર્ધ છડિ' (, ૪૫-૧૩)

આ પછી આ વો પ્રયોગ આહોપાતગો - થતો ગયો છે, તે ધીમે ધીમે રૂઢિ પામ્યો છે. આ મૂળ ક્રિયાપદ મરેતાર્થ ક સસયાર્થ માજ પ્રિતા મિનાય અન્ય ૩૬ થયુ છે

* (૧) પગિમન મહુમહુછ છડિ" (૨) મોતી તણી મિતિ લહુલહુછ (સ ૧૪૭૮)

(૧) 'તુનના કુગ છડિ' (૨) 'ધર્મ'આ કહુધિ છડિ' (૩) 'છડિ વિપુસછ છડિ' (મ ૧૪૮૫)

(૧) વિદ્યાધર જાડે છડિ (૨) 'માહરી ભાયા આવુ છડિ' (મ ૧૫૦૦)

લેવું

હિન્દીમાં પ્રત લેતા હૈ (વર્તમાન કાળ, મન વન લિંગ) (જૂતકાળ) એમ વર્ત ને જૂતકાળમાં એકજ ધાતુ લેનાવપગાય છે. મુજગતીમાં જૂતકાળ માટે લેઉં વપરાય છે, વર્તમાનકાળમાં લે' વપરાય છે. જૂતકાળનું રૂપ મ લમના કર્મણિ જૂતકૃદત લઙ ઉપગથી લિટ થઈ આવેલું છે. તેથી અમ = પના થઈ શકે કે 'લે' ધાતુ લમના લમન-લહૃ ઉપગથી આવ્યો પણ વાગ્નપિક રીતે તે મ ની ધાતુ ઉપગથી આવ્યો છે. અર્થદેવ અસ્થ થયો કે મુ નગ્મિહગરભાષા તદ્દને લમ ઉપગથી મુત્પન્ન કર છે અને નીમાંથી લે' આવ ને મ મધી નજી વાધા ગળુ કરે છે. તદ્દેમના મ્થનનો સાગ માત્ર છે.)

(૧) 'લેવું' નો અર્થ 'to take' થાય છે નીનો (to lead) દોરવું થાય છે 'to lead' 'જિયકી જવ એ દાગ to take' 'લેવું' અર્થ શક્ય છે પણ અર્થમાં અસત્યાયુક્તિ થઈ પડે તેમ છે.

(૨) મ ની ધાતુ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં જા મિરાન બીજા રૂપમાં વપરાયેલો જણેનો નથી.

(૩) મગડીમાં 'દોરનાના' અર્થમાં નજ ને 'લેવાના' અર્થમાં જેને વપરાય છે તે સૂચવે કે ની ધાતુ 'દોરનાના' અર્થને વગમી રહ્યો હોય (પૃ ૧, ૫ ૨૬૫)

(૪) અર્થદેવ થવો બોલચાલની ભાષામાં મહાપ્રિત છે જૂનો અર્થ જતો રહે ને નવો પણ આવે છે. મૃ ધાતુ 'મરવું-પ્રાણ જવો' એ અર્થમાં વપરાય છે ત ઉપગથી 'મર'નું 'માર' (પ્રેરક) રૂપ હાન 'તાડન'ના અર્થમાં વપરાય છે. 'માર' ધાતુના મુખ્ય અર્થને (પ્રાણ લેવો) ઉપક્રાંત ગૌણ દિયા (તાડન)નો અર્થ તદ્દેમ સાદ્યર્થના નિયમથી લગે ને

આભાવિત છે માનવુ=નાડન કનુ' એ અથ પ્રધાન થતાં
મજ અથ મયવસા મારી ના મત એ મયુક્ત દિવાપન્નો
વાપન પ્રચાનના આગ્યા નેકર ગીત ૭૮ પદ્યાર્થ કે અમકત
પ્રાણીને અક ન્યયથી બીજ ન્યયે લેઈ જતા અગાઉ તે
પ્રાણી કે પદાવને પકડવા' ૫૩. એ ગીતે મુખ્યાર્થ (લેટ
૭૮) ને ઉપકાન્ક ગાળુ અથ પકડવાનો પાળુ ભદ્રના
ભગ્યો છ નીના અપમશ ૨૧ જેમા અપમશ કાગથી જ
મદ ધાતુનો અથ આ ગીતે આગ્યા છે મદ ધાતુનો અર્થ
પકડવું' થાય છે. પણ તે મન્દ 'આરણ કહેવાની'
અર્થમા મન્દમા વપગ્યા છે

“વામાગિ ત્રીણાનિ યદા વિદ્યાર નવાનિ ગૃહાનિ નગોડવાનિ”
(ગીતા) આ ગીતે અર્થકર થયાં ગિણકુવ મલખિત છે.

(૨) બીજે મુદ્દો ની ધાતુ પ્રાકૃત-અપમશમા જી રૂપેજ વપ-
ગયાનો છે 'વાર્તી' ચુન (૮-૧-૨૦૯) પ્રમાણે આદિ
નનો વિકરુષે જ થના દેવાથી ન ને જ બન્ને વપગાય, અને
વપરાયા પણ છે ગિણકુ' ન રૂપે વિશેષ પ્રયોગ છે. નનો
પ્રાકૃતમા લ પણ થયો છે 'લેટ' વપગનો મુત્ર ૮-૪-૨૩૮મા
નાખ્યો છે. (સન્નિતિય ૧ લેટ-લેટ)

૧. “મમીવ નિઝજહ મણુસ્વ.” (૫મુ ૯૪-૬)
૨. “કીમ ણ્ય સમઢ નેહિ?” (૫મુ ૫૭-૧૬)
૩. “નથિ દત્ત્ય કો નિ જો ણ્ય મણિરુજ લેહ.” (કુમાર ૩૧. ૪૫)
૪. “નિત વિત્ત ચ, પરસ્મ લિતિ અવ્વતિ નર નિયય.” (, ૮૫)
૫. “વદ નિદ્વડ નિયદિવ્વવિમાણિ.” (ભવિ. ૯-૩-૭)
૬. “નેવિ મમણિડ નરવરનાદત્તો.” (, ૯ ૬-૮)

૭. “કેમદિ લેપ્પિણુ જમધારિણ મણ સુહુ કો ધક્કેદ” (સિ. હે. ૮-૪-૩૭૦)

(૫મની ઓતે ચોટલે પકડી ફેલે કોણુ સુખી રહે !)

૮. “લેવિ મદ્ધવ્ય સિવુ લહર્હિ આણવિણુ તત્તમ્સુ” (સિ. હે. ૮-૪-૪૪૦)

(તત્તમ્સુ નિદિધ્યામન કરી વન લેખ (લોકો) કસ્યાણ પામે છે.)

ઉદાહરણ ૭માં લેપ્પિણુનો અર્થ ‘પકડીને’ છે. બે તે લમ્ ઉપરથી આવ્યો હોય તો લઢા પ્રાકૃત રૂપ ઉપરથી લેપ્પિણુ મંભવી શક્યું નથી. શિલ્લદું નીન્વા-નેત્તા-લેપ્પા-લેપ્પણુ રૂપ ની ધાતુ ઉપરથી મગ્ગ રીતે વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે બીજું ઉદાહરણ ૮માં લેવિ (ની) અને લઢિ (લમ્) બે ભિન્ન ધાતુ ભિન્ન અર્થમાં વપરાયા છે.

આ રીતે જ નો લ થઈ આ ધાતુ વ્યુત્પન્ન થયો છે, અને અપભ્રંશકાળમાં તદ્દમાં ‘પકડવાનો’ અર્થ આવ્યો છે.

(૩) ત્રીજો મુદ્દો મરાડીમાં નેળે ને ઘેળે બે ભિન્ન ધાતુઓ વપરાય છે, માટે ની ધાતુ તદ્દનો મૂળ અર્થને વળગી રહ્યો હોવો નોંધવો. બે તંમજ હોય તો “નવાનિ ગૃહ્ણતિ નરોડરાણિ”માં બે અર્થમાં મજ્ઞ ધાતુ વપરાયો છે તેજ અર્થમાં મરાડીમા પણ લે વપરાયો છે.

૧. “જેમે વજ્જરુવ્વ લેદ્દજે ઇ મગ્ગ જામાવા વર્ણા મહિમે.” (જાને. ૨-૨૩૨)

૨. “જેમે વાલ્લકા લેવવિજે લેળે. તયા પ્રમાણે વાલ્લ કાદ્ડે જાળે ||” (,, ૧૦-૫૮)

૩ “માણે તુમિદ્દલ્લ લેળે. જયાચિયે મહિમે.” (જાને. ૬-૪૫૦)

આ પ્રમાણે મરાડી નેળે (મૂળ અર્થમાં) ને ની ઉપરથી લેળે ‘ધારણુ કરવાનું’ અર્થમાં પણ વપરાય છે. લેળેમાં જે અર્થ છે

નવ અર્થ ઉદાહરણ ન દેના જેવિમા પણ છે નત લેખ-કે નત ધાતુ કરી મગીમા ની-નળે મગ રૂપે (નનો લ થયા મિત્રાય) ગ્લો માન નીન અથ નથી આ-ઓ, પણ જેવિમા નીન અર્થ આઓ છે વગી પુત્ર લમસ્વનુ ગુજગતીમા 'પુત્ર લે' એમ ભાષા ન્તર નહીં થઈ સહે માટે છે ધાતુ લગ ઉપરથી મહત્તી સકતો નથી

શ્રીયુત સુનીતિકુમાર ચેટ્ટોજી પોતાના 'Origin and Development of Bengali Language' નામના પુસ્તકમા જગાળી ભાષાના નવું વિભાગ પાડી આ ધાતુ માટે વપગતા જુદા જુદા રૂપ નોધે છે (૧) શિષ્ટ બોનઆવની ભાષામા નિ ને ને, (૨) શિષ્ટ સાધુભાષામા લ ને લહ (૩) જગાળીની બોલીઓમાં છે. આ ત્રીજો વિભાગ છે વાપર છે જટહારે ખુલો વિભાગ નિ-નં વાપરે છે આ યે ખરા અરૂપ ગણાય વળી પૃ ૧૦૫૧ ઉપર સ્વાદ નેવા (to taste) તેમજ નામ નેવા (to repeat the name of God), પૃ ૧૦૫૦ ઉપર કાટી નેઝે (snatched away) નોધે છે આ નવો શબ્દો જોડે ગુજગતીમા 'લેણુ' વપગાય છે આ નવા લમ ઉપરથી આની શકે તેમ નથી આ બાબત જણાવતા અગાઉ પૃ. ૧૦૪૫ ઉપર લખે છે કે "It is exceedingly likely that O I A નજી has also survived in Bengali"

લાવવું

૧ આ ધાતુ ની ધાતુના ગ્રેક કર્મણિ જૂતકૃદંત ઉપરથી આઓ હોય તેમ જણાય છે અર્થેક છે, પણ તે અપભ્રંશકાળમા જ થયો હોય તેમ તેના પ્રયોગ ઉપરથી માવૃમ પડે છે જેમ 'આવ' ધાતુ પ્રાકૃતકાળ જટલો જૂનો છે તેટલો 'લાવ' ધાતુ જૂનો હાય તેમ જણાવ નથી, પણ જૂની ગુજગતીમા 'લાવ' નિષ્પન્ન થયો છે

‘જસાદુઃચરિતે’ના ઉપાદગ્ધુમા ‘સાવદ’ છે ને ‘આગેપત્રુ’ એ અર્થેનું છે જના ઉપા ન. ૧, ૩, ૪, ૫મા અપનસમાજ ‘સાવત્રુ’ અર્થે આપ્યો છે

ઉદા.

૧. “નડમુદ્દુ ટમુદ્દુ સાદરિ નરદિં લાદયિ જાવદ્દ દ્વંદ્વ પાદમત્ત”
(૮-૪-૩૩૧)
૨. “અમ્મણુ લાદયિ જે ગરા પદિન પગયા કોર.” (૮-૪ ૩૭૬)
૩. ‘તમે કોવિયદો અમગિ નાતદો ભિચ્છાનાવિ લોડ લાયંતહો.”
(ભવિ ૧૯-૬-૬)
- ૪ ‘ભિચ્છાનકડય મો રિ સપાડડ ઉરડ મુવવત્તુ મમ્મપદિ લાયડ”
(,, ૧૮-૭-૧૦)
- ૫ “તેણ ગમાણુ મદ્દ નિ જાદબ્બડ ત ચોદિયુ તોરિ લાદબ્બડ”
(,, ૨-૧૦-૦)
૬. “તો વિ મુણિદદ્દ શેમુ જણુ લાવદ્” (જમદગ્ધ અગિઉ ૩-૩૬-૧૨)
૭. “લદ્દમણુ વનદ્દવ દ્યાવડ.” (મીતાદગ્ધ ૩૦)
૮. “વધી વિખમ મનિ લાયા” (,, ૩૭)

સ. નાવિકવ્ય ઉપગ્રંથી અપ સાદમ્બડ આન્યુ, તે ઉપાદગ્ધુ પાત્રમાં વપરાયું છે નાવિક-સાદયનો મગ્ગકાવમ રૂપેવાથી ‘લાવ’ ધાતુ અપનસમા થયો નથી. ત્દેના વ ને બદલે ય લાવડ’ ને ‘લાવતદો’મા આવુ ર્લો છે. પછી ત્દેનો વ ચર્ચ ‘લાવ’ ધાતુ આપ્યો, પણ જૂના દ કે યના સરકાગને લીધે ‘લાઈબ્બડ-દ્યાવડ’ પછી ય બાહુ મુદ્દુ ઉચ્ચારાતાં જતો ર્લો ને ‘લાવત્રુ’ ર્લો. મુગ્ત બણી હલુ પણ ‘લાઈબ્બા-આઈબ્બા’ જેવો ઉચ્ચાર થાય છે

બોલવું

આ ધાતુને ૨ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન ક્રિયામા આવે છે પ્રત્યક્ત વુજ-વોજ-બોજ-બોજ. પણ વાલ ૩૫ પણ પ્રાકૃતમા બોવામા આવે છે ૫૫ ૮-૧-૨૩૭ 'વો ૨' પ્રમાણે અનાદિ ને અમયુક્ત વનો થાય અલગ-અલગ, સવલ-સવલો પણ નૂમા વ આદિ હોવાથી તેનો થ થના મ ન થી શકા છે. તેમ પ્રાકૃતમા વોજ ને વોજ એ ૩૫ વપગયા છે

૧. "જાળમે ઘોલ્લુમ." (ગાથા મ ૧ ૨-૮૧)

૨. "કિં ઘોલિસ્મં." (, , ૨-૮૧૭)

૩. "કિં નિ અજુત દુક્ત પવોલ્લુમિ." (જમદરચરિત્ર. ૩-૧૮-૮)

આ ઉપરથી એમ માનવાને અવકાશ છે કે 'બોલ' ધાતુ મં. વક્ત ઉપરથી આવ્યો વક્તનું પ્રાકૃત ૩૫ વુત્ત છે આદિ વ નો વ ન થાય તો ઉદાહરણ ત્રીજામા જેમ પૂર્વે પ્ર ઉપમર્ગ આવ્યો છે, તેમ ઉપમર્ગ આવતા વ અનાદિ બને અને તેનો વ થાય પછી ઉપમર્ગ મિથાય પણ વોજ વપગાય ગુત્ત ઉપરથી વુજ ને વોજ એ રૂપે હાલનો 'બોલ' ધાતુ આવ્યો લાગે છે.

અથવા એમ પણ માની શકાય કે જેમ ઉપમર્ગને લીધે વુત્તનો વુલ થયો તેમ પ્રત્યક્ત ઉપરથી વુલ્લ થાય ને પછી વુજ-વોલ્લ એમ ને એમ વપરાય મમામમા આવતાં ઘટિનો છટ્ટી થાય છે, પછી એમ ને એમ પણ છટ્ટી વપગાય છે તેવી રીતે

પ્રકરણ ૧૬ મું .

પ્રેરકરૂપ

સન્કૃતમાં ક્રિયાપદનું પ્રેરકરૂપ બનાવવા મુખ્ય અર્થ પ્રત્યય હતો. આની પૂર્વે ધાતુના સ્વરો શુદ્ધ કે વૃદ્ધિ લેતા તે ઉપગત જાગ્રત વગેરે ધાતુઓ માટે પણ પ્રત્યય હતો. ધાતુના અત્ય આ માથે પ્રત્યય જાણે આપ્ય હોય તેમ જાગતુ પાત્રીમાં નિકરૂપે અર્થો ન થઈ પ્રેરકરૂપ માટે આ પ્રત્યયો આવ્યા (૧) અર્થ (૨) ન, (૩) આપર (૪) આપે આ રીતે મ કારયતિ માટે પાત્રીમાં (૧) કારયતિ, (૨) કારયતિ, (૩) કારાપયતિ, (૪) કારાપેતિ એમ રૂપ થતા આપર પ્રત્યય સન્કૃતમાં જૂજ ધાતુઓ માટે વપરાતો પણ પાત્રીમાં તે રિતેક નહીં થયો છે, અને આપર ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન થતા આ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં મામાન્ય પ્રત્યય બની ગયો છે. પાત્રી જાપા તે પ્રાકૃતનું જૂનું રૂપ છે માટે પ્રાકૃતને પાત્રીનું ધણુ જાણુ છે પ્રાકૃતમાં આ આપે નો આપે થઈ કારદ, કરાવદ, કરાવદ, વગેરે રૂપ થયા છે. તે રૂપે આપર પ્રત્યય ઉપગત જાગ્રમાનો અર્થ ન થયે ચાલુ નથી છે. પ્રાકૃતમાં કર ધાતુ મિદ્ધ થતા તે પ્રત્યય જાગ્ર પ્રત્યયિત થતા પાત્રીથી બિન્ન રીતે કરાવદ-વદ વગેરે રૂપ પ્રાકૃતમાં આવ્યા, હતા. કરાવદ જૂનું રૂપ પ્રાકૃતમાં પણ ચાલુ હતું તે ઉપગ્રથી હાલ વપરાતું ‘કરના કરનાતાં’ રૂપ આવ્યું છે. આ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં જાગ્ર પ્રત્યય આવ્યા.

મ મિદ્ધ ધાતુના પ્રેરક મેલયતિનું પ્રાકૃતમાં મેલનદ થતું જાણુ થયો છે તે સન્કૃત જાપાના નિયમથી-માન મ. મેલ્યાત ઉપગ્રથી વ જુનિ પ્રમાણે મેલવદ થયું. કિમ્બર્તનું પ્રાકૃતમાં મિદ્ધવદ રૂપ છે તે શોપયતિનું સોમવદ થાય છે. મુત્ર ૮-૩-૧૫૦ ‘મુત્રગર’ પ્રમાણે પ્રેરક પ્રત્યય પૂર્વે જુગ મ્વદ દેવ નો નિ ને નવ પ્રત્યય.

સોપિત । સોસવિઝ કે સોમગઝ । સોપિત । સોમવિઝ કે સોમિઝ । આ ઉપગત સૂત્ર ૮-૪-૨૮મા મિથ્યતા અનેક પ્રેગ્ધપ પૈકી એક મેલ્લવઢ આપેલું છે સૂત્ર ૩૨મા દશ ધાતુના અનેક ૩૫ પૈકીનું એક ટક્કમ્મવઢ છે, સૂત્ર ૩૧મા નજ માટે નામવઢ ને નામવઢ ૩૫ આપે છે સૂત્ર ૩૮મા વિજ્ઞાપનુ પ્રાકૃત ૩૫ વિજ્ઞવઢ આપે છે સૂત્ર ૩૭મા પ્રત્યાપ માટે પ્રાકૃત ૩૫ પઠ્ઠવઢ કે પઠ્ઠવઢ આપે છે આ બધા ૩૫ ઉપગથી અમ જાણાય છે કે હેમાચાર્યના વખત સુધીમા પાલીમા અપ્રિકૃત ગૂંહેલો અવ પ્રત્યય પ્રાકૃતમા અવ રૂપે આવ્યો હોવો જોઈએ ઉપયા બધા ઉના હગ્ધુમા અવ પૂર્વે દીર્ઘ ઓગ છે દક્ષ, વિજ્ઞ, ને પઠ્ઠ પણ ગુરુ ગુરુ વાળા છે, હગ્ધુ ઝબ્જામ્મના નિયમે મલુક્ત વ્યજન પર્વનો ઓગ ગુરુ ગણાય છે મળના પ્રેગ્ધપ મળગતિ ઉપગથી પ્રા ૩૫ મળવઢ થયું તેવું જોઈએ “ભાજન ભાજન નિજ સતતિ મૌને પ્રેમભક્તિની રીત” આમા નર્મદાગઢે જૂનું ૫ વાપર્યું છે લાન બહુધા ‘ભાજાય’ વપરાય છે ગાથામત્રશતીમા (૪-૫૦) પ્રા સિદ્ધસિદ્ધિ ને સિદ્ધસિદ્ધિમા બે ૩૫ નોખ્યા છે આ ૩૫ મૂળ યની સ્મૃતિ કગવે જે આમ ખીજો પ્રત્યય અવ પ્રાકૃતમા આ ચો છે

મ. પતના પાનયતિ ઉપગથી પ્રા પાઢેક તુપ ઉપગથી તોસવઢ દશ ઉપગથી દરિસદ, શ્રુ ઉપગથી મારંદ વગેરે ૩૫ મન્દૃતના ગુણ પ્રદિના નિયમથી આવેલા છે

હેમાચાર્યે સૂત્ર ૮-૩-૧૫૧ “અમેરાડો વા”મા અમ ધાતુના વિ કાપે થતા પ્રા ૩૫ મમાઢદ કે મમાઢદમા ત્રીજા આઢ પ્રત્યયનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે સૂત્ર ૮-૪-૩૦મા અમના પ્રેગ્ધ ૩૫ તર્ગકે વળી પ્રા તમાઢદ, મમાઢદ ૩૫ નોખ્યા છે આ ઉપગથી ત્રીજા આઢ પ્રત્યયનો પ્રયોગ પણ પ્રાકૃતમા નધાયો છે

અપમર કાગીમા આવતા આયા પ્રેગ્ધ પ્રત્યય આરના પણ દર્શન થાય છે.

“સો વચક્ષુ પુરહ ઘડમારહિ સુદિદવણમકડિ પહસારહિ.”
(ભવિ ૧૦-૬-૯)

આમા ‘વડમાર’ ને ‘પડસાર’મા મૂળરૂપ ‘વડમ’ ને ‘પહસ’ છે. તેમાં આ પ્રત્યય લાગી તે રૂપ થયા છે. તે ઉપગત “આવણિ આરણિ મુદ મમાડિય” (ભવિ ૧૧-૧-૧૧)મા આઠ પ્રત્યય પણ ચાલુ રહ્યો છે.

આ પ્રમાણે (૧) આવ, (૨) અવ, (૩) આઠ, (૪) આર-એ મુખ્ય ચાર પ્રેરક પ્રત્યયો અપભ્રંશ કાળ મુધી વપગતા એ જોયું, તેમ આવ પ્રત્યય આપર ઉપગયી ને અર પ્રત્યય અય ઉપગયી આવ્યો તે પણ જોયું. છેવટે એ પ્રત્યય આઠ ને આર શી રીતે આવ્યા, તે જોવાનું બાકી રહ્યું. મઠ્ઠતમા આ પ્રત્યયોનું નામનિશાન નથી હિન્દી ભાષામા પ્રાકૃત બાર પ્રત્યયનો આઠ ચર્ધે ડનો લોપ થતા છેવટે આ રહ્યો છે જલના, ચુલના, નવાના, વગેરે આમા આ પ્રેરક રૂપ જણાવે છે. તે પ્રમાણે વ ઝડી ન ગય, માટે ટકી રોકે એ’વા ઢ ને ર અક્ષરોનો પ્રક્ષેપ થઈ આઠ ને આર આવ્યા છે, એમ મામાન્ય માન્યતા છે જ્યાં ત્યાં જે તે અક્ષરનો પ્રક્ષેપ કરવો-માનવા તે હીઠ નથી. જૂનો પ્રત્યય આઠ છે તે આપણે જોયું ડા ભાષાગકર આ આઠ પ્રત્યયની વ્યુત્પત્તિ મળધી લિખ મત ધરાવે છે “The forms in which we have as before as વેરાડનું, ચરાડનું etc. are denominatives from the past-participles of original Pi. causals as દાવિદ ડા ચાવિદ” (ભાષણ ૫ ૨૨૬) પ્રાકૃતમા પીદાવેદિ ને મીદાવેદિ જે’વા પીત ને મીત ઉપરથી બનતા પ્રેરકરૂપ વપગતા. આ’વા રૂપ ઉપરથી હિન્દીમાં ચિલાના, ચિલાના, દિલાના જે’વા રૂપ આવી ચકે પ્રેરક બાની પૂર્વે લ આવ્યો છે તે ઢ કે ર ની માફક ક્ષેપક નથી, પણ મૂળ કર્મણિ બનકૃદંતના ત પ્રત્યયનો લ થયેલો છે.

આ હિન્દી રૂપોની માથે મજગતી રૂપોનો મેળ ખાત તેમ નવી વાગત ગીતના પ્રગ-રૂપ ગાવિત પ્રા ગાવિત ઉપગથી યુ 'ગરાડતુ' રૂપવુ થોગત નવી લાગે તેમજ પ્રગરૂપ દર્શિત ઉપગથી હિન્દી દિસલના ક પત રીક નના આ હિન્દી રૂપ મળધી અમ દલીન કંગી શમય કે દગના ઉપગથી ખીગત ધાતુના મામ્યને લીધે દિસલના થયુ ન્યાપિત ઉપગથી સુગના બને તે પણ મભનિત નવી અ'મા પણ ઉપગના જેવી દલીન મભનિત છે વિગનામા મળરૂપતુ કર્મણિ ભૂતકૃદત લીડુ છે જ'હારે યુગગતી મા' રાવિદ-દાવિદ પ્રગરૂપના કર્મણિ ભૂતકૃદત લેના પત્યા છે રંગી પ્રા મમાડ રૂપમા મરૂદતનુ મ્યુ કૃદત આવેયુ છે ? ધ્રાન્ન જામિત ઉપગથી મમાડ મભરી શકે છે ।

મહાગી માન્યતા પ્રમાણે આ જાઢ પ્રા પ્રત્યય જામિત મામ્યને લીધે આવ્યો છે, આ હિન્દીનો જા (પીના ન્ના, વગેરે ધાતુઓમા) મામાન્ય કૃદતના નાનો યોયો કે સવદ ધાતુ ઉપગથી પ્રાકૃતમા મુળ રૂપે મવડદ ને પ્રેગરૂપે સગાડેદ થયુ 'દીગે દિઅમે જ સંવડદ' (ગાથામ શ ૪-૭૮) યુગગતીમા આનતા મવડનુ દીઘ સયોગલોપથી 'સાંપડ' થયુ ને પ્રેગક 'સંપાડ' રૂથુ તે ઉપગત સિ છે ૮-૪-૨૩, ૨૬ મૂતમા બતાવેના સગાડદ ને કે લાલ્દ બન્ને પ્રેગકરૂપના છે ત મન્નેમા જાઢ-આલ મુળ ધાતુનો અગમૂત છે (ઉત્પન્ન ઉત્પન્ન-નત ઉપગથી બોનો) જતા જાઢ-આલ બન્ને પ્રત્યય દોય તેમ મામાન્ય જનતાને જમ થતા તે જાઢ-આલ ને પ્રેગ રૂપના પ્રત્યય માની બમે આ પત્રી ત્હેનો જ્ઞેગો પ્રયાગ થાત શિષ્ટ મોનન ગ્ને પણ પાઠગ વમડાતુ પડે આ ગીને મુળ જાઢ-આલ પ્રત્યય પત્રી ત્હેમાથી જાર પ્રત્યય બન્ને આધી ડ, ર, કે લ પ્રક્ષપનો નવી

ખીન્ને જાઢ પ્રત્યય જાઢ ઉપગથી ડ નો ર થઇ આવેનો છે તે પ્રત્યય જામ મિધી જાઢમા નગત કે મ્ડી પ્રાત બણી પણ જાર

પ્રત્યયને વિશેષ પમદગી આપવામાં આવે છે વૃદ્ધન્કાર ઉપગ્રથી પણ 'વધારતુ' મળી શકે છે એવા કર્મણિ બૂતદૃન્તને લાગતા કાર ઉપગ્રથી પણ આર ધાતુને લાગે એ સહ થયો હોય 'અન્સાર' પમ સાર' અપમગ રૂપોમાં જે આ લાગ્યો છે તે (૧) જાદ નો પાર થઈ આવ્યો હોય કે (૨) બૂતદૃન્તને લાગતા કાર ઉપગ્રથી થયેલો આર સર્વમામાન્ય જની ધાતુને પણ લાગ્યો હોય 'વમુદ્વહિઃડી' જે ઈ. મ ના છઠા મંકમાં લખાયેલો મથ છે તદ્દમાં જા પ્રત્યય વૃષ ધાતુમાં વપરાયો છે "નિ ય ચોત્તજ વદ્ધારેડ જ ॥" જૂની દાષ- પ્રતમાં 'વદ્ધેવેડ' છે એટલે આ રૂપ કદાચ જૂનામાં જૂની પ્રત (મ ૧૩૮૬)ના મમય પંચીનુ હોય છતાં કાર પ્રત્યયના ઉમેરણથી તે રૂપને વ્યુત્પન્ન થવા મલવ છે કાર લાગીને પણ ફેટવાક ક્રિયાપ આવ્યા છે. મૃદન્કાર ઉપગ્રથી, જમ અવકાર ઉપગ્રથી અષ્ટ આપુ તેમ, 'મહેરતુ' ક્રિયાપદ આવ્યું છે પગતુ આમાં પ્રેરણાનો અર્થ નથી. વૃષના વૃદ્ધ ઉપગ્રથી કાર લાગી 'વધેન્તુ' શબ્દ આવ્યો લાગે છે "બુધવારે નવો જોડો વધેન્તે" "નાળિયેર વધેન્તે"

ફેટવાક ધાતુઓના પ્રેરક રૂપમાં જાણે અને જ થયો દાષ તેમ લાગે છે જોના જ થાય એ ગુણના નિયમે વ્યાજની છે ગુજગની રૂપોમાં મૂળના જોના અ થયો, પણ તદ્દના પ્રેરક રૂપમાં જ ગુણ-પે આનુ રહેવાથી અને જ થયેલો લાગે છે દિલ (મળી) મેલ્યતિ (મેળવ), સ્ત્વલ (હિલેલ) પ્રેરક ગણાતા મૂળ રૂપ 'હિલ' આવ્યું તેજ ધાતુ ઉપગ્રથી ઉખેડ-ઉખડ થયા વિન્કુ પ્રા વિન્કિડ (નિ-ખેર, ઉપગ્રથી મૂળ રૂપ 'વિખર', હૃ (દિ-હિના)-કેવ, વગેરે

આમાં મૂળ ધાતુ-મકર્મકમાં 'એ' દના તે પ્રેરના નમકના તે ઉપગ્રથી 'ઉકવ ઉખડ' વગેરે મૂળરૂપના ધાતુ આવ્યા.

પડ-પાડ, તપ-તાપ, મગ-માગ, તગ-તાગ, છટ-છોડ, છટ-છોડ, ફટ-ફોડ, વગેરે રૂપો મસ્તૃતના નિયમે ગુજરાતીમાં આવ્યા છે. કપના વર્ષે ઉપરથી પ્રાકૃતમાં વર્દે કે વદ્દે થાય છે. છેલ્લા વદ્દે રૂપ ઉપરથી ગુજરાતીમાં તે રૂપ સ્વભાગના ધોગણે થયા છે. સ્વભાગ પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર ખમના 'વાધે' રૂપ થયું તે સ્વભાગ મળી શ્રુતિ જ ઉપર કાયમ રહેતા 'વધે' રૂપ થયું. આ 'વાધે' પડ-પાડ જેવું પ્રેરકરૂપ હોય તેમ લાગતું નથી તેનો પ્રયોગ મૂળ અર્થમાં થાય છે.

૧. ત્યારે પુનઃને ચર્ચાએખાઈ, સુજ વધી વાધો પિતગમ્ " (નળાખ્યાન)

૨. "ચિય વાધિ અતિ પ્રભુ, મર્ષનિ પાપ દૂધ" (દાદગરી)

આ બન્ને ઉદાહરણમાં 'વાધે' મૂળ અર્થમાં છે. બીજા ઉદાહરણનો અન્ય 'જો સર્ષનિ દૂધ પાપૂં હોય તો' એમ બેમાંડતા કે પંજી 'દૂધ' શબ્દને મતિમત્તમીમાં લેતા અર્થ બેસી રહેશે "દિવસ દિવસિ ગર્ભ વાધિ" (કાદ. ૪૯) "પવત વેગિ વાધિ તરમ" (કાદ. ૮૧) "જમ ઉધિ વાધિ તા" (કાદ. ૧૩૦) બન્ને 'વાધે' અર્થ છે 'ચિય વાધિ'માં 'વાધિ' ને મુ પ્રવ માહેમ પ્રેરક માને છે.

આ ઉપરાંત જૂનો આપ ને આવનો આમ બન્ને ગુજરાતીમાં કાયમ રહ્યા છે 'ઉથાપ', 'ઉથામ', 'ઉગામ', વગેરેમાં તે નજરે પડે જ "મ્હારૂં બોધુ ઉથાપતો નથી" "મૂળ ઉથામે છે" 'વાકડી ઉગામે છે' મ. સ્થાપન મંદિરની ભાષામાં જળવાઈ રહ્યો છે અત્યારે પ્રેરકમાં જ્યાં જ્યાં આવ લાગે છે ત્યાં ત્યાં તે ઉપરથી ગતતા નામમાં તે આમ રૂપે નિત્ય માલુમ પડે છે, ને જ્યાં અવ લાગે છે ત્યાં તે મૂળ રૂપે ટકી રહે જણાય છે.

અવ

આવ

જાળવવું-જાળવણી
લાળવવું-લાળવણી
માયવવું-માયવણી
પજવવું-પજવણી
શિખવવું-શિખવણી
કારવવું-કારવણી

પધરાવવું-પધરામણી
શિખાવવું-શિખામણી
લિપાવવું-લિપામણી
શિવડાવવું-શિવડામણી
ચગાવવું-ચગામણી
કરાવવું-કરામણી-ત

દિદા.

૧. "ધુમટ કરી ધવારિ માધ, પાલાળડિ પુઠાડિ જામ." (વિ. પ્ર. ૬૫)
૨. 'બાણિ બેટી બાંદિ મારી ઉચ્છંચિ બિસારી વાલી' (ઉપાદ. ૭૬)
૩. 'સ્વામી ! માયા જ વીતવિગિં, તઈ તાં ડીસિ ને અનુભવિગિં' (પ્ર. ચિ ૧૪૩)
૪. "જડમ, બિડમ, બેડવમ અલડગ; માધ ધમધ તે; ધૂણધ અડમ." (" " ૧૩૮)
૫. "જે હથિયાર મોહ પાડવમ, રાઉ વિવંક મુ મવિ જાલવમ." (" " ૧૩૮)
૬. "મઈ હથિ દેવી પધારમ નિલક વીર મુચરિલક લેધ કટક." (" " ૧૩૨)
૭. "તઉ રામ આજ્ઞાવિ કુમારિ; મજા ભરી જળુ લેઅળુ હારી." (" " ૧૩૦)
૮. "જિમ સહાવમ તિમ મહઉ મન મુહતાનજિ રાજ." (" " ૧૦૧)
૯. "દિવરાવીમ બેટાનમ રાજ-ફલઉ મનોરથ મહારઉ આજ." (" " ૧૦૧)

- ૧૦ 'જાણી કદિ િ નામી ચીસ' (કાદ.)
 ૧૧ 'સિંઘ ધૂણીનઈ કાહો દસસિંઘ, "લડક નયઁ ડા દેડઘ ?"
 (મીતાહરુ ૩૧)
 ૧૨ "રી જવાનઁ મેલિયા તે દાખવઁ પગાયુ" (= ૪૮)
 ૧૩ "એડિ ગીત ગવારઁ, દાન દિવારઁ," (જૂનીચ ૧૦૦)
 ૧૪. "નારમસપનીમે વિક્રમસવઁઠરે પળન કાગલિઆ." (કવિત-
 ૮૫)
 ૧૫ "આજ અદાનઠ સોમચઠ તૂ મગિ કીધા માત !"
 (મીતાહ ૪૧)
 ૧૬ 'પરિખોદઘ બહુ લોપ દિકખ જિણુ પામિ સિવારઘ"
 (ઉપદેશદમાલચાનક ૩૬)
 ૧૭ "મિલિના પ્રિય જમાડુવિ દય મહિ મુકલાવિઉ ઉમમેળુ ધુમ"
 (ગેમીચતુ ૩૮,
 ૧૮. 'દન્તમ ણીજ દિખાડિ મ, જાડિમ, વિત મુખ માદિ"
 (૫ વિ ૨૦)
 ૧૯ 'પદિગઘ પિહિરામણી સાઁ, આપઘ ગજનય તુગિ લખડાઁ"
 (ઉપાહ ૬૪)
 ૨૦ "એહિવરાવણુ જાણુને મનિ નાય" (કાદ. ૧૩૪)
 ૨૧ "મવવા સુભટ દેવરાખ્યા માગ." (દગિયો ૧૫૬)
 ૨૨ "અમૃત ઝિગઘ, લગઘ દુખ દેદ, વારાજ વનમપતિ જેલ"
 (દગિયો ૧૦૩)

આમ જેવડો પ્રત્યય 'રાવ' પણ જૂની ગુજરાતીમા મળે છે તે ઉપરાંત મોકલવુ-મુકલાવુ, દેખવુ-દિખાડવુ લેવુ-વિચારવુ જેવા પ્રેરણાપોષક અંગભાગને લીધે 'ઓ-એ' ના 'ઉ-ઘ' દ્વારા સ્વર જૂની ગુજરાતીમા પ્રચલિત હતા.

પ્રકરણ ૧૭ મું

કર્મણિ રૂપ

કર્મણિ રૂપનો આ

આ 'જા' શી રીતે આ-યો, તે મળધી ધણો મતભેદ છે. હું છે'ના ચાગપાત્ર વર્ષથી એનો વિચાર કરે છું, પણ ચોક્કસ પગલું જડતું નથી પાલાત્ય તેમજ અન્ય જાધા જને તેટલા વિદ્વાનોના વિચારો જોતા મમાધાન થતું નથી પ્રથમ એટલું જણાવવું જોઈએ કે આ રૂપના નીચેના ક્રમો જૂની ગુજરાતીમાં મારૂમ પડે છે 'કરાયક'-'કરાક'-'કરાય'. આ મિવાય ખીજત રૂપ મારૂમ પડતા નથી. વાધો માત્ર પ્રથમ રૂપ 'કરાયક' શી રીતે આવ્યું તે મળધીનો છે તે ચોક્કસ થાય તો વાધો રહેતો નથી આ'તું રૂપ પ્રાકૃતમાં 'વસુદેવહિણ્ડી' નામના ઇ. મ ના છઠ્ઠા મકામાં લખાયેલા પુસ્તકમાં નોંધ્યું છે, તેમજ તે રૂપ પડિત હજોવિદ્વામના "પાઈઅ-સદ્મહુણ્ણવો" નામના પ્રાકૃત શબ્દકોષમાં જડે છે. "કિં હમા સગજતિતિની વિકાયક ?" (વસુ ૫૭-૧૩) તેમજ કોષમાં "વિકાયમાણો" શબ્દ નોંધ્યો છે જન્ને એકજ છે. 'વેચાય છે-વેચાતો'. આ રૂપ આટલું જધું વ્હંતું ઉત્પન્ન થયું હોય ને અન્યત્ર પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વપરાયું ન હોય, એ મ્હાગ માનવામાં આવતું નથી 'વસુદેવહિણ્ડી' ની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત મ ૧૩૮૬ની હોવાથી તે રૂપને હું ઔદમાં મૈકાનું માનું છું પછી એ'વા રૂપ આજ આજાં મળે છે. 'મુન્ધાવમેવ ઔક્ષિક' (મ. ૧૪૫૦)માં આ રૂપ મળે છે

૧. 'એ અય સુખિં પદાયક' (મંદર્ભ. ૧૭૭-૫)

૨. "તિહાં પ્રાકૃત વાર્તા અતીત કાલિ કર્તા યોજાયક" (.,

૧૭૭-૮)

૩ 'આગિ ઊઠ્ઠાઅઞ્ઞ ઝેકધ વાગિ, મઉકિ મતાપઈ માતધ
વાગિ" (પ્ર ચિ ૯૬)

કર્મણિ આનાના રૂપ મળધી નીચેના લિન્ન લિન્ન મત નોધના
હીક છે

(૧) પ્રેગકર્મણિ પ્રત્યર આપૂનય-કગપ્યને-કરવ્વહ-કગાપઈ-કગાલ.

(૨) નામધાતુના આવ પ્રત્યર ઉપરથી કરગવહ-કગાઈ-કગાય

(૩) પ્રેગકના માન આર પ્રત્યર ઉપરથી (કદય વનો લોપ ધમને)

(૪) વા ધાતુના ઉમેગણથી-ય (યા-જનુ) રૂઢીને કરાયાહ-કગાપઈ

(૫) પ્રાકૃત હજ્જ ઉપરથી કરિજ્જહ-કી જઈ-રુથુ જાય-કયો

• જન્ય તેની ગીતે કગાઈ-કગાપઈ-કગાઈ-કગાય

આ બધા મતોમા મ્હને કયા અડચણ નહે છે, તે જોવા ત્હેને
વિચાર કરવા ઉચિત છે

(૧) આ પ્રથમ મત ડા ભાણગગનો છે તે ત્હેમના શબ્દો-
માજ જણાવેલો હીક છે 'We have another verbal base
in M (Mutha) which involves the idea of power
and ability is કરવતે 'can be done', 'વસવતે' 'can be
sat' These forms are passive when the original
verb is transitive, and impersonal when it is intransitive. In old M વ is sometimes seen for વ"

"જરી વદેં બહુત ચોલિલે : વિવિધ મેદ મુચિલે । તરી આપણ હિત
આપુલે । તચિ ઘેપે" (સાનેશ્વરી ૨-૨૬૦)

"કાય મ્હણિપે સ્થિતપ્રજ્ઞ ?" (., ૨-૨૮૭)

'Here the sense is simply passive and does not
involve the notion of power. These forms are to

be derived from the passive of the causal, whence
 કરવે is કરવ્વદ Pr for કરાવ્યતે Skt કાવત " (કાપણો ૨૩૦)

વાસ્તવિક રીતે આ બન્ને ધાતુઓમા જે પ છે તે બંને બદલે
 ટક્રી રહેલો જૂના આપ્યનો નથી તે બન્ને સ્થાન ધાતુ હોવાથી પ
 તે સ્થાને બનેલો ॥ ઘૃહીત-પ્રા ષેત્-અપ ષેવ્વદ-મ-ષે, તે'વીજ
 રીતે મણિત-પ્રા મણિત્-અપ મણિવ્ મ મ્હણિવ્વદ-મ્હણિવે મ્હણિવે
 રૂપ મગીનુ હોવાથી અન્ય નડે નહીં પણ ષવ્ અપબ્રશમા મગી
 આવે છે પ્રાકૃતમા પણ મળે છે

ઉદા.

- ૧ 'ન ષેવ્વદ સુસિર્હિ ન વિજ્જદ ન વ ગુર્હિ' (પ્રા ૩થા
 મ ૩૫૬ ૮૩)
- ૨ 'કુકલસહિ અણાસત્તહિ ચિત્તુ ન કેળ વિ ઘિવ્વદ' (જ/સહ ૨
 ૨-૧૨-૨૧)
- ૩ 'સુહુમ્મુ ન ધૂલિ ણાણિ હિવ્વદ કરિકરણ કિં રર્દ ઘિવ્વદ'
 (, ૩-૨૨-૬)
- ૪ 'કેમરિ ન લહદ્ બોઢિઅવિ મય લક્સહિ ઘેવ્વન્તિ' (સિ હે
 ૮-૪-૩૩૫)
- ૫ 'ત ડળ કવિ સયચિઅ દાલિદ્ ઘેવ્વવ્ નેહિ' (ગોડાદો
 ૯૦૮)

આ પ્રમાણે ત્વેમા સક્રિયતાનો અર્થ ન હોઈ શકે માત્ર કર્મણિ
 અર્થજ હોય તે વાત તેઓએ અપષ્ટ જણાવી છે

બીજો વાધો એ નડે છે કે જો આ રૂપ આપ્ય પ્રત્યય ઉપરથી
 આપ્યુ હોય તો પ્રાકૃતમા 'કરવ્વદ' જે'વા રૂપ મળવા નોંધયે, પણ
 મ્હને પોતાને જાણા નથી માટે આ રૂપને હું ચકાસ્યદ મિતિમા
 મૂક છું વાસ્તવિક પ્રેરક કર્મણિ રૂપ કરાવિજ્જદ થાય અને તે

૧૫૫૫ પૃષ્ઠ ૬

(૨) નામધાતુના આગ્ર પ્રત્યય ઉપગ્રથી આ ૩૫ આગ્ર, એ મત ડા ગ્રીર્મનનો છે શ્રીયુત મુનીનિરુમાગ્ર ચરગ્ર પોતાના *Origin and Development of Bengali Language* નામના પુસ્તકમાં જણાવ છે કે ડા ગ્રીર્મન આથે ને ખાનગી પત્રપત્રમાં લખવા ડયા છે લખા તે માથેય છેવટનો મત આગ્ર ઉપગ્રથી આ ૩૫ આગ્ર તમ દ્રાવ છે એજ મનનો શ્રીયુત ચરગ્રએ નીદાગ્ર ડયો છે ત અગ્રાડિ 'આગ્રનોપ મુકગ્ર મિ' ૧૨ જ્યુમીક્ષી વા ૩'માં પોતે લખેના નખમાં પ્રેગ્રડપ ઉપગ્રથી આ પ્રત્યય આગ્રો છે, એમ લેમો જણા યુ છે

સમૃતમાં માગ્ર, વૃષાયન તરુનાગ્ર, વગેર જો'વા નામધાતુના ૩૫ નામ ક નિગેજાને આગ્ર પ્રત્યય લાગી જનતા પૃષ્ઠ (૧) ક્રિયાપદ ને આ પ્રત્યય નજે કે કેમ તે પ્રથમ ન મગ્રો વાધો છે (૨) બીજો વાધો એ છે કે જણો દુમાયનેમાં 'એગ્ર ડા ગ્રાડ થાય છે', એ'વા માગ્ર ડર્તાગ્ર અર્થ છે, અ'ગ્ર કર્મણિ અર્થ છે ને ડતા પ્રથમાને બ લે તૃતીયામાં આગ્ર છે (૩) આ નામધાતુના આગ્રમાં શક્યતાનો અર્થ નથી, જ્યદાગ્ર કર્મણિ 'આ'માં છે

(૩) પ્રેગ્રડપ ઉપગ્રથી આ કર્મણિ રૂપો આગ્ર, એ જતનો મત ડા લાર્નિય ને ડેગ્રાટિરી બન્નેનો છે અને એક વખત શ્રીયુત ચેટગ્રનો પૃષ્ઠ લનો પ્રેગ્રડપ ઉપગ્રથી રૂપી રીતે કર્મણિ રૂપ બને તે વાન જણાવતા ડા હોર્નલ લખે છે કે "In fact it is merely a causal with a peculiar reflexive sense" (*Comparative Grammar of Gaudian Languages* § 484) ડા ડેસીટિરી પોતાની 'Notes'ની કલમ 110માં જણાવે છે કે "It is a causative that has assumed a reflexive passive meaning". આ ની મામે વાન નીચે પ્રમાણે છે

પ્રેરક આવની અંદર પ્રેરણાનો અર્થ છે, તદ્દમાં શક્યતાનો ને કર્મોણિ અર્થ સી રીતે આવી શકે. જેમ હમ્મદ ૩૫ મળ કર્મોણિ હોવા છતાં કર્તારિ અર્થમાં વપરાય છે તેમ આ ૩૫ કર્તારિ હોવા છતાં કર્મોણિ અર્થમાં વપરાયું હોય. એકાદ રૂપને માટે આમ બનવું સંભવિત છે, પણ મધ્યમાં ક્રિયાપદોમાં એમ બનવું શક્ય છે કે કેમ તે સંકારપદ છે.

જૂની ગુજરાતીથી માંડી દેહ દયારામના વખત સુધી પ્રેરક આવ-આવનાળો એક ધાતુ ગુજરાતીમાં વપરાતો. પણ તે જૂતકૃદંતના રૂપે પ્રથમ વપરાતો. પછી ધાતુ તરીકે પણ વપરાવા લાગ્યો છેવટે વ જડી ગયો ને તે ધાતુએ બીજા ધાતુ જે'વુંજ કર્મોણિ ૩૫ સ્વીકાર્યું. રૂપ ધાતુ ઉપરથી પ્રાકૃતમા રીમદ ને હમ્મદ બે ક્રિયાપદ થયાં. તે અકર્મક ક્રિયાપદ છે તદ્દને આપત લાગી રીવાચિત પ્રા. પ્રેરક કર્મોણિ જૂતકૃદંતનું ૩૫ થયું. તે જૂતકાળ માટે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું, પછી તે ઉપરથી ધાતુ તરીકે પણ વપરાયું. આ રીતે તદ્દમાં જે વ છે તે પ્રક્ષેપનો નથી, પણ જૂના આવનો વ ચાલુ રહ્યો ને છેવટે એકધારે ૩૫ તહેણે હાલ લીધું.

ઉદા.

૧. "ધમિઈ એણિક રાગ તે કોદિઆ બપરિ રીસાવિઓ." (સંદર્ભ. ૯૬-૧૯) (વિ. સં. ૧૪૫૭-૯૬)
૨. "રીસાવિઉ રાહલ બનીજઉ." (કા. પ્ર. ૩૧ વિ. સં. ૧૫૧૨)
૩. "રાઉ રીસાવિઉ કુદુ શા બણી ?" (વિ. પ્ર. ૨૦૯)
૪. "રીસાવી સતુ જિમ દોય." (કાદં ૧૧૫)
૫. "બડબડતો બાએ રીસાવી, લાવે જસ મોટુ તાણી" (નગાખ્યાન)
૬. "હંએ રીસાપૂ પણ મને નથી રીસાવનૂ ને." (દયારામ)

આ રૂપ એનુજ આ રીતે આવ્યું છે તે પણ પ્રથમ જૂત કાગીમાળ વપરાતું

હદાય એમ માનિયે ॥ પ્રેગ્ઠ કર્મણિ રૂપ ઉપગ્રથી આ કર્મણિ રૂપ આવ્યા હોય તો તે રૂપ આમ બને કાર્યને-કરાવિજ્ઞદ-કરા-જ્ઞદ-કરાવિજ્ઞદ-કરાવદ-કગઈ-કગય આ ક્રમ મળવી શકે, પણ વચગાળાનું ત્રીજું-ચાલુ રૂપ લખાણુમા મળી આવતું નથી

(૧) હોદપમા પ્રાસાદુ લનઉ છુન નીપાધજ્ઞવ" (પ્રા ગુ કા મ ૪૮)

(૨) અનેદિ મેરુ પર્વત અનેદિ રાહણ પર્વત ઉપાધ્યયધ' (સદર્ભ ૪૩-૧૬)

આ બે ઉદાહરણુમા તે'વા રૂપ વપરાયા છે, પણ તહેમાનો બા પ્રેરક આવતો નથી રૂપ પ્રેગ્ઠ કર્મણિ છે, પણ તે સરકૃત ઉપગ્રથી સિદ્ધાવસ્થાના રૂપ છે નિષ્પાવન-નિષ્પાદજ્ઞદ-નીપાધજ્ઞધ આ'વા ધાતુ અન્ધ છે તે ઉપગ્રથી તે પ્રત્યય સર્વમામાન્ય થયો હોય તેમ નથી લાગતું ઉદાહરણુમા આપેલુ રૂપ સિદ્ધ છે, અને પ્રકૃત રૂપ સાધાવસ્થ છે વળી કર્તારિ પ્રેગ્ઠરૂપ ઉપરથી કર્મણિ રૂપ આવ્યું હોય તો કર્તા ત્રીજામા શી રીતે આવે ?

(૪) યા (જવુ) ધાતુ લાગી આ રૂપ બન્યું તે મત જર્મન વિદ્વાન બોપનો તેમજ શુ નગસિદ્ધગવલાધનો છે

મેાપ શુ કહે છે તે જોષ્યે "With respect to the origin of the passive character યા (ય), a very satisfactory explanation, I think, is given of it by Sir G. Haughton (Hindi Grammar), wherein he mentions, that in Bengali & Hindustani the passive relation is expressed by an auxiliary verb,

which signifies to go' जाना in Hindustani and যা in Bengali, in the latter e ગ કરાણ્ઠ signifies "I am made" as it were 'I go to making' Now in Sk both इ and या signify 'to go', but of these it appears best to keep to the latter root which in Bengali, also expresses the passive relation' (Comp Gram § 735)

મયુક્ત કર્મણિ ૩૫ મનધી પશુ તે લખે છે 'Like 'to go to joy' 'to go to anger', for to be rejoiced', to be angered we find પ્રહ્ન સમુપાગમત 'he went to exulture' for he was seized' Ram 1-1-70" આ'વી જ્ઞતનેા પ્રયોગ થતા હતા, અને તદેમા એન્દર કર્મણિ અર્થ હતો 'इताडपि तेष्ट न जरां गमिष्ये' (ગામા ૩-૪૭-૪૮) હુ વધાગતુ ઉદાહરણ ઉમેરે છુ પશુ આ'મા ગમ ધાતુ પૂર્વ નામ છે ગમ ને જાહેતે યા મુક્તા જરા યાતિ-જરાણ્ઠ-જરાણ્ઠ ધાય પશુ પ્રહ્નનેા તે ની રીતે પ્રહાયદ ક્રતા બન પ્રત્યય ઉગડી દેતે પડે. તેમજ મોગ યાતિ ઉપગ્રથી મોગવાયદ ક્રતા થ ઉમેગે પડે એટલે નામની સાથે યા ધાતુના પ્રયોગ ઉપગ્રથી આ ૩૫ આવ્યા નથી લાગતા

આ'વા સયુક્ત કર્મણિ ૩૫ અપમથ તથા જૂની ગુજરાતીમા વપરાતા, અને તદેમા પશુ જા (યા) પૂર્વે બન પ્રત્યયવાગા ક્રિયા વાચક નામજ વપરાતા

ઉદા

- ૧ 'अन्तु जु तुच्छत वदे धणदे तं अकूखणहं न जाइ" (મિ. હે ૮-૪-૩૫૦)
- ૨ 'કામિની નાહુના છુ તુખ, તી મુખ કહુલુ ન જાહ'

(૧૧ નિ ૧૦)

૩ 'એ ૧૬ ગમ ન મહુણ જા' (૧ પ્ર ૪)

૪ 'હુએ મારીયન પીડુ, પગ મે'હુણ ન જા' (૧ પ્ર ૧૪)

૫ 'મમિઉ દુગ મિ લેણુ જા' (૧ પ્ર ૭૭)

મુ નગમિહગરભાષાએ આ રૂપ મળેથી વિસ્તૃત ચર્ચા ગુ ભા
મા પુ ૩ પૃ ૭૭, ૮૭-૯૩ ૧૬-૪૦ ઉપર કરી છે પ્રથમ
જણાવવું ઉચિત છે કે તેઓથી જાને આગમ કે જાનો જૂ ઠિકતા
રૂઠેનો આ માને છે, ને ય (કગાય)ને જ કર્મણિ પ્રત્યય માને છે

નીચે પ્રમાણે ક્રમ મરૂતથી માઢી ગુજરાતી 'કગાય' સુધીનો
આપે છે પ્રથમ આપેના પૃ ૮૮ ઉપરના ક્રમમા પૃ ૧૪૦ ઉપરની
નોટમા સ્વયંના પ્રમાણે દેગદા કરી એ ક્રમ આપુ છે

નરસિંહગનભાષાનો ક્રમ

મહાને ક્રમ

(૧) ક્રિયન (મ)	(૧) ક્રિયત (મ)
(૨) કરિયન (પાલી)	(૨) ક્રિયત (પા)
(૩) કરિજદ (પ્રા) કરિજડ (પ્રા)	(૩) કરિજદ (મરૂતોત્થ), (કરિજદ- કરીમદ (પ્રાકૃતોત્થ)
(૪) કરિવદ (અતિમ અપ)	(૪) (કિવદ)-કરિજદ-કરિમદ (અપ)
(૫) કિયા જાતા (હિંદી)	(૫) કરી જાતા, કગાય (જૂ ગુ)
(૬) કેલે જાતે (મગરી)	(૬) કગાય (જૂ ગુ)
(૭) વર્યુ જાય (ગુજ)	(૭) કગાય (જૂ અર્ધ ગુ)
(૮) એમન લોક દેખા જાય (યાવ) (બંગાલી)	
(૯) કરાય (અર્ધ ગુજ)	

ખીજન રૂપને માટે પાનીમા યનો વ્ય થતો હોય, તે ઉદાહરણથી
'કાળ'ના પ્રકરણમા મ્હે જતા પુ છે વગી તેઓ પૃ ૮૮ ઉપર જણાવે

છે કે આદિ યનો પ્રાકૃતમા જ થાય (અનાદિનો ન થાય), માટે આ યનો જ થાય છે તેથી તે આદિ ય (યા-જનુ) ઉપગ્રથી હોવો જોઈએ મન્દુક ય મગ યા (જનુ) ઉપગ્રથી આ-યો તે વાત સ્વીકારના ઇતિ ત્રિયત રૂપની અદ્વ સામાન્ય બોલનારને એ'નુ ભાન ન હોય કે ય જુદો શબ્દ છે કરણીય, કાર્ય, વગેરેમા ય યા (જનુ) ઉપગ્રનો છે, માટે કરણિજ્ઞ-વજ્ઞ પ્રાકૃતમા યયુ, એમ માનિયે તોપણ દ્વિતીય-તૃતીયમા ય યા (જનુ) ઉપગ્રનો ન મનાય, ઇતિ ત્હેનુ વિદ્વજ્ઞ-તિદ્વજ્ઞ પ્રાકૃતમા થાય છે એટલે અનાદિ યનો જ જ થાય, એ વાત પ્રાચ્ય નથી વગી સૂત્ર ૮-૧-૨૪૫મા હેમાચાર્ય પોતે વૃત્તિમા લખે છે કે “બહુલાધિકાગત સોપસગસ્યનાદેરપિ । સજ્જમો । સજ્જોગો । અવ-જમો” એટલે અનાદિ યનો જ થયા પ્રથમ ય બેરહમ તો તે ટકી રહે, નહીં તો બીડી જવા મહત્વ છે તેથી પાશ્વીમા યનો વ્ય થયા જોઈએ

પ્રાકૃત ૫મી અપભ્રંશ ક્રમ આપ્યો નથી પ્રાકૃતના જે'વા અપ ભ્રંશમા ૩૫ રૂપગતા આ મળેથી ને ટેમીગરીનો અભિપ્રાય જગ જુને કે ‘In Ap इज्ज is the only occurring except (11-366 पाविअइ provide! from पावीअइ)” (Notes ૬ 196) અપભ્રંશમા આ પ્રમાણે પાવિઅइ એકનુ રૂપ ને ટેમીગરીએ નાખ્યું છે, પછુ ને ના રૂપ મિ હે માજ ધણા વપરાયા છે ઉર્વામઅइ (સૂત્ર ૪૧૮), જાણીઅइ (-૩૦), વણિઅइ (૩૪૫), ઘોઠિઅइ (૩૬૦), માણિઅइ (૩૮૮), આ જાણિઅइ (૪૧૬), પઠાવિઅइ (૪૨૨) ખોલુ મસ્કૃતોત્ય રૂપ કિજ્જइ તે જૂની ગુજરાતીમા દોજઈ કીજે રૂપે આન્યુ ‘કીજિયે’ રૂપ ‘કીજી’મા સગદોષથી રૂ લગી કીજિ- થઈ આવ્યું છે

જૂની ગુજરાતીનો રૂપ કર્મણિ પ્રત્યય આ અપભ્રંશના રૂપ પ્રત્યય ઉપ થી આવ્યો રહેને વાગે છે જો રૂજ્ઞ ઉપગ્રથી આવ્યો

હોય તો હેમાચાર્યનાજ સમયમા હજ્જના મંયુક્ત જનો લોપ થઇ પાછો જનો થ બન્યો, એમ સ્વીકારવું પડશે. આમ સંયોગસૌપને આટલો બહેલો ધારવો ઠીક લાગતો નથી. માટે જૂની ગુજરાતીનેા હ્ય અપભ્રંશ હજ ઉપરથી આવ્યો. એમ કુ માનું છું.

(૧) સં. ૧૧૭૦માં રચાયેલી 'ખરતરપદાવલીપદ્પદાનિ' માં નીચે પ્રમાણે છે

ઘક્ષાણિયદ પરમતત્તુ જિણ પાઠ પળાસદ
 શારાહિયદ ત વીરનાહ કદપ (વ) લુ પળાસદ
 ધમ્મુ ત વ્યમજુત્ત જેણ વરગદ પાવિજજદ
 પાઠ ત અળસહિયડ જુ વદિણ સલદિજદ ॥ ૧૦ ॥

તેમજ "તત્તવંત સલહિયદ ઘર" (૧) આ પ્રમાણે મં. ૧૧૭૦ માં હ્ય નોડે હજ્જ વપરાયો છે, અને આ કૃતિમાં સંયોગસૌપ જવ-ક્ષોજ છે.

(૨) સોમપ્રભાચાર્યે 'કુમારપાલ પ્રતિજોષ' મં. ૧૨૪૧માં રચ્યો. તેમાં ઉપવૃત કરેલા જૂના અપ. દોહાઓમાં પણ હ્ય પ્રત્યય છે.

(૧) "વિસ તિસિદ્ધિદ ઘારિયદ"

(૨) "સોજિ વિયક્ષણ અવિલયદ"

(૩) "જેણ કુલકમુ લંચિયદ"

ઉપરનાં ત્રણ ઉદાહરણ શ્રીયુત મો દ. દેસાઈના 'જૂની ગુજરાતીનો ઇતિહાસ' ને આધારે લીધાં છે. આ પછી પણ હ્ય પ્રત્યય વિ. ના ચૌદમા સંકાતી શરૂઆતમાં પણ મળે છે. તેમજ હ્યદ ને બદલે ર્હદ (ય ઊડતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ યઇ) સંવત ૧૨૬૬માં રચા-ગેલ 'જંખૂઆમિચરિત' માં ચોલીદ (૩૫), જાણીદ (૩૨) રૂપ સાથે ઘળીજદ (૨૫), પૂરીજદ (૧૫), ચોલીજદ "૧૦" ૧ વગેરે

૩૫ પણ મળે છે એટલે દીર્ઘ સયોગલોપે નિયમ આ ફજ પ્રત્યય માટે જગ વહેલો એવે વિક્રમના તેરમા સૈજની અધ્યય પ્રચારમા આન્યો હોવો જોઈએ

પ્રસ્તુત વિષય પર આપતા ન. ૫-૬-૮ ક્રમના ૩૫ બીજા ભાષાઓના છે તે માત્ર 'જા' ધાતુવાળા વ્યંત દશાના ૩૫ બીજા ભાષાઓમા પણ વપરાતા તે જણાવવા પૂરતા હોવા જોઈએ છતાં તે રૂપોમા જા વપરાતો તે ઉપરથી આગમનાદને પડતો મૂકી ૫ ૮૬ ઉપર જાય નો જ ગડતા અવશિષ્ટ રહેનો આય 'કર' ધાતુમા મળી કરાય થયુ તેમ જણાવે છે. વળી તેજ પૃષ્ઠ ઉપર નીચેના પરિચ્છેદમા જણાવે છે કે લખ્યુ, લિખ્યા, વગેરે કર્મણિ ભૂતકૃદ્વતમાથી કર્મણિ અર્થ ધમાઇ જતા તે અર્થ સૂચવવા જા ધાતુના ૩૫ જોડે વપરાઇ 'લ્પુ જાય, લિખા જાતા', વગેરે વ્યંત દશાના કર્મણિ ૩૫ બન્યા

એ'શે કામ ક્યુ' એણિ કાલુ કગિઉ, રગેરે જૂના તેમજ અર્વાચીન પ્રયોગોમા ભૂતકાગના ક્રિયાપ મૂળ તાન્ત હોવા છતાં હંમેશા કર્મણિ અર્થ નહોતો, માટે તે વાત જા ધાતુનો પ્રયોગ થયો એમ માનવું મ્હને યોગ્ય લાગતું નથી

વળી મુ નગ્નિદગવભાર્થ 'લખાતો', 'લખાશે' જે વા ૩૫મા ન ગડેનો મારે છે

વળી જાયમા છેવટનો ય જાઈ રૂપના ઇ (તિ)નો બનેલો છે, એટલે તે કર્મણિ રૂપનું ચિહ્ન નથી તે તિ પ્રત્યયનો અવશેષ છે, માટે 'લખાશે', 'લખાતો'મા ય નથી આ બાબત હંમેશા વાધો છે, તે ૫ ૮૬-૮૦ ઉપર જતાન્યો છે *

* (a) 'Just as in કરઈ છઈ the અઈ of કરઈ exhausted its present indicative force and છઈ came in as a support even so in લ્પુ જાય, લિખા જાતા the તાન્ત

(૨) ને કરાય રૂપ કરન્યાતિ (P ૧૪) ઉપગ્રથી આ આગમ રૂમા ભગી આ-યુ હાન તો કરાયાતિ-કરાજાદ-કરાજદ-કરાદ-કરાય આ પ્રમાણે ક્રમ અને હોમા છેવટના ક્રમમાં જે ય ઙ તે ઙ પ્રત્યયો મપ્રસાગળના નિયમે અનેનો જે ય (યા) અને દ્ર ક ગતાવદા ડાડી ગયો છે

પૃ ૧૪૦ ઉપર લેખનો આપેનો ક્રમ આમ છે:

ચોલાઈ [ચોલાઈ] ચોલાઈ-ચોલાઈ-ચોલાઈ”

આ મા ઠોમમાં મૂકેનો તથા તે પછીનો-જો બ ક્રમ લખાણમાં મળતા નથી માન ‘બોનાયઈ-બોલાઈ-બોનાય’ આ ત્રણજ રૂપ મળી આવે છે ‘બોનાયઈ’ રૂપનો ય ઉ-આગમૌકર્ વાગ્તે ડાડી ગયો છે, મુ નગસિહરાનભાઈ માટે છે તેમ ય નો દ્વયો નથી રૂપને દ્ર ક બનાવવા ય ડાડે તે ગ્વાભાનિ છે ભુગો, ‘અજયમેર’ ઉપગ્રથી ‘અજ મેર’, નારાયણ ઉપગ્રથી ‘નાયણ’, માદલ્લ-માયલાપ ઉપગ્રથી ‘માનાપ’

(past participial passive) formation exhibited its passiveness (or at least kept it dormant) and so came in as a support and supplied the passive sense analytically” (P 89)

(b) The ય in રચાય, રચાય છે &c, is viable, while in રચાશે, રચાતું etc the ય is obviously dropped રચાયશે, રચાયતું being phonetically preparatory to such dropping, besides, this ય is the off-spring of a long chain (ય ઙ જ ય ઙ) of passive suffixes (Vide Tessitori's ‘Notes’ § 136 ff and § 140) the ય, therefore, is the real suffix and આ is the Āgama just as ઙ is in ચિયને (Shr), કરિયદ (P &c)” (P 90)

‘કરિયમ્’ ઉપરથી ‘કરીમ્’, સ્ત્રીલ-સીયલ ઉપરથી ‘શીલુ’-આમ ય જડી ગયો છે. એટલે ‘ચોલાય’માંનો અંત્ય ય મૂળે યા ધાતુનો નથી, પણ તિ-इ-य એમ સં. તિ પ્રત્યયનો અવશેષ છે. જેમ ‘ખાય’, ‘બાય’ રૂપોમાં ‘ય’ મૂળ સં. તિ પ્રત્યયનો રહેલો છે તેમ ‘ખવાય’ ‘જવાય’ રૂપોમાં પણ ય સં. તિ પ્રત્યયનો અવશેષ છે. વળી

૧ ટું મરા (ઉં)	અમ્હે મરા (ધયે)
૨ તું મરા (ય)	તમ્હે મરા (એ)
૩ તે મરા (ય)	તેઓ મરા (ય)

ઉપરનાં કર્મણિ રૂપોમાં જેવા ‘ઉં’, ‘ધયે’, ‘એ’ પુરુષવાચક પ્રત્યય છે તેવાજ ‘ય’ પણ પુરુષવાચક પ્રત્યય છે, તે કર્મણિ બોધક પ્રત્યય નથી.

(b) લક્ષાયશે, લક્ષાયત્તુ જેવાં રૂપ મળી આવતાં નથી. ય ને જડતાં પૂર્વનાં તે તૈયારીનાં રૂપ છે, એમ પણ પ્રયોગ મિવાય શી રીતે માની શકાય ? ડૉ. ટેસીટારીએ ‘Notes’ ટું, 140’માં ‘મકાતા’ O-W-Rનું રૂપ નોંધ્યું છે, તેમ મ્હેં પણ ‘પોસાતા’ રૂપનો નિર્દેશ વર્તમાનકૃદંતમાં કર્યો છે, તેમજ ‘નસાશે’ જેવાં જૂની ગુજરાતીનાં રૂપોમાં પણ ય છે નહીં, એટલે કર્મણિ પ્રત્યય જા માનવા પડે છે.

(૫) હવે મૂળનો પ્રશ્ન પાછો ખડો થાય છે. ‘કર્મણિ’ રૂપનો જા આબોધ કર્યાથી અને શી રીતે ? અપભ્રંશમાં કરિમ્મ રૂપ વપરાતું. તે ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં કરીમ્મ-કરીમ્મ રૂપ આવેલાં છે. ‘કરીમ્મ’ રૂપમાં કરી નારીજાતિનું મનાતાં અને જડમાં જા ધાતુનો ભ્રમ થનાં નારીજાતિનું કરી જાડ રૂપ થયું. તે પ્રમાણે બીજી એ જાતિનાં રૂપ આ જા (પ્રા. કર્મણિ પ્રત્યય) ઉપરથીજ ઉપજ્યાં. હિન્દીમાં નાન્ય-તરજાતિ નહીં હોવાથી નરજાતિનું રૂપ ક્રિયા જાય, લિન્ગ જાય,

વગેરે રૂપો પાછળથી બૃતકૃદત્વનેજ જા ધાતુ લાગી પ્રચ્છાગ્રમા આન્યા હિન્દી લિખા જાહ (લિખા જહ) ઉપગ્રથી જ નો ય બની લિચાયહ રૂપ બને એટલે આ જનતાના ગુજરાતી રૂપોમા હિન્દીનો મન્દાર માન્યા સિરાય છટકો નથી આ પ્રમાણે રૂજ પ્રત્યય ઉપગ્રથી ગુજરાતી, હિન્દી, બંગલા ભાષામા ૪ પ્રયોગો આન્યા છે (૧) વ્યવત દશાનો પ્રયોગ શુ બપી ગય, બોપુ ગય તેઓ ગય, હિ. લિખા જાતા, ક્રિયા જાતા, બ. એમન લોક દેસા જાય, (૨) મમન્તદશાનો પ્રયોગ : શુ કરાય, લખાય, હિ. વહ વાન્ય કરાતા હૈ, બ. વહવચન વસ્તુર તત્વ્યા એક વુજાવ, સેહિ એન પાયે માહાદાનો ગોલા

આ જનતાના 'બોલાયક-કરાયક' રૂપ નિ સવતની ઔદમી મદીના અત કાગથી મળી શકે છે એટલે જે વખતે રૂજ પ્રત્યયનો મયોગલોપ થયો ત્યારે મામાન્ય જનતાની મમજમા બમ થતા કરિજ્જહ જે'વા મમન્ત રૂપ ઉપગ્રથી વ્યવન ને મમન્ત બે રૂપ ઉપગ્ર બતાન્યા પ્રમાણે બન્યા છે

આ ઉપગ્રથી એટલું ચોક્કસ થાય છે કે જે કરાયહ રૂપ કરિજ્જહ ઉપગ્રથી આવ્યું હોત તો ત્વેમાનો આ માત્ર હિ. લિખા, ક્રિયા રૂપમા જેવો નગ્નનતિનો આ છે તેજ આ નરીન રૂપમા આવેયો છે એટલે કર્મણિ પ્રત્યયનુ ત્વેમાં ડગુય નથી બના રૂદિથી ત્વેને કર્મણિ પ્રત્યય માનનામા આવ્યો છે, એટલે ત્વેને કર્મણિ પ્રત્યય તરીકે કુ નીકાર છુ.

આ જનતાના કર્મણિ રૂપનો પ્રયોગ વિક્રમના ઔદમા સૈકાથી આઠોપાતળો થયો છે શુ નગ્નિદગનભાષ તથા ડ. ટેરીટારી આ 'આવ' ને અર્વાચીન ગુજરાતીનો પ્રયોગ માને છે ય કર્મણિ પ્રત્યય નથી, એમ ઉપગ્ર મ્હે બતાન્યુ, એટલે આ કર્મણિ રૂપનુ લક્ષણ-પ્રત્યય મ્દારે હિમાને ગણાય એટલે આયહ-આહ પ્રત્યય ન્દારથી વપગતા થયા ત્યારથી આ રૂપનો પ્રયોગ મનાય. જે કે આ રૂપ ઓછુ વપ-

ગતું, પણ હેનું કારણ હતું. કરિયમ્-કરીયમ્-કીજમ્ જેવા રૂપ
કર્મણિ અર્થમા વપગતા, એટલે આ નવીન વિકાસમાં આવેલો પ્રયોગ
શરૂઆતમા ઓછો થતો, પણ થયો તો છેજ

ઉદા.

(૧) વિક્રમનો ચૌદમો સૈકો:—

- ૧ “કરમ્ ક્રિયતે જણમ્ જાયતે” (બાલશિક્ષા)
૨. “અનીઉ જુ કામ કિપિ કામુ જિણુબુવણુ સીદામ
ત નિમિમ્ કગાપીયએ બહુકુ બોલામ્.” (મપ્તક્ષેત્રિ ૨૭)

(૨) વિક્રમનો પંદરમો સૈકો —

૧. “તે ચોઠ ધરામ્ નહી” (મદર્ભ. ૧૦૬-૨૦)
૨. “કહિની પીડા કુણદમ્ કિમ લેવરામ્ જઈ” („ ૧૦૪-૨૨)
૩. “તા એહદૂમ્ નિમ્મલ કરામ્ નહી” („ ૧૦૮-૧૫)
૪. “ગૃહમ્થપણા માહિ તે ન ગિણામ્.” (મદર્ભ. ૧૦૩-૧૩)
૫. “તીણુઈ ગમતિમ્ કિસિઉ કીજમ્ જણિ કરામ્ પાપ”
(„ ૧૫૮-૧૫)
૬. “ઇદા થકુ હવમ્ નસાઇ નહી” („ ૧૬૪-૧૧)
- ૭ “ઇદા સોનઉ સહુગઉ વીદામ્” („ ૧૭૭-૫)

(૩) વિક્રમનો સોળમો સૈકો:—

- ૧ “તિણિ અવમગિ ગૂજરમ્ ગઈ સાગ્ગદે નામિ બોલામ્.”
(કા. પ્ર)
૨. “કારુ ધાન જિમામ્ નહી” (કા. પ્ર)
૩. “ચોથિઉ જવર જણામ્” (ઉપા. કંઠુ ૨૫)

૪ “પ્રાવૃત્ત ક્ષતુ પામિ જણાય” (૮૬)

૫ “નાના ચિત્રણતી લખાય અહિં જોયેય ગ્યાય”
(ઉત્તર ૬૩૩ ૨૬)

આ પ્રયોગો જોતા જણાયે કે કેવળ ઈર્મણિ પ્રયોગોમાં શક્યાર્થ છે, ને કેવળમાં નથી ‘વીમર’, ‘જણાય’, ‘લખાય’, ‘ગ્યાય’, ‘દગર’, વગેરે પ્રયોગોમાં માત્ર ઈર્મણિ અર્થ છે.

આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતમાં વપરાતા ‘અવરાય-જનગય’ જેવા પ્રયોગો ઈર્મણિ રૂપના જૂની ગુજરાતીમાં મળી આવે છે.

(૧) પોયિ મૂઢી અનેયિ પાણી પીવા જનરાઈ નહીં” (મહર્ષિ ૯૬-૮)

(૨) પીજા -હિની મુણ્હિ લેવગઈ જઈ?” (, ૬૭-૧૬)

આના રૂપોની શુભા મા પુ ૨, ૫ ૭૩ ઉપર નોંધ લેતા મુ નગમિહગનલાઈ ર ને આગમ માને છે પાછો ફરી ૫ ૧૪૦ ઉપર આ રૂપનો નિર્દેશ કરી વ ને ર જનનેને આગમના માને છે આ જાતના આગમો આવે તે સાત મહાગથી સ્ત્રીકાગતી નથી આ સાત મહારી રૂપના નીચે પ્રમાણે છે.

એન્ડર્સન ધાતુમાં અત્યારે પણ ઈર્મણિ ને પ્રેર રૂપોમાં વ વપરાય છે તે ઘટે આગમનો માનના કૃતા સામાન્યકૃતનો જ વ આ ધાતુઓમાં નગન્યો રૂહો તેના જોધ્યે ઉદા. ખાનાય, લેનાય, ખવાડે, લેનાય, વગેરે રૂપોમાં વ મુગ મા રૂત ખાતુ-યેવુ વગેરેનો વગગી રૂહો છે આને સાન્તે ગમર્યન જોધ્યે તે આપુ તો માગવાડી ટેનો-દનો મુગ સામાન્યકૃત ઉપરથી જ નો ર યદ્ધ લિરિજનો-દેરિજનો, વગેરે ઈર્મણિ રૂપ આન્યા છે વગી હિન્દીનું ઉદાહરણ આપતા મેના-લાના પીના રગેરે એન્ડર્સન ધાતુઓના પ્રેરકરૂપ ન નો લ ણની દિલાના, ચિલાના, પિલાના રૂપે આ ના છે (ડૉ લાણ્ડગકરનો

મત આથી લિન્ન છે. જુઓ ‘ભાષણો’ પૃ. ૨૨૬) ‘આવણુ-જવણુ’ ઉપરથી આવગે-જવરો; અવર-જવર રૂપમાં નો ર થયો છે. લેવણુ-દેવણુ ઉપરથી (૧) ન નો ઢ થઈ લેવડ-દેવડ (૨) ન નો ર થઈ લેવરાધ-દેવરાધ રૂપ આવ્યાં હાગે છે.

આ પ્રયોગો ડૉ. ખોપ જે’ને સંયુક્ત કર્મણિ રૂપ માને છે તે’વા અપભ્રંશના અક્ષરગ્રહ ન જાદ તેમજ જૂની ગુજરાતીના ‘કહણુ ન જાણ’ જે’વા વ્યસ્તદશાના પ્રયોગ ઉપરથી આવળ જાદ-આવળ યાદ અવરાધ, ‘જવણુ’ ઉપરથી ‘જવરાધ’, ‘લેવણુ’ ઉપરથી ‘લેવરાધ’, વગેરે પ્રયોગ આવ્યા હોવા જોઈએ.

આ પ્રયોગો મૂળ મારવાડના ઉત્તર ગુજરાત ત્હેની નજીક હોવાથી આ’વા પ્રયોગ ત્હાં વિશેષ પ્રચલિત હોય તે સ્વાભાવિક છે.

કર્મણિ પ્રયોગ

સંસ્કૃત ભાષામાં ક્રિયાપદ કર્તારિ પ્રયોગભાથી કર્મણિ પ્રયોગમાં આવતાં મૂળ કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં ને મૂળ કર્મ પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાતાં, અને ક્રિયાપદને વચન, વગેરે પ્રથમાના શબ્દ પ્રમાણે લાગતાં. ‘અહ ઘેનુ દોઢિ’નું ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગનું બનતાં ‘મયા ઘેનુઃ દુઘટે’ રૂપ થતું. કર્મણિ ભૂતકૃદંત ત્હાં ક્રિયાપદને સ્થળે વપરાતું. ત્હાં પણ ‘મયા ઘાલો રક્ષિતઃ’ એમ પ્રયોગ થતો. આનું જૂની ગુજરાતીનું રૂપ કરતાં ‘મઈ બાળક રાખિઉ’ થશે, ને હાલ ‘મહે’ બાળકને રાખ્યો’ થશે. જૂની ગુજરાતીની રચના સંસ્કૃત કર્મણિ રચના જે’વીજ છે. અર્વાચીન રચનામાં ‘બાળક’ને ‘ને’ બીજીનો પ્રત્યય લગાડ્યો છે, ને તે હાલ ‘કર્મ’ ગણાય છે. “મહે ચોપડી વાંચી”માં ‘ચોપડી’ને ‘ને’ પ્રત્યય લાગ્યો નથી, છતાં પણ તે ‘કર્મ’ ગણાય છે. જૂની ગુજરાતીમાં જૂની સંસ્કૃતની રચના ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. જોડે જોડે અર્વાચીન રચના પણ વપરાતી થઈ છે.

ઉદા.

૧. “અપર માઝે વચન બોલ્યા” (હાલ) અપર મા વચન બોલી.
૨. “હિરણ્યકશ્યપ હરે માગિઉં” — હિરણ્યકશ્યપુને હરિએ માયો.
૩. “મેં મનવચનકર્મ વયાં શ્રીનાથ.” — હું મનવચનકર્મથી શ્રીનાથને વરી
૪. “વહુ સાસુએ ગલે વણગાડી.” — વહુને સાસુએ ગળે વળગાડી
૫. “એટલિ કપિંજલ મિં દોડો.” — એટલે કપિંજલને મ્હેં દોડો.
૬. “મારો પુત્ર નિં રાખ્યો છિ.” — મારા પુત્રને ત્હેં રાખ્યો છે.
૭. “હું અતિ દુખી પળો દોડો.” — મહુને અતિ દુઃખી પડેલો દોડો.
૮. “રાગઈ રાણી રાદન કરતી દોડી.” — રાગને રાણીને રાદન કરતી દોડી.
૯. “નારાયણિ નારદ પૂછિયા.” — નારાયણે નારદને પૂછયું.
૧૦. “હું તિં જીવાજો છું.” — ત્હેં મહુને જીવાજો છે.

ઉપરના પ્રયોગ ઉપરથી જણાયે કે જ્યાં પ્રાણીવાચક પ્રથમાના શબ્દ હતા ત્યાં અર્વાચીન ગુજરાતીમાં કર્મવાચક ‘મે’ લગાડિયે છિયે. જૂની - ગુજરાતીમાં પણ હાલના જેવો પ્રયોગ કોઈ કોઈ વખત થયેલો છે.

ઉદા.

૧. “પછિં હું કોપ પામ્યો.” (જ્યુ ૩૫) પછિં મિં ક્રોધ પામિઉ.

- ૨ “માતાઈ મુનિ ઉતાવલી તેડી” — માતાઈ હુ ઉતાવની તેડી
 ૩ “કાદબગી ચૌવનવ પામી” — જાદબરીય ચૌવનવય પામિઉ

મકર્મકે ક્રિયાપદનો જૂતકાનાદિ કાળમા પ્રયોગ કર્મણિજ હોવો જોઈએ, છતાં “ભણુવુ, રીખવુ, પામવુ, ઉચરવુ, વગ્નુ, પરણવુ, બોલવુ, લાવવુ પૂઠવુ કમાવુ,” વગેરે ક્રિયાપદો મકર્મકે હોવા છતાં જૂતકાગમા હાન કર્તારિ પ્રયોગમા વપાય છે છતાં જૂની ગુજગતીમા તે કર્મણિ પ્રયોગમા પણ વપાયેના જરૂ છે ‘પૂઠવુ’ દ્વિકર્મક છે એટલે પ્રધાન કર્મ સાધ્ય હાન તો ક્રિયાપદ નાન્યતગ્ગતિમા આવ છે, અને તે એક શબ્દ હોય તો લેની ગતિ-વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદને ગતિવચન લાગે છે છતાં ઉપગ્ના પ્રથમના ઉદાહરણો પૈજી નમમા ઉદાહરણમા ‘નાગ’ એકવચનમા હોવા છતાં ‘પૂછિયા’ માનાર્થે બહુવચનમા છે “લેલે મ્હને વાત પૂછી” ‘લેલો મ્હને પ્રશ્ન પૂછ્યો’ પણ ‘લેલો મ્હને પૂછ્યુ, તમ્હે ક્યા જાઓ ડો” ઉદા.

- ૧ ‘મીનજા મ્યુલકેશ મ્હપિ પરણ્યા” (ક મ મ ગ ક) — કર્મણિ
 ૨ “તિણિ પ્રસ્તાવિ પાપશ્રુત ભટ્ટિ મદન કુમર તણા છદ બોલ્યા” (પ્ર ચિ ૧૨૫) — કર્મણિ
 ૩ ‘ઈહ માતધ લેન ઇમ બોલિયા આગમ અણુમારે” (મપ્તક્ષેત્રિગસુ ૧૧૩) — કર્મણિ
 ૪ ‘પામિઉછરિ જિનબણિણ નવતણુ” (, , ૧૦) — કર્મણિ
 ૫ “કહાન્યુ ડિ પિતાઈ, જે વિદ્યા ભણિયા ધન્ય — કર્તારિ કહા મનની તહો ગીળી, શાન્ત પિગિ પિગિ” (મદ ૫૫) — કર્મણિ

૬. “તેણુ રાજપુત્ર તે રાજકન્યા પરણી.” (વં પં. ૧૨૪)-કર્મણિ

૭. “તે મી વિદ્યા પાંમી.” (, , ૧૭૫)-કર્મણિ

૮. “વિદ્યા એક રીખી છે અમે.” (, , ૧૯)-કર્મણિ

૯. “નજે ખોઇ નારી મેં પામી.” (નગાખ્યાન)-કર્મણિ

આ ક્રિયાપદોમાં આવી જતનો પ્રયોગફર કેમ થયો? સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ ધાતુ સકર્મક હોવા છતાં પ્રાપ્ કર્તારિ અર્થમાં વપરાતું એ ખરૂં. પણ ત્યાં તે અકર્મક ક્રિયાપદ બને છે. સ ગ્રામ પ્રાપ્ત=સ ગ્રામ ગતઃ. પણ જ્યાં સકર્મક ક્રિયાપદની જરૂર હતી ત્યાં પ્રાપ્તોતિ-પ્રાપ્તોત વપરાતાં. એટલે સંસ્કૃત રચનાને આ ફેર આભારી નથી, તેમજ ક્રિયાપદના સ્વરૂપમાં કાંઈ વિલક્ષણતા નથી. જો તેમ હોત તો એકધારે પ્રયોગ રાજ્યાતથી થવો જોઈતો હતો. પણ એક તુ એક ક્રિયાપદ બન્ને પ્રયોગોમાં વપરાયેલું જડે છે. વળી વિધ્યર્થ-કૃદંતને યોગે કર્તારિ પ્રયોગમાં આ ક્રિયાપદ વપરાતાં નથી.

ઉદા.

૧. મેનકાએ સ્થૂલકેશ ઋષિને પરણ્યા. (કર્મણિ)

૨. સુશ્રુત બદે રાવ વિવેક તણા છંદ ભણ્યા. (કર્મણિ)

૩. લહેણે મહને પૂછ્યું. (કર્મણિ પૂછવાની વાત), વગેરે

તો આ ચૂક ભાષા બોલનારની લાગે છે. ત્હેનાં અનેક કારણ પૈકી મુખ્ય કારણ તરીકે તૃતીયાના પ્રત્યયનો લોપ મહને જણાય છે. નીચેનાં ઉદાહરણમાં તે છે.

ઉદા.

૧. “નૃપતિ દીડી નારિ.” (કાંદં. ૪૦) (નૃપતિએ)

- ૨ “રાજા દૂતરહ્ય બહુ માન દીધઉ ” (પૃથ્વીચક્ર) (ગાનએ)
- ૩ “નિમ વેલ બા નિણુમઈ કાજ ” (, ,) (નિવબધી)
- ૪ “મિનકા સ્યુલકેશ ઋપિ પગણા ” (મેનકાએ)
૫. “ગણી રુકિમણિ યથાનિધિ પગણિના દેવમુરારિ ” (હગિયો ૧૮૦) (દેવમુગગિએ)
- ૬ પછી ગાન ગણુધર પૂછ્યા પૂર લવહ નિવેગ ” (નિધા-
પિનામ ૧૬૩) (ગાનએ)

ઉપરના ૪થા વાક્યમા ‘મિનકા’ને બીજનો ‘ને’ પ્રત્યય લગાડિયે તો વાક્ય “મિનકાને સ્યુલકેશ ઋપિ પગણા” નર્તિ પ્રયોગનુ બને ને ‘મિનકા’ને નીજનો ‘એ’ પ્રત્યય લગાડિયે તો વાક્ય “મિનકાએ સ્યુલકેશ ઋપિ પગણા,” કર્મણિ પ્રયોગનુ બને બીજુ કાગણુ ફર (નગ્ગતિ) ને ફર (નાન્યતરગતિ)નો નિવેકનાશ

ઉદા

- ૧ “નહિ મઇ ગુરુ પૂછિઉ, ભગવન્ ! એઉ લાગઉ કિમઉ ? ”
(મદર્લ ૩-૯)

(સ પ્રતમા ‘પૂછિઉ’ છે, અને આજ રૂપ વ્યાજબી છે છતાં ‘પૂછિઉ’ જાણેય છે એટલે ‘મહે ગુરુ પૂછ્યો’ અર્થ થવાને બદલે ‘મહે ગુરુને પૂછ્યુ’. એમ આનો અર્થ થાય)

- ૨ “મહેસદત્તિ લણિઉ મિત્ર ! તાહગમ દેહિ અપૂર્વ મુગધુ
ગધામ ” (મદર્લ. ૫-૨૩) (લણિઉ બેઠયે)

આ ઉપરાંત પ્રથમાના નામને ‘ને’ પ્રત્યય લગાડવાની પ્રથા તથા એકદરે બોવનાગની નિષ્કાળજીને પગિણામે આ’વા મર્મક ક્રિયાપદ ભૂતકાગમા કર્તાગિ પ્રયોગના બન્યા છે

‘ત્વમે જગત્ શત્રુ’ કર્મણિ ને “હું ત્વને શત્રુ” (કર્તાગિ)
આ નિબંધાગ્રણ પગિલામ છે જ- ત્વદા આ પ્રત્યક્ષના કર્મણિ
૩૫ વપગાય કે ત્વદા ગુરુ કર્મણિ ગ્યના ગને છે

૧ હું પેમે ભાગ્યો (કર્તારિ) મ્હાગથી પેમે લવાયો. } (કર્મણિ)
મ્હે પેમે લવાયો.

૨ અમ્હે વિદ્યા શીખ્યા (કર્તારિ) અમ્હાગથી વિદ્યા } (કર્મણિ)
શિખાન અમ્હે વિદ્યા શિખાન

‘ગદુ-સદિ-ભા’ જે’તુ કર્મણિ ૩૫ પલુ જૂની ગુજરાતીમાં
વપગાય છે

ઉદા.

૧ ‘એ નગ નરિ જીપિઉ જે ન જામ’ (પ્ર ચિ ૧૧૯)

૨ ‘વિશ્વરૂપ બાંધુ’ નવિ જામ’ (હગિયો ૧૪૯)

૩ ‘મુધરમિક સાભાગના ઇછિ, પલિ પ્રીછિ નવિ જામ’
(કાદ ૧-૧૦)

૪ ‘સજ્વ ઉપમા કહી ન જામ દિગિત કયા સમધ.’ („ ૧-૧૪)

૫ ‘તતુ ગોલા કાષ કહી ન જામ’ („ ૮૪-૨)

૬ ‘વૈરાગ્યન તે તેડયો જામ’ (સુ પ્ર પુ ૭૬-૧૯૪)

આમ ૩૫ની જોડે કર્તાને ‘થી’ પ્રત્યક્ષ સ્વાધારથી લાગવો શરૂ થયો
હશે, એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે માધનદાસકૃત ઓખાદરણુ પિ ૧૭૦૫
માં એ પ્રયોગ જોડે છે “હેલય શિગ સહાય પાખે, મજ્જથી નગ
નન પેસાય” ૧૭૦૫ તો રમ્યા માય છે હાયપ્રતના કળ સબધી
ખ્યાન નથી

પ્રકરણ ૧૮ મું

કાળ

(વર્તમાન કાળ)

ગુજરાતીમાં વર્તમાન કાળના ઘણા પ્રત્યયો અપભ્રંશના તે કાળના પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યા છે. અપભ્રંશમાં પ્રાકૃતના ચાલુ વપરાતા પ્રત્યયો ઉપરાત ખાસ પ્રત્યય નીચે પ્રમાણે હતા.

એકુવચન

બાહુવચન

૧. ડ (કરડ)

હુ-હ (કરહુ-કરહ)

૨. હિ (કરહિ)

હુ (કરહુ)

૩. હ (કરહ)

હિ (કરહિ)

હેમાચાર્યે હ પ્રત્યયની નોંધ કરી જણાવી નથી, પણ “ભવિ-સયતકહા”માં તે વપરાયો છે.

૧. ‘મણુ તુમ્હટ અમ્હહ કવણુ રોમુ નડ વેહં ન મગ્ગહં કણુ કોમુ.’ (૧૩-૧૧-૧૨)

૨. ‘અમ્હહ વણિયરવરમાહ્ણહો જીવહં કરિવિ સેવ તહ વપ્પહો.’ (૩-૧૪-૫)

૩. ‘તુહુ અમ્હહ સહં પક્કસવુ તાડ હ્ચ્છહં પમમ્થે તડ પસાડ.’ (૨૧-૮-૧૨)

ઉપરના અપભ્રંશ પ્રત્યયોમાંથી હનો લોપ થતાં જૂની ગુજરાતીમાં નીચે પ્રમાણે પ્રત્યયો આવ્યા છે. પછી હ-ડનો ઇ-ઓ યર્ષ અર્વાચીન ગુજરાતીના પ્રત્યયો આવ્યા છે. માત્ર હાલનો પ્હેલા પુરવ બ. વ. નો હ્યે અપભ્રંશ પ્રત્યય ઉપરથી આવી શકે તેમ નથી.

તે પ્રત્યય સંસ્કૃતના ઈર્મણિ રૂપના ત્રીજા પુરુષ એકવચનના વર્તમાન કાળના રૂપ ઉપગ્રથી પ્રાદૃત અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી કાગ આગ્યો છે

એકવચન

અદ્વચન

૧ ઉ (કગઉ) (કવ)	ઉ-આ (કગઉ-કગા)
૨ ઈ (કગમ), (કગ)	ઉ (કગઉ)
૩ ઈ (કગમ)	ઈ (કગમ)

હ પ્રત્યય ઉપગ્રથી ક જડતા જ રૂઢી ધાતુના અત્ય અમા મગતા જા પ્રત્યય અગ્યો છે જેલા ને ત્રીજા પુરુષ એકવચનમા જૂની ગુજરાતીમા એ વધાગનો પ્રત્યય અનુસ્વાર ઉમેર્યો છે તે મળધી મતભેદ છે, માન ઉત્પત્તિ પૂરતો હેમાચાર્ય સ્વ (૮-૩-૧૪૧)ના વાર્તિકમા "મેરિકારલોપઘ" જેલા પુરુષ એકવચનના વર્તમાન કાળના મિ પ્રત્યયના ફનો લોપ થઈ અનુસ્વાર વપગતો જણાવે છે ન મરં (ન ક્રિયે) સક (શક્નોમિ), વગેરે પ્રાકૃત-કાળમા અત્ય સ્વરનો આમ લોપ થાય કે ક્રમે તે શકા છે વગી ભવિષ્યકાળમા સૂત્ર (૮-૩-૧૬૬) પ્રમાણે જેલા પુરુષ એકવચનમા પણ આ'વુ રૂપ થતુ હોસ્સ, હસિસ્સ (હસિષ્યામિ) આ ઉપગત વિધ્યર્થ એજ પ્રત્યય માથે પણ અનુસ્વાર વપગતો હસેજ, કરેજ, વગેરે આ પ્રયોગ પાની ભાષા જોટલા જૂના છે પાલીમા અવિસસ્સ (સુત ૫ ૧૪૫), અસિસ્સ (સુત ૫ ૧૪૭), લમેચ્ચ (સુત ૫ ૬૮-૮૧), પુચ્છેચ્ચ (સુત ૫ ૬૫) તેમ પચ્ચ (૫ ૬૮), વગેરે વિધ્યર્થ રૂપ વપગયા છે વર્તમાન કાળમા અનુસ્વાર ભવિષ્ય કે વિધ્યર્થ રૂપના સામ્યને લીધે આગ્યો હોયો જોમયે વિધ્યર્થમા તે અગમ્યુત છે, દારણુ મચ્છેવ, વહેયં, જેવા વિધ્યર્થના રૂપનોજ તે વિકાસ છે ભવિષ્ય કાળમા ગમે તો ક્રિયાતિપત્ત્યર્થના રૂપ (અકરિષ્ય)ના સામ્યને લીધે આગ્યો કે આ

વિધ્યર્થ રૂપને લીધે આવ્યો કદાચ બન્નેમાં—વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં વિધ્યર્થ રૂપને લીધે આવ્યો હોય, એ વિશેષ મહાવિત છે. આ પ્રમાણે વિધ્યર્થના રૂપના સામ્યને લીધે વર્તમાનમાં મિતે બદલે અનુચાર પ્રત્યય તરીકે વપરાવા લાગ્યો. તે ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર પ્રત્યય તરીકે આવ્યો. જેવા પુરુષના મામ્ય ઉપરથી બીજા પુરુષ એકવચનમાં પણ તે વપરાવા લાગ્યો. ‘હુઈ’ ને ‘તઈ’ એ મર્વનામના રૂપમાં જેવું મામ્ય છે, તેવું મામ્ય તદ્દમના વર્તમાન કાળના પ્રત્યયોમાં પણ આવ્યું, અને પાછળથી અનુસ્વાર મોળો પડી આ પણ થયો છે. બ વ. નો ભા દ ઉપરથી જો ન આવ્યો હોય તો એકવચનના મામ્યને લીધે આવ્યો, પણ અનુસ્વાગની પૂર્વે આને લીધે તે હ ઉપરથી આવ્યો, એમ વિશેષ મહાવિત લાગે છે.

ઉદા.

૧. “તે બ્રાહ્મણ કહ્ય, તઉ દિસિઉ રૂપણ છં, જિમણ મેઘ ન સકં.” (મંદર્ભ. ૧૦૨-૧૩)
૨. “ઈ ચૂકં તુ માયર ચૂક્ય.” (સીતાહરણ ૬૬)
૩. “મકલ કતા તૂ નિશાકર શા કરં મધરિ સતાપ ?” (વ વિ ૧૯)
૪. “ત કરં, લિચ્છં, દિચ્છં.” (ક્રિયાગત સમુચ્ચય)
૫. “જઈ મગ્ગ પારણં તુ એક વાન કહઉ.” (મંદર્ભ. ૧૦૭-૭)
૬. “મંત્રી બાબુજી બાણુડિ છઉં અઢે” (વિ પ્ર ૨૦૨)
૭. “કવણુ છાં તું ના ?” “બૂંડા એમ ગું નિબ્રહ્માં ?” (નળાખ્યાન)

ઉદા. ૩માં શા કરંનો અર્થ મુ નગમિંદગાવબાધ (મુ બા. સા પુ ૧ પૃ. ૩૭૬) “શા માટે” એમ લે છે પરંતુ ‘શા’ ‘સતાપ’નું વિશેષણ છે. સમગ્રિ=શરીરે.

૮. “હું પારધિ રમવા નિકલિઉં છું.” (વૈ. પં. ૧૬૯)
૯. “લેઇ બેટ આપું છું અમે.” (વૈ. પ. ૩૬)
૧૦. “તે મં, જે નવિ જાણુ તલો ? તે માટિ પૂરું છું અલો.”
(કાદં ૩૦-૧૬)
૧૧. “તીલં ચોરદં મારિવા નિમિત્તુ અમ્હે મોકલિયા છાં.” (મંદર્ભ. ૧૧-૧૯)
૧૨. “સધરક્ષા કરી યશુ અનઇ પુણ્યુ જિ વગ્તુ ઉપાર્જી.” (મંદર્ભ. ૧૧-૧૮)
૧૩. “તિણ્ણિ કારણિ આવિ, જિમ સર્વજ રમિ તિ (મ) ધર્મિ
વેચાં, લક્ષ્મી કૃતાર્થ નીપજતવાં” મંદર્ભ. ૧૬-૧૬)

અર્વાચીન ગુજરાતીનો હવે પ્રત્યય જૂની ગુજરાતીમાં ‘અમ્હે’ સાથે બહુ વપરાયો નથી. કવચિત્ ત્દેનો ઉપયોગ થયેલો છે. આ હવે પ્રત્યય કર્મણિ રૂપ ઉપરથી આવ્યો છે, તે પૂર્વે જાણ્યાનું છે. મૂળ કર્મણિ અર્થમાંથી કર્તારિ અર્થમાં ધીમે ધીમે કર્મણિ અર્થનું ભાન ભુલાતાં આવ્યો છે.

પ્રાકૃતમાં કર્મણિ રૂપ માટે જે પ્રત્યયો ક્રતાઃ ક્વજ્ઞ કે ફંજ તે સં. ય ઉપરથી આવ્યા છે. આમાં ફં પ્રક્ષેપની નથી, તેમજ મેદ ધાતુને લાગતી રૂપ પણ નથી. (૧) જિ, ચિ, ની, (૨) દા, ધા, મા, સ્વા, (૩) મે, સો, (૪) જ્ઞ, પૂ, મૃ, વગેરે ધાતુનાં કર્મણિ રૂપ કરતાં જીયતે ચીયતે નીયતે, (૨) દીયતે. ધીયતે, મીયતે, સ્વીયતે, (૩) ગીયતે, રીયતે, (૪) ક્રિયતે, પ્રિયતે, જિયતે રૂપ થાય આમાં ય પૂર્વનો ફ-ફં મૂળ સંસ્કૃત રૂપનોજ છે. (આગમ નથી, પણ આદેશ છે) આ રૂપ ઉપરથી. પ્રત્યય જાણે ફંજ દોષ તેમ સમજાનાં ત્દેનો વ્યાપ્તિપ્રદેશ વધી ગમે તે ધાતુને પ્રાકૃતમાં ફંજ ઉપરથી થતો ફજ્ઞ લગાડવામાં

આ-થો ર્યનુ પાલીમા ર્ય (ય બેવડાથો) થયુ છે, તે નીચેના
 “મુત્તનિપાત”ના ઉદાહરણ પછી જણાવે

૧. “અસતા ચ ન સોચતિ મ ચે લોકે ન જિગ્યતિ” (૯૫૦)
૨. “ત્વમેકો ચ મન્વાન ગો વજ્જો વિય નિગ્યતિ” (૫૮૦)
૩. “ન હિ સો ઉપકમો અથિ ચેન જાતા ન મિગ્યદે” (૫૭૫)
૪. “માણેનડવિ ન પહીયતિ । ય પુરિમો મમ વિદડતિ સન્નાતિ”
 (૮૦૬)

‘પહીયતિ’ ને બદલે બીજો પાઠ પઠિયતિ’ છે તે બતાવે છે કે ર્ય
 હલ પાલીમા ર્યિય થયો નથી આ ર્યના યનો પ્રાકૃત નિયમે જ
 થઈ રજ બન્યો, અને પાલીમા આલ રહેવા ર ઉપરથી પ્રાકૃતમાં
 યનો લોપ થતા ર્અ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં આવ્યો આ પ્રમાણે ર્અ ને
 રજ ને પ્રાકૃતમાં વપગરા લાગ્યા.

મન્વત—અસ્માભિ. કર્મ ત્રિયતે ।

પ્રાકૃત—અઘેઠિં કમ્મ (કિજ્ઞદ-કીરદ) કરિજ્ઞદ કરીઅદ

અપમ્મશ—અઘદ કમ્મુ (કિજ્ઞદ) કરિજ્ઞદ-કરીઅદ-કરિઅદ

જૂની ગુજ—અઘે કામ ર્ગિયર્ધ-કરીયર્ધ-કરીર્ધ (કર્મણિ અર્થ)

અર્વા ગુજ—અઘે કામ ર્ગિયે (કરીમે) (કર્ત્તરિ અર્થ)

ઉપર પ્રમાણે ત્રીજા પુરુષ એકવચનના અપમ્મશ કર્મણિ પ્રત્યય
 ર્અ-રઅદ જૂની ગુજરાતીમાં ર્યદ-ર્યદ પછી ર્અ-રદ થઈ અર્વાગીન
 ગુજરાતીમાં છેવટા ર (અ નિ)નો વ થઈ ર્યે કે ર્અ પ્રત્યય આવ્યો
 બીજા મરુદનથી માડી જૂની ગુજરાતીના ગામ સુધી મૂળનો (કર્ત્તરિ
 પ્રયોગનો) કર્તા તૃતીયામાં વપગર્યો છે હાલ આપણે ‘અઘે’ ક્રિયાને
 પહેલી પ્રકૃતિનો આવા પ્રયોગમાં માનિયે છીએ ત્રીજા આ પ્રત્યય

કર્મણિ રૂપનો હોવાથી તે કર્મવાચ્ય છે, એટલે ગમે તે પુરુષ કે વચનના તૃતીયાના કર્તા માથે તે વાપરી શકાય છે. અપભ્રંશમાં—

મદ્દે વમ્મુ કરિજ્જદ-કરિઅદ્ । અમ્દદ્દે વમ્મુ કરિજ્જદ-કરિઅદ્
તદ્-પદ્દે વમ્મુ કરિજ્જદ-કરિઅદ્ । તુમ્દદ્દે વમ્મુ કરિજ્જદ-કરિઅદ્
તેણ વમ્મુ કરિજ્જદ-કરિઅદ્ । તેહિ વમ્મુ કરિજ્જદ-કરિઅદ્

આ પ્રમાણે બધા સૂધી મળા કર્મ (વમ્મુ) એકવચનમાં લેાય છે ત્યાં સૂધી કરિજ્જદ રૂપ અનિહત રહે છે. કર્મ બહુવચનમાં વપરાતાં કરિઅદ્ તે બધ્લે કરિજ્જદિ ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં કરિઅદ્ થાય. આ પ્રમાણે અનુસ્વાર પૂરતો ભેદ રહે. તે પણ અનુસ્વારનો લેાય થતાં જતો રહે. એટલે દ્વઅદ ઉપરથી બનતો દ્વઅદ પ્રત્યય ગમે તે પુરુષ કે વચનના મૂળ કર્તા માથે વાપરી શકાય. તે પછી 'અમ્દદ્દે' બોડે દેમ વપરાયો, તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

કગ્વાની તેથી વધારે જરૂર છે, કાગળુ ડો રેસીડિરીએ જાણાવેલા જે પ્રત્યયોમા તો અનુસ્વાર પૂગતો પણ બેદ છે, અહીં તે નથી વળી વિવેકનુ ધોગળુ ખાસ બુદ્ધિપૂર્વક પ્રયાસની અપેક્ષા રાખે છે ભાષામા ફેરફાર સ્વાભાવિક રીતેજ અને

આ નરીન પ્રત્યય લેરા કયા સર્વનામના રૂપ લાયક છે, તે પ્રથમ જાણવુ જોઇયે આ પ્રત્યય કર્મણિ રૂપનો દોષથી ત્હેની માથે મૂળનો કર્તા ત્રીજામા વપરાતો, એટલે જે મર્વનામના રૂપ પ્હેલી ને ત્રીજામા હાલ એકજ રૂપે રહેતા હોય તે સર્વનામના રૂપ માથે આ પ્રત્યય વપરાય આ'વા મર્વનામના રૂપ માત્ર જેજ છે 'અમહે' ને 'તમહે'. અમહે ગયા (પ્રથમા) અમહે કેંગી ખાધી. (ત્રીજા). તમહે ગયા (પ્રથમા) તમહે કેંગી ખાધી (ત્રીજા) આ પ્રમાણે પ્હેલી ને ત્રીજા વિભક્તિમા એક રૂપે રહેતા મર્વનામ આ પ્રત્યય લેઇ શકે જે વિવેકની ખાતજ આમ થયુ હોય તો અપખરા પ્રત્યયમાનો દ્ ગિજો કે પત્રી થોડાજ વખતમા જૂની ગુજગતીની સદ્આતમાજ આ વિવેક થશે જોઇતો હતો પણ 'કયે' પ્રત્યય 'અમહે' જોડે ધામે ધામે કર્મણિ ગ્યનાનુ ભાન જુવાતા વપરાવા લા-યો છે, તે ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જે 'અમહે' 'તમહે' આ નરીન પ્રત્યય લેવા સરખા લાયક હોય તો 'તમહે' મર્વનામ મ થે તે પ્રત્યય કેમ ન વપરાયો ? આનો જવાબ મ્હારી મમજ પ્રમાણે એમ હોય કે (૧) ભાષા બોલનારની સચિ, (૨) બોલનાર પોતાને માટે 'અમહે' મર્વનામ વાપરે માટે નરીન પ્રત્યય તે સાથે જાય એ વિશેષ મલ્ખનિત.

આ પ્રત્યયનો નિકાસક્રમ અર્થબેદ મહિન ત્રીણેના વાક્યોમા પ્રતીતિગોચર થશે

ઉદા.

(૧) કર્મણિ અર્થ—(દ-દંદ)

૧. “મહારાજ! હવડાં પાછાં વલિયમ્.” (સંદર્ભ. (૧૦-૧)
૨. “તિહાંમ્ યુદ્ધ કરતા હંતા પજાંતારે મહાકષ્ટિ રાખિયમ્.”
(સંદર્ભ. ૮-૨૩)
૩. “કિણિહિ દેશાંતરિ જામયમ્ તઉ શ્રીમહતમ્ છૂટિયમ્.”
(સંદર્ભ. ૨૨-૮)
૪. “જીભા થાઉ, જિમ નાગપુરિ જામયમ્.” („ ૨૫-૨૩)
૫. “મઈ એ પરાભની નહીં સકિયમ્.” („ ૨૬-૫)

(૨) કર્મણિ અર્થ—(દંદ)

૧. “જાણીમ્ છિ વનિ આવિઉ કરવા નિ સંદાર.” (કાદં. ૨૦-૧૬)
૨. “સ્ત્રી કહીમ્ દોરી વિણ પામુ.” (પ્ર. ચિ ૯૮)
૩. “નાદ અતિ નીસાણુના જાણીમ્ ગાજિ ધન.” (કાદં. ૭૬-૧)
૪. “હેમકુટ પર્વત તે જાણીમ્ તીહાં મંધર્વનુ વાસ.” (કાદં. ૯૧-૧૧)

(૩) વિજ્ઞાપિત્રે આજ્ઞાર્થ—(દ-દંદ કે દ્યે)

૧. “મિત્ર! મહિન તાં પડખિમ્, આવું તાં તુઝ સાધિ.” (કાદં. ૧૧૪-૬)
૨. “આજાણુ બોલિઉ ચોગીનું અનં ન આમયે.” (વૈ. પં. ૪. ૧૬૩)
૩. “મહંત અપરાધ તુમે તુહિ તે સ્ત્રીને મારિયે નહી, કાઠી મુકીયે.” („ ૧૦૨)

૪. “હપ્પન કોડિ ટંકા માગીધ.” (વિ. પ્ર ૨૦૮)

(૪) ‘આપણુ’ જોડે કર્તારિ અર્થમાં—(દ-દે કે હયે)

૧. “અથવા આપણુ તિહા જબં જિમ થાઇ અરથ” (કાદ ૧૧૧-૧૩)

૨. ‘આપણુ જબં ટાણિ તિમિ.’ (વૈ ૫. ૫૪)

૩. “તુ રાગા! આપણુ મારિ કામ વિનોદ કરતા જબં” (વૈ. ૫. ૬૨)

૪. “આણુ આપણુ જેઠ જમ્ નિ પૂછીધ નિર્ધાર” (કાદ ૪૭-૧૫)

૫. “આપણુ આપણુ નગરિ જૈયે (જમયે) વૈ ૫ ૧૪૦)

(૫) અહો સાથે કર્તારિ અર્થમાં—(દેહ)

૧. “રાત્રિ દિવસ અહો પ્રીતિ બાધ્યા એડિ સ્થાનકિ રહીધ.” (કાદ. ૧૨૩-૭)

હેલ્લા પ્રકાગ્નો પ્રયોગ બહુ જણાતો નથી કાદબરીની હણુ એક ની એક પ્રત સ. ૧૬૭૨મા ઉતારેલી મળી છે એટલે સવતના ૧૭મા મૈકાના અતમા આ પ્રત્યય પ્હેલા પુરુષમા કર્તારિ અર્થમા વપરાવા લાગ્યો હશે, એમ કલ્પના કરવી પડે છે.

ઠેક શામળના મમય સૂધી અગહે-અહો મર્વનામ સાથે જૂનો પ્રત્યય વપરાયો છે.

ઉદા

“અમો સંવક છું તમ તણા, કગ્વા આવા છું સેવ.” (સિંહા-સનખત્રીશી ૫ ૫૦૪)

વિકા કહે ગજા છું અમો જે કહું તે કરજો તમો” (, , ૫૨૭)

હાલ આપણે ‘કરિયે છિયે’, ‘રમિયે છિયે’ વાપરિયે છિયે ત્હારે કોઇ વખત સામળ ‘કરિયં છ’ વાપરે છે.

ઉદા.

“વસીયં છે તો એકજ દેય, હવડાં છઈઈ કુયારે વેસ.”
(, ૫. ૫૭૩)

“અમે મનસ્યું ઘડીઈ છે ઘાટ, એ વાનાં ખોડઈ સ્યા માટ ?”
(= ૫૮૦)

‘કરિયે’ રૂપ મૂળ ત્રી. પુ. એ. વ. નું હોવાથી ‘છ’ રૂપ બાળખી છે. ‘છિયે’ પછી સામ્યથી આવ્યું છે.

(ભૂતકાળ)

સિદ્ધહેમ સૂત્ર ૮-૩-૧૫૬ પ્રમાણે સઘળા સાધ્યાવસ્થ અકારાંત ધાતુના ભૂતકાળ માટે પ્રાકૃતમાં ઇઝ પ્રત્યય હતો. સંસ્કૃતમાં સેટ્ ને અનિદ્ એવા ધાતુના જુદા વર્ગ હતા. કર્મણિ ભૂતકૃદંત બનાવવા સેટ્ ધાતુને ઇત્ત પ્રત્યય લાગતો, અને અનિદ્ ધાતુને સામાન્ય રીતે ત પ્રત્યય લાગતો. આ સંસ્કૃતનાં કર્મણિ ભૂતકૃદંત પ્રાકૃતમાં ભૂતકાળના અર્થમાં બહુધા વપરાવા લાગ્યાં. સંસ્કૃતમાં પાછળથી ક્રિયાપદને બદલે કર્મણિ ભૂતકૃદંત વાપરવાનો પ્રચાર વિશેષ થતાં પ્રાકૃતમાં તે પ્રચા ચાલુ રહી. સં. ૩૩ કાર્યે અકરોત્ ને બદલે તેન કાર્યે કૃત્ । સોડ-ગચ્છત્ ને બદલે સ ગતઃ જેવા પ્રયોગ ઉપરથી પ્રાકૃતમાં કર્મણિ ભૂતકૃદંતે ભૂતકાળના ક્રિયાપદનું કામ કરવા માંડ્યું. આને લીધેજ, સંસ્કૃતમાં ક્રિયાપદને જાતિ ન હોવા છતાં, ગુજરાતીમાં ભૂતકાલાદિ કાળમાં ક્રિયાપદને જાતિના પ્રત્યય લાગે છે, કારણ કર્મણિ ભૂતકૃદંત જાતે વિશેષ્ય છે, એટલે ત્હેને જાતિના પ્રત્યય લગાડવા જોઇયે.

સેટ્ અનિદ્નો વિવેક પ્રાકૃતમાં બહુધા નાશ પામ્યો હોવા છતાં જે રૂપો સિદ્ધાવસ્થ છે ત્હેમાં ઇઝ ન્હોતો લાગતો. આ ઇઝ પ્રત્યય

મસ્કૃતના દત્ત પ્રત્યયનો વચગ્ છે નીચેના રૂપ સિદ્ધાવસ્થ છે
આ રૂપ સામાન્ય રીતે અનિટ્ ધાતુનાજ છે

સ	પ્રા	શ	પ્રા
કૃત	કઝ-કિઝ	મૂત	દૂઝ-દુત્ત
દષ્ટ	દિઠ્ઠ	ગત	ગઝ
નષ્ટ	નઠ્ઠ	લઘ્ય	લઘ્
મગ્ન	મગ્	પ્રવિષ્ટ	પઠ્ઠ
લગ્ન	લગ્	પ્રાપ્ત	પત્ત
વદ્	વદ્	તુષ્ટ	તુઠ્ઠ

આ રૂપો અનિટ્ ધાતુઓના છે, એટલે મસ્કૃતમાજ રૂ લાગી નથી, માત્ર ત (કર્મણિ ભૂતકૃદતનો) લાગી રૂપ બન્યા છે. તે ઉપરથી પ્રાકૃત રૂપો પ્રાકૃતમા અનર્તા નિયમોએ સિદ્ધ થયા છે, એટલે તેઓ રૂપો પ્રત્યય નથી ને પરિણામે રૂપો સિદ્ધાવસ્થ છે જે રૂપો પ્રાકૃત ધાતુ ઉપરથી રૂપ લાગી બને તે સાધ્યાવસ્થ રૂપ છે બધી વખત એક ને એક ધાતુના આ બન્ને રૂપ બને છે

ધાતુ.	સિદ્ધ.	સાધ્ય.	ધાતુ.	સિદ્ધ.	સાધ્ય.
પ્રહ્	પેત	ગહિઝ	નમ્	નય	નમિઝ
લમ્	લઘ્	લહિઝ	હૃ	દિઝ	હરિઝ

આગળ ધાતુના પ્રકરણમા જે પ્રાચીન તાન્ત્ર ધાતુઓની વાત કરી છે તેઓને તો આ રૂપ પ્રત્યય લાગી શકે, છતાં પ્રાકૃત-અપ-બંધમા તે નથી લાગતો તેનું કારણ એ છે કે જૂનું કર્મણિ ભૂતકૃદતનું સિદ્ધાવસ્થ રૂપ ભૂતકાળના રૂપ તરીકે ચાલુ ગયું, એટલે ધાતુ ને ભૂતકાળના રૂપ એકજ ગણા પરિણામે રૂપ પ્રત્યય ન લાગ્યો. લાગવા તરીકે લગ્, જુઝ, ઘટ, છુદ્, વગેરે પ્રાકૃતમા ધાતુ તરીકે વપરાયા

છે છતાં જૂતમગમા પણ તેના તેજ રૂપ જૂની પ્રણાલિમા પ્રમાણે ચાલુ રહ્યા છતાં જે જે ક્રમણિ મૂતકૃદતના રૂપ અપભ્રંશમા સૂધી ધાતુ તરીકે વપરાતા હતા તેઓના જૂતમગના રૂપમા જૂની ગુજરાતીમા હજ પ્રત્યય લાગતો રહે ચયો છે પ્રાકૃતની અમગને લીધે જૂના રૂપ પણ જોડે જોડે ચાલુ રહ્યા છે, ખામ જરીને મયુખ વ્યજનવાગી

શનિદ સ્થાન ધાતુઓના જૂતમગના રૂપમા રૂપો-રૂડ-યો-યુ (હાનના) શી રીતે આવ્યા તે નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે

સ	પ્રા	અપ	જૂ ગુજ	અર્વા. ગુજ
૧ કૃષ્ટક	કૃષ્ટઓ	કૃષ્ટઠ	કૃષ્ટિ	કૃષ્ટિઓ-કૃષ્ટયો
૨ લગ્નક	લગ્નઓ	લગ્નઠ	લગ્નિ	લગ્નિઓ-લગ્નયો
૩ ચ્યુતક	ચ્યુતઓ	ચ્યુતઠ	ચ્યુતિ	ચ્યુતિઓ-ચ્યુતયો
૪ કૃષ્ટક	કૃષ્ટઓ	કૃષ્ટઠ	કૃષ્ટિ	કૃષ્ટિઓ-કૃષ્ટયો
૫ વિનષ્ટક	વિનષ્ટઓ	વિનષ્ટઠ	વિનષ્ટિ	વિનષ્ટિઓ-વિનષ્ટયો
૬ અભ્યેતક	અભ્યેતઓ	અભ્યેતઠ	અભ્યેતિ	અભ્યેતિઓ-અભ્યેતયો
૭ કૃષ્ટક	કૃષ્ટઓ	કૃષ્ટઠ	કૃષ્ટિ	કૃષ્ટિઓ-કૃષ્ટયો

જે ડર્મણિ જૂતકૃદતના રૂપ ધાતુ તરીકે નથી વપરાયા તેમના રૂપમા ઇવિતામા કોઈ વખત પ્રાસ વાસ્તે હજ ઉમેગવામા આવે છે, પણ તે ટકી રહ્યો નથી નીચેના રૂપ અર્વાચીન ગુજરાતીમા સિદ્ધ વસ્થ જૂતકાળના રૂપ છે

(૧) નાહો	(૨) બહો	(૩) પેહો	(૪) લીધો
(૫) દીધી	(૬) પ્રીધી	(૭) પીધી	(૮) ખાધી
(૯) સ્વપ્ત	(૧૦) દીધુ	(૧૧) મુલિ	

આમાં ય નથી લાગ્યો કારણ કે પેકવું, નાઠવું, લીધવું, એમ ધાતુ તરીકે તે ગુજરાતીમાં નથી વપરાતાં હિન્દીમાં બેઠના, પેઠના, વગેરે ધાતુ તરીકે વપરાય છે પણ ગુજરાતીમાં તેમ નથી થતું. “સોરઠ માંહિ સહ કે નાઠતું.” (કા. પ્ર ૯) ઉપર ‘નાઠતું’ વર્તમાન કૃદંત તરીકે વપરાયું છે, પણ તેવું રૂપ હાલ નહીં વપરાય.

આ ઉપરાંત કેટલાક ધાતુઓ એવા છે કે જેઓનાં રૂપ વર્તમાન કાળમાં ને ભૂતકાળમાં બે ભિન્ન ધાતુઓ ઉપરથી આવ્યાં છે:

વર્તમાનકાળ

ભૂતકાળ

૧. જવું—યાતિ (યા) જાઈ-જા	ગતક: (ગમ્) ગયો
૨. લેવું—નયતિ (ની) નેઈ-લેઈ-લે	લઘ્વક: (લભ) લીધો
૩. છે—આસ્તે (આસ્) અચ્છઈ-છઈ-છે	ભૂતક: (મૂ)—હૂઓ-હૂવો } મવત્ક: (મૂ) દોન્તઈ હૂતઈ હૂતો-હૂતો }
૪. મરવું—મ્રિયતે (મ્ર) મરઈ-મરે	મુત્તક: (મુચ્) મૂઓ
૫. જોવું—દોલ્યતે (દુત્) જોઈજઈ-જો	દૃષ્ટક: (દશ્) દીડો કે જોયો
- ઉદા.

૧. “તઉ આભરણ ચડાવિયછ સોનણમય ઘડિયા,
હીરે માણિકિ મોતીએ જહુ રયણે જડિયા.” (સપ્તશેત્રિરામ. ૩૩)
૨. “આગછ કીજછ રંગ મંડપુ જો પુસ્તકિ કહિઉ.” (, ૨૦)
૩. “તઉ વિધિ વાંકિયઉ વીતરાગ શ્રીસંધુ ઊતારિઉ.”
(, , ૫૩)
૪. “છણ પરિ સુકૃતભંગરુ તોછ ભવ્ય જીવિદિ ભરિયઉ.”
(, , ૫૩)
૫. “તજીં તિહુયણસામિણિ સોમવણિ ગુણરવણી સદ્ધિય.”
(પ્રે. ચિ. ૧૦૦)

૬. “તા વધગગિ છતિઉ કામ” (પ્ર. ચિ. ૧૩૬)
૭. “મુહિ મીકઉ નમ [વણુકઉ ચિત્તિ” (પ્ર. ચિ. ૯૮)
૮. “સીત હરી કા લ્યાવિઉ” (સીતાહરણ ૬૨)
૯. ‘નયણે વૂઠાં નીગ” (મીનાહરણ ૨૫)
૧૦. “મુદમાસિ સુદરલા ગિઉ” (કા. પ્ર. ૮૫)

આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડમાં હાલ વપરાતા ‘આણા-ણી-ણ’ પ્રત્યયવાળા ૩૫ જૂતકાળના અર્થમાં જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતા

ઉદા.

૧. “રામ મોમદેવ તણુકા કરાવિઉ સગેવર ભરાણુ.” (સંદર્ભ. ૧૩૪-૧૧)
૨. “દવને ત્રાસવે જીરે તે સ્થાનક ભરાણુઉ” (, ૮૫-૨૫)
૩. “અનમ દીસ બિગતમ દીવઉ ઓહહાણુઉ.” (, ૮૧-૧)
૪. “સુભૌમની દષ્ટિ તેહનઉ કુમાર ઓહહાણુઉ.” (, ૧૦૨-૨)
૫. “સુભટે ધરાણુ નહી.” (, ૯૬-૨૨)
૬. “એક નારિ રામઈ ન રખાણી.” (સીતા ૩૫)
૭. “ભુવિતલિ ગમગણુ દહીજમ, તે મધ હારિ મનાણા” (, ૩૯)

આ પ્રયોગની નોંધ ડૉ. ટેસીટોરીએ કરી છે (Notes p. 126 (2)) પણ તે શી રીતે આવ્યો તે જણાવ્યું નથી. અર્થ કર્મણિ છે માટે કર્મણિ ૩૫ ઉપરથી આવવો જોઈએ. વળી તે ૩૫૦ મૂળ સિંધમાયી કાઠિયાવાડ ને ઉત્તર ગુજરાતમાં આવ્યા હોવાં જોઈએ

ધાતુને કર્મણિ આ લાગી સામાન્ય કૃદંતનું રૂપ મારગર જે'વું બને, અને તે રૂપમાં ભૂતકાળનો ભ્રમ થાય. લુગ્નો, અપ. 'અકલ્પણદ ન જાઈ' જેડે કરી જાઈ બન્ને પ્રયોગો એકજ અર્થના હોય કરીમાં ભૂતકાળનો ભ્રમ થયો તે'વો અક્ષરણમાં થાય, અને પછી અક્ષરણર માં ભૂતકાળનો ભ્રમ થઈ આ રૂપ પ્રચારમાં આવ્યાની માત્ર દેખના રજૂ કરી છે. દિણ-કિણ, દિન-કિન જે'વાં ભૂતકૃદંતના સામ્યથી આ પ્રત્યય આવ્યો હોય તો ખેવડા જ નો ગુજરાતીમાં ન બનવો જોઈએ, પરંતુ અહીં જ છે. કદાચ કર્મણિ ભૂતકૃદંતમાં જાણ ને બદલે અલ્પ પ્રત્યય લાગી આલ-આડ-આળ રૂપે આવ્યો હોય, પણ આ બધાનો નિર્ણય સિધ્ધીના પરિચયથી થાય.

(ભવિષ્યકાળ)

સંસ્કૃતમાં અદ્યતન ભવિષ્યકાળ માટે સ્વ પ્રત્યય હતો, અને સેટ ધાતુઓમાં આ સ્વની પૂર્વે રૂ સામાન્ય રીતે લાગતી. આ સેટ-અનિદ્નો વિવેક પ્રાકૃતમાં નાશ પામતાં અકારાંત ધાતુને માટે પ્રાકૃતમાં હસ્ત ને હદિ બે પ્રત્યય લાગના, અને અકારાંત સિવાયના ધાતુઓને માત્ર સ્ત ને હિ લાગતા. ધાતુને આ પ્રત્યયો લગાજા પછી વર્તમાન-કાળના પ્રત્યયો સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં લગાડવામાં આવતા. હોસ્તામિ-હોદિમિ, હોસ્તદ્-હોદિદ્ અને અકારાંત ધાતુમાં હમિસ્તામિ-હસિદિમિ, હસિસ્મદ્-હસિદિદ્. તેમજ સૂત્ર (૮-૩-૧૬૬) પ્રમાણે મિ પ્રત્યય પૂર્વે સ્ત રૂપ થતું. કરિસ્ત (કરિષ્યામિ) મણિસ્મ (મણિષ્યામિ). તે ઉપરાંત શૌરશેની પ્રાકૃતમાં સૂત્ર (૮-૪-૨૭૫) "મવિષ્યતિ મિસઃ" પ્રમાણે કરિસ્તદ્ ને બદલે કરિસ્મિદિ રૂપ થતું. આ પ્રમાણે સંસ્કૃત વિરદ્ સ્તને આગળ ને પાછળ રૂ લાગતો.

અપભ્રંશમાં પ્રાકૃતનો હિ અને સ્મનો સ થઈ હિ ને સ બે પ્રત્યયો આવ્યા છે. હિનો પ્રયોગ કંઈક ઓછો થયો ગયો છે પરિણામે ગુજ-

રાત્રીમાં ર્ષ પ્રત્યય (પૂર્વની ર સાથે) આ-ઓ છે સસ્કૃતમાં કર્તાંગિ ને કર્મણિ ર્ષમાં ર્ષ માત્ર એટલો હતો કે કર્મણિ ર્ષ માટે વર્ત- માનજાળના આત્મનેપદી પ્રત્યય લાગતા ને કર્તાંગિ ર્ષ માટે પગરમૈપદી પ્રત્યય લાગતા પણ આ વિવેક પ્રાકૃતમાં નાશ પામતા બન્નેના પ્રત્યયો એકજ થયા પગિણામે અપભ્રંશ-ગુજરાતીમાં પણ એકજ ર્ષ રૂઢા પ્રાકૃતમાં ભવિષ્યકાળ માટે ર્જ્ઞ કે ર્જ્ઞ વપરાયા નથી, અપ- ભ્રંશમાં પણ તેમજ છે માત્ર જૂની ગુજરાતીમાં કીજ, લીજ, દીજ, જે'વા કર્મણિ ર્ષ માથે ભવિષ્યનો સ વપરાય કર્મણિ ભવિષ્યકાળ થયો છે

પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશમાં આવતા ર્જ્ઞ પ્રત્યયનો દીર્ઘ સયોગલોપે પ્રવર્તતા એમ થયેલો જોનામાં ઘણી વખત આવે છે

- ૧ “વિસહિ પુત્તિ મ વાઝ કિલેસહિ પુનરવિ ચિતિયમુહર લહેસહિ.”
(ભવિ ૭-૧૪-૫)
- ૨ “एहु वालु होसह बहुजाणउ अण्णुनि बहुणरघरह पहाणउ ।
सारेयर विचार जाणेसह मइह रायलच्छि माणेसह ॥”
(, ૧-૧૫-૫)
- ૩ ‘દિવ જિનભુતણુદ ગૃહચૈત્યવેગ ૭ કહીસમ ।
મીગઈ કણુયલિગાર કવસ જે નીર ભરીસમ ॥” (સંપત-
ક્ષેત્રિરાગુ ૨૮)
- ૪ ‘હવઈ ધાતુ તણુ સ્વરૂપ કહીશ ॥” (ગુ ભા સા પુ ૨,
૫ ૪૮)

પ્રથમના જે અપભ્રંશ ઉદાહરણમાં ક્રિયાપદના ર્ષ કર્તારિ પ્રયોગના છે, ને છેડના કર્મણિ પ્રયોગના હોય તેમ લાગે છે અપભ્રંશમાં ર નો એ થયો છે, જૂની ગુજરાતીમાં સયોગલોપ થતા ર ની રં બની છે

૫ “નિજ ચિત્તીસઠ લસીયણુ ઝરિસિઠ કલ્યાણુ” (સપ્તમેત્રિ ૧૧૮)

૬ ‘જહિ નિજસાસગુતણી ભૂમિ અતિલગહિ ફલીસિઠ’
(„ „ ૮૬)

વર્તમાનકાળના પ્રત્યક્ષની હ પૂર્વ જે વધારાની હ આની છે તે સગદાપત્રી આવલી છે આ છેલા ઉદાહરણમાં કર્તાગિ પ્રયોગ છે કર્મણિ રૂપના ને આ રૂપોમાં ફેર નથી ન જવાળુ ઉદાહરણ મુ નરમિહગાનભાષ્યે ‘ભુવનનીપક’માંથી લીધેલું છે એ રૂપને તેઓથી કર્મણિ રૂપનું માને છે અને ગુ લા મા પુ ૨, ૫ ૭૫ ઉપર નીચે પ્રમાણે દલીલ કરે છે—

‘કથયિષ્યમે (Skr) કહિસિહ (Pr and Apr), કહિશહ-કહિશિ (Post Apabhr), કહીશ (Gujarati) meaning I shall tell,” or ‘thou shalt tell.” Note that up to the Pr and Apabhrnsh stages the idea conveyed is “it will be told” (Passive, third person singular), then in the post-Apabhran-sha stage the sense is in a state of transition looking on both sides of its position anterior and posterior thus eventually shading off into the Modern Gujarati sense-active voice first or second person singular This thought change is partly due to a misapprehension and partly to a natural shifting of thought “It shall be told” by a conceivable thought-shifting coming to signify ‘I shall tell” (or ‘thou shalt tell”) I have already drawn attention to this thought shift

ting in the remarks on the extract from Bhuvan-
dipaka (see supra P 48 XI) The sense there
lingers in the transitional stage, the form being
capable of either sense (passive or active) "

ઉપના ફકરાના અતમા ફહેલુ 'ભુવનદીપક'નું ન જનું વાક્ય
છે તે સરખાતનું છે ઉતાગને અતે 'આ દીલાસ તાલુ ફવ
ખોલીશિ' છે આની ગ્યા માવ સ. ૧૫૫૭ ઠે આમ એકજ
ઉતારામા 'કહીશ' ને ખોલીશિ જેવા બે રૂપ છે એ બેમા
જૂનું કયુ? જો 'કહીશ' યુ નગમિહગવભાષના જણાવ્યા પ્રમાણે
'કથાવિષયને-કહિત્સદ-કહીશ' રૂપે આ-યુ હોય તો 'ખોલીશિ'
રૂપ ઉત્તરનાંતીન ગણાય છતાં 'ખોલીશિ' રૂપને જૂનું માનવા
દારણુ છે ખીજો વાધો એ છે કે જોશિ જેવું રૂપ પ્રથમ ખીજા પુરુષ
એ વ મા વપગાયુ છે તે શા માટે? જો એમ ફહેવામા આવે કે 'હુ-વુ'
બન્ને જોડે એક સમયેજ પ્રયોગ થયો છે, અથવા 'હુ' જોડે 'ફહેલુ
વપગાયુ થયુ તો હેના જૂના માહિત્યમા ઉદાહરણ મળતાં જોઇયે
પણ તે જ્યાં સુધી ન મળે ત્યાં સુધી અર્થાત્મીન ગુજરાતીમા
વપગતા હુ કહીશ-ગમીશ રૂપનું મમાધાન હુ નીચે પ્રમાણે કરે છુ

- (૧) 'કહીશ' કરતાં 'કહીશિ' રૂપનો વિનાસ પ્રથમ થયો છે.
- (૨) હુ 'કહીશ' હાવનું ને જૂનું જહીસિ ખીજા પુરુષના તેવા
રૂપ પગથી આવ્યુ
- (૩) ભગિન્યકાળનો સ કે હ વચ્ચેથી બહી તે રૂપ આ-યુ
- (૪) પાઠ્યથી 'હુ' જોડે જ્યાં 'કહીશ' જેવા રૂપનો પ્રયોગ
મળે છે ત્યાં ખીજા ક્રિયાપદના સામ્યને લીધે 'કહીસિ'
ઉપરથી જ નો અદ થઇ તે પ્રયોગ થયો છે

ઉદા.

- (૧) “નદણુ તું થાસિ સમણુ એઉ મહુ કમ્મદં દેસુ”
(સાલિભદ્રકક્ક. ૬૨)
- (૨) “પાણુહવલ્લિજી ગુરિ સહિઉ હિંડિસિ કેમ કુમાર ?”
(,, ૩૪)
- (૩) “દહવિહ ધમ્મુ કરેસિ જિમ કિમ સોસિસિ નિય અંશુ ?”
(,, ૩૬)

આ ‘સાલિભદ્રકક્ક’ની રચ્યા માવ સં. ૧૩૫૮ છે, જ્યાં મુ. નગસિહરાવભાઈનું ઉદાહરણુ સ ૧૫૫૭નું છે. વચ્ચે બમો વર્ષનો ગાળો છે તે ઉપગત ‘કહીશાઇ’ જોડે કર્તા વપરાયો નથી એટલે એ પોતે જણાવે છે તેમ અર્થ કર્તારિ ને કર્મણિ બન્ને લેઈ શકાય છે અહીં આપેલા ત્રણ ઉદાહરણુમાં ક્રિયાપદ બીજા પુરુષ એકવચનનું છે. તદ્દના સામ્યથી પછી તે હાંસિ પ્રત્યય પહેલા પુરુષ એકવચનમાં પણ વપરાતો થયો, અને વિક્રમના સોળમાં મૈકામાં ફરે બદલે અંતે ગદ્યથેલો નોંધ્યો છે.

- (૧) “સુખનખા સમરય નર દેખી જાણિ હ વર વરીસઇ.”
(સીતા ૩૦)
- (૨) “તૂ કરિસઇ, લેસિઇ, દેસિઇ.” (કિષ્કિન્દ્ય સમુચ્ચય)

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે બીજા પુરુષના ‘કહીસિ, જોલીમિ’ રૂપમાં ભવિષ્યકાળનો પ્રત્યય કયો ને પુરુષવાચક પ્રત્યય કયો ? પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં આના બે પ્રત્યય હતા (૧) હસ્ય (૨) હઠ તે ઉપગ્રથી કર ધાતુના બી. પુ એ વ. માં કરિસ્મસિ ને કરિહિસિ (પ્રાકૃત) કરિસ્મહિ-કરિહિહિ-કરિહિહિ (અપભ્રંશ) તેમજ જૂનો પ્રાકૃતનો બિ પ્રત્યય પણ અપભ્રંશમાં વપરાતો, તેથી કરિહિસિ જેવું રૂપ પણ અપભ્રંશમાં થાય. વચ્ચે હ બીડી જૂની ગુજરાતીનું કરિ-તો બિ રૂપ આપેલું લાગે છે.

એકવચન

બહુવચન

હુ કરીશ

અમ્હે કરીશુ

તુ કરશે

તમ્હે કરશે

તે કરશે

તેઓ કરશે

આ ૩૫ ઉપગ્રથી જણાશે કે 'કરીશ' ને 'કરીશુ' માં વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો જ ને હ્યે આવ્યા નથી જ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતો, અને હ્યે વર્તમાનનો વાસ્તવિક પ્રત્યય નથી તે કર્મણિ ૩૫ ઉપરથી આ થો તે ખેલા કવિધ્યમાં જૂનો અપ હુ ઉપગ્રથી આવેલો જૂની ગુજરાતીનો જ પ્રત્યય વપરાવો સર થઇ ગયો હતો આટલા ફેર સિવાય ખીજે અપભ્રંશકાળના વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થતા પ્રત્યયો વપરાયા છે ખેલા પુરુષમાં ફેં ટકી રૂઢી છે અને અન્યન ટકી નથી રૂઢી તહેલુ કાગળ મ્હને સ્વરભાગ લાગે છે 'કરીશ' ને 'કરીશુ' માં સ્વભાગ 'રી' ઉપગ્ર છે તેથી તે ફેં ટકી રહી, ખીજે સ્થળે સ્વરભાગ અત્ય શ્રુતિ ઉપર છે તેથી તે જડી ગઇ છે મુખ્યગરી ગુજરાતીમાં 'અમ્હે કરશુ' જેવા પ્રયોગમાં સ્વભાગ અત્ય શ્રુતિ ઉપર ગયો છે જૂના ૩૫ 'હુ કરીશિ' ઉપગ્રથી અત્ય ફ મ્હલુ બનતા 'કરીશય' જેવો ઉચ્ચાર થઇ છેવટે ય જડી જઇ 'કરીશ' ૩૫ લાઇ બન્યુ

ઉદા.

- ૧ "તૂ કરિસહ, લેસિઁ, દેસિઁ" । તુમ્હે કરિસિહ । ફ કરિશુ । અમ્હે કરિસિહિ" (ક્રિયાગત્ન સમુચ્ચય)
- ૨ "જે ફ સમરહગણિ લિડીસુ, તે સહ તુજઝ પલાહિ" (પ્ર ચિ ૧૧૬)
- ૩ "નાન્હહ એ કેમ સૂઝીસિ, એ મનિ માણીસિ બનિ" (, ,)

એકવચન

બહુવચન

હું કરીશ

અમે કરીશું

તું કરશે

તમે કરો

તે કરશે

તેઓ કરશે

આ રૂપ ઉપરથી જણાશે કે ‘કરીશ’ ને ‘કરીશું’ માં વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો હ ને હ્યે આવ્યા નથી હ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતો, અને હ્યે વર્તમાનનો વાસ્તવિક પ્રત્યય નથી. તે કર્મણિ રૂપ ઉપરથી આવ્યો, તે પહેલા કવિધ્યમા જૂનો અપ હુ ઉપરથી આવેલો જૂની ગુજરાતીનો હ પ્રત્યય વપરાવો શરૂ થઈ ગયો હતો. આટલા ફેર સિવાય ખીજે અપભ્રંશકાળના વર્તમાન કાળના પ્રત્યયો ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થતા પ્રત્યયો વપરાયા છે પહેલા પુરુષમાં હં ટકી રહી છે અને અન્યત્ર ટકી નથી રહી તહેવું કાગળ મૂકેને સ્વરભાર લાગે છે. ‘કરીશ’ ને ‘કરીશું’ માં સ્વરભાર ‘રી’ ઉપર છે તેથી તે હં ટકી રહી, ખીજે સ્થળે સ્વરભાર અત્ય શ્રુતિ ઉપર છે તેથી તે બડી ગઈ છે. મુખ્યમંત્રી ગુજરાતીમાં ‘અમે કરશું’ જેવા પ્રયોગમાં સ્વરભાર અત્ય શ્રુતિ ઉપર ગયો છે. જૂના રૂપ ‘હું કરીશિ’ ઉપરથી અત્ય હ મૂકુ બનતા ‘કરીશ્ય’ જેવા ઉચ્ચાર થઈ છેવટે ય બડી જઈ ‘કરીશ’ રૂપ લાલ બન્યું.

ઉદા.

૧. “તું કરિસઁ, લેસિઁ, દેસિઁ । તુમે કરિસિઁ । હ કરિસુ । અમે કરિસિઁ” (કિયારત સમુચ્ચય)
૨. “જે હ સમરઁગણિ બિડીસુ, તે સહ તુજઁ પહાઉ” (પ્ર. ચિ ૧૧૬)
૩. “નાન્હઉ એ કેમ જૂઝીસિ, એ મનિ માણીસિ બ્રન્તિ.” (, ,)

૧૮ “હામી હાયધ (દ) લેશ્ય” (ઉપાદગ્ણુ ૯૧)

૧૯ “કરિ શઃ ધનુષ અહિશ્ય” (, ,)

૨૦ “વીકુ ભણિ પાઠા જાણિ, વચન કહિસ” વેદ ” (કા પ્ર ૮૮)

ઉપરના ઉપાદગ્ણુ જોતા જણાશે કે પહેલા પુરુષ એવચનમા જૂનો હં પ્રત્યય લાગ્યો છે તદ્દમા ધણી વખતે સની પૂર્વે એ થયો છે, તો કોઈ વખત કે પણ ગદી છે વળી હમાનો અનુસ્વાર લોપાયો છે આ બધું નિષ્કાળજીનું પગલામ છે બીજી રૂપ મામ્યને લીધે આવેલું ‘દિખિસિ’ જે’વું પણ વપરાય છે ‘અવ્યોમ’ ‘પ્રણુમ્યોસુ’ રૂપ કડી પ્રાતમા તે વખત વપરાતાં ‘આવ્યોસ’ જે’વા ભરિખકાળના રૂપમાથી સૂ-દ બિડી જતા હાય તદ્દા ‘આવ્યો’ રૂપ ગ્રામ્ય ભાષામા ભરિખકાળના અર્થમા વિશેષ વપરાય છે અન્યત્ર પણ ‘જો તે આવ્યો તો ભોગ મળશે’ જે’વા પ્રયોગમા ભરિખકાળના અર્થમા વપરાય છે આ રૂપ ખાસ પહેલા પુરુષ એ વ નું છે તે શી રીતે આવ્યુ દશે, તદ્દેની ત્રણ કાપના કુ કરે છુ

(૧) ‘અર્ચમ્સુ’ જે’વા રૂપ ઉપગ્રથી એ નો ઓ થઇને એકોન નો ઓગળ, તેમજ અનેકજ ઉપગ્રથી અનોતું થાય છે તે’વી રીતે

(૨) ‘કરિયો’ ‘આવિયો’ રૂપો આઠાર્થે વપરાતા. તે રૂપથી થતી આઠાનો તે રૂપના જે’વાજ રૂપમા પ્રત્યુત્તર આપવાની ઇચ્છા થતા ‘આટલું કામ કરિયો’ જવામમા “જરૂર ‘કુર્યોસિ’ આમ આ-નુ હોય

(૩) આ રૂપનો મૂળ હં પ્રત્યય અતે હતો તે મગદોપથી પૂર્વે આવ્યો હોય લેઇમુ’ ઉપગ્રથી ‘લેઉમુ’ લેઉસ-વેઓમ આજ મલિનિત વાગે છે તે સની પૂર્વે લાગતા ઉ’ ને વર્ત-

૪. “એહ વાતનહ મ કટીસિ ફેરુ” (પ્ર. ચિ. ૧૩૧)
૫. “ધિન ધિન માહરુ અવતાર, જે હં દેખિસિ દેવ મુરારિ.”
(દરિયો.)
૬. એહવૂ જાણી આપ્યું અહીં આશ્રમ તરુ મેહેલીશિ કિહી.”
(કાદં. ૨૯)
૭. “કૃષ્ણ રાગ વસ નથી, જેહનિ તું હ કરેશ ?” (કાદં. ૭૬)
૮. “રત્ન શાં લીધાં નયા. જે તહો લેશુ આજ ?” (કાદં. ૭૬)
૯. “વર વરસ્પૂ એ જોખિરે નહિ તુ પ્રાણુ તણુ તન સોખિરે.”
(ઉપાહ. ૮૧)
૧૦. “મહિ શુરુ આપસ શરિ ધરી આશ્રમ અલગ કરેશિ ।
દહિ કવિયણુ હં વિમલમતિ, વિમલપ્રગ્ધરચેશિ.” (વિ. પ્ર. ૧)
૧૧. “આફિ જિણુવર આદિ જિણુવર પ્રથમ પ્રભુમ્યોમુ”
(વિ. પ્ર. ૧)
૧૨. “જીવ્યોસ તુ વલી જસ વાધીસમ, નહીતરિ દુસ્તર તાર્યા.”
(સીતાહરણ ૩૯)
૧૩. “લાહઈ વિણિણુ કરેમુ હઉં હેહઉ માઇ અએરુ.” (સાક્ષિ-
ભદ્રક્ર. ૫૭)
૧૪. “પાલિસુ પંચ મહાવર્ષ બારસ અંગ પહેમુ ।
વીરનાહિસું માઇ હઉં નવ કપિહિ વિહરેમુ ॥” (, ૪૩)
૧૫. ‘બજેણિનહિ મારી રાગ લેલિસ સર્વ સ્વરાજ.’ (વિદ્યા-
વિલાસ.)
૧૬. “તઈ ટલીસમ મોરા મનહ દાહુ.” (પ્ર. ચિ. ૧૧૭) (કર્મણિ)
૧૭. “અન્નવિણુ કુદુ કિમ કીજીસમ ?” (સીતાહરણ ૨૯) (કર્મણિ)

૧૮ “હાતી હાથઘ (હ) લેશ્ય” (ઉપાદગ્ણુ ૯૧)

૧૯ “કઠિ શઃ ધનુષઃ પ્રહૃશ્ય” (, ,)

૨૦ “વીકુ ભણિ, પાઠ ભણિ, વચન કહિસં વેદ” (કા પ્ર ૮૮)

ઉપગ્ના ઉપાદગ્ણુ જોતા જણાશે કે પહેલા પુરુષ એવચનમા જૂનો ડ પ્રત્યય લાગ્યો છે ત્હેમા ધણી વખતે સની પૂર્વે જ થયો છે, તો કોન વખત હ પણ રહી છે વળી રમાનો અનુવાગ લોપાયો છે. આ બધુ નિષ્કાગજનુ પગિણામ છે બીનુ રપ મામ્યને લીધે આરેલું ‘કૃષિસિ’ જેવુ પણ વપગાયુ છે ‘આવ્યોમ’ ‘પ્રણયોમ્’ રપ કડી પ્રાતમા તે વખત વપગતા ‘આવ્યોસ’ જેવા ભવિષ્યકાળના રપમાથી સ્-ટ જોડી જતા હાવ ત્હા ‘આવ્યો’ રપ આમ્ય ભાપામા ભવિષ્યકાળના અર્થમા વિશેષ વપગન છે અન્યત્ર પણ ‘જે તે આવ્યો તો ભોગ મળશે’ જેવા પ્રયોગમા ભવિષ્યકાળના અર્થમા વપગાય છે આ રપ ખામ પહેલા પુરુષ એ. વ નુ છે તે સી રીતે આમ્ય દશે, ત્હેની ત્રણ કંપના કુ કં રે ધુ

(૧) ‘અએમ્’ જેવા રપ ઉપગથી જ નો ઓ યદને એકોન નો ઓગળ, તેમજ અનેસડ ઉપગથી અનોરુ થાય છે તેવી રીતે

(૨) ‘કરિયો’ ‘આવિયો’ રપો આસાર્થે વપરાતા. તે રપથી થતી આસાનો તે રપના જેવાજ રપમા પ્રત્યુત્તર આપવાની ઇચ્છા થતા ‘આટલુ કામ કરિયો’ જવાબમા “જરૂર કુર્યોસિ” આમ આમ્ય હોય

(૩) આ રપનો મૂળ ડ પ્રત્યય અંતે હોતો તે મહોપધી પૂર્વે આવ્યો હોય લેખમુ ઉપગથી ‘લેઉમુ’ લેઉસ-લેએસ આજ મહવિત વાગે છે તે સની પૂર્વે લાગતા ઉ ને વર્ત-

માન કાળનો ગણતાં પ્રત્યયનો ક્રમ જદવાઇ જાય છે. માટે સંગ્રહોપ સ્વીકારવો ઠીક છે.

તા.-ક

ન+ક્રિયાપદ-નિષેધાર્થ ક્રિયાપદ:-

આ જાતનાં રૂપોનો પ્રયોગ જૂની ગુજરાતીમાં થયો છે. જૂની મરાઠીમાં (જ્ઞાનેશ્વરી) પણ થયો છે. એ પ્રયોગ માત્ર કાવ્યમાં જડી શકે, અન્યત્ર નહીં.

૧. “પણિ કુશિખનઇ વિદ્યા નાપીઝ.” (જુ. પ્ર. પુ. ૭૬, પૃ. ૧૬૩)

૨. “લગારઇ મનિ લોભ નાંણિઉ.” (સંસ્કૃ. ૭૩-૧૩)

૩. “એ મનિ માણીસિ બ્રન્તિ.” (પ્ર ચિ. ૧૧૬)

આમાં ધણું કરીને ક્રિયાપદ આથી ચાર થનાર હોય છે. (ન+આપ) (મ+આણ). અહીં માત્ર શબ્દને ટુંકાવવા સંધિ થયું છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું

અર્થ

આજ્ઞાર્થ

અપભ્રંશમાં આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચન માટે સિ છે. સૂત્ર ૮-૪-૩૮૭ “હિસ્વયોરિદુદેત્” પ્રમાણે સંસ્કૃતના હિ ને સ્વ પ્રત્યય માટે इत् (इ) उत् (उ), ને एत् (ए)-આ ત્રણ પ્રત્યયો હતા. તે સૂત્રમાં “पक्षे सुमरहि । इत्यादि” એમ વાર્તિકમાં લખી જૂનો પ્રાકૃતનો હિ પ્રત્યય પણ વપરાય છે, એમ જણાવ્યું છે. પણ બહુવચનના પ્રત્યયો માટે સૂત્ર આપ્યું નથી. છતાં સૂત્ર ૩૮૪ના ઉદાહરણમાં બ. વ. નો પ્રત્યય જડે છે.

૧. “जइ इच्छहु वृत्तणउ वेहु म मग्गहु कोइ.” (સિ. હે. સૂત્ર ૮-૪-૩૮૪)

૨. “यइसहु भविसयत्तु वोलावहु अवहण्ण सतोसु करावहु.” (ભવિ. ૧૦-૧૪-૨)

૩. “अहो देवस्रहो तुमहि कम्महं तणिय विचित्त गई.” (ભવિ.)

૪. “सुदर तुहु वि खणु वि म थन्कहि लहु मइ लेइ जाहि जइ सकहि. (૧, ૫-૧૩-૭)

આ પ્રમાણે એકવચન માટે इ, उ, ए. ને હિ ને બહુવચન માટે हु-हो પ્રત્યયો અપભ્રંશમાં હતા. આ ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં એકવચન માટે इ, उ, ए ને બ. વ. માટે उ પ્રત્યયો આપ્યા છે. અપભ્રંશનો उ પ્રત્યય हस-वद-चर सं. આજ્ઞાર્થ રૂપમાં અપભ્રંશનો उ લખી (અંત્ય બ નો उ થઇ) આપ્યો છે. સુ ઉપરથી व्युत्पन्न

ઉદા.

૧. “મન મહેલે ને નિવસન્તિ રત્નિ, ઇણી પરિ તૂં સાધે
ભુવન તિણિણુ.” (પ્ર. ચિ.)
૨. “રે રે મીરાં રહિ એક તીરાં, મ કરે માંન પરાણુ.” (વિ. પ્ર.)
૩. ‘મુ સીયલાનુ મ કરે વીસાસ, સીલી નછ પર્વત હુછ વિણાસ.”
(પ્ર. ચિ. ૧૩૭)
૪. “પૂજેનુ ત્રિભુવનનુ નાથ, આપહિ મ કરે અડુહિ હાથ.”
(વિ. પ્ર. ૨૮૯)
૫. “લે.લે ! લીલાગતિ અહુ, મુણિ સુંદરિ, કર્ણપત્ર કરુ કામિ.”
(કાદ.)
૬. “રે વાનર ! જમ પાઈ લાગિ, મૂઢા ! નામ અનેઈ માગિ.”
(સીતાહરણ. ૬૯)
૭. “મસાહણી પાંડવ બોલાવા, થોડઈ પાખર ઘાલુ.” (., પર)
૮. “મૂકિ મૂકિ કહતાં વાંત, શોકી લીધી સાતઘ ધાત.” (હરિપો.)
૯. “જ રે જ વીનવે અજૂઝ, કંક નગરપતિ માગિ જુઝ.”
(વિ. પ્ર.)
૧૦. ‘જિહિ જિહિ અવધાન.” (પ્ર. ચિ. ૧૨૭)
૧૧. “રા લેટાડહિ મહ’, ઇમ બણમ.” (પ્ર. ચિ. ૧૨૮) } (પહુવચન)
૧૨. “એ કયા પૃથ્વી માંહે પ્રસિદ્ધ થાઉ.” (વૈ. પં. ૧૮૩) (ત્રી.
પુ. એ. ૧)

અપભ્રંશ ઉદા. પહેલામાં “મ મગ્ગહુ કોઈ” કર્તા કોડપિ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનો છે. તેથી મગ્ગહુના મૂળ પ્રાકૃત રૂપ મગ્ગમમાં હ બળી મગ્ગહુ રૂપ થયું લાગે છે. અથવા કોઈને કર્મ ગણતાં મગ્ગહુ ખી. પુ. બ. વ. નું આશ્ચર્ય રૂપ ગણાયે. ત્રીજા પુરુષમાં સંસ્કૃતમાં તુ

કરતા સુ-હનો હ્ જડે તો ય આવે અપભ્રંશમા પ્રક્ષિપ્ત હ ઉમેરવાનું
 વચણ છે તો પછી મૂળનો હ્ જડે તે સ્વાભાવિક લાગતું નથી. ડૉ
 ભાષ્યાકર પોતાના ભાષણોના પૃ ૨૧૭ ઉપર પરસ્પૃષ્ટી ને આત્મ-
 નેપટી ધાતુઓને પ્રાકૃતમા લાગતા હ (તિ) ને એ (તે) ઉપગ્રથી અપ-
 ભ્રંશના આસાર્થના હ ને એ પ્રત્યયો આવ્યા તેમ જણાવે છે. પરંતુ
 બે પદોનો વિવેક પ્રાકૃતમાં લગભગ નાશ પામ્યો હોવા છતાં આ
 પ્રત્યયો અપભ્રંશ ને તે દ્વારા મિધી મગડીમા ટપી રહે તે
 શકારૂપ છે મસ્કૃતના વિધ્યર્થ પ્રત્યયોની પ્રાકૃતમા ધણા પ્રત્યયો
 ઉપર અસર થઈ છે પચેય ઉપગ્રથી પાલીમા પચેય ને પ્રાકૃતમાં
 પચેજ્ઞ રૂપ આવ્યું. પચેત ઉપગ્રથી પચેય-હ પ્રાકૃતના આસાર્થ રૂપ
 આવ્યા પ્રાકૃતમા પ્રત્યયો પૂર્વે જે એ થાય છે તે વિધ્યર્થના સરકારને
 લીધે. વળી પાલીમાં સં. ગચ્છેત્, તિષ્ઠેત્, વગેરે વિધ્યર્થના રૂપ
 ઉપરથી ગચ્છે-તિષ્ઠે રૂપ આવેલા છે “કોપાતિમાનસ્સ વસ ન ગચ્છે।
 મૂલડવિ તેસ પલ્લિલ્લચ્ચ તિષ્ઠે ॥” (સુત્તનિપાત ૯૬૮) આ રૂપો ત્રીજા
 પુરુષ એકવચનના છે, પણ વિધિનો અર્થ હોનાથી ગમે તે પુરુષમા
 અર્થ લેખ શકાય પરિણામે એજ પ્રાકૃતનું વિધ્યર્થનું રૂપ ગમે તે
 પુરુષ ને વચનમા, તેમજ ગમે તે કાળમા વપરાતું. પાલીના આ એ
 ઉપરથી પ્રાકૃતમા એ આવ્યો તે ઉપગ્રથી એનો વિકલ્પે હ થઇ અપ-
 ભ્રંશમા આસાર્થના બે પ્રત્યયો એ ને હ આવ્યા.

પ્રાકૃત:—

“મોગેસુ વ મા કરે વસગ” (વસુ ૩૦૮ ૧૭)

અપભ્રંશ:—

“પ્રિય અમ્મહિ કરે સેલ્લુ કરિ છઠ્ઠિ સુહુ કરવાલુ (૮-૪-૩૮૭)

જૂની ગુજરાતીમા આ ત્રણે પ્રત્યયો સામળના વખત સુધી વપ-
 ગયા છે હ કરતા એ કાઠક વિસમિ સૂચે છે

ઉદા

- ૧ “મન મહેલે જે નિવસન્તિ રત્નિ, ધણી પરિ તૂ સાધે
ભુનન તિણિણુ” (પ્ર ચિ)
- ૨ “રે રે મીઠા રહિ એક તીરા મ કરે માન પગણુ” (વિ પ્ર)
- ૩ ‘મુ સીરનાનુ મ કરે વીસાસ, સીલી નહ પર્વત હુધ નિણાસ”
(પ્ર ચિ ૧૩૭)
- ૪ “પૂજેપુ ત્રિભુનનુ નાય, આરઉ મ કરે અકુઉ હાય”
(વિ પ્ર ૨૮૯)
- ૫ ‘લે લે ! લીનાગતિ અહુ, મુણિ સુદરિ, કર્ણપત્ર કરે કામિ”
(કાદ)
- ૬ ‘રે નાનગ ! જઘ પાઈ લાગિ, મૂઢા ! નામ અનેર માગિ”
(સીતાહરણ ૬૯)
- ૭ “મસાહણી પાડન મોલાવા વોડઈ પાખગ દ્યાહુ” (, ૫૨)
- ૮ ‘મૂકિ મૂકિ કહતા વાત, શોધી લીધી સાતઘ ધાત” (હરિપો)
- ૯ “જા રે જા વીનવે અખૂઝ, કંઠ નગરપતિ માગિ ઝુઝ”
રિ પ્ર)
- ૧૦ ‘દુઉ દુઉ અવધાન” (પ્ર. ચિ ૧૨૭)
- ૧૧ ‘રા લોટાડઉ મહ’, ધમ બણુઈ” (પ્ર ચિ ૧૨૮) } (અકુનયન)
- ૧૨ ‘એ કયા પૃથ્વી માહે પ્રસિદ્ધ થાઉ” (વૈ ૫ ૧૮૩) (ત્રી
પુ એ ૫)

અપ્રશ્ન ઉદા પહેલામા “મ મગહુ કોઈ” કર્તા કોડપિ ત્રીજા પુરુષ એકવચનનો છે તેથી મગહુના મૂળ પ્રાકૃત રૂપ મગહમા હ બાળી મગહુ રૂપ થયુ લાગે છે અથવા કોઈને કર્મ ગણતા મગહુ બી પુ બ વ નુ આત્મર્થ રૂપ ગણાગે ત્રીજા પુરુષમા સંસ્કૃતમા તુ

પ્રત્યય હતો તહેમાનો ત બહુતા પ્રાકૃતમાં ર ગણો છે. તે પ્રાકૃતનાં થોડાં ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે આ ર જૂ. ગુ. માં પણ વપરાયો છે.

૧. “જો ન સદ્દ સો પન્દઓ લગ્ગાડ તિ.” (વસુ. ૭૮) (સગ્ગો ભવતુ)
૨. “તીએ મણિવ-મુંજડ અદનેદેળ.” (વસુ. ૯૫) (મુનકુ)
૩. ‘એવ હોડ, વીસમસુ મુહુતગ જાવ” (, ૯૫) (ભવતુ)
- ૪ “અહરહા ગધા, પમીય. વિમ્મજ્જિજ્જતુ.” (, ૧૦૬) (વિમ્મજ્જન્તામ્) (બહુવચન)
૫. “જયસેળો મે સહાયો દિજ્જડ તિ.” (, ૧૦૩) (દીયતામ્)

કરળે-કરળે, આવળે-આવળે, વગેરે રૂપોમાં વિશિષ્ટિનો અર્થ છે, અને તે ભાવી કાળની ક્રિયા જણાવે છે. આ પ્રત્યયો પ્રાકૃતનાં એજ ને એજા વિધ્યર્થ પ્રત્યયો ઉપરથી આવ્યા છે. જ્ઞ પ્રત્યય પચેય વિધ્યર્થ રૂપ પરથી આવ્યો ને જ્ઞા પ્રત્યય બીજા, ત્રીજા, વગેરે ગણોમાં લાગતાં આ પ્રત્યય ઉપરથી (કુર્યાતિ, વૃણુયાત) આવ્યો. બન્નેની પૂર્વે એ થતો. ડૉ. હોર્નાલ (Comparative Grammar of Gaudian Languages § 499) હોજ્જાને મૂલ્યે (કર્મણિ રૂપ) ને હોજ્જાદ કર્મણિ ચ ને બદલે મૂળનો આ ધાતુ વપરાઈ મૂળના ઉપરથી આવેલાં માને છે. તેજ કલમમાં ગુ ‘લણ્ણે-લણ્ણો’ ને મણિજ્ઞ (કર્મણિ) મણિજ્ઞ (કર્મણિ આસાર્થ) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, અને પ્રાકૃત એજ-જ્ઞા ઉપરથી બનતા રૂપ અર્વાચીન આર્યાવર્તની ભાષાઓમાં આવ્યાં નથી એમ જણાવે છે. ડૉ. ભાસ્કરકર ભાષણ પૃ. ૨૧૫-૧૬ ઉપર સિધી ને ગુજરાતી માટે આ’વાં રૂપ પ્રાકૃતનાં એજ-જ્ઞા પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યાં, પણ મરાઠી, હિન્દી, વગેરેનાં

તે'વા ૩૫ ઈર્મણિ ૩૫ પગથી આ-આ, એમ બે સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે
 મુ નગ્મિહગવભાષ (શુ ભા સા પુ ૧ ૫ ૪૭૭ (મ) તથા પુ
 ૨, ૫ ૭૬) ઈર્મણિ ૩૫ પગથી વ્યુત્પન્ન થયેલા માને છે ડા
 ટેસીટોરી વિધ્યર્થ ૩૫ પગથી વ્યુત્પન્ન કરે છે (Notes § 120)

‘કરજો-આ-રજો’ ૩૫ બે ઈર્મણિ ૩૫ ઉપગથી આ-આ હોય તે
 હેતુ પૂર્વ ૩૫ કરિજ્જહ ને આવિજ્જહ હોવું જોઈએ પરંતુ અપભ્રંશમા
 કરિજ્જહ ને દિજ્જહ જે'વા ૩૫ આ અર્થમા મળી આવે છે કીજો-
 લીજો-લીજો એ રૂપો માટે કીજ્જહ-લીજ્જહ ને લીજ્જહ રૂપો પૂર્વાનુસારના
 મળે છે આ રૂપો શુદ્ધ ઈર્મણિ છે માટેજ લીજો ને લેજો, કીજો ને
 કરજોના અર્થમા ફેર છે

૧ ‘તહિં મિ કાલિ અમ્મહિં સુમરિજ્જહિં એવાર મુહદમણુ-
 દિજ્જહિં ।

પરધણુ પાયધૂલિ મણિજ્જહિં પરકલણુ મદ સમડ મણિજ્જહિં ॥,’
 (ભાવિ ૩-૧૯)

૨ “આપહિં જમ્મહિં અમ્મહિં વિ ગોરિં સુ દિજ્જહિં વન્તુ”
 (૮-૪-૩૮૩)

આ બે ઉદાહરણમાં દિજ્જહિ ૩૫ ‘દેજો’ના અર્થનું છે ખીન્ન
 દિજ્જહિને બદલે દેજ્જહિ પાશાન્તર છે આજ વાસ્તવિક જૂનું ૩૫ છે
 બન્ને વિધ્યર્થ એજ ઉપરથી આત્માર્થ હિ પ્રત્યય લાગી આ-આ છે
 હેમાચાર્ય સુત્ર ૮-૩-૧૭૫મા અમાગત ધાતુ માટે આત્માર્થ દિજ્જસુ
 દિજ્જહિ ને દિજ્જને પ્રત્યય આપે છે દસેજ્જસુ દસેજ્જહિ ને હમેજ્જને
 પ્રાકૃતમાજ્જ જ્જનો દ્વજ્જ હ્રસ્વ સયોગ નિયમ પ્રવર્તતા થયો છે, પશ્ચિમામે
 અપભ્રંશમા બદુધા દ્વજ્જ પ્રત્યય વપરાયો કેવળ દ્વજ્જ પશ્ચ આત્માર્થ
 વપરાયો છે ‘મા મમિજ્જ’ (૮-૪-૪૧૮) આ એજના દ્વજ્જ ને ઈર્મણિ
 દ્વજ્જનો રિવેક નષ્ટ થતા ઘણા વખત જૂન થાય છે, તે આગળ બતા-

પ્રત્યય દત્તો લ્હેમાનો ■ બિડતા પ્રાકૃતમાં ડ રહ્યો છે. તે પ્રાકૃતનાં થોડાં ઉદાહરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. આ ડ જૂ. ગુ. માં પણ વપરાયો છે.

૧. “જો ન સદ્દ સો પચ્છઓ લગ્ગાડ તિ.” (વસુ. ૭૮) (ભવતુ)
૨. “તીંદ મણિવ-મુંજડ અદનેદેળ.” (વસુ. ૯૫) (મુનતુ)
૩. “એવ હોડ, વીસમસુ મુદ્દતગં જાવ ” (, ૯૫) (ભવતુ)
- ૪ “અદ્દકકા ગધા, પમીય. વિસજ્જિજ્જંતુ.” (■ ૧૦૬)
(વિસજ્જયન્તામ્) (બહુવચન)
૫. “જયસેળો મે સદ્દાવો દિજ્જડ તિ.” (, ૧૦૩) (દીયતામ્)

કરજે-કરજો, આવજે-આવજો, વગેરે રૂપોમાં વિસસિનો અર્થ છે, અને તે ભાષી કાળની ક્રિયા જણાવે છે. આ પ્રત્યયો પ્રાકૃતનાં એજ ને એજા વિધ્યર્થ પ્રત્યયો ઉપરથી આવ્યા છે. જ્ઞ પ્રત્યય પચ્ચેય વિધ્યર્થ રૂપ પરથી આવ્યો ને જ્ઞા પ્રત્યય બીજા, ત્રીજા, વગેરે ગણોમાં લાગતા યા પ્રત્યય ઉપરથી (કુર્યાતિ, વૃણુયાત્) આવ્યો. બન્નેની પૂર્વે ઈ થતો. ડૉ. હોર્નલ (Comparative Grammar of Jnaudian Languages § 499) હોજ્જદને મૂયતે (કર્મણિ રૂપ) ને હોજ્જાદ કર્મણિ ય ને બદલે મૂળનો યા ધાતુ વપરાઈ મૂત્યા ઉપરથી આવેલાં માને છે. તેજ કલમમાં શુ ‘ભણ્જે-ભણ્જો’ ને મણિજ્ઞ (કર્મણિ) મણિજ્ઞડ (કર્મણિ આગ્રાર્થ) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરે છે, પ્રાકૃત એજ-જ્ઞા ઉપરથી બનતાં રૂપ અર્વાચીન આર્યાવર્તની ઓમાં આવ્યાં નથી એમ જણાવે છે. ડૉ. ભાણરકર ભાષણો ૨૧૫-૧૬ ઉપર સિધી ને ગુજરાતી માટે આ’વાં રૂપ પ્રાઃ એજ-જ્ઞા પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યાં, પણ મરાઠી

કીસુ” સૂત્રમા ક્રિયે ને ગદ્યે એક કીસુ ને બીજી કિજ્જડ “પને સાચ્યમાનાવસ્થાત ક્રિયે” इति सस्कृतशब्दादेय प्रयोग बलि किज्जड सुअणस्सु” આપે છે એટલે કિજ્જડનો અર્થ દેમાચાર્ય ક્રિયે લે છે વળી આ સૂત્રના ઉદાહરણમા ‘बलि कीसु’ ને ગદ્યે તેજ ગતના બીજા દ્વામા જોઈએ કવિ ‘बलि किज्जड’ આપે છે અર્થ “I may be sacrificed at the altar of that good man” એમ છે

વળી ‘अविसयत्तकहु’ની પ્રસ્તાવના ૫ ૨૫ ઉપર ડા. ગુણે કિજ્જડ રૂપને optative (વિધ્યર્થ) માને છે પણ તે કર્મણિ વર્ત. વાગી ની પુ એ વ નુ રૂપ છે ક્રિયને-કિજ્જડ બુઝો—“किं किज्जइ राय वटइ भारिय वज्जमइ” (ભવિ ૬-૮) ‘હે ગાય! શું કરિયે (કગાય)? કાર્યની ગતિ ભારે છે” એવા અર્થ છે આ પ્રમાણે કર્મણિ ને વિધ્યર્થ રૂપનો વિવેક કાઢક નષ્ટ થયો છે, છતાં વિધ્યર્થ આત્માર્થ રૂપોમા એ વ મા હિ ને બ વ મા હુ વિધ્યર્થ રૂપની માફી પૂરે છે

જો હીજે ને લેજે બે રૂપ એકજ (કર્મણિ) હોય તો રૂપદ્વેર ને અર્થદ્વેર સાથી આવ્યો? નીચેને-લિજ્જડ-વીજ્જ-લીજે કર્મણિ રૂપ છે ને લેજ્જદિ કે લેજેને ઉપગ્યા પગભાર્યું ‘લેજે’ રૂપ આવ્યું આ પ્રમાણે બન્ને ફેર આવ્યા છે વળી કરિજ્જડ રૂપ ઉપગ્યા ‘કરજે’ આવ્યું હોય તો જૂની ગુગ્ગાતીમા આનું ‘કરીયજ-કરીજ-કરિયે’ રૂપ થાય છે કદાચ એમ માનિયે કે કરિજ્જડમાથી ‘કરિયે’ ને ‘કરજે’ ને રૂપ બે ભિન્ન વિકાસક્રમથી આવ્યા તો જૂની ગુગ્ગાતીમા આના કરિજ્જડ ને કરીયદ ને રૂપ થવા જોઈએ, પણ કરિજ્જડ જેવું રૂપ ઉપનય્ધ થતું નથી વળી જદનો એકદમ જ આ રૂપમા કેમ થયો, ત્હનો ખુલાસો પણ જડતો નથી કાગણ જૂની ગુગ્ગાતીમા-જ કરજે-વલેજે જેવા રૂપ ૫૫ ૧૫ છે

વાશે. એ ને બદલે કોઈ વખત પ્રાકૃતમા ફક્ત ચાલ છે, તેનાં ઉદા-
હરણ નીચે આપ્યા છે, બેડે બેડે છેવટે કર્મણિ રૂપ પણ છે.

૧. “તુમ પુન એસમ સોદ્ધન પરિવગ્ગણ કરેજ્જાસિ.” (વસુ ૩૦)

૨. “સે સુમરમાળી ન જાંવિજ્જા દ.” (વસુ. ૩૨,

૩. “જો તાયસસ્યી તદ્દળો ગિહમાગચ્છેજ્જા તા તસ્ય સમાગમેન
દારિય દેજ્જાસિ.” (વસુ ૧૯)

૪ ‘જયસેળો મે સદાયો દિજ્જડ’ (વસુ. ૧૦૩)

૫ “જદ્ મે તિત્તોએ મોયળ અદ્ધમુકિતયસસ દિજ્જદ તો મુજિસસ.”
(વસુ. ૯૫)

૬. “સા ચ દારિયા પત્તજોગ્ગણા ‘દમગસસ દિજ્જામિ’

તિ સોઠ્ઠળ મળદ-જદ્ એસસ એવગયસસ દિજ્જામિ તિ તો
મોરેમિ અપ્પાણ.” (વસુ. ૧૧૫)

ઉદાહરણ ૪-૫-૬માં ‘દા ધાતુનુ’ કર્મણિ રૂપ છે. ઉદા. ૩માં
દેજ્જામિ (વચ્ચા:) વિધ્યર્થ રૂપ છે. ઉદા. ૧-૨માં પણ વિધ્યર્થ રૂપ
છે, પણ ઉદા. ૨માં જીવેજ્જા ને બદલે જીવિજ્જા રૂપમાં ફક્ત વપરાયો
છે અપભ્રંશમાં પણ દેજ્જ ને બદલે દિજ વપરાયો છે. આ રીતે
વિધ્યર્થ ને કર્મણિ ફક્ત એક રૂપે જાણાતાં “તસુ દ્વ વલિ જુગિ
દુદ્ધહો વલિ કિજ્જડં સુમણસસુ.” (સિ. હે. ૮-૪-૩૩૮)ના ઉદા-
હરણમાં કિજ્જડં રૂપને ડૉ. ભાણુદાસે વિધ્યર્થ માની તેની મંરૂત
છાયા “તસ્યાદ્ વલિયુગે દુર્લભસ્ય વલિ કરોમિ સુજનસ્ય.” (ભાણુ
પૂ. ૧૧૦) આપી છે. વળી અગ્રેણ ભાષા-તર “I worship that
good man....” એમ કથું છે અહીં ‘કિજ્જડ’ની છાયા કુર્યામ્
કે કરોમિને બદલે ‘ક્રિયે’ (કર્મણિ) રૂપ થવું જોઈયે. વિધ્યર્થ લેવો
હેમાચાર્યના અભિપ્રાય વિરુદ્ધ છે, કારણ સૂત્ર ૮-૪-૩૮૯ ‘ક્રિયે:

કીસુ” સૂત્રમા ક્રિયે ને બ લે એક કીસુ ને બીજી કિજ્જડ “વળે સાધ્યમાનાવસ્થાત ક્રિયે” इति सस्कृतशब्दादेव प्रयोग बलि किज्जड सुअणस्सु’ આપે છે એટલે કિજ્જડનો અર્થ હેમાચાર્ય ક્રિયે લે છે વળી આ સૂત્રના ઉદાહરણમા ‘बलि कीसु’ ને મદલે તેજ જ્ઞાતના બીજા દુહામા જોઈએ છીએ કે ‘बलि किज्जड’ આપે છે અર્થ “I may be sacrificed at the altar of that good man” એમ છે

વળી ‘ભનિસયત્તકહુ’ની પ્રસ્તાવના પૃ ૨૫ ઉપર ડૉ. ગુણે કિજ્જડ રૂપને optative (વિધ્યર્થ) માને છે પણ તે કર્મણિ વર્તે વાળી ત્રી પુ એ ૧ નુ રૂપ છે ક્રિયતે-કિજ્જડ જુઓ—‘किं किज्जइ राय वटइ भारिय वज्जगइ’ (ભવિ ૬-૮) ‘હે ગય! શું કરિયે (કર) ? કાર્યની ગતિ ભારે છે’ એવા અર્થ છે આ પ્રમાણે કર્મણિ ને વિધ્યર્થ રૂપનો વિવેક કાઢક નષ્ટ થયો છે, છતાં વિધ્યર્થ આચાર્ય રૂપોમા એ વ મા હિ ને બ વ મા હુ વિધ્યર્થ રૂપની સાક્ષી પૂરે છે

જો લીજે ને લેજે એ રૂપ એકજ (કર્મણિ) હોય તો રૂપદ્વય ને અર્થદ્વય શાથી આવ્યો? નીચે-લિજ્જડ-લીજ્ઞ-લીજે કર્મણિ રૂપ છે ને લેજ્જહિ કે લેજ્જે ઉપરયા પરભાષુ ‘લેજે’ રૂપ આ યુ આ પ્રમાણે બન્ને રૂપ આ-આ છે વળી કરિજ્જડ રૂપ ઉપરયા ‘કરજે’ આવ્યું હોય તો જૂની ગુજરાતીમા આનું ‘કરીયજ-કરીય-કરિયે’ રૂપ થાય છે કદાચ એમ માનિયે કે કરિજ્જડમાથી ‘કરિયે’ ને ‘કરજે’ એ રૂપ એ લિત્ત વિનાસક્રમથી આવ્યા તો જૂની ગુજરાતીમા આના કરેજડ ને કરીયડ ને રૂપ થતા જોઈયે, પણ કરેજડ જે’નું રૂપ ઉપનબ્ધ થતું નથી વળી મદનો એકજ એ આ રૂપમા કેમ થયો, ત્હનો ખુનામો પણ જડતો નથી કાણુ જૂની ગુજરાતીમાજ કરેજે-વલેજે જે’વા રૂપ વપ. થા. છે

વાશે. એજ ને બદલે દ્રાષ્ટ વખત પ્રાકૃતમા ફજ થાય છે, તેનાં ઉદા-
હરણ નીચે આપ્યા છે, નેડે નેડે છેવટે કર્મણિ રૂપ પણ છે.

૧. “તુમ પુન એવસ્મ સોહજ પરિક્ષણ કરેજ્જાસિ.” (વસુ. ૩૦)

૨. “સે સુમગ્માળી ન જીવિજ્જા દ.” (વસુ. ૩૨,

૩. “જો તાવસસ્વી તરુણો ગિદ્માગચ્છેજ્જા તા તસ્ય સમાગમેવ
દારિય દેજ્જાસિ.” (વસુ. ૧૯)

૪ ‘જયસેનો મે સહાયો દિજ્જહ’ (વસુ ૧૦૩)

૫ “જહ મે તિત્તીએ મોયણ અદ્ધુમ્મિત્વયસ્સ દિજ્જહ તો મુજિસં.”
(વસુ. ૯૫)

૬. “સા ચ દારિયા પત્તજોવ્વળા ‘દમગસ્સ દિજ્જામિ’

તિ સોલ્લં મળદ્-જહ એવસ્સ એવંગયસ્સ દિજ્જામિ તિ તો
મારેમિ અપ્પાણ.” (વસુ. ૧૧૫)

ઉદા

- ૧ 'હોજજ મુખિઉ સીખનીસ વઘવઘણી રિવાપ" (પ્ર ચિ)
- ૨ "તૂ વરીજે જામિરી અગિધરદ" (પ્ર ચિ ૧૧૭)
- ૩ 'દમ્મ ! વસેજે વહિવહ ખેમિ" (પ્ર ચિ)
- ૪ "રાખેજે રે રહિ પિગિ ધગિ ભૂપ આરિઉ એ" (ઉપાદરણ)
- ૫ 'રાજરીતિ રૂડી રાખેન્થો" (,)
- ૬ "મલ્યા મન મેલજ્યો એ" (,)
- ૭ 'શિખની પિગિ શીખામણ એહનિ કિહિજુ સાર" (દાદ)
- ૮ "પુણુ લેજે વેવાખન પિવાણિ" (પ્ર ચિ ૧૧૭)
- ૯ 'લક્ષ્મીમદ તે જાણુજુ ભાઈ" (કાદ ૭૩)
- ૧૦ "પધસી પ્રાણિ અમુઝ મારેજે" (કા પ્ર ૨૨)
- ૧૧ 'તૂ કીજ', તુઝે કીજઉ, હ કીજઉં ઇત્યથે કર્મણિ વર્ત-
માના" (કિયારત્ન સ) ભાષાન્તર—
"ત્વ નિયમે, યૂય નિયમે, અહ નિયે" (, ,)
- ૧૨ "તૂ કરિજે-ત્વ કુર્યાં । હુ કરિજઉ-અહ કુર્યામ" (, ,)
- ૧૩ "કર્મણિ તુ કીજઉ, લીજઉ-નિયતામ-ચાયતામ" (, ,)
૧૪. "જન્મનહિ રૂન લેજઉ । દેજઉ-જન્મન ફલુ શુદ્ધીગત્-શુદ્ધીત
વા । દયાત્ત દદીત વા" (, ,)
- ૧૫ 'શોક ન કીજિ" (કાદ ૯૦)

તા કં

વળી 'તુ' સર્વનામના પ્રથમા (તુ) ને તૃતીયા (તહે) એમ
બન્ને વિભક્તિમા જુદા રૂપ થતા હોવાથી "તદ્ કરિન્દ" જેવા

ખીલુ 'તુ કરજે' ને 'આમ ન કરિયે' એમાં પણ અર્થભેદ છે તે સાથી આવ્યો ? જો ખ-ને રૂપ કર્મણિ કરિજ્ઞહ ઉપરથી આવ્યા હોય તો આમ અર્થ ફરે ને સભવતુ નથી.

વળી દીજિયે-કીજિયે-લીજિયે રૂપ પણ કર્મણિ છે. અને તે રૂપ લીયને, ક્રિયને, નીયને રૂપોના પ્રા રૂપ કિજ્ઞહ-દિજ્ઞહ-લિજ્ઞહ ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં કીજ્ઞહ-દીજ્ઞહ-લીજ્ઞહ રૂપ ઉપરથી સંગદોષથી અત્યંત હને લીધે પૂર્વની શ્રુતિમાં પણ હ ભળી કીજિજ્ઞહ-દીજિજ્ઞહ-લીજિજ્ઞહ ઉપરથી કીજિયે-દીજિયે-લીજિયે રૂપ આવ્યાં છે. પ્રા. વિધ્યર્થ કિજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી રૂજ્ઞ લાગી આવ્યાં નથી. જો તેમ હોય તો કિજ્ઞ (વિધ્યર્થ) રૂપને પછી કર્મણિ પ્રત્યય રૂજ્ઞ લાગી કિજ્ઞજ્ઞહ જે'તું રૂપ પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં વપરાયું હોયું જોઈએ, પણ તેમ નથી થયું. સંસ્કૃતમાં કુ ધાતુ ઉપરથી કર્મણિ વિધ્યર્થ રૂપ ક્રિયેત યાય. તે પણ સૂચવે છે કે પહેલાં કર્મણિ પ્રત્યય લાગે ને પછી વિધ્યર્થ પ્રત્યય આવે. સૂત્ર ૮-૩-૧૬૦ "ઈઅ-રૂજ્ઞો વ્યસ્ય"નાં ઉદાહરણમાં "બહુલાધિકારાત્ ક્વંચિત્ વ્યોડિપિ (કર્મણિ ય) વિકલ્પેન ભવતિ । મણ નવેજ્ઞ મણ નવિજ્ઞેજ્ઞ । તેણ લહેજ્ઞ । તેણ લહિજ્ઞેજ્ઞ ॥", વગેરે રૂપો ઉપરથી બે વાત જણાય છે: (૧) રૂજ્ઞ ને રૂજ્ઞનો વિવેકનાશ. (૨) પ્રથમ કર્મણિ પ્રત્યય રૂજ્ઞ ને પછી વિધ્યર્થ પ્રત્યય રૂજ્ઞ, 'મણ નવેજ્ઞ'માં નવેજ્ઞ જો વિધ્યર્થ રૂપ હોય તો કર્તા ત્રીજામાં ન આવે, 'મણ નવિજ્ઞહ'ને બદલે તે રૂપ વપરાયું છે.

* મુ. ધ્રુવ માહેન "કાદંબરી પૂર્વ ભાગ" પૃ ૨૨૫ ઉપર આ વિજ્ઞને વિધ્યર્થ ધાતુ માને છે-"સંસ્કૃત કુ ધાતુ ઉપરથી હે. વ્યા. ૮/ ૩/ ૧૭૮/ પ્રમાણે જ્ઞ ભળ્યાથી પ્રાકૃતમાં કિજ્ઞ મૂળ થયું. તે અપભ્રંશમાં થઈને ગૂજરાતીમાં 'કીજ્ઞ' રૂપે બેતરી આવ્યું. તેનું અકર્તરિ (passive) વર્ત. ત્રી પુ. એ. વ તું રૂપ તે કીજ્ઞહ."

મૂળ કર્મણિ અપભ્રંશ રૂપ ઉપગતી, જેમ 'એ' પ્રત્યય અમુકે જોડે કર્ત્વિ અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો તેમ, 'તુ કંજો' જે'વા પ્રથમા સાથેનો પ્રયોગ આની શકે તમ નથી

આ ઉપગત ભવિષ્યકાળમાં પણ આજ્ઞા થાય છે: 'તુ' ત્હાં ન જમશ' જે'વા પ્રયોગમાં ભવિષ્યકાળનો 'ઇસ' વપરાય છે તે જૂના હિંસિ પ્રત્યય ઉપગતી આગ્યો છે. આ જાતનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં પણ છે "પ્રમલિષ્યથ" (ગીતા ૩-૧૦) ફેર માત્ર એટલોજ છે કે સંસ્કૃતમાં બ વ મા પ્રયોગ છે, ગુજરાતીમાં એ વ. મા થાય છે. જુઓ પૃ. ૨૭૦ ઉદા.

૧. "કહિ સૂતાર મ આણિસિ ખેદ, તે મેઘઉ હઉ' માને વેદ"
(પદ્યાખ્યાન ૩૩૮)
૨. "માહરઉ વચનુ અન્યથા મ કરિસિ" (મદર્ભ. ૧૬-૮)
૩. "એહ વાતનઉ મ કરીસિ ફેરુ." (પ્ર ચિ. ૧૩૧)

કિયાતિપ્રત્યયર્થ

આ અર્થ કિયાની અતિપતિ (નિષ્ફળતા) સૂચવે છે અમુક કામ બન્યું હોત તો અમુકે બનત. પણ પ્રથમ કામ ન બન્યું એટલે તેના ઉપર આધાર ગણનાર બીજી પણ નથી જ બન્યું. આ રીતે કિયાની નિષ્ફળતા આ અર્થ સૂચવે છે. / અંગ્રેજીના Conditional pluperfectના જેવોજ આનો અર્થ છે.

પ્રાકૃતમાં આ અર્થ વિધ્યર્થના પ્રત્યય एज्ज-ज्जा લાગી બનતો (મિ હે. સ્ક. ૮-૩-૧૭૬) આ ઉપરાંત વર્તમાન કૃદંતનાં વિકારી રૂપ પણ વપરાતા. અપભ્રંશકાળ સુધી વર્તમાન કૃદંતને જાતિવાચક પ્રત્યય લાગતા. જૂની ગુજરાતીમાં જાતિવાચક પ્રત્યય વપરાતા બંધ થઇ અવિદ્યત વર્તમાન કૃદંત વપરાવા લાગ્યું.

ઉદા.

૧. “એસ રાયપુતો ન હોજ્જ તો મહ મળ પિ ન હરેજ્જા.” (અભય-સિંહ કથા)
૨. “જો ય ન કરેજ્જ નિયમ નિદ્દમો જો કય ન મજિજ્જા” (કુંદકથા)
૩. “જદ એસ વગ્ધો હોતો તો પઢિય મમ લઘેતો.” (વસુ. ૧૨૬)
૪. “જદ પદમઠ જિ હોતુ તુહુણ્ણ તો કિમ્મો કરંતુ મણિ રેહઠ.” (ભવિ. ૨-૫)
૫. “જઘ્ઠ કરૂ, જઘ્ઠ લેત, જઘ્ઠ દેત-રૂપાદો કિયાતિપત્તિઃ” (બાલ-શિક્ષા. સંવત્ ૧૩૩૬)
૬. “જઘ્ઠ કીજત, લીજત, દીજત-રૂપાદો કિયાતિપત્તેરામ્મનેવદમ્.” (,, ,,)
૭. “જઘ્ઠ કિમ્મ અમુકં કરૂ, સિમ્મત, દિમ્મત । તઉ અમુકં હુયત, ધત્થથે અતીતકાલે કિયાતિપત્તને કિયાતિપત્તિ.” (કિયારત્ન-સમુચ્ચય)

પ્રકરણ ૨૦ મું

કૃદંત

સંબંધકે જૂતકૃદંત

સિ. હે. સૂત્ર ૮-૩-૧૫૭ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં હેત્વર્થનો બહુ પ્રચલિત પ્રત્યય ર છે, ને સંબંધાર્થ જૂતકૃદંતનો પ્રત્યય કળ છે. સેટ્

મૂળ કૃત્તિ અપભ્રંશ રૂપ ઉપગયા, જેમ 'ઠયે' પ્રત્યય અમુકે જોડે વર્તતિ અર્થમાં વપગના લાગ્યો તેમ, 'તુ ઠગજે' જેવો પ્રથમા માથેનો પ્રયોગ આરી શકે તમ નથી

આ ઉપગત લરિધ્વજાળમાં પણ આજ્ઞા થાય છે: 'તુ ત્હા ન જઠરા' જેવા પ્રયોગમાં લરિધ્વજાળનો 'ધ્રમ' વપગાય છે તે જૂના દસિ પ્રત્યય ઉપગયા આગ્યો છે આ જાતનો પ્રયોગ સંસ્કૃતમાં પણ છે 'પ્રમથિધ્વય' (ગીતા ૩-૧૦) ફો માત્ર એટલોજ છે કે સંસ્કૃતમાં જ વ મા પ્રયોગ છે, ગુજરાતીમાં એ વ મા થાય છે જુઓ ૫ ૨૭૦ ઉદા.

૧ "કલિ સ્ત્રીઃ મ આણિસિ જેઠ, તે મેનઉ દઉ માને વેદ"
(પદ્યાખ્યાન ૩૩૮)

૨ "માહરઉ વચનુ અન્યથા મ કગિસિ" (મદર્લ ૧૬-૮)

૩ "એલ વાતનઉ મ ડગિસિ ફેર" (પ્ર ચિ ૧૩૧)

ક્રિયાતિપર્યયર્થ

આ અર્થ ક્રિયાની અતિપત્તિ (નિષ્ફળતા) સૂચવે છે અમુક કામ બન્યું હોત તો અમુક બનત પણ પ્રથમ કામ ન બન્યું એટલે તેના ઉપર આધાર રાખનાર બીજું પણ નથી જ બન્યું આ રીતે ક્રિયાની નિષ્ફળતા આ અર્થ સૂચવે છે / અશ્રેણતા Conditional pluperfectના જેવોજ આનો અર્થ છે

પ્રાકૃતમાં આ અર્થ ત્રિધ્વર્થના પ્રત્યય ઇજ્ઞ-ઝ્ઞા લાગી બનતો (મિ છે સૂત્ર ૮-૩-૧૭૬) આ ઉપગત વર્તમાન કૃદતના વિકારી રૂપ પણ વપગતા અપભ્રંશકાળ સુધી વર્તમાન કૃદતને જાતિવાચક પ્રત્યય લાગતા જૂની ગુજરાતીમાં જાતિવાચક પ્રત્યય વપગતા બધ થઈ અવિકૃત વર્તમાન કૃદત વપગના લાગ્યું

ઉદા.

૧. “એસ રાયપુત્તો ન હોજ્જ તો મહ મળ પિ ન હરેજ્જા.” (અણપ-સિંહ કથા)
૨. “જો ય ન કરેજ્જ નિયમ નિદ્ધમો જો કયં ન મજિજ્જા” (કુંદકથા)
૩. “જદ્દ એસ વગ્ધો હોંતો તો પઢિય મમ છઘેંસો.” (વસુ. ૧૦૬)
૪. “જદ્દ પઢમઝ જિ હોંતુ તુહું એઢઝ તો કિગ્કો કરંતુ મણિ રેહ્ઝ.” (ભવિ. ૨-૫)
૫. “જઘ કરત, જઘ લેત, જઘ દેત-દ્વ્યાદૌ ક્રિયાતિપત્તિઃ” (બાલ-શિક્ષા. સંવત્ ૧૩૩૬)
૬. “જઘ કીજત, લીજત, દીજત-દ્વ્યાદૌ ક્રિયાતિપત્તેરાત્મનેપદમ્.” (“ ”)
૭. “જઘ કિમઘ અમુકં કરત, લિઅત, દિઅત । તઉ અમુકં હુયત, ઇત્યથે અતીતકાલે ક્રિયાતિપત્તને ક્રિયાતિપત્તિઃ” (કિયારાત્ન-સમુચ્ચય)

પ્રકરણ ૨૦ મું

કૃદંત

સંબંધક ભૂતકૃદંત

સિ. હે. સૂત્ર ૮-૩-૧૫૭ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાં હેત્વર્થનો બહુ પ્રચલિત પ્રત્યય ઉ છે. ને સંબંધાર્થ ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય કળ છે. સેટ્

ધાતુમાં લાગતા ૬ સાથે પ્રત્યયો ૬૩ ને ૬૩જન થયા. આ પૂર્વે લાગે છે તે ૬ માત્ર અકારાંત ધાતુને લગાડવામાં આવતી. તેનો પાછલા અ સાથે એ વિકલ્પે થતો. હસેઠં-હસિઠ (હેત્વર્થ), હસેઝન-હમિઝન (સંજ્ઞાધર્થ) ✽

પ્રાકૃતકાળથીજ આ બે પ્રત્યયોનો વિવેક નાશ થવા પામ્યો છે. હેત્વર્થ કૃદંત સંજ્ઞાધર્થ કૃદંત તરીકે ધણું વપરાયું છે. પણ સંજ્ઞાધર્થ કૃદંત હેત્વર્થ કૃદંતને બદલે ઓછું વપરાયું. આ ઝન પ્રત્યય સિવાયનાં પણ કેટલાંક સિદ્ધસાધ્યાવસ્ય ૩૫ વપરાતાં: સોષ્ટા (શ્રુત્વા), પેત્તુ (પૃહીત્વા), પાસિત્તા (દૃષ્ટ્વા), વર્ઙ્ઞ (દૃષ્ટ્વા), વગેરે. પેત્તુ ૩૫ હેત્વર્થ કૃદંતનું હોવા છતાં તેવાં ૩૫ ધણી વખત સંજ્ઞાધર્થ વપરાતાં, તે નીચેનાં બે ઉદાહરણ ઉપરથી માલુમ પડશે.

૧. “ગોસે અપિચ્છિઝં ગિયર ચંદો જંવદ.” (કુમાર. પ્રતિ ૪૨૧)
(અપ્રેક્ષ્ય)

૨. “ત સોઝન વિસમો આઢતો વિલવિઝં ચદો” (,,) (વિલપિતુમ્)

અપભ્રંશમાં—

(૧) હેત્વર્થ કૃદંતના પ્રત્યયો—અર, અણ, અણઠં, અણઠિં, અણિ, અણિણ, અણિ, અણિણ એકઠંરે આઠ છે. (૮-૪-૪૪૧). વાસ્તવિક રીતે પ્હેલા ચાર.

(૨) સંજ્ઞાધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયો—હ, અણિ, હઝ, હણિ, અણિ, અણિણ, અણિ, અણિણ એકઠંરે આઠ છે. સિ. હે. ચત્ર ૮-૪-૪૩૬ પ્રમાણે માત્ર પ્હેલા ચાર.

હેત્વર્થ કૃદંતના ૩૫નાં ઉદાહરણ આપનાં હેમાચાર્જી નીચેના દસ આપ્યા છે

‘દેવ દુક્કરુ નિઅયધણુ કરણ ન તર પઢિદાહ ।

અમ્વદ સુહુ મુઝ્ઞણહં મણુ પર મુઝ્ઞણહિં ન જાદ ॥

જેવ્પિ ચપ્પિણુ સયલ ધર લેવિણુ ત્વુ પાલેવિ ।

વિણુ સન્તે તિલ્લેસરેણ કો સક્રદ મુવણે વિ. ॥”

આમા એવ, અણ, અણહ, અણહિં, એવ્પિ એવિણુ, એવિણુ, એવિ આઠ પ્રત્યયો અનુક્રમે વપરાયા છે પહેલા આગ પેકી એવ સવ્યક પ્રત્યય ઉપગ્રથી અનંતા કરવ્યઙ-કરિવ્યઙ રૂપના દ્વિતીયા એકવચનના રૂપ કર્વ્વમ્-કરેવમ્ ઉપગ્રથી આવ્યો છે ક્રિયાનાયક નામ બનાવના મન્કૃતમા લાગતા અન પ્રત્યય ઉપગ્રથી બીજો જણ પ્રત્યય આવ્યો છે. છઠીના હ સાથે અણહ, ને હેત્વર્થે સપ્તમીના હિં પ્રત્યય માથે અણહિં પ્રત્યય આવ્યા છે. પહેલા આગ પ્રત્યયો વાસ્તવિક રીતે હેત્વર્થ કૃદંતના નથી, પણ સંસ્કૃતમા શક્ ધાતુને યોગે તે કૃદંત વપરાતુ, તેથી હેમાચાર્યે તેમ્હને હેત્વર્થ કૃદંતના ગણેલા લાગે છે બાકી વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ છેલ્લા આગ પ્રત્યયો સબધાર્થ કૃદંતના છે ડાં બાપડારકર તેમ્હને વૈદિક સંસ્કૃતમા વપરાતા ત્વી ને ત્વીન પ્રત્યય ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કરે છે ત નો વ્યયધને ને પછી પાછો વનો વ યધને પગતુ ક્રાધ પણ પ્રાકૃતમા આ પ્રત્યય વપરાયેલો જણાતો નથી તો તે અપભ્રંશમા ફી રીતે આવે, તે શકાતુ જાને સમાધાન કરતા જણાવે છે કે બોલચાલની ભાષામા તે ચાલુ રહ્યો હોય (ભાષણો પૃ ૧૧૭-૮)

અથવા બીજી રીતે પણ મત્રદાયનો વિચ્છેદ થતા સિવાય ત્વિણુ વગેરે આની શકે છે. પાલીમા આ કૃદંત વાસ્તે ત્વા કે ત્વાન પ્રત્યયો વપરાતા હતા નિપત્તિત્વા, સચ્છિક્ત્વા, વીનિસારેત્વા, સુત્વાન, વિદિત્વા કત્વાન, મુત્વાન દિસ્વાન, તેમજ ત્વા નો સ્તા યધ હેત્વે. આ છેલ્લુ રૂપ પાલી જેલ્લુ જૂનુ લાગતુ નથી, માત્ર ત્હેનો વાણીમા વિનાસ થયો હોય આ પાલીના ત્વા ને ત્વાન ઉપગ્રથી પ્રાકૃતમા સ્તા ને

તાણ પ્રત્યયો આઘ્યા છે. સપહારેત્તા (સપ્રહાર્ય), ઉત્તારિત્તા (ઉત્તાર્ય), કરેત્તા (કૃત્વા), પચસાલેત્તાણ (પ્રક્ષાલ્ય). આ ત્તા ને તાણ ઉપરથી અપભ્રંશમાં ઉમેરાતી ૬ લાગીને તથા ત નો પ્પ થઇ કરેત્તા ઉપરથી કરેવિપ્પ-કરેવિપ્પણુ ૩૫ થયાં. પછી પ્ નો ષ થઇ કરેવિ ને કરેવિણુ ૩૫ આઘ્યાં હોવાં જોઇયે ૬ વધારાની ઝની માફક અપભ્રંશમાં લાગે છે, ખામ હરીને અવ્યયને: સં. પરચ ઉપરથી અપ. પાસિ, સં. ણચ ઉપરથી અપ. અજિજ કે અજ્જુ.

શક્ ધાતુને મોગે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં સંજ્ઞાધાર્થ દૃઢંત વપરાય છે, મંરૂતમાં હેત્વર્થદૃઢંત વપરાયું. પણ પ્રાકૃત કાળમાં આ બે પ્રત્યયોનો વિવેક નષ્ટ થતાં આ ધાતુને મોગે સંજ્ઞાધાર્થ દૃઢંત નીચેનાં ઉદાહરણમાં વપરાયું છે.

પ્રાકૃત.

૧. "ન એન રાફદ ઈવં પરાજિણિત્તા." (વસુ. ૪૫-૨૪)
૨. "ન ગકેગો પદ્ધિવત તુમ્હં અદોમાનં પાસિત્તા." (વસુ. ૩૩-૧૮)

ઉદા.

૧. “ગિહુ રાષ વચિ રહી ન સકાઈ ધમ બોલે પરધાન.”
૨. “તેહ સિંગ કાષ ન સકધ બિડી.” (પ્ર. ચિ. ૧૩૬)
૩. “પ્રહિરી જાંણુ ઝૂણુ વસ્ત્ર, જાંણુ સવિ અલ્યાશી રાત્ર.” (વિ. પ્ર. ૧૨૫)
૪. “જાણુ નહી તે પાલખી વહી.” (હરિભો. ૬૭)

શૌરસેની પ્રાકૃતમાં સંજઘાર્થ પ્રત્યય જગ દતો. તે સંરૂતના પ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે આ જગ ઉપરથી અપભ્રંશના ફ-ફઝ આવ્યા. અથવા તો હેત્વર્થ પ્રાકૃત પ્રત્યય ઉપરથી અનુસ્વાર બિડી અપભ્રંશમાં ફઝ આવ્યો. અવિ ને ફવિ પિ ઉપરથી વ નો વ થઈ આવ્યા છે.

ઉદા.

૧. “ત્રિકુટ કોટ મેહુલેવિ જિમણુ આગમ છમ અજૂઆલૂ.”
(મીતાહરણુ ૫૮)
૨. “બાણાસુર કૈલાસિ સંચરુ ખરણુભિઅ ઝો સ્વામી પ ઝો.”
(ઉપાહરણુ ૭૭)
૩. “તઉ સંઘાતી સવિ વેગુ ફરિ અ તુમ્હ લણી અ પેમિય.”
(, ,)
૪. “અગવણુ તિહાં ભોગ અણાવી પુરુષ હણુમ્હ જિ મુહુટા.”
(સીતાહરણુ ૫૬)
૫. “એકમ ગમિ બિતરિઉ સાંતલ ઘણુ મેલાવુ લેઅ.” (કા. પ્ર.)
૬. “ફલના ભારિ રણા નગ નમ્ય.” (કાદં. ૨૫)

યયુ પ્રાકૃત કરેતાનુ અપ કરેણિયુ-કરેવિણુ ને ણુ સિવાય કરેણિ
ને કરેવિ રૂપ આપ્યા

આ પ્રમાણે ન ને જ સજ્ઞધાર્ય કૃદંતના અગમ્યૂત હોય તેમ લાગે
છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે આગ-તુક છે આ ન એવિણુ, વગેરેમા
ગહેવા જ ઉપગ્યા અને મદાગાપ્ત્રી પ્રાકૃતના ઝળ ઉપગ્યા મગા
વસૂન, પેઝન, વગેરે રૂપોમા ચાલુ રહ્યો

વૈદિક મરુકૃતમા વપગતા ઉપમાવાચક ન ને મલાનનાવાચક તુ
ઉપગ્યા મરુકૃતમા ન્તુ શબ્દ થયો તે ઉપગ્યા પ્રાકૃતમા જ ને જદ
થવા તે બન્ને અવધાગણુ અન્ય તરીકે વપગતા આ જ ઉપગ્યા
ણુ આવ્યો તે પણ અવધાગણુ અન્ય છે હાન ગુજરાતીમા 'કુઝી-
કરીને'મા વપરાતો 'ને' પ્રાકૃત જદ ઉપગ્યા આવ્યો છે તેથી અર્થતુ
દલીકગણુ થાય છે

તા ક ડા ટેસીટારી 'Notes § 131'મા ગુજરાતી મ મધાર્ય
કૃદંતનો હં અપમસ હ ઉપગ્યા નથી આવ્યો, પણ જૂતકૃદંતના
મતિમસમીના રૂપ ઉપગ્યા તે આવ્યો છે, એમ જણાવે છે તેઓને
વાધો માન એ છે કે અપ દનો ગુજરાતીમા કં (દીર્ઘ હં) શી ગીતે
થાય, તેમજ પ્રા દમ પ્રત્યર અપ મા વપગતો માની ચકાય નહીં
એટલે આ ગુજરાતીનુ દ્વાણુ રૂપ મતિમસમીના જૂતકૃદંત ઉપગ્યા
આવ્યુ.

(૧) ગામતમ પાસિ-“ગામનિ પામિ” જૂનુ રૂપ થાય, છતા હાલ
‘ગામની પામે’મા હ દીર્ઘ છે

(૨) પ્રા જિણ ધાતુનુ જૂતકૃદંત જિત થાય, એટલે જૂતકૃદંતના
માતમી રિભમિના રૂપ ઉપગ્યા સજ્ઞધાર્ય કૃદંત આ યુ
હોય તો ‘જિજ્ઞી મકમ ના’ (સર્ગ ૨૮-૭,મા
‘જિજ્ઞી’ ને નદવે ‘જીતી વાપગુ’ બે-તુ દતુ

૭. “રા અસિસરિસુ બાહુ ઉખ્ખારિયે બુલ્લમ્ દહિ હેન્ન
હકકારિય.” (રણમલ ૬)
૮. “ઉલ્લાસવિ ખચ્ચ કરગિ નિરગ્ગલ ગણુષ્ઠ તિણુષ્ઠ દલ
અગ્ગલઆ.” („ ૧૨)
૯. “ધરી અ ખગ્ગામ્મચ્ચ અમ્મર સિરિચ્ચપ્પવિ ખમ્મ.” („ ૧૪)
૧૦. “સીખામણુ દેઉ ચાલિઉ રાઉ.” (નમ્મો)
૧૧. “શ્રીધર્મનાથદ્ધર્ષ પ્રદક્ષિણા દેઉ આગલિ ખમ્મકા નરેશ્વર ખેઉ.”
(પૃથ્વીચંદ્ર)
૧૨. “કરીઉ, લેઉ, દેઉ इत्यादौ क्त्वा.” બાલશિક્ષા (સંવત ૧૩૩૬)
૧૩. “આદ્યુ વિદૂર દિતારથ લેય, ગંગાતીરિ મિથ્યા મૈત્રેય.”
(હરિષો. ૪૮)

આ કૃદંતનો આગન્તુક ન-ળ:-

વૈદિક સંસ્કૃતમાં સદર કૃદંત માટે ત્વા, ત્વાન, ત્વી ને ત્વીન પ્રત્યયો હતા. પાલીમાં પણ ત્વા ને ત્વાન આવ્યા. પરંતુ પાણિનિએ આ આગન્તુક ન ને પડતો મૂકી ત્વા પ્રત્યય આવ્યો, છતાં પાલીમાં આજુ રહેલા નએ પાણિનિના મનસ્વી નિયમનનો અનાદર કરી પ્રાકૃતમાં ટકી રહેવાનું થોડું માન્યું. પરિણામે પાલીના ત્વાનમાં રહેલો ન ત્વાના વ નો ક થઇ સૂળ રૂપે પ્રાકૃતમાં આવ્યો. તે પ્રત્યય ઘટ્ટીત્વાના પ્રાકૃત રૂપ પેસૂળમાં દેખા દે છે. આ સૂળ ઉપરથી પૈશાચી પ્રાકૃતમાં વૂળ, શૌરસેનીમાં વૂળ, મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં કળ પ્રત્યયો આવ્યા. માગધીમાં વરરુચિએ પ્રાકૃત પ્રકાશ સૂત્ર ૧૧-૧૬માં નોંધેલાં રૂપ કરિદાણિ, શદિદાણિ, વગેરે રૂપોના દાણિ પ્રત્યયમાં હ સાથે ણિમાં આ આગન્તુક ન ટકી રહ્યો. તે ન અપભ્રંશમાં પણ ઉ સાથે આવ્યો. પુન:-અપ. પુણ કે પુણિ, વિના-અપ. વિણમાં ને'વું વ છે તે'વું નમાં ઉ લાળી જી

થયુ પ્રાકૃત કરેતાનુ અપ કરેણિણુ-કરેવિણુ ને જુ સિવાય કરેવિ
ને કરેવિ ૩૫ આગ્યા

આ પ્રમાણે ન ને જ મળધાર્થ કૃદંતના અગમ્યૂત હોય તેમ લાગે
છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે આગમ્યૂત છે આ ન એવિણુ, વગેરેમા
ગહેલા જ ઉપગ્યા અને મહાગામ્ત્રી પ્રાકૃતના કળ ઉપગ્યા મરારી
મસૂત, વેજન, વગેરે રૂપોમા ચાલુ ગ્હો

વૈદિક મસ્કૃતમા વપગતા ઉપમાનાયક ન ને મલાવનાવાચક જુ
ઉપગ્યા મસ્કૃતમા નજુ સખ્દ થયો તે ઉપગ્યા પ્રાકૃતમા જ ને જઈ
થયો તે બન્ને અવધાગ્યુ અન્યય તરીકે વપગતા આ જ ઉપગ્યા
જુ આવ્યો તે પણ અવધાગ્યુ અન્યય છે હાન ગુજરાતીમા 'કુઠી-
કરીને'મા વપગતો ને' પ્રાકૃત જઈ ઉપગ્યા આવ્યો છે તેથી અર્થતુ
દલીલગ્યુ થાય છે

તા ક ડા ટેસીટારી 'Notes § 131'મા ગુજરાતી મળધાર્થ
કૃદંતનો ફ અપગ્રથ હ ઉપગ્યા નથી આવ્યો, પણ જૂતકૃદંતના
મતિસમ્મીના રૂપ ઉપગ્યા તે આવ્યો છે, અમ જથુવે છે તેઓને
વાધો માત્ર એ છે કે અપ ફનો ગુજરાતીમા ફ (દીર્ઘ ફ) શી ગીતે
થાય, તેમજ પ્રા ફ અપ્રત્યય અપ મા વપગતો માત્રી શકાય નહી
એટલે આ ગુજરાતીનુ ફરાણુ રૂપ મતિસમ્મીના જૂતકૃદંત ઉપગ્યા
આન્યુ

(૧) ગમનમ પાસિ-‘ગમનિ પામિ’ જૂનુ રૂપ થાય, છતા હાન
‘ગમની પાસે’મા ફ દીર્ઘ છે

(૨) પ્રા જિણ ધાતુનુ જૂતકૃદંત જિત થાય, એટલે જૂતકૃદંતના
માતમી વિભક્તિના રૂપ ઉપગ્યા મળધાર્થ ટૂં ન આ યુ
હોય તો ‘જિણી મમ્મ નહી’ (મર્મ ૨૮-૭,મા
‘જિણી’ ને મ-લે ‘જીતી વાપગુ બે-તુ હતુ

(૩) ખાધા-પીધા-લીધા, વગેરે માટે એ રીતે 'ખાધી-પીધી-લીધી' સંબધક જૂતકૃદતના રૂપ યત્રાં જોઇયે. પણ હાલ તેમજ જૂ ગુ. મા 'ખાક-પી-લોક' રૂપ વપરાય છે ને વપરાતાં.

માટે હ નો ફં યયો તે માત્ર લખાણની તે'વી પદ્ધતિ કે જૂની ગુ મા વપરાતા ફઅ નો અ ઊડતાં ફં યયો, એમ સમાધાન કરવું ઇષ્ટ છે.

(૨) હેત્વર્થકૃદંત

સંબંધાર્થ જૂતકૃદંતના પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અળ, અળહ, અળહિ હેત્વર્થકૃદંતના પ્રત્યયો પૈકી જૂની ગુજરાતીમાં જળ ને જળહ વપરાયા છે, ને એ ને બદલે કર્તવ્યક અપ કરિએવ્વહ-કરેવ્વહના અંગ કરેવામાં રહેલો એવા પ્રત્યય વપરાયો છે. તેને લળ (લળેળ) પ્રત્યય સાગી કરેવાનહ-કરિવાનહ વપરાયા છે.

ઉદા.

૧. "ખેલન વાવી સુખાલી" (વ. વિ. ૧૫)
૨. "મોહ મહાભાડ ભાનિજવા અવર ન જોઇસિ આહિ." (પ્ર. ચિ. ૧૦૫)
૩. "એહ રાહિ વસિ આણિવા ખીજહિ નતિય ઉપાહિ." (, ૧૦૫)
૪. "એહ નગર લેવા તણી કુમર! મ કરીજે ઝંખ." (પ્ર. ચિ. ૧૧૬)
૫. "દ્રવ્ય ઊપાજિવા તણુઈ કારણિ દેવદેવતા આરાધ."
૬. "સ દેહ ભાજિચાનહ જીભહિ હાય."
૭. "પુનરપિ પામેવાનિ પતિ જાણી વ્રત કરિષ્ઠ હિ સતી." (કાદં. ૩૧)
૮. "ચિતલેખા હિવાની સડીયર કાધી. દીધી ગા. મુખ્ય રાખવા એ." (ઉપાદગ્ન ૧૦૮)

૯. “કાઠ કૈલાસ જર્ઘ હિમયા પૂજવા મૂઝનર્ધ.” (ઉપાહરણ ૭૯)

૧૦. “કરી મઢી તિહાં રામ પુઢેવા બીજી સીતા રાણી.”
(સીતાહરણ ૨૯)

૧૧. “મારણિ આવી, પામી મૃત્ય.” (હરિયો. ૧૪૪)

‘સમર્થ’ શબ્દને યોગે પણ હેતુર્થ કૃદંત વપરાતું. “કર્તું અર્થે અન્યથા કર્તુ સમર્થઃ” અપભ્રંશમાં પણ તે સાથે આ કૃદંત વપરાતું હતું. ઉદા.

૧. “તહો કોવિ ન મડ ફરણહં સમત્યુ.” (ભવિ. ૨૧-૫)

૨. “તં ગયડરુ કો વળ્લણહં સમત્યુ ?” (ભવિ. ૧-૬)

ગુજરાતીમાં પણ હેતુર્થ કૃદંત આહું રહ્યું છે. કરવા-જવા-ખોલવા સમર્થ છે. ‘વિમળપ્રખધ’માં આદ્ય-આષ્ટ (મારવા માટે) પ્રયોગ થયો છે. પણ તે પ્રચલિત હોય તેમ લાગતું નથી.

૧. “એ તુ આઘતુ કાષ ન ધાલધ માઉ તુ.” (વિ. પ્ર. ૧૯૭)

૨. “દૈત્ય હુણુ જહિ અવતરિહિ રઘુવંસિ શ્રીરામ.” (સીતાહરણ. ૨૪)

આ ઉદાહરણમાં ‘હુણુ’નો અર્થ ‘હુણવા માટે’ લેધયે તો તે હેતુર્થ કૃદંત છે, નહીં તો સિ. હે. સૂત્ર ૮-૪-૪૪૩ “ત્વનોગમઃ” પ્રમાણે અળ કર્તૃવાચક ગણાય. તે પ્રમાણે ‘હુણનાર’ એવા અર્થ થશે. આ સૂત્ર પ્રમાણે ‘સવતારણુ’ જેવા શબ્દોમાં અળ પ્રત્યયનો કર્તૃવાચક અર્થ ગુજરાતીમાં આવ્યો હોય.

(૩) વર્તમાનકૃદંત

આ કૃદંતના સંસ્કૃતના અર્થ ને માત્ર પ્રત્યયોને જદલે પ્રાકૃતમાં ન્ત ને માળ વપરાતા. પરસ્પૃષ્ઠ ને આત્મનેપદનો ઝાઝો વિવેક ન હતો. દુસ્ન્તો-દુસ્મણ્ણો; વેપન્તો-વેવ્વણ્ણો. એ પ્રમાણે વર્તમાનકૃદંત

બનતાં, પણ છેવટે માળ પ્રત્યય આત્મનેપદી ક્રિયાપદ પેઠે નાશ પામ્યો, એટલે અપભ્રંશમાં ન્ત પ્રત્યય બહુધા વપરાતો. ગુજરાતીમાં પણ થોડાક કાળ ન્તમાનો ન્ ટકી રહ્યો, પણ પાછળથી તે કથાવગેષ થયો. વર્તમાન કૃદંતને સસ્કૃતમા પણ જાતિવચનવાચક પ્રત્યયો લાગતા, તેથી ગુજરાતીમાં તે પ્રત્યયો ચાલુ રહ્યા. માત્ર ક્રિયાતિપત્યર્થ-માથી કાળે કરી તે પ્રત્યયો ગુજરાતીમા નાશ પામ્યા, એટલે હવેમાં અવિકારી રૂપ થયું.

વર્તમાન કૃદંતને ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોગ અપભ્રંશમાં થયો છે. હાલ પણ ગુજરાતીમાં નિયમિત ભૂતકાળમાં હવેનો પ્રયોગ મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે થાય છે. વળી 'હતો' ભૂતકાળનું રૂપ વર્તમાન-કૃદંત ઉપરથી આવ્યું છે. મઘ્વઃ-હોન્તઃ-હૂન્તઃ-હૂતઃ-હૂતો-હૂતો. આ પ્રમાણે વર્તમાન કૃદંત ઉપરથી ભૂતકાળનું રૂપ આવે તે અપભ્રંશમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે થતા વર્તમાન કૃદંતના પ્રયોગને આભારી છે. રાગડ રાગુ જસોહણુ હોન્ત સો રૂઝ તિલયદીઝ મુંજંતઝ." (ભવિ. ૫-૧૨)

ઉદા.

૧. "જિ બક્ષા અરક્ષા શરક્ષા વહુન્તા, જિ સખ્યા સગખ્યા ઝરખ્યા સહુન્તા." (રણુમલ. ૧૪)
૨. "અનેક દૈત્ય આવન્તાઘ ચાલી, રામચંદ્ર લુ ભાન્તઘ." (સીતા-હરણુ. ૩૨)
૩. "મઘં જીવન્તઘં બેટડઘ મ ધરસિ અણુરઘ બાપ !" (પ્ર. ચિ. ૧૧૬)
૪. "આંગણિ બેનાં અતિયજ આવ્યુ, જાણ્યુ કોઇ સન્યાસી." (સીતાહરણુ ૩૭)

૫. “લહુડપણિ દિહાડી પ્રતિ હં નિ કરસ ઘી નિમતુ.”
(કિયારત્નસમુચ્ચય.)

“અથવા સામાન્યતોડ્તીતકાહે-આગધ કરેતઉ, આગધ લેતઉ,
આગધ કરેતા, આગધ લેના.” (કિયારત્નસમુચ્ચય)

કર્મણિ રૂપ ઉપરથી પણ વર્તમાન કૃદંત બનતાં. તેઓને પણ
ત પ્રત્યયજ ગુજરાતીમાં લાગે છે. ફેર માત્ર એટલો કે ફજ્જ નો ફ
તહેમાં કાયમ રહ્યો છે, ને અર્થ પણ કર્મણિજ છે. નીચે આપેલાં
કૃદંતો પૈકી પહેલાં પાંચ ફવાળાં હાલ પણ વપરાય છે.

૧. ઉપલક્ષ્યમાનકઃ-ઓલક્ષિજતઓ-ઓલક્ષીયતઃ-ઓળખીતે।
૨. જ્ઞાયમાનકઃ-જાણિજતઓ-જાણીયતઃ-જાણીતે।
૩. માન્યમાનકઃ-માણિજતઓ-માણીયતઃ-માનીતે।
૪. અચિન્ત્યમાનકઃ-અર્ચિતિજતઓ-અર્ચિતીયતઃ-ઓચીતે।
૫. દૃશ્યમાનકઃ-દેક્ષિજતઓ-દેક્ષીયતઃ-દેખીતે।
૬. સેવ્યમાનકઃ-સેવિજતઓ-સેવીયતઃ-સેવીતે।
૭. દૃશ્યમાનકઃ-(દિસ્સહ) દિસ્સંતઓ-દીસંતઃ-દીસતે।

ઉદા.

૧. “આરિ સહસ માંહિ હાટ મંડાધ, તે સાહુ જાણીતા.”
(સીતાહરણ. ૪૪)
૨. ‘બહસોક જગિ જાણીધ, એહ વદીતડિં નામ.” (પ્ર. ચિ.
૧૧૮)
૩. “સેવીતા અક રસ વિરસ ધક્કાધકધ જોધ.” (પ્ર. ચિ.
૯૬)
૪. “કાનિં પડિહ કાંઈ નથી સાંભડીતું.” (કા. પ્ર. ૬૯)

૫. “તીર્ણમ્ મારીતં ધીજ્ઞમ્ ચોઽ મધ્યામ્ કહિયા.” (સંદર્ભ. ૯૫-૨૪)

૬. “જે સુપનંતરિ દીસતા તે મઝ મિલિયા આજ.” (વિદ્યા-વિલાસ. ૩૦)

૭. “ધસી પરિ વખાણીતુ સ્થાનકિ આવિઉ.” (સંદર્ભ. ૧૪૬-૫)

૮. “સાતમઠ દિહાડઇ કુંબીમાદિં પચીનએાનરગિ જાએસિ.” (સંદર્ભ. ૭૬-૩)

અર્થાચીન કર્મણિ પ્રત્યય આવણું રૂપ પણ કવચિત્ વપરાતું.

૧. “નગરમાદિ પોસાતા પાવક, તેહ ન મકધ માણુ.” (કા. પ્ર. ૯ (પુર્યમાણ)

૨. “બાલા તાહારી જે આકૃતિ ચપલ નથી જણાતી મત્ય” (કાદ. ૧૦૨)

ભૂતકૃદંતની માફક વર્તમાન કૃદતને પણ કઠ પ્રત્યય લાગતો.

૧. “વાટં ન કો સલકી મકધ, જે રે ભણુતેસા ભાટ નાશી ગયા નાટતુ.” (વિ. પ્ર. ૧૯૮)

માન પ્રત્યયવાળું રૂપ પણ વપરાયું છે, પણ ત્યાં સામાન્ય કૃદતને માન લાગ્યો જણાય છે.

૧. વિશ્વરૂપ બાંધુ નવિ જનમ્, બાંધણુમાનમ્ મોકું થામ્.” (હરિષો. ૧૪૬) (વચ્યમાને)

(૪) ભૂતકૃદંત

આપણે ભૂતકાળમાં જોયું તેમ ભૂતકાળનું રૂપ કર્મણિ ભૂતકૃદંત ઉપરથી બનેલું છે. જે કર્મણિ ભૂતકૃદંત સંસ્કૃતમાં વિશેષણનું પણ કામ કરતાં તે પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં ભૂતકાલિક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાવા લાગ્યા, તેથી વિરોધણનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા પ્રાકૃતકાળમાં ભૂતકૃદંતનાં

રૂપને પાછો ફર પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો. આ ફલ પ્રત્યય પણ સં. ફત પ્રત્યયનોજ વિકાર છે. ફત-ફત-ફટ-ફલ્.

૧. “મયા મહતો ઉવવાસો વયલ્લુઓ.” (વસુ. ૯૫-૧૩)

૨. “આણિપલ્લિયં વદલ્લ પેતૂળ વિક્કોસમાણો ગતું પવતો.” (વસુ. ૫૭-૨૧)

૩. “ગિદ્દિના સ્થેતનિયત્તણ દિણ્ણેહુયં.” (, ૩૦-૨૫)

વિશેષણ બનાવવા આ ફલ નામ, વિશેષણ, અને અન્યપને પણ લગાડવામાં આવતો.

દક્ષિણ+ફલ્=દાહિનિલ્લ (વસુ. ૭૩-૧૫) અમ્યતર+ફલ્=અન્મિતરિલ્લ (વસુ. ૭૩-૧), પાર્શ્વ+ફલ્=પાસિદ્ધિય (વસુ. ૫૫-૧૬), સાર્થ+ફલ્=સર્થિલ્લય (વસુ. ૪૪-૨૦) છેવટે આવતો ય ક સ્વાર્થે પ્રત્યયનો અવશેષ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણ પરથી જણાશે કે આ ફલ કર્મણિ ભૂતકૃદંતના રૂપને લગાડવામાં આવતો. હાલ પણ જે ભૂતકાળનાં રૂપ સિદ્ધાવસ્થાનાં છે તેઓને લગાડવામાં આવે છે: પેડેલો, બેડેલો, સનેલી, લીધેલું, વગેરે. પણ પેસેલું, બેસેલો, લેવેલું, વગેરે વપરાતાં નથી, છતાં વપરાય તો તે ખોટાં છે, ને કેવળ ‘કરેલું’, ‘પડેલું’ વગેરેના સામ્યને લીધે આખ્યાં ગણાય.

ઉદા.

૧. “અરે રાઉ લણિ મત્તિ ! ન શીધેલૂં કાજ તુ.” (વિ. પ્ર. ૨૦૧)

૨. “ગૌરીપ દીવલ્લી. ત્રાણિ, સાહેલડી રે” (ઉપાહરણ ૮૦)

૩. “ચંદ્રલડિ જિતલડિ મયંક.” (વિ. પ્ર. ૩)

૪. “સૂતલો સીંહ જ્યાવિઉ.” (રાવણ મદોદરી સંવાદ છુ. પ્ર.)

૫. “તેણુઈ સમષ સુરનર, ખમગ, કિતર ત્રિભોવનિ જાકલ્લ આનંદ.” (દલિયા. ૧૪૧)

(૫) વિધ્યર્થ કૃદંત

સંસ્કૃતના વિધ્યર્થ કૃદંતના “તવ્યક” પ્રત્યયને બદલે અપભ્રંશમાં ‘ફાવ્વરં’-‘અવ્વર’ ને ‘આ’-‘એ’વા ત્રણ પ્રત્યયો હતા. આ પ્રત્યય ‘અવ્વરં’નું અંગ છે. પરિણામે તે જૂની ગુજરાતીમાં હેતુર્થ કૃદંત તરીકે વપરાવા લાગ્યો. આમાં વિધિ-કરજનો અર્થ પ્રધાન છે પણ પાછળથી તદ્દશે સામાન્ય કૃદંતનો અર્થ ધારણ કર્યો: કરવું, જવું, રમવું, વગેરે સામાન્ય કૃદંત આ અવ્વર ઉપરથી આવ્યાં છે. સામાન્ય કૃદંત તરીકે વપરાતાં વિભક્તિ પ્રત્યયો પણ લાગતા: કરવાને, કરવાથી, કરવામાં, વગેરે.

મૂળ સંસ્કૃતમાં તવ્ય પ્રત્યય લાગી કર્મણિ રૂપ બનતું, એટલે રચનામાં કતનિ ત્રીજી વિભક્તિ લાગતી, ને કર્મ પ્રથમામાં આવતું. તેજ રચના અત્યાર સુધી ચાલતી આવે છે. ‘इदं कार्यं मया कर्तव्यम्’ નું અપભ્રંશ રૂપ ‘અડ કજ્જુ મહં કરિવ્વરં’; જૂની ગુજરાતીમાં ‘એ કાજ મેં કરવું’; અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘એ કામ મ્હારે કરવું’.

આ પ્રમાણે ‘મે’ ને બદલે ‘મ્હારે’ હાલ વપરાય છે. માત્ર ખેલા ને બીજા પુરુષનાં સર્વનામમાં આ પ્રમાણે બને છે, બીજો બનતું નથી. મ્હારે-અમ્હારે-ત્હારે-તમ્હારે. આમ્હતી વિભક્તિ ત્રીજી છે. પ્રથમામાં વપરાતા કર્મને હાલ બીજાનો ‘ને’ પ્રત્યય કાઢ વખત લાગે છે. એ સિવાય બીજી રચના સંસ્કૃત પ્રમાણે છે.

ઉદા.

૧. “તેં તજવો તેહનો દેહ.” (‘દેહ’ નરગતિ માટે ‘તજવો’ નરગતિ)
૨. “હવે કરવો મેં કવણ ઉપાય ?” (‘ઉપાય’ નરગતિ માટે ‘કરવો’ નરગતિ)

૩. રકિમણીને મેં કરવી સહાય.” (‘સહાય’ નારીજાતિ માટે ‘કરવી’ નારીજાતિ)

હાલ જ્યાં માંડ ઉપકારક ક્રિયાપદ સાથે જનતા સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં સામાન્ય કૃદંતનું અંગ વપરાય છે ત્યાં જૂની ગુજરાતીમાં તે’વું રૂપ કાઢ વખત થતું ન હતું. મુખ્ય ને ઉપકારક બન્ને ક્રિયાપદને જાતિવાચક પ્રત્યય લાગતો. “કાદંબરીના સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી ગદ્યકથાનક”નાં ઉદાહરણ. ઉદા.

૧. “અંદાપીડિ વૈશંભાયનનિ શોધવૂ માંડયુ.” (શોધવા માંજો)
૨. “સમાચાર પૂછવો માંજો.” (પૂછવા માંજો)
૩. ભક્તિ કરવી માંડી.” (કરવા માંડી)

(૬) કર્તૃવાચક ‘હાર’

સંસ્કૃતમાં ગમન, મગ્ન, કરણ, દહન, વગેરે ક્રિયાવાચક નામ ધાતુને અન પ્રત્યય લાગી જનતાં હતાં. આ અનવાળાં રૂપ હાલ મરાઠી, સિંધી, અને હિન્દીમાં સામાન્ય કૃદંત તરીકે વપરાય છે, ગુજરાતીમાં તથ્ય ઉપરથી જનતાં રૂપ વપરાય છે આ અનવાળાં નામમાં તે તે ક્રિયા કરનાર એમ સૂચવવા કાર પ્રત્યય ઉમેરતાં ગમનકાર-મગ્નકાર-કરણકાર-દહનકાર, વગેરેના જોવાં કર્તૃવાચક નામ જાને. અનાદિ કનો પ્રાકૃતમાં લોપ થતાં ગમણઆર, કરણઆર, મંજણઆર, વગેરે થાય. તદ્દેમાં જૂની ગુજરાતીમાં સજ્ઞનું એકંદર વજન જાળવવા અમાં જૂનો પ્રક્ષેપ થતાં ગમણુહાર-કરણુહાર-લંજણુહાર-મંજણુહાર, વગેરે રૂપો બન્યાં. જૂની ગુજરાતીના કાળ પછી આ પ્રક્ષિપ્ત હ પાછો મોલો પડતાં જિડી જ નો ન થઈ ‘નાર’ કરનાર-જનાર-આવનાર-જોવાં રૂપોમાં આવ્યો. આ પ્રમાણે આ ‘નાર’ સ્વતંત્ર પ્રત્યય નથી, પણ જૂના અન નો ન ને કારના ચારનો આ ભળી ન+આર=નાર રૂપે આવ્યો છે, એટલે તદ્દેમાં ક્રિયાવાચક ને કર્તૃવાચક બન્ને પ્રત્યયોના અંશ છે.

ઉદા.

૧. “તથ લાધૂ એ મિસ મઈ ફંતિ છાંડણુહારિ.” (પ્ર. ચિ. ૧૦૦)
૨. “ઘડણુહાર તૂં, ભંજણુહાર, તુલ ગુણ તથ નવિ લાભધ પાર.” (સીતાહરણ. ૬૬)
૩. “તૂં કાલી નાથણુહાર ગેરી સિંગ મ વહીસિ ખાર.” (પ્ર. ચિ. ૧૨૦)
૪. “પંચ વીસ સદસ અસવાર, બિમણા પાલા ગૂંચણુહાર.”* (કા. પ્ર.)
૫. “તિણિ દિવસિ હુઉ બુધવાર, સકલ લોક પ્રતિપાલણુહાર.” (કા. પ્ર. ૯૯)

પ્રકરણ ૨૧ મું

અવ્યય

૧૨૩ ગી

વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ નામયોગી અનેક સજ્ઞવર્ગમાંથી બનેલા છે.

- (૧) નામ—તહે-તલિ-તને, પાર્થે-પસદ-પાસઘ-પાસિ-પાસે,
 સાર્થેન-સલ્થિ-સાથિ-સાથે વૃત્તે-વટ્ટિ-વટ્ઠ-વટ્ઠિ-વડે-વટે,
 નિમિત્તેન-(નિ) મિત્તે-મટ્ઠ-માટિ-માટે, કાર્યેન-કર્જિતે-

કાજિ-કાજે, મેઝેન-મેઝે-મિલિ-મેઝે-મેટે, અમે-અમે-
આગિ-સ-આગા, વર્ણે-વર્ણે-વર્ણે-વર્ણે-કર્ણે-કર્ણે,
વૈદિક પદ્યકે-પદ્યકે-પદ્યકે-પદ્યકે

(૨) વિગેપણુ—સદશક-મરિસઓ-મરિસડ-મરિસો-સરસો, પ્રથમ-પદ
મિત્ર-પદિત્ર-પદિત્ર

(૩) કર્મણિ ભૂતકૃદંત—સત્ત્વે-સત્ત્વે-લીલે, સને-સને-સને-સને-સને,
વિલુપક-વિલુપકો-વિલુપક-વિલુપક, અથ સ્થિત-અદ્વિત-
હે

(૪) અવ્યય—નીચે-નીચે, ઉપરિ-ઉપર

(૫) કૃદંત—મણિત્વા-મણિત્વ-મણિત્વ, કરતાં (વ કૃ.)-કરતા (ધી)

(૧) ભણી—આ અવ્યય હાલ 'તરફ' અર્થમાં વપરાય છે તે
સ્વરૂપે સંબંધાર્થ ભૂતકૃદંત છે એ દેસીટારી ત્વેને મણિતે-મણિત
ઉપરથી વ્યુત્પન્ન કરવા પ્રયાસ કરે છે પણ ત્વેનો અપભ્રંશનો પ્રયોગ
જોતા પણ તે કર્મણિ ભૂતકૃદંતને બદલે સંબંધક ભૂતકૃદંત ઉપરથી
આવ્યાની વિશેષ ખાતરી થાય છે આ 'ભણી' જૂની ગુજરાતીમાં
જુદા જુદા અર્થમાં વપરાયેલું જોઈ છે મૂળ મળ (ખોલવું) ઉપરથી
ખોલીને, ઉદ્દેશીને, કૃત્રીને, માટે, લીધે, તરીકે, બાણી, તથા
હાલના 'તરફ' એ અર્થમાં વપરાયું છે

(૧) અપભ્રંશ

(૧) 'જા તિય વેસ મણિયિ જણુ જાણદ તહિ ધણુ દેદ અગિ
રદ માણદ' (ભવિ ૧૬-૬-૬)

(૨) "મમોવિ રૂઢિય સા તેણ વજ નિવસિટ્ટિ મણિયિ દરિચલિણ
દિમ્મ" (ભવિ ૧-૮-૭)

(૩) “મો મિયવતુ મણિવિ અણુમગ્ગહો મડ પર સીળવિદ્ધ અવ-
ગમ્મહો” (ભવિ ૭-૪-૯)

(૪) “પરિપાલિત વાલુ લન્ઠિણ દોદિત્તઢ મણિવિ.” (ભવિ. ૫-
૩-૧૦)

(૧) જે સ્ત્રીને લોક વેળ્યા તરીકે ઓળખે છે તેને ધન
આપી અંગે મુખ માણે છે.

(૨) તે કન્યાને લહેણે માગી લીધી, (અને) દરિયલે તૃપ-
ત્રેષ્ટી જાણી દીધી.

(આમાં વપગયેલ લઙ્ઘ (લીધી) ‘લે’ ધાતુ સં. ત્રી
ધાતુ ઉપગ્રથો આગ્યો લહેની સાક્ષી પૂરે છે.)

(૩) એને શ્રીમત જાણી તમ્હે અનુમતિ આપે છે,
(ને) મ્હને ગરીબ (જાણી) અવગણે છે.

(૪) દૌહિત્ર ગણી (જાણી) લક્ષ્મીએ તે જાળકનું પાલન કર્યું.

(૨) જૂની ગુજરાતી—

(૧) “જા રે જા કુચ તાહરે ધન્યુ ફૂત લાણી કિમ લાંબુ
હણી ?” (વિ પ્ર. ૨૪૩ જાણી)

(૨) “વડા લાણી જુ દીધી શોભ, તુ ડોકરનિ વાધિઉ લોભ.”
(વિ. પ્ર. ૨૫ જાણી)

(૩) “f’ માતા લાણી ચલણે લાગૂં.” (સીતા. ૩૫ જાણી)

(૪) “વચર લાણી કમગઈ મોકલિઉ.” (, ૨૮ ઉદ્દેશીને-માટે)

(૫) “મની પીડાયે શા લાણી દમવંતી મરખી.” (નળાખ્યાન.
માટે)

(૬) “જુર્ણ પડ્યા બી લાણી પવનનિ વલગુ જાણી” (કાદં.
લીધે)

- (૭) “મુદ્રતા જોના ભણી, મહસનોયન થયઉ સુ ધણી”
(લીધે)
- (૮) “મત્તવાદી ભણી લોક માહિ પ્રસિદ્ધ થિઉ” (સદર્ભ.
૧૦૬-૨, તરીકે)
- (૯) “ત્રીજી ક્વન ભણુધવિ નાહ, જહિ અમ્હ જાડેમિઉ”
(જયુસ્વામિ ૨૭-તરીકે)
- (૧૦) “ઝોયુ તેયુ ઘીઉ ભણી જાણુમ” (સદર્ભ ૧૮૪-૨૧
તરીકે)
- (૧૧) “મણિ મદિગ નગર ભણી ચાલિઉ” (મદર્ભ ૧૭૦-૨૯
તરીકે)
- (૧૨) “વન ભણી પુહતુ” (મદર્ભ ૧૬૫-૧૫ તરીકે)

ભણીની પૂર્વતુ નામ આ રીતે કર્મ વિભક્તિનુ છે, (ધીઉ ભણી=વૃત્ત મળિત્વા) છતાં હાલ આપણે ‘ભણી’ને નામયોગી ગણી પૂર્વના નામ-મર્વનામને છટ્ટીનુ ગણિયે છિયે અને સર્વનામને તથા દેષ વખત નામને છટ્ટીનો પ્રત્યય લગાડિયે ઊંચે તે રૂપમાખ્યને આભારી છે

(૨) લગી—સ રુને ઉપરથી મતિ સમજીના પ્રયોગમાથી આ નામયોગી અવ્યયની ઉત્પત્તિ થઇ છે મુખ્ય બે અર્થમા જૂની ગુજ ગતીમા આ અવ્યય રૂપગાય છે (૧) કારણદર્શક (૨) મયોજનાયક પ્રથમ અર્થ જૂનો છે

ઉદા

(૧) કારણદર્શક—

૧ ‘મૂઠહ ઝેહ બપગિ કિસા કારણ લગી મેહ તણુઉ અતિશઉ” (સદર્ભ ૨-૯)

૨. “મહિસાદિ ચકાવ નિ મન મૂગ ઉપજઇ” (મદર્ભ ૫-૪)

૩. “ગુરુનાથ વચનિ વૈગમ્ય લગઈ દીક્ષા લીધી.” (મદર્ભ ૮૧-૨૦)

(૨) મર્યાદાવાચક—

૪ ‘સુ બાલકુ જ-મલગી મુલબાગી હુયઉ’ (સદર્ભ ૧૩-૨૩)

૫ ‘લાખ ધર લગમ સુગ ખણ્ણારી મૂકી છધ’ (,, ૮૩-૨)

૬ જિણ્ણદામિ આપણઉ વૃત્તાતુ મૂલ લગી મગલુ કહિઉ’ (,, ૪૫-૧)

૭ “તીણુધ ધુરિ લગન મદ્ધ કહી મુદતઉ આણિઉ આપસ લહી” (નિઘાવિ ૧૩૭)

(૩) કઠી—આ અન્યનના બે ઉપયોગ થયા છે (૧) ક્રિયાની સંપૂર્ણતા ખતાનવા વાસ્તે (૨) કરણાર્થે મન્ને અર્થમાં કૃત્વા-કરિમ-કરી રૂપે વ્યુત્પત્તિ છે ‘હુથે કઠી’ જે’વા પ્રયોગમાં તે કરણાર્થ છે સ્કષ્ણે કૃત્વા-શિરમિ કૃત્વાના જે’વા પ્રયોગ ઉપગ્રથી હસ્તે કૃત્વા-હુથે કઠી જે’વા પ્રયોગ શરૂ થયો હોવો જોઈએ ‘ખાધ કઠી’ જે’વા પ્રયોગમાં તે સંપૂર્ણતાર્થે વપરાયો છે ‘હસ્તેકૃત્વા’માં ‘હસ્તે’ સાતમી વિભક્તિમાં હતો તે હાન ‘હુથે કઠી’માં અપભ્રંશ દ્વારા તૃતીયાનો થયો છે અપભ્રંશમાં આ ખીજી નતનો પ્રયોગ મળે છે “ધણહો નિમિત્તે કારિયિ મહામદ” (ભવિ ૫-૪-૪) આ’માં નિમિત્તે તૃતીયામાં છે ‘નિમિત્તે કઠી’ ‘મારે કઠી’ અર્થ છે

ઉદા

(૧) સંપૂર્ણતાર્થે—અબધાર્થ કૃદતને ‘ને’ લાગવો શરૂ થયો તે પહેલાનો આ પ્રયોગ છે

(૧) ‘ધમઉ પૂર્ણલુ માલની કઠી મિડુ રહઈ જાતિરમરણુ ગપનઉ’ (સદર્ભ ૩૧-૧૮)

(૨) “લક્ષ્મી સુખાનિ દેવી કઠી પગિમદ પગિમાણુ કરી સતઉ” (,, ૨૧-૨૦)

(૧) કરણાથે

(૧) “નિમ ઇંધનહું કરી વૈશ્વાનર પ્રત્યક્ષ તિમ એપંધહું
કરી સુ શોકુ રોગુ વૃદ્ધિ ગયહિ.” (સંદર્ભ. ૩૦-૬)

(૨) “નામિ કરી આગધ લીલાવતી, તધ આદરી તહ હઉં
હર્મિર્મહિં કરી લીલાવતી હોમસુ.” (સંદર્ભ. ૧૬-૪)

(૪) નિમ—આ અવ્યયને બે રીતે ઉપયોગ થાય છે, ને જૂની ગુજરાતીમાં થયો છે: (૧) રીતિદર્શક અવ્યય (૨) નામયોગી તરીકે—(માર્ક-પેઠે અર્થમાં) રીતિદર્શક તરીકે યયાના અર્થમાં ને નામયોગી તરીકે ‘હવના’ અર્થમાં વપરાય છે. હેમાચાર્ય સૂત્ર ૮-૪-૪૦૧માં યયા માટે જેમ-જિમ-જિહ-જિધ અપભ્રંશ રૂપ આપે છે, પરંતુ યનો મ થઇ જેમ-જિમ આવે, તે સંભવિત લાગતુ નથી. જિધ ને જિહ આવે તે મંભવિત છે એટલે જેમ-જિમની વ્યુત્પત્તિ અન્યત્ર શોધની રહી. તે સૂત્ર ઉપર જે ઉદાહરણ આપ્યા છે. તહેમાં જિવેં-જેવેં રૂપ છે, એટલે આ રૂપ સં હવ ઉપરથી આવ્યું છે, એમ ખાતરી થાય છે. પ્રથમ પાંધા એ નડે’કે ફનો યિ થાય કે કેમ. પાક્ષીમાં તેમ થાય છે. એવ ને બદલે પાક્ષીમાં યેત વપરાતુ, તેમજ રૂઢને બદલે પાક્ષીમાં યિધ વપરાતું. આ જાતનો પાક્ષીનો સસ્કાર પ્રાકૃતમાં પણ આવ્યો છે. ‘એવ’ને માટે શૌરમેની પ્રાકૃતના રૂપ માટે વગરુચિ (૧૨-૨૩) લેવ્ય આપે છે, ત્હારે હેમાચાર્ય (૮-૪-૨૮૦) ય્યેવ આપે છે. આ ય્યેવ પાક્ષી યેવ જે વિજ છે, અથવા એવ જે હવના અર્થમાં વપરાતો તે ઉપરથી પણ આવ્યો હોય. જુઓ આપ્ટેનો કાષ

આ પ્રમાણે ‘હવ’-યિવ જિવ-જિવેં-જિમ-જેમ રૂપ ચયાં લાગે છે. તેજ પ્રમાણે જિમ-જેમના સામ્યને લીધે કિમ-કેમ, ‘તિમ-તેમ, હમ-એમ અવ્યય વ્યુત્પન્ન ચયાં છે.

ઉદા

(૧) ગીતિકર્શન—

- ૧ 'જિમ જિમ પડધ અવત્યડી, તિમ તિમ સહધ શરીર'
(સીતાહ ૩૫)
- ૨ 'જિમ મેધતણુઉ ગર્જિતુ સાલની કરી મયૂર નાયધ તિમ
તેહનઉ વચતુ સાલની ઠરી ગઉ હગખિઉ" (મદર્ભ ૩-૨૧)

(૨) નામયોગી

- ૧ "સર્વ દિસિ મિલિત સુભટહ વન માદિ ગજ જિમ
વેદિઉ" (મદર્ભ ૮-૪)
  - ૨ "આપણા બાધવ જિમ મૂ દેખતા ફતા તેહ દેવ ગહધ
મૂં બપગિ મહાત પ્રીતિ ઉસ્લમી" (મદર્ભ ૨-૮)
- આ પ્રયોગ અપભ્રંશમળ જોટલો જૂનો છે
હદરહિ પઢતુ એવહિ તુમ્હ પાયસરણ ।
ધનમિત્તહો જેમ જામ ન હુકદ ત મરણ ॥ (ભવિ ૨૧-૧)

(૫) વડધ-વડે-આ પ્રયોગ પણ મતિસપ્તમીના પ્રયોગ ઉપરથી

આ યો લાગે છે

ઉદા

- ૧ 'ઇહ વડધ અન્દગહધ ધૂત-તેલ-ધાન્યાદિ ત્રિમાહણુઉ
આપિ' (સદર્ભ ૫૪-૨૧)
- ૨ 'અત્પ મૂલ્ય વડધ સુતણુ કુશા વિચતઉ તૃપ્તઉ ન થાધિ'
(, ૫૫-૩)
- ૩ સુ કહિડા વડધ વગ્તુ લેધ કરી વેચધ' (, ૧૩-૬)
- (૬) સીમ (પર્વત)-આ યન્ સીમન્ ઉપગ્રથી આવ્યો છે

ઉદા.

૧. “દસ-દિવમ-સીમ દીયમાનઘ ફતી માહરા ધગ ફતી નહી જાઘ” (મદર્ભ. ૨૧-૧૫)

૨ ધસી પગિ નવ દિવમ સીમ કગ્ધ” (સદર્ભ. ૨૧-૨૧)

(૭) પાખતી-પાખસી-આ જન્ને પક્ષત. ઉપરથી આવ્યા લાગે છે (આસપામ)

ઉદા

૧ “ધમઉ ચીતવી આહટ ચિકઉ તૂ પાખતી દિગિઉ” (સદર્ભ ૧૫-૧૮)

૨ “ગજ પાખસિ પાયક સમ પચ, તે પૂતાર કગ્ધ પ્રપચ” (સુદયનસ. ૨૭)

(૮) સિઉં-રથુ-શુ-આ અવ્યય સમ ઉપરથી આવ્યું છે સમ-સવેં-સિડ-સ્યુ-શુ અપભ્રંશમા સમડ-સિડ આ અર્થમા વપરાયા છે. પૂર્વ નામની વિભક્તિ ત્રીજી છે

ઉદા

૧ “एव्हहि एण समड ण चविउज्झइ” (ભરિ ૨-૬)

૨ “धणवइ कुतानहो सिउ पुत्ते” (, ૧૦-૩)

૩ ‘એકિ મિત્ર સિઉં વાર્તાજાપ માઝા’ (પૃથ્વીયદ્ર ૧૧૨)

૪ “આવ્યા મુનિ નાગદંત્ર, તેણિ અનિરુદ્ધ રથૂ વાત કીધી” (ઉપાહરણ ૮૭)

૫ ‘સિનમ પત્તિ તીહહકડી જીહ જિણુઆણુ હિયજ સઉં જડી” (માતૃગયઉપાધ)

૬ “નગ નગ સિઉં ગહુ જોદ્યણી, ઘરિ ઘરિ એકિ ભમંત” (નમૂનો)

તુલનાદર્શક અવ્યય

જૂની ગુજરાતીમાં (૧) ઘી, (૨) પાહિં, (૩) પાઈ, (૪) પેં, (૫) કંહા, (૬) ડીપહિરઉ, (૭) પાખે, વગેરે તુલનાવાચક અવ્યય તરીકે વપરાતા હતા. પહેલા ચારની વ્યુત્પત્તિ વિભક્તિપ્રકરણમાં દર્શાવી છે (૫) કંહા-કર્ણસ્માત્ ઉપરથી આવ્યો છે. પાલી ભાષામાંજ સર્વનામના પ્રત્યયો નામને લાગવા શરૂ થયા હતા. સાતમીનો હિં જૂનો પ્રત્યય પણ તેની રીતે સ્મિન્ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે. 'કને' ને કર્ણસ્મિન્ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન ક્યોં છે, જ્યારે 'કંહા' પાંચમીના સ્માત્ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે. જહાં-તહાં રૂપ પણ તેવુંજ છે. (૬) ડીપહિરઉ-ઉપરિસ્થિત ઉપરથી આવ્યું લાગે છે. (૭) 'પાખે' પક્ષકે ઉપરથી આવ્યો છે. પાખે ઉપરથી અપ. પાસિડ આ અર્થમાં વપરાયેલું જડે છે. "પહુ મળદ્દ હસતુ તત્ત પાસિડ મહુ મદ્દ પડર." (ભવિ. ૨૧-૭-૩૩) "તારા કરતાં મ્હારી મતિ પ્રવર છે."

ઉદા.

૧. "જ્ઞં હીંદૂથા પિમણા મરુ, તાં તુમ્હે પાજા મન ઉસરુ." (કા. પ્ર.)
૨. "તુ ઉપવાદ પાખે મરણ વારુ." (વે. પં. ૧૨૫)
૩. "એતા દિન રહ્યા તે ફોક, લાખ પાંહિ બલા તે લોક." (વિ. પ્ર.)
૪. "ધૂમ પડિઉ નહ સહ ધ ધાયું; બલા પાહિ બલેરા." (સીતાહ. ૩૦)
૫. "તઉ સત્ય કંહા અધિક પુણ્યકારકુ કુયમ." (સંદર્ભ. ૧૧-૬)
૬. "પુતલી કંહા અતિવલ્લભુ સિંહુ નામિ શ્રેષ્ઠિ." (,, ૨૩-૨૪)

૭. “પાંચમ્મહ દલ ઊપહરણં ક્ષેત્રનઉ નિયમ.” (સંદર્ભ. ૧૧૫-૧૨)

૮. ‘આરિ ગોકુલ ઊપહરિરઉ’ નીમ.” („ ૧૧૬-૨૧)

(‘ઊપહરિરઉ’માં ‘થી વંદારે’ એવો અર્થ છે.)

૯. “આત્મા પાઇં અધિક વાહાલી, તેજનુ અંબાર.” (કાદં. ૬૬-૪)

૧૦. ‘લોહપે’ વજર કંઠુ લોક વદે, પણ વજરપે’ કંઠુ માં રહે.” (પ્રેમાનંદ)

૧૧. “તેદથી વહી વહું આકાશ.” (વિ. પ્ર. ૩૮૩)

૧૨. “અહર્મભલા વર નેમિહિ પાસ” (નેમિનાયચતુ. ૨૪, કરતાં)

હાલ તુલનાદર્શક અવ્યય તરીકે ‘કરતાં’ વિશેષ વપરાય છે. તે મૂળ વર્તમાન કૃદંતનું અપ. છઠ્ઠીના બ. વ. નું રૂપ છે. આ ‘કરતાં’ નો આ’વો તુલનાદર્શક અવ્યય તરીકેનો પ્રયોગ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં નજરે ચડે છે. તે પદોમાં યથો હશે કે કેમ તે શંકા છે. “અંતર શો અમો કાગ કરતાં, મિત્ર જો અમારી પેર રે.” (નળા. કડવું. ૮)

આ તુલનાદર્શક અવ્યય વર્તમાન કૃદંત ‘કરતાં’ ઉપરથી શી રીતે આવ્યું’ ત્હેની માત્ર કલ્પના નીચે રજૂ કરી છે.

(૧) એ ન કરતાં આ કરવું.

(૨) એ ના કરતાં આ કરવું.

નિષેધાર્થ અવ્યય તરીકે ‘ન’ તેમજ ‘ના’ બન્ને વપરાય છે. જે’નો નિષેધ કરવાનો છે તે ખોટું છે, અને’ જે’નો વિધિ કરવાનો છે તે સાચું છે, એ વાત જે ગર્ભિત હતી તે સ્પષ્ટ થતાં, તેમજ નિષેધવાચક ‘ના’ છઠ્ઠીના પ્રત્યય તરીકે પૂર્વ નામ જોડે જતાં

(૩) એના કરતાં આ કરવું. (? સાચું છે માટે)

(૪) એના કરતાં આ કરવું સાચું છે.

આ રીતે 'કરનાં' તુલનાદર્શક અન્યથ તરીકે વપરાવા લાગ્યો હોવા નોંધાયે

નિષેધાર્થ મ-મન

સંસ્કૃતમાં વપરાતા નિષેધાર્થ માને જદ્દને પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં મ વપરાતો જૂની ગુજરાતીમાં ઉપરના બે અન્યથો વપરાય છે. મ ઉપરથી 'મ' ને મ ઉપરથી કે મનન ઉપરથી 'મન' આગ્યો લાગે છે.

ઉદા.

૧. "પુરપારથ મ બોલિગિ મામા ! વલી વલી તુમ્હ વાઈ." (સીતાહરણ. ૩૧)
૨. "કોઇ મ કરઉ અમ્હારી ધીર." (પ્ર. ચિ.)
૩. "તૂં કાલી નાથણુદાર ગોરી મિજાં મ વહીસિ ખાર." (પ્ર. ચિ. ૧૨૮)
૪. "ગિછકઉ આસણુધો મન ચલે, બોળનિ અવર સાયિ મન લલે." (વિ. પ્ર.)
૫. "મન કરિ મધુકરિ રણુગુણિ નીઝણિ રહણુ મુહાઈ." (તેમિનાથકાગ. ૧૦)
૬. "જાં હીંદ્યા ગિમણુ મરુ, તાં તુમ્હે પાઝા મન ઉસર." (કા. પ્ર.)

નિશ્ચય કે અવધારણુ દર્શક.

(૧) કિર-કિરિ—આ અન્યથ સં. કિલ ઉપરથી આગ્યું છે

ઉદા.

૧. "જણિયમ કિરિ દુર્ભિક્ષરહઈ દેવુ રૂઝ." (સંદર્ભ. ૨૭-૨૭)

૨. 'ધાઇ ધમઇ અનઇ ધડહડઇ, ડિરિ આમાઢિ અબગ ગડ ગડઇ' (મુદયવત્સ ૩૧)

(૨) ટૂ-ડું—આ અવ્યય મ. સજ્ઞ ઉપરથી પ્રાકૃતમા થતા છુ ઉપગથી આવ્યું છે

ઉદા.

૧ "કાઇ પાપ કીધઈ ફઇ તે છૂ કહીધ." (મદર્ભ. ૧૦૮-૨૫)

૨ "એહનઈ હીયઇ અનેગઉ કુણુ હું છઇ" (., ૧૧૧-૧૪)

(૩) ડી-ડે—ઉપગના 'દ'નો લોપ થતા બનેલુ

ઉદા

૧ "ઇમ અનેર ડી જિ કા વચઇ તે ઇમ શોચઇ." (સદર્ભ ૬૬-૧)

૨. 'ચડપ્રઘોત ધરી જીવતુ ડે ધરિ આણિઉ' (., ૮૦-૧૫)

(૪) જિ-જ-જી—સંસ્કૃત એવ ઉપરથી જોએ પ્રાકૃતમા થઇ અપભ્રંશમા જિ-જિ થયુ તે ઉપગથી 'હાયતુ' 'જ' આવ્યુ પ્રાકૃતનુ ચિમ્ (ચ+એવ) પણ કદાચ જોએ ઉપગથી આવ્યુ હોય આજીમાજીના 'ઉ' ને લીધે કાઇ વખત 'ઉ' વધારાનુ લાગી જી' પણ તે અર્થનુ મળી આવે છે

ઉદા.

૧ "થોડે જિ દિહાડે પ્રોઢ શ્રીવત વ્યવહારિ થિઉ" (સદર્ભ ૧૬૪-૨૫)

૨. "પૂણુ જી સમસ્તમતસ પૂરકુ" (., ૩૬-૧૧)

૩ "અનેગઇ બે ધર્મ સાચઉ જ કહિતુ" (., ૭૬-૧૩)

(૫) હિં-હી-મં-મં—સંસ્કૃત અર્થ ઉપરથી પ્રા. વિ નો ફ ને અવધારણુ અન્યથા હિ ઉપરથી અનુસ્વાર લગી ફ-હિ અનુક્રમે સમાવેશાર્થ ને અવધારણુ અન્યથા આપ્યા છે.

ઉદા.

૧. “જિ કે ભક્ત્યભેદ સંભવછે તિ સગત્રાઝ કરઉ” (સંદર્ભ. ૫-૧૨)
૨. “વિદ્યુત્સુંદરનામિ તિહાંઈ જિ દેવુ હયઉ.” („ ૩-૧)
૩. “હરિદત્ત કુમારિ તિમહિં જિ પૂર્વભવ સંબંધુ કહિઉ.” (૩-૧૬)
૪. “સર્વહી આહારતણા સ્વાદ સિઉ.” („ ૫-૧૫)
૫. “જિ હાતાર હંતા તેઝ યાગકુ હયા.” („ ૧૩-૧૭)
૬. “રત્ન કાઢીતેઝ સુ ખિલુ તિમહીં જિ ભરિઉ દીસછ.” („ ૧૩-૧૮)

પ્રાકૃત, જહ-જં

પ્રાકૃતમાં સં. નજુના અર્થમાં જં ને જહ અવધારણુર્થે વપરાતા. તે ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં ‘ન’ અને ‘નક-નિ-ને’ આપ્યા છે. હેમાચાર્ય સ્ત્ર ૮ ૨-૧૮૪માં આ જહનો નિર્દેશ કરે છે. ‘નક’ જૂની ગુજરાતીમાં ‘જુદો’ વપરાતો, હાલ પૂર્વ શબ્દ જોડે વપરાય છે. તે ઉપરાંત વૈદિક ન ઉપમાર્થનો પણ ઉપયોગ હાલ તેમજ જૂની ગુજરાતીમાં હિ સાથે થતો હતો. જહમાંથી જં આપ્યો નથી, પણ જન્ને નહ ઉપરથી આપ્યા છે. ત્હેના પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

(૧) સંબંધાર્થ. ભૂતકૃદંત સાથે—હાલ કૃદંતને જોડાઈને લખાય છે, પણ જૂની ગુજરાતીમાં જુદો પણ લખાતો. ‘ખાકને-રમીને’માં જે ‘ને’ છે. ત્હેને દિ. ય. ધ્રુવ સાહેબ જહ ઉપરથી આવેલો માને છે. (કાદં. પૂ ભાગ, પૃ ૨૧૩) યુ નરસિંહરાવભાઈ

અન્યત્-અન્નદ-અનદ ઉપરથી નીપજતા અનિ-નિ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે. (ગુ. ભા. પ્રા. પુ. ૨, પૃ. ૫૭-૬૦, ૩૦૮)

“વાસુદેવનમ્ર તજ્ઞ છાંડીનિ અનિ બીજન દેવનમ્ર ઉપાસિ.”
(પાંડવી ગીતા) આ ઉદાહરણ ઉપરથી મુ. નરસિંહરાવભાઈ એમ માને છે કે ‘છાંડિનિ’ માંનો ‘નિ’ મૂળ અનિ હતો, અને બીજો અનિ આવી પ્રુનરુક્તિ થઈ છે. જો કે આ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ હોય, એમ હું ‘ધમ્મ’ છું. પણ નીચેની બાબતોનો વિચાર કરતાં એ પ્રમાણે હશે કે કેમ તે શકા ઉત્પન્ન કરે છે (૧) સંજ્ઞાંધક જૂતકૃદંતને નહ લાગવો શરૂ થયો તે પૂર્વે ‘કરી’ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે લાગતો. અને જે અર્થમાં તે વપરાતો તેજ અર્થનો જાહેર છે. તહેણે ‘કરી’નું સ્થાન લેતાં ‘કરી’નો પ્રયોગ ઘણો જૂજ થયો લાગે છે. આ અનુમાન માત્ર “પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ” ઉપરથી કર્યું છે. (૨) કાવ્યમાં ઘણી વખત જ પૂર્તિ માટે વપરાતો; તેમજ ‘કરિષ્મ’ ‘પડિષ્મ’ એવાં ૩૫ પણ ‘કરી’ ‘પડી’ વાસ્તે વપરાતાં. પછી નિ લાગે, એટલે ‘અ’ મૂળ સંજ્ઞાંધક જૂતકૃદંતનો અંગજૂન હોય તે ‘નિ’ જોડે લખાતાં ‘અનિ’ જેવું ‘અને’ના અર્થનું ૩૫ લાગે. (૩) જે ઉદાહરણ આપ્યું છે તેની રચના સાદા તથા ઉતાપો માલ બનને કદંપનાધીન છે. અસખત સંવત્ ૧૬-૧૭ સૈકામાં તેવું ૩૫ વપરાતું હતું, એમ કબૂલ કરવું પડે, કારણ કાદંબરીનો તેવો પ્રયોગ તહેમણે નોંધ્યો છે, અને બીજો પણ મળે છે. “કૌતુક કુષ્ઠ તુ સાંભલુ જી થઈ અનિ આવધાન.” (૧૨-૧૭) આવા પ્રયોગ ‘નક’ના પ્રયોગની શરૂઆતમાં જ થયેલો નંધાય તોજ વિશ્વાસપાત્ર ગણા શકાય. બીજું ‘છાંડીનિ અનિ’માં કાદંબરીના જેવો ‘અનિ’ છે, પણ તે ઉપરથી ‘છાંડિનિ’ માંનો ‘નિ’ પણ અનિ ઉપરથી આવ્યો તે માની લેવું. હું ‘ધાર’ છું. કે ઉપપન્ન નથી. વળી તે કદરને અંતે એકલું ‘પણીનિ’ છે. આની વાસ્તવિક ઉત્પત્તિ નોંધવા ૧૪-૧૫ સૈકાનું ગદ્ય લખાણ જોવાની જરૂર છે. (૪) વૈદિક સંસ્કૃતથી

ચાનતો આવેલો ન-ળ પાલી-પ્રાકૃત અપભ્રંશમા ચાલુ રહ્યો છે માગધીમા (દા) જિ પણ વપગતો એટલે 'ન'ને તે'વોજ માનવા વ્યાજ્ઞી છે (૫) "કરે અને જાય" નું જૂનું રૂપ હતું "કર- ગિ અનિ જાય" = કરી અનિ જાય જે'વું રૂપ ચતા વર્તમાન-કાળનું રૂપ સંબંધક જૂતકૃત તરીકે ગણાયુ હોય તોજ 'અનઇ' લાગી 'નિ' આવ્યું, એમ માની શકાય નહીં તો નહીં

ઉદા.

૧ "એક દર્પણ ડગિ ગ્રહી નિ તિલક કરતી ભાવિ" (કાદ)

૨ એક લેખ ઉવતુ નિ, રગતી'તી પાગ" (કાદ)

૩ કૌતુક હુધ તુ માલનુ છ ચઈ અનિ સાવધાન" (કાદ)

૪ 'વાસુદેવનઇ તજ છાંડીનિ અનિ ખીજ દેવનઇ ઉપાસિ" (પાણી ગીતા)

૫ મૃતક ઊડીનઇ મહી મુજદૂઝ આહલિસિઈ" (સદલ ૧૧૪, સ ૧૫૦૦)

૬ 'તે મૃતક લગારેક સલસલીનઇ જરિવા લાગઉ" (, વિ સ ૧૫૦૦)

૭ "મરીનઇ દેવ ફઝો" (મદલ ૬૫-૭, સ ૧૪૮૫)

(૨) આસાર્ય ખીજ પુરુષ એક અને અનેક વચનના ક્રિયાપદ સાથે 'કરની-એસને-ઊઠોને' જે'વા રૂપોમા પ્રાકૃત જઈ છે 'ન' તેમજ 'ન-નિ' બન્ને વપગતા શ્રીયુત મધુચ્છદન મોદી શુ પ્ર ૧૯૩૩ના જીવનના ત્રૈમાસિક અકમા 'જૂના ગુજરાતી ફલ્કા'ના વર્ણન ઉપર દિપ્તિ લખતા (પુ ૮૦, પૃ ૨૦૨) આ પ્રાકૃત જ-ન ને 'કરની-એસને' જે'વા રૂપોમા વપરાતા 'ને' માથે કરો સંબંધ નથી, એમ જણાવે છે કારણ (૧) 'કરોને-એસોને' જે'વા રૂપ જૂની ગુજરાતીમા વપગયા નથી (૨) 'અઇસિનઇ' જે'વું રૂપ ગદ્યપદમા જોવામા આવ્યું નથી માટે 'ન' 'નઈ' ઉપગતી

આવ્યો હોય તેમ લાગતુ નથી

પ્રાકૃત ણ-ણદ્ અર્થે એક હોવા છતાં જૂની ગુજરાતીમાં તદ્દમના બે ભુદા ૩૫ આવુ રહ્યા છે નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી જણાશે કે બહુચ્ચનમાં પણ 'ન'-'નિ' વપરાયો છે પાઞ્ચથી અર્ચાચીન ગુજરાતીમાં સર્વત્ર 'નિ-ને' વપરાયો એટલે 'ન' ઉપરથી 'ન' આવ્યો એમ માનવા કારણ નથી

ઉદા

- ૧ 'કહઉ ન તુમ્હરહષ એહ દૂપ માદિ મિમી પઠિ પનતુ ફયઉ ?" (સદર્ભ ૪૪-૧૪)
  - ૨ 'જોયઉ ન, એ વાણિયા ધનનનાબનિમિત્ત મરીન મર્સ્યુ જોયોમિ ધાતી કગી ફર વિરમ દેશાન્તર પૂર ફિરુઈ" (મદર્ભ ૧૫-૧૬)
  - ૩ 'કહુ નિ કાદબરી તિ દીયી ? જોગરી તિ બા ?" (કાદ)
  - ૪ 'હા તાહાર રનામી પ્રહાદ' ગાદિ ઝગિ ન' તેહનર માદ" (હાગિયો ૧૦૧)
  - ૫ "જઈ જનબગમા કીધૂ કામ માગિ ન એક અતુપ ધનામ" (સીતાહરણ)
  - ૬ 'ધણિ મસાગિ દૂખબગાગિ લઈ ન જીવ કાષ ધમ ઊગાગિ" (માતૃકાચક્રિ)
  - ૭ 'વિઉ ન કયોતી કુમ તણી, આન્યા ગમ અન્નેખ્યા ધણી' (સીતાહરણ)
  - ૮ "કહુન- એદનધ કુણુ પરણસિ ?" (ઉદાહ. ૮૬)
- ૧) જટીના પ્રયયને જોડાઈને-તદ્વા બેચડા પ્રત્યે જો વો લાગે છે "કાદબરીનુ ગુજરાતી સંક્ષિપ્ત ગર-વાનક"માં આ ઉપયોગ નજરે પડ્યો હશે

ઉદા.

- ૧ 'વાત કહી વિગ્હની મહાશ્વેતા કાદળરીનાની' (દ્વાય અનિ-નિ)
 (૪) છટ્ટીના પ્રત્યયનુ સ્થાન પચાની પડે છે આ'વે પ્રમગે જડના
 રૂપાન્તરને પૂર્વ શબ્દ જોડે લખિયે તો છટ્ટી વિલક્ષિત સામાના-
 ત્રિકરણ્યે મનાય, અને જુદા લખિયે તો તે કેવળ અવધાગણ્ય
 અવ્યય ગણાય

ઉદા.

- ૧ "ઘાટ ઘડિયા પછી નામરૂપ જુજના અતે તો હેમ તુ હેમ
 હોયે"
 ૨ 'તે છુ તે ભાસે તુને બોગ બપોગ શરીગ"
 ૩. તે ના તેજ છોકરો
 ૪ તે ની તેજ છાડી
 ૫ "પૈમા ના પૈમા ગયા ને ચોગ બન્યા
 આ પ્રમાણે છટ્ટીના પ્રત્યયનુ સ્થાન લે છે એટલે જાતિવચનના
 પ્રત્યયો લાગે છે પણ આમ બને છે માત્ર પ્રથમા વિલક્ષિતા, બીજે
 સ્થળે 'ને'જ રૂપરાશી 'તહેને ને તહેનેજ દેખી રહ્યો છે'
 (૫) "લે! તહેને તો બધુ આવડે છે!" આ જે'વો પ્રયોગ થયો છે
 તે'વા અપભ્રંશમા થતો હતો તે પણ પ્રા. જદ ઉપરથી આવેલો
 લાગે છે

ઉદા.

- ૧ "લડ્ડ રાનિઝ સમિઝ પુબ્બાચારહુ" (ભવિ ૧૨-૧૧)
 ૨ "લડ્ડ કરહુ તામ જલજત-કમ્મુ" (,, ૩-૨૫)
 ૩ "લડ્ડ વહમિ સગલુ અયહો ચરિઝ" (,, ૮-૧૫)
 ૪ "લડ્ડ ત કરઝ કિપિ જ વિહિયઝ..... લિહિયઝ" (,, ૩-૮)
 (૬) આ પ્રયોગ વૈદિક ન ઉપમાવાચક જે'વો હિના ઉમેરણ સાથે
 થાય છે

ઉદા.

૧. “સહસ્ર જુજ કલ્પાંત કાવનું નહિ દેખાડિ હાર્ય.” (કાદ. ૧૬ જાણે)
૨. “જેહે પાએ આગઈ જુઠ જિની ન હુંતઈ તેહે પાએ જુમિ માયઈ નહીં હીંડતઈ પુણ્યપ્રમાણ પ્રકટિવા તણુઈ કારણિ રાય તણી અગ્રમહિથી જઈ મહી તેહનઈ માયઈ જાણે પગ ધરઈ જઈ.” (સંદર્ભ. ૩૬-૧૭) ‘નહિ’ જોઈયે. (જાણે)

પરચુરણ

(૧) જિહ્વાંકણિ—જિહ્વાં-તિહ્વાં-ઇહ્વાં કે જહિં-તહિં-ઇહિં માથે ‘કણિ’ લાગી આ અવ્યયો બન્યાં છે. ગાંકારાંત પાંચમીનાં રૂપ છે, બીજાં સાતમીનાં છે. તેમાં ઉમેરાયેલો ‘કણિ’ સં. કટે (બાણ) ઉપરથી આવ્યો છે. સિકિં-રથું-શુ નીચે આપેલા ઉદાહરણ નં. ૫ માં ‘તીહહકડી’માં આ કટ વપરાયો છે. વળી ‘મવિસયતકટા’માં ‘જુમરાવકટક સંપત્ત વે વિ’ (૧૩-૧૩-૩) વપરાયો છે. કળે ઉપરથી લેતાં જેમ ‘કને’માં ન થયો તેમ અહીં પણ થવો જોઈતો હતો. પણ ‘કણિ’માં ‘ણ’ છે, માટે તે કહના હ નો થયો છે.

ઉદા.

૧. “તિહ્વાંકણિ ખીસી નિ ઘણી વાર કષ્ટિ આસા કરિ કુમાર.” (કાદ. ૧૫૫)
૨. “જિહ્વાંકણિ કર્ણકમલ તાં લોચન, દંતજિવિ અંગરાગ.” („ ૧૨૮)
૩. “મત્તન તાં અહીંકણિ કર્ણ”, અહીં પૂજિઆ ત્રિપુરાગિ.” („ ૧૫૧)

(૨) જિહ્વારિ-યદ્-તદ્-વિન્ ઉપરથી જિ-તિ-દિ થઇ વાર

ઉમેગતા જિવાર-તિવાર-જિવાર શબ્દો થયા જૂની ગુજરાતીમાં ત્હેમના માત્રાની રૂપ કિવાર-જિવાર-તિવાર છે. વુનો લોપ થઇ રહેતા આમાં દ્વનો પ્રસેપ થતા જિહાર-તિહાર-કિહાર જેવા રૂપ થતા અથવા વાર ને બદલે વાલ શબ્દ ઉમેગઈ થયા હોય તે જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયા છે તે ઉપરથી દાવના જ્ઞારે ત્હારે, વગેરે આયા છે

ઉદા.

૧. “જિવારઇ રુદન ઝગ્ગ તિવારઇ પાછિયા ભનનઇ નામિ બોલાવઇ” (મંદર્ ૧૬૬-૧૭)
૨. “કિહારિ બાહુ માલીઇ ગજગામિની સચિ ગાય” (કાદ ૩૭)
૩. “મી પૂછી જી વાર તિહાર, લાજતી બોલીતા નાગિ” (કાદ ૧૬૦)

(૩) કાંઇ-કાં-‘શા માટે’ના અર્થમાં (અપ કાંઈ ઉપગયા)

ઉદા.

૧. “કાદ અહોમુદ્દુ તુમ્મ” (૮-૪-૩૬૭)
૨. “તઉ મનોવાજિતુ કાંઈ ન માગિયઇ ?” (સંદર્ભ. ૫૩-૫)
૩. “તુમે માગિઉ કાંઈ નહી ?” (,, ૩૧-૭)
૪. “અમ્મ સામુદ્ધઉ વાઈ દેખઉ નહી ?” (,, ૨૫-૨૫)
૫. “કદિએ વરનઉ પાણિમહણુ ક-ઇ કાં નહી ?” (,, ૧૭૦-૮)

(૪) કિમ-સ કિમપિ-કિમઇ-કિમલિ-કિમઇ-દેમે અર્થની દષ્ટિએ કયમપિ વિશેષ યોગ્ય છે

ઉદા.

૧. કિમઇ ધર્મચક્રી ચૂલ નહી” (મંદર્ ૧૬૩-૧૫)

૩. “હુવઇં આથર્પની વાત માંભલિ” („ ૧૬૭-૨૮)
૪. “તુ હુવ ઝે માદર ભક્ષ.” („ ૧૬૯-૪)
૫. “મિત્ર! ચિંતા સી દિગ્ધ! હુવ ભાગ્યજ દલધ.” („ ૧૬૯-૧૩)

છેલ્લા ઉદાહરણમાં અથવા અર્થ બંધબેસતો આવી રૂઢે છે.

(૮) પખે-પાખે—પછકે ઉપરથી સામાન્ય રીતે વ્યુત્પન્ન કરવામાં આવે છે. તે વ્યુત્પત્તિ સર્વમાન્ય થતી જાય છે. અપ વર્ણવે છે. ઉદા.

૧. “તુ ઉપવાદ પાખે મરણ વારુ.” (વૈ. પં. ૧૨૫. કરતાં)
૨. “પાંચ દિવમ પાખિ.” (વૈ. પં. ૧૩૨ પછી)
૩. “મુ પાખિ ભોજન ન કરી” (વૈ. પં. ૧૪૦ સિવાય)
૪. “ધન પાખધ મલાતિ કિસી પરિ વાયકમુખ કેખીસિઈ?” (સંદર્ભ. ૨૧-૧૧)

(૯) જેતલધ-તેતલધ—યાત્-તાવત્ના અર્થમાં.

ઉદા.

૧. “જેતલધ માંમ કાપવા લાગઉ તેતલધ રાક્ષસ હપિઉ કદધ.” (સંદર્ભ. ૧૬૬-૫)

(૧૦) જિસઝં-તિસઝં—ઉપરના અર્થમાં અગર જરૂરે-જરૂરે અર્થમાં.

ઉદા.

૧. “તિસઝં ચંદ્રલેખા કુમારસી પ્રતિ કદધ.” (સંદર્ભ. ૧૭૦-૧૬)

(૧૧) જીજી તીજી—સં. યસ્મિન્, તસ્મિન્ ઉપરથી જસ્તિ-તસ્મિ, જિસ્તિ-તિસ્મિં, જીજી-તીજી.

ઉદા

- ૧ 'જીંછે તિહુયણુમરણુ માગિ પૂજનપ જિણુવગ' (મસ-
ક્ષેત્રિગણુ ૨૯)
- ૨ 'તીંછે તાનારમ પડઈ જહુ ભાટ પદતા' (૪૮)
- (૧૨) પાછઁ-પડમ-પટી-વૈદિક પદ્યકે ઉપગથી અપ પદ્ધત્

ઉદા

- ૧ 'તઉ પાછ, તિણિ દેવિ મહાતમા પૂજિઉ' (મદર્ભ ૨-૮)
- ૨ 'પછ, કન્યા કહમ' (મદર્ભ ૧૬૮-૮)
- (૧૩) સહી—મ સન્દિ ઉપગથી કે અગ્રી સહીઉ ઉપગથી

ઉદા

- ૧ "મનિ ચીતવઈ એઉ સહી મુણતણુઉ આગ" (મદર્ભ
૧૪૫-૧૩)
- ૨ "સહી કાઈ માહગા જપમાહિ દોદયઉઓ દઓ" (,
૧૬૪-૧૪)

(૧૪) જડે-જુ—તણુ અર્થમા વપગાય છે (૧) યદિ-જદ જડે-
જુ (૨) યાત્-જાવ-જવ-જડ-જુ (૩) યત-જડે-જુ

(૧) યદિના અર્થમા—

ઉદા

- ૧ "જડે તુઝે ભણુઉ તઉ મિદુ માધી મરી ચનાવિપ" (સદર્ભ ૨૫-૧)
- ૨ આણુ જડે પિયાણુઉ આડિ મિદુ ન યગી તઉ " (સદર્ભ ૨૫-૬)

(૨) યાવત્તા અર્થમાં—

- ૧ “જહિ ન લાધો તહિ ગહિ નગર બાહિગિ નીસગિહિ” (મદર્ભ ૩૩-૯)
- ૨ “જહિ દિન ૫-૬ દુઆ તિહા તહિ પાઝળ બીજે...કહિહિ”
(, ૨૫-૬)

(૩) યત્તા અર્થમાં—

- ૧ “મહારાજા જી (યત્) તુઠહઈ એરહિ અનુતાપુ હયઈ, તિણિ
ઠરી તુઠહઈ અપરાધુ કો નરી” (મદર્ભ. ૩૮-૭)
૨. “અધ-યુ દહિ જી (યત્) માદરધ ધગિ ભગવતુ ન આનિહિ”
(, ૪૯-૯)

(૧૫) જા-તાં—યાવત્-તાવત્, યામ-તામ, જામ-તામ, જા-તા.

ઉદા.

- ૧ “મુષ્ટિરોધુ તાં હુયઈ જાં દર્શનુ ન હોઈ મંતહ રહઈ”
(સંદર્ભ ૪૦-૧૫)
- ૨ “જાં લગઈ આપણુ મુજિઈ ચોરી ન માનઈ તાં એહ
દુષ નિમ્રહ કગઈ નહી” (, ૧૦૮-૧૪)

(૧૬) પુણુ-પણિ-પણુ—આ અગ્રજ મ પુન ઉપગ્રથી પાલીમા વન-વના થઈ પ્રાકૃતમા પુન રૂપે આવ્યુ છે અપભ્રંશમા વપગતો વર પણુ પુન ઉપગ્રથી આગો છે જુઓ પૃ ૧૪૯ પણુ’ ને વર-વઢ-પણુ રૂપે વ્યુત્પન્ન થયો હોય તો તદેમા કેવળ વિરુદ્ધાર્થ હોવો જોઈયે પણુ સમાવેશાર્થ—અર્થના અર્થમાં પણુ ગુજરાતીમા તે વપગય છે મારે પુન ઉપગ્રથી વ્યુત્પન્ન કયો છઈ છે વર કેવળ વાક્યની સરજાતમા વપગય છે, જ્યારે ‘પુણુ’ સંરથા તેમ નથી વપગતો.

(૧) વિરુદ્ધાર્થ—

- ૧ “મધ દયા લગી મેઢાવિઉ જમ, પુણુ ખીજઉ કાષ મેઢા-
વમિ નહી ” (મદર્ભ ૪૨-૧૦)
- ૨ “માદગા પ્રાણુ દગઉ, પૂણુ તોષ .. પીયઉ નહી ” (, ૧૫-૨)

(૨) મમાવેગાર્થ—અપિના અર્થમા—

- ૧ “કુમારુ પુણુ મગ્સઉ નીમગિઉ ” (મદર્ભ ૨૫-૧૫)
- ૨ “તેહે વેગી પુણુ માગિયા ” (, ૩૭-૬)
૩. “દઉ પુણુ વાદો કરી તિલા બઈઉ ” (, ૨-૭)

(૧૭) નહીંતરિ—નહીતરિ—નહિ+તરિ ઉપગમી

ઉદા.

૧. ‘બાદગિથી ભિક્ષા વિઉ, નહીંતરિ નહી ” (મદર્ભ ૮૦-૨)
૨. “સુઝનઉ આદાગ નહઉ તઉ વિઉ, નહીંતરિ ન હુ ”
(, ૭૧-૧૭)

(૧૮) જે (ઉભયાન્વયી) યત્ જદ-જે યન મગ્ધતમા પણુ
ગોણુ વાડયની શરૂઆતમા વપગાતુ

ઉદા.

- ૧ ‘અભિગ્રદ સીધુ-જે મિં ધણુઈ જ ગામિં ગહિવુ ” (સદર્ભ
૮૧-૨૧)
- ૨ તવારુ પીનવધ મહાગજ ‘ જે ભૂમિગોચરુ ચોરુ હુયઈ તઉ
માદગઈ પાડિ હુયઈ ” (, ૩૩-૨)
- ૩ ‘તુ દ નદિગેણુ મનિ ધણુ ચીતવઈ કિમ એ મહાતમાનઈ
મમાધિ કગિસુ કિમ એ માગઉ ચાસિય ” (, ૭૪-૫)

છેદના વાડયના ‘કિમ’ (સ કિમ) ઉપગમી કિ-કે રૂપે લાવનો
‘કે’ ઉભયાન્વયી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે તેમ છે

(૧૯) વિરુદ્ધપાર્થ ‘કઈ’-‘કિ’—સ કિમ્ ઉપગમી

ઉદા.

૧. "કમ્પ સોનગિરુ પાલદુ પ્રાણિ કમ્પ અમ્પ આયુધ નામ્પ." (કા. પ્ર.)

૨. "કમ્પ મઠ મ-મથ દ્વિત્યુ કમ્પ દં નિર્મુલ્ય નારી" (કા. પ્ર.)

(૨૦) નવિ—સૂત્ર ૮-૨-૧૭૮ "જનિ વૃષ્ટિયે" સૂત્રમાં આપેલો જનિ 'હિસદાપણા'ના અર્થમાં વપરાતો. આ 'નવિ' નકારાર્થ છે. પણ જન્નેનું મૂળ એક જ લાગે છે. જન+અવિ (નિ)=જનિ-નવિ રૂપે આવ્યો છે.

ઉદા.

૧. "વસિ વિમામમ્પ દધયડયા માંદિ, દેવચિના નવિ જાણીધ." (વિદ્યા વિ. ૩૪)

૨. "એ નર નવિ, છપિઉ જે ન જામ્." (પ્ર. ચિ. ૧૧૬)

(૨૧) અરહુ-પરહુ—સં. આરાત્ ને વરતઃ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયાં છે.

ઉદા.

૧. "પાદુકાતીરિ મક્કી ઓરહુઉ પરહુઉ જોષ કરી" (મંદર્ભ. ૩૨-૧૫)

૨. "ઓરહુ આવહિ; શ્રીમદાવીર વાંદહિ." („ ૫૧-૨૧)

૩. "ચંદનજાલાનુ હાથ પરહુઉ કીધહિ." („ ૭૦-૧૦)

૪. "તુમ્હે એહ પરહુઉ મેલ્લહિ. (નમ્મતો.)

૫. "જુ તુરકાણું આણું અરહુ." (કા. પ્ર.)

(૨૨) સામહુ—મં. સન્મુલ્લ-સમ્મુદ્ધ-મામુદ્ધ-(વિશેષણ ને અવ્યય)

ઉદા.

૧. "મિત્રાણુંદુ પૂર્વ પ્રતિપન્નતા લગી રાયગદ્ધ સામહુઉ જાહિહિ." (સંદર્ભ. ૪૦-૧૪)

૨. "આવતહિ માંભલી કરી સામહુઉ આવિહિ." („ ૫૮-૩)

પ્રકરણ ૨૨ મું

પદવિન્યાસાદિ

અર્વાચીન ગુજરાતી ને જૂની ગુજરાતીના પદવિન્યાસમાં બહુ ફેર નથી. સંસ્કૃતથી માંડી વાક્યરચના એક પ્રકારની ચાલી આવી છે. છતાં જે થોડાંબધો ફેર જોવામાં આવે છે તે બંને તેટલો નોખો છે. શબ્દની ગોઠવણ પદસાહિત્યમાં ગદ્યસાહિત્યથી ભિન્ન હોઈ શકે છે. પરંતુ ત્હને પ્રમાણુભૂત ગણી શકાય નહીં, માટે આ સંબંધી ગદ્યસાહિત્ય તરફજ દષ્ટિ કરવી રહે છે.

“પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ” માંથી તે જોવા થોડાં ઉદાહરણ લેવાં થોડાં ધારી ત્હને નીચે આપ્યાં છે.

(૧) સાધારણ જોડીમાં ને ગદ્ય લખાણમાં અત્યારે આપણે ખાસ બાર મૂકવાનો ન હોય ત્હાં વિશેષણને વિશેષ્યની પૂર્વે મૂકિયે છિયે, પણ જૂની ગુજરાતીમાં તેવે પ્રસંગે વિશેષણને વિશેષ્યની ઉત્તરે મૂકેલું કાંઈ વાર જોઈયે છિયે.

ઉદા.

૧. “આમિ એકિ અતિ દરિદ્રતા કરી દુકિખત ડોકરિ એક હંતી.” (૫૮-૨૩)
  ૨. “નગરિ એકિ સેઠિ એક તણા બિ પુત્ર લેસાલ પદ્ય.” (૫. ૨)
  ૩. “આણુ જહિ પિયાણુઈ આઘઈ સિંહુ ન કરઇ.” (૨૫-૬)
- (૨) પ્રત્યય લોપ (વિભક્તિનો)

ઉદા.

૧. “વૃક્ષ તણી શાખા છીકઈ બાંધી કરી આપણુપઈ તિહાં

ચરી કરી વિદ્યા જપમ્મ (૬-૨)

(૩) કોષ વખત મમાસલગ (પ. તત્પુ) ચતાં પૂર્વપદને પ્રત્યય લાગે છે અર્થી મગદોપથી ઉત્તરપદની જે વિભક્તિ દોષ છે તે વિભક્તિપ્રત્યય પૂર્વપદને પણ લાગેલો જોવામાં આવે છે.

ઉદા.

૧. “આરિ પગિ લાગી વાહર વનમાદિ આવી.” (૬-૧૨)
(ચોરપગિ)

૨. “તિણિ આહુરિ દોયિ રાઉ મયઉ” (૫-૧૬) (આહુરંદોયિ)

૩. “તઉ પાછઇ તિણિ નૈમિત્તિકિ વચનિ કરી” (૨૭-૧૦)
(નૈમિત્તિકવચનિ)

૪. “ઇમ જીવ અણુજીતીઠ વસ્તઇ મોહઇ કરી” (૯૬-૧૩)
(વસ્તુમોહઇ)

૫. ‘જુ જીવુ સંદેહુ-પરુ હુયમ સુ માસય સુહુ ન લદઇ.’
(૫-૮) (સંદેહુ-પરુ)

(૪) અવધારણુ અવ્યય ‘જ’ને હાલ આપણે વિભક્તિ પ્રત્યય પછી મુકિયે છિયે, પણ જૂની ગુજરાતીમાં તે પ્રકૃતિ ને પ્રત્યય વચ્ચે મુકાયેલો જડે છે.

ઉદા.

૧. ‘પેલી આપણા કર્મજિહ્વઈ દોસ દિમ્.’ (૧૬૩-૧૪)

૨. “ ઇસિઉ ચીંતવઈ સ્ત્રીમજિના વૃંદમાદિ ચિપ્રી રદમ્.”
(૧૬૮-૧૧)

(૫) વિશેષ્ય એકવચનમાં ને વિશેષણુ બહુવચનમાં-ખાસ કરીને આકારાંત મૃદંત સાથે. આ પ્રયોગ અપર્વાશ સમયથી થતો આવ્યો છે.

ઉદા.

૧. “આ તાહરી માતા તઉં દેખતાં મારિસુ.” (૧૧૨-૨૦)
૨. “મઝ જોઅંતાં મમ્યક મદી, હરિ મમોવડી કે સમરથ નહીં.” (હરિગો. ૧૪૭)
૩. “મઝ જોતાં તિહાં જોલિહિ ‘ગણ’ ” પ્ર. ચિ. ૧૧૩)
- (૬) ‘નહીં’ અવ્યય ક્રિયાપદ પછી

ઉદા.

૧. “જોયણુ મય જીપરી હઉં જનહિ નહીં.” (મંદર્ભ. ૨૪-૨૦)
- (૭) સંગદોષથી પ્રત્યય-(પૂર્વ શબ્દના મગદોષથી)

ઉદા.

૧. “શીતલિ તરતલિ વિઆમિ નિમિત્તુ બધાઇ હંતઇ”
- (૭-૧૧) (વિઆમનિમિત્તુ)

(૮) વિશેષણવિગેષ્ય એક વિલક્ષિતમાં, હાલ લિજ્ઞ વિલક્ષિતમાં—

- (૧) “બાપ જઇ આંધણહિ કુછ તહિ બેરઈ આંધણઈ હવઈ.”
- (મંદર્ભ. ૧૦૪-૨૫) (હાલ “બેરે આંધળા થવું ? ”)

(૨) બ લિજ્ઞ લિજ્ઞ જ્ઞતિના કર્તાને લીધે હાલની માફક ક્રિયાપદ

નાન્યતરજ્ઞતિ બહુવચનમાં—

૧. “બેઈ થણ કાલ તિહાં રહિઆં” (મંદર્ભ. ૧૭૦-૭)

પ્રકરણ ૨૩ મું

વિવૃત એ-ઓની પૂર્વાવસ્થા

જૂની ગુજરાતીના સમયમા વિવૃત એ-ઓ નિષ્પન્ન થયા નથી. માટે તેની પહેલાંની અવસ્થા-સ્વરૂપ અહીં નોધી તે ઉચ્ચારની પાછળથી સમીક્ષા કરવાની જરૂર છે.

ઉદા.

૧. તે જોવા જણ મિલિનિ જણુ, સેન મહિત તિહા બપ્પઠંડીં
મદ.” (મીતાદગણુ ૭૦)
૨. ‘નિતુ નિતુ વહધ મુધાકર સોધ, વયરીનઉ ભય એવકુ
હોધ” (પ્ર. ચિ. ૧૦૯)
૩. ‘આપણુયા પીપલ સડિઉ, મોહ જિ મન્સઉ મલિ” (પ્ર
ચિ ૧૪૧)
૪. “ગઉખિ બઠ્ઠી ગવમએ નેમિનાડુ નિગબધ.” (આગધના
૧૭)
- ૫ “સડિઉ તણુઉ જમ દલ્યુ મતાપુ.” (પ્ર ચિ. ૬૮)
૬. “કામધેન તે (અ) ઉખર કમ્પ.” (વિ. પ્ર ૭૫)
- ૭ “બોલતી છડેડ બેતાગધ” (પૃષ્ઠીચદ્ર ૧૨૫)
૮. “સાટિ પઠસધં, જુઝં, ફડિઃઃ.” („ ૧૦૪)
૯. “પણાગના રમી ધરિ મડિડઉ આક્ષ” (મંર્લ. ૧૭-૨૩)
૧૦. ‘રાણીનધં મુડેણા માહિ નગ્ગ દેખાડધ.” („ ૮૮-૧૩)
૧૧. “રાઉ પુણિ ચોર પૂકિ દ્રવડિઉ” („ ૩૪-૬)
૧૨. ‘તુમહાગધ કીડાધાનિ ચુડિમાસિ ગહિયા હૂતા ..જીપનઉ”
(„ ૨૭-૨૫)
૧૩. “મધિ મમુદ્રિ ધનવતિ ચઉથન દિવમિ પડિમિયા” („
૧૧-૧૨)
૧૪. “પરહુણુઉ પડી .....ન જાણુધ” („ ૧૨૦-૧)
- ૧૫ “તેહ મેહિનુ ભદંસિનઉ ચાગણુહાર મુભય નામિધં પીડાર.”
(„ ૧૦૬-૮)

૧૬. "એવ ચરિરાસી ચરિહટા જાણિયા" (સદર્શ. ૧૨૬-૨૦)
૧૭. "જયહરીહટી" (, ૧૨૬-૬)
૧૮. "હીમ ભરી ચહિના અગાર ધાતી નાકો" (સદર્શ ૭૪-૨૦)
૧૯. 'દેવદૂધ ના આભણુ પહિરાવી પડિહાડિઉ' (, ૧૦૮-૧૬)
૨૦. "મહુતઉ નામ બનાતકાગિ હિં બધસાવી કરી બણિઉ" (, ૪૦-૧૬)
૨૧. "પહિલડીં પરમેસર નમી અવિકત અવિચત ચિતિ" (પ્ર ચિ. ૯૬)
૨૨. "બણુમ વિભીષણુ, પુહુરા કીજઈ આવી રાત અન્ધારી" (સીતાહરણ ૫૭)
૨૩. "સોન સહસ્ર સાહણુ કરી ગોપી ગેલિગહિલ્લ" (પ્ર ચિ ૧૧૬)
૨૪. "આઘ્યા સજન સધે જુહુનગી" (પ્ર ૧૬૧)
૨૫. 'જેહુનઝ ચડિ દીના બચઈ, તે તૂ જઈનઝ લેઈ" (સીતા હરણ ૫૭)
૨૬. "તઇ તુઝે મુઝા હુડિત" (મદર્શ ૨-૧૭)
૨૭. "ફઝા ખટખડિ ગાનિઆ દહિલતિ દાન ઉદાર" (સિ હા-સન બનીશી ૧-૨૨) (સવત ૧૬૭૬-સાહિત્ય-એપ્રીલ)
૨૮. "માટીની પાલિ બાધી ખરના અગાર ધાલ્યા" (સદર્શ ૮૧-૧૨)
૨૯. 'ચરિરી માહિ ઝ્યાગિ માગલિક વત્યા" (, ૧૪૮-૨૮)

જાતે પદ્યમાં આલુ ગદ્ય તે અઘાપિ કાવ્યમાં વપરાય છે, અને ધ્યારે પ્રયાગમાંથી નષ્ટ થશે, તે કહી ન શકાય વિ સ ૧૪૫૦ના 'મુગ્ધાન-બોધ ઔક્તિકમાં' કવિણું વપરાયુ છે, જ્યારે સ ૧૪૭૮ના 'પૃથ્વી ચંદ્ર ચંતિ'માં 'કવણું' વપરાયુ છે આવી જાતના બીજા ૩૫ તજો, વેરો છે તે અપભ્રંશમાં વપરાતા તેવાજ ૩૫ હાલ વપરાય છે, તે વપરાશે નહીંખ્યાનનું 'કવણું ગાયત્રી દીકની કવણું તેહનું ગામ ?' નેમજ લોકપ્રિય દ્વામાં "કવણું ખટકાવે કમાડ મઠી છે ગણકદેવની" મા વપરાયેલું કવણ જૂ ગુ કરણ ઉપરથી આવ્યું, એમ માનવું બ્યાજબી નથી એ પ્રમાણે તો અપ કવણનું જૂ ગુ મા કરણ થયું, તે પછી જૂની ગુજરાતીમાંજ પાછું કવણ થયું આમ ભાષા-વિદ્યાસના એકજ કાળમાં કોઈ ૩૫ વિકૃત થઈ પાછું મૂળરૂપમાં આવે તે સંભવિત લાગતું નથી

જૂની ગુજરાતીમાં નીચેના શબ્દોમાં મૂળ વ્તો ર થયો છે મધામાં વિવૃત ઓ છે પાછો અડનો જૂની ગુજરાતીમાંજ અવ-અવ્ વિવૃત ઉચ્ચાર વારતે થયો એ સંભવિત નથી, તેમ અડનો અવ થવાના ઉદાહરણ પણ ઠીક પ્રમાણમાં નથી

૧ ધવલ-ધડલ-ધોળ	૨ (દે) છવડી-છવડ-ઠોડ
૩ કવલક-ફડલડ-કોળિયો	૪ ગવાલ-ગવલ-ગોખ
૫ દુલ-દવલ-દડલ-દોડ	૬ સપત્તી-સવતી-સડકિ-શક્ય
૭ દ્વિર્ભ (દિવલ્લ-દિવલ્લ)-દડલ-દોલ (હિ દેલ)	

હમેશા ફેરફાર થવાજ બોધ્યે એમ કહી શકાય નહીં, કાગળ પરિસ્થિતિ તેમ હોત તો પ્રા તણ પ્રત્યય ગુ 'એ'વાતણું'માં, અપ ણ્ણ પ્રત્યય 'ગણપણું, અપણું'માં, પ્રા તણ પ્રત્યય શૂરાતન, પુરેપાતન'માં, પ્રા અપ ણ પ્રત્યય 'મોટપ, સારપ'માં ટકી ન રહેત એટલે જેમ અપ તજો તેમ કવણ બન્ને અવિકૃત રૂપે આલુ રહ્યા છે, તે ભરિખમાં કા થમા રહેજે

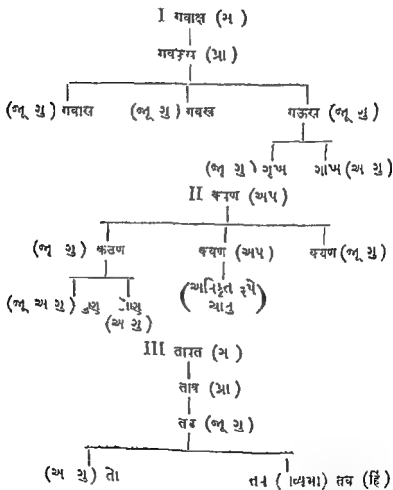
ખીને વાધો એ છે કે અવ ઉચ્ચાગ્ન શક્ય નથી અવમાના વનો અ બેડે, એટલે તુગ્ત ર થવું જોઈએ, કાગ્ન ૮+૭=૧૫, એટલે વનો અ બેડતા ર થવું જોઈએ જો એમ માનિયે કે આ ઉચ્ચાર કાગ્સી ભાષાને આભાગે છે તો ઉદાહરણ રજમા કાગ્સી શબ્દ દ્વ-લ્લ છે ત્હેનો ગુજરાતીમાં 'દલિલિ' થયો છે, તે ખતારી આપે છે કે કારસી ઉચ્ચાગ્ન ગુજરાતીને અનુકૂળ નથી, એટલે વનો ર થવો જોઈએ જો વસ્તુસ્થિતિ આમ છે તો જૂની ગુજરાતીના અહ-અડ ના અય-અવ, અય્-અવ્ ક્રમની આવશ્યકતા જણાતી નથી

ત્રીજો વાધો એ છે કે ઉદાહરણોમાં ખતાન્યા પ્રમાણે જૂની ગુજરાતીમાં બહુધા અહ-અડ રૂપ મળી આવે છે ત્હેનો વિવૃત ઉચ્ચાગ્ન થવામાં જો અય-અવ ક્રમની જરૂર હોય અને તે વા રૂપ ઉચ્ચારમાં પ્રચલિત થયા હોય તો તે જરૂર આરા પ્રમાણમાં નધાયા વગર ન રૂડે ઉદા ૨૭ સવત્ ૧૬૭૬ની સાનવું છે પછી ૧૮માં સૈનમાં તો વિવૃત ઉચ્ચાગ્ન થયો છે, તો જો અવ્ ક્રમની જરૂર હોય તો મુગ્ધૂત કાગ્મી અવ્નો અડ સ ૧૬૭૬માં શા માટે થયો તે સમજાતું નથી

આ કારણોથી અય-અવ ક્રમ કૃત્રિમ લાગે છે બ્યાજખી ક્રમ અહ-અડ છે તે આધારે ગવાલ શબ્દના પ્રા ગવલ્લ ઉપગ્રથી જૂની ગુજરાતીમાં મયોગયોપ થતા ર્હેલા ખોગાનું મતાન ગવાલ ગવલ્લ આગળ આવું રૂહેતા ત્હેનું ગલ્લ થયું આ ગલ્લ રૂપે 'ગૂખ'ને જન્મ આપ્યો ને ગલ્લ-ગલ્લ જાતે આવું રૂહેતા છેવટે 'ગોખ' શબ્દને જન્મ આપી મૂળ રૂપ પ્રયોગમુક્ત થયું કે પુનઃ પ્રા. કોરળ-કરળ રૂપે અપખરાના કવળ રૂપને જન્મ આપ્યો અપ કવળ રૂપે જૂની ગુજરાતીના કરળ ગલ્લરૂપને જન્મ આપ્યો આ કરળ રૂપે 'કુલ' ને પછી 'કોલ' ને જન્મ આપ્યો ઉત્તગવરયામાં કવળ વાઝિયુ ગ્લુ નથી, તેમ 'કોલ' તે ત્હેનો પુત્ર નહીં, પણ પૌત્ર કવળ ઉપગ્રથી કરળનો જન્મ થયો ને શ્દ્દ થયા છતાં ત્હેની જરૂરને

લીધે તે ઠેક દખા ગ્વું છે. જે જનહરુ થકિમએ દયાણુ પગાથ આમ' (પદામાવૃત્ત-૧ ૪૯) નીચેના વચ્ચે ઉપગતી આ ગાયત નિગેર અપાદ થગે

જડ-અડમાથી સદત એ-ઓ તથા નિરૂત એ-ઓ થયા ૨૧૨

ભાર અ ઉપર પડે તો વિવૃત ઉચ્ચાર થાય ને હ-ઝ ઉપર પડે તો સવૃત ઉચ્ચાર થાય, એ ધોગણુ વ્યાજબી લાગે છે ડો ટેમીટારી મવૃત ઉચ્ચારને વાસ્તે અય-અવ થવાજ જોઈએ, ઓમ માને છે, તે વ્યાજબી લાગતું નથી તેમ મુ નરમિહગમજામનો વિવૃત ઉચ્ચાર વાસ્તે અય-અવ થવા જોઈએ, એ કમ પણ હીક લાગતો નથી

ઉદા

- ૧ 'મેનત્રી જામ જૂહી વેહન બઉલ શ્રીદમણા મઝ્યા" (સદર્ભ ૧૫૦-૧૨)
- ૨ 'ફિન પ્રતિ એક બીજઉરઉ આણી આપનઉ" (, ૧૬૫-૨૦)
- ૩ "હુરસઉશા ચિત્રઉડા, નાગઉરા, આણુદઉરા." (, ૧૫૫-૧૭)
- ૪ "નીનઉ પઠઉલઉ પહિરી" (, ૧૦૬-૨૦)

(૧) બોગ(મલી), (૨) બાબેડ (૩) હગસોગ, ચિનોડા, નાગોગ, (૪) પટોણુ-શબ્દોમા વિવૃત ઉચ્ચાર નથી, પણ મવૃત છે તે 'અઉ'ના ઉ' ઉપર પડતા સ્વગભાગને લીધે આ થો છે પ્રાકૃતમા મયૂર-મોર, સ્વળ-સ્વળ-ભોળ, ચદર-ચદર-બોર એ રીતે થયા આ પ્રમાણે સ્વગભાગ નિયામક તત્ત્વ છે, બાકી મવૃત ને વિવૃત ઉચ્ચાર બન્ને અહ-અઝ ઉપરથી આવે, તે સહવિત છે

સપ્રમાણુ અને પ્રતિમપ્રમાણ મનથી મુ નરમિહગમજામ તથા ડો ભાવગગરનુ મુ ફહેતુ છે તે જોઈએ અનુક્રમે નોંધ કરીશુ

The genesis of પ્રતિસપ્રમાણ may be this, when the હ-ઝ find themselves in a subordinate position they seek, as it were, some support for self-

preservation and an adventitious *अ* steps in to furnish such support, resulting in the usual *सन्धि* इ+अ=य and उ+अ=व Panini's rule, इको यणचि operates here, this rule is practically the reverse process of इग्यण सप्रसारणम्' (शु भा भा पु १ ५ १२८) આ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે इ-उने टकी રહેવા માટે વધાગનો *अ* આવી પ્રતિસપ્રમારણ થાય છે, એટલે इ કે उ પાઠના સ્વ સાથે જોડાઈ ન જાય અને સમ્પ્રદાન માપ જળવાઈ રહે માટે પ્રતિસપ્રમારણ થાય છે

"When *व-य* (or rather the *अ* therein) is accented there is *सम्प्रसारणा* and if it is unaccented *सम्प्रसारणा* is prevented by the shifting of the accent to the preceding *अ* (of *जय-अव*), thus turning the *अ* of *य-व* into a *दुततर अ* and consequently dropping it, leaving *अय-अव्* as the immediate cause of the wide sound' (शु भा भा पु १, ५ २७६) આમાં એમ જણાવે છે કે જય-અવમાં સ્વભાગ પ્રથમ *अ* ઉપર પડે એટલે સપ્રસારણ ન લે, આ અત્ય *अ* (ય ને વમાનો) દુતતર જની બીડી જાન માન અય-અવ રહે તે વિષત ઉચ્ચાર જનાવે

હવે ડૉ. ભાણરકરને આ જાનત શુ કહેવું છે તે જોઈએ "To such an accent as this might be attributed the almost universal change of *अय* and *अव* to ऐ and औ that we have already noticed. The *अ* of the initial syllable being accented, draws to itself the *य* or *व* of the following and deprives it of its *अ*, in which cases the *य* or *व* becomes इ or उ and then

the two form ऐ and औ." (ભાષણો પૃ. ૧૬૩) તેજ વાત અન્યત્ર પણ કરી છે.

"The change of अव to औ formerly noticed I consider as due to the elision of the final अ of व consequent upon an accent on the first syllable, though afterwards there is a softening of the व to उ." (ભાષણો. પૃ. ૧૬૮)

આ પ્રમાણે મુ. નરસિંહરાવભાઈ ને ડૉ. ભાણ્ડારકરના મતમાં ભેદ છે. બન્ને જણ જણાવે છે કે સ્વરભાર અવ-અવની પ્રથમ શ્રુતિ અ ઉપર પડે તો અંત્ય અ (ય-વમાં છેવટનો) બિડી જાય, પણ ડૉ. ભાણ્ડારકરના માનવા પ્રમાણે અ બિડતાં અવશિષ્ટ રહેતા ય-વ નો ઇ-ઉ થાય, જ્યારે મુ. નરસિંહરાવભાઈના મતે સપ્રમાણ ન લેતાં ય-વ કાયમ રહે.

પ્રતિસંપ્રસારણ બાબત કહ્યું છે કે ઇ-ઉ ગૌણ સ્થિતિમાં આવી પડતાં વધારાનો અ આવી ઇ-ઉને ટકાવી રાખે છે. તો સ્વરભાર પૂર્વ શ્રુતિ ઉપર ખસતાં દુત્તર બનેલો અ બિડી જાય ને પ્રતિસંપ્રસારણથી બિલટો નિયમ સંપ્રસારણ લાગી અય-અવનો અઇ-અઉ થવો જોઈએ. ડૉ. ભાણ્ડારકર હિંદી ભાષા સંબંધી કહે છે, એટલે તદ્દમાં ऐ-औ (अइ-अउना) થાય, પણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જ્યાં હિંદીમાં ऐ-औ છે ત્યાં ગુજરાતીમાં વિવૃત ઓ-ઓ થાય છે, એટલે બન્નેનું મૂળ એકજ છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય કે જો અવ-અવનો અંત્ય અ બિડતાં અઇ-અઉ થવા જોઈએ તો નવળ, રવળ, વળળ પ્રાકૃત શબ્દો ઉપરથી નેણ, રેણ, વેણ શબ્દોમાં વિવૃત ઓ છે તો તદ્દનાં પૂર્વ રૂપ

નદણ, વદણ, રદણ એવા નધાયવા બતાવવા બોધ્યે પણ તેવા રૂપ લખાણુમા બહુ નધાયા નથી, એ માત ખરી છે. ૧) છતાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે (૧) અને બના ઉચ્ચારગ્રંથાન એક છે. (૨) નદણ ને બદ્યે નગણ રૂપ હતી ગાળુ ગિયતિ આવી ન પડે અને કાલમાં શબ્દના લાગા માપની જરૂર પડનાથી તે રૂપ ટકી ગયું છે જનતાની વાણીમા લખાણુ પ્રમાણે હવે કે હેમ તે સકા છે પણ જન્-અઝ મળધીના ધણા ઉદાહરણુ ગરજાતમા નોધ્યા છે આ બામનનો વિચાર હવેમા ખામ રૂપ તો અવ-અન્-અઝ છે, કાગણુ વ કેવળ જોડાગ્રંથાની નથી પણ સંતોક છે, એટલે ઉચ્ચારગ્રંથાનોમા ફરતેનાથી વ નો હ ધયા મિનાય વિગત એા બને નહી નગરનુ 'નેર' (આપાનેગ-વાડાનેગ) થાય છે પણ નયર-નડર છેવટનું રૂપ લખાણુમા ઝાટ નહી મળે છતાં ઉચ્ચારમા નડર થાય ને પંજી 'નેર' બને

(૨) વળી દકાગ્રમા વિદ્યત એ-ઓ ટગવાનુ મદત મામર્થ છે, પણ તે પૂર્વ રૂપિ તરફ ખમતો હોય અને લઘુપ્રયત્ન બનતો હોય ત્યારે કદ, જદિ, અદુ, અદ, હદ, વગેરે અક્ષર મમદનો હ પૂર્વ અતિ તરફ ખમે તો વિદ્યત એ-ઓ થાય જનદગી-ઝરેરી મદતઉ-મદેનો, ગદિય-વેયુ, પુદતરી-ન્હોતરી, પુદગ-પ્હોગ-પોગ પદિયઉ-પ્હેયુ, વગેરે ઉદાહરણુમા નોધેવા રૂપમા વિદ્યત એ-ઓ બને છે

ગુજગતીમા જે-તે-એ પ્રથમા ને પાચમીના 'ધી' પ્રત્યય પૂર્વે આ'મનાં રૂપમા વિગત ઉચ્ચાર નથી, પણ અન્ન વિભક્તિઓના રૂપમા વિગત ઉચ્ચાર ને દકાર બન્ને છે તે છત્રીના જૂના હ પ્રત્યયને આભારી છે જે'ને, ત્હેને ત્હેમા, વગેરે. બુઓ ઉદાહરણુ રૂપમુ જેહુનપ'.

મુ નરમિદગવભાઈ અવ-અવ, અન્-અવ, એ-ઓ-આ કમ માટે

૧ 'માતૃકાચરિત્ર' મા સ વચન શબ્દ માટે ત્રણ વખત વદણ વપરાયો છે વદણ (૨૦), વદણ (૨૮), રદણ (૫૦)

આપદ મળવા છતાં પણ જણાવે છે કે 'Here to leave the અઈ-અડ and subsequent evolutes અય-અવ the ૩ shifting to the beginning (અઈની-અડલડ) creates a free road for the conditions of the wide sound, which would not be so well created by the ૪ shifting end-ward or in any other way, (શુ જા સા પુ ૧, પૃ ૪૩૦)

આ પ્રમાણે હ્રુ પૂર્વે યુતિ તરફ ખમતુ તથા લલુપ્રયત્ન બનતુ એ જે વિવૃત ઉચ્ચાર રૂપામા સદાશ્રૂત થાય છે વિવૃત ઉચ્ચારનુ થતુ ને હ્રુ ખમતુ લગભગ માથે માથેજ બને છે તેને તામે ઢાગ લાગે તેવો જોધયે નહી

- ૧ મગિની-મહણી-મહિણ-મહિન મહન ૨ મચર-મહર-મહુર-મહો
- ૩ મહિતક-મહિત્ત ગાહલડ-મહો ૪ મહર-મહર-મહુર-મહો
- ૫ મહુલક-મહુલડ-મહો ૬ જહર (કા) એ
- ૭ મહન્ક-મહન્કડ-મહો ૮ પ્રથમ પદમિત્ર-મહિલડ-મહો
- ૯ અધિકરણી-અધિઅરણી-અધિરણિ-અગ્ધુ

ઉપર પ્રમાણે અઈ-અડ સ્વયંબોમા રનાશા પ્રથમ જ ઉપર પડના વિવૃત એ-ઓ થાન છે તમજ હ પૂર્વે તરફ ખરી મોટી પડતા પણ વિવૃત અ-ઓ થાન છે આ બ ઉપગત પણ એ-ઓ નીચેના પ્રમગોમા બને છે

(૩) ૧ મહે-મરિ-ધિગિ-યે

■ પ્રકાર-પઝાર પયાર-પયર-પગિ-પિગિ-યે (તૃતીયા)

આમા સગદોષથી માતમીના કે ત્રીજાના દ પ્રત્યક્ષને લીધે પૂર્વે પણ દ આની છેડે વિવૃત એ થશે છે

ઉદા.

૧ “એજ સમિ તે જૂપ આજ્ય કામિનીનિ ઘિરિ.

ગાઇ સામા બીરી દીડી શોક ઝેરી પિરિ” (કાદ ૩૬)

૨ “રુકિમણી પગણીસા, પૂઝી રે પિરિ” (ઉપાદ ૮૪)

આ'મા પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર ગગલાગ પડતા તે અત્યંત દુર્લભ એક અથવા પૂર્વ દુર્લભ વિવૃત ઉચ્ચાર થયો છે મેંગે, બેંગે, રેંગે, તેજ ભેંગ, મેરૂય (મગિ-મિગિ), વગેરે શબ્દોમા વિવૃત એ આ પ્રમાણે આવ્યો છે

(૪) આગળપાછળ અનુનાસિક કે અનુસ્વાગને લીધે પણ વિવૃત એ-ઓ થાય છે આ'મા અનુનાસિક વિવૃત ઉચ્ચાર કગવામા સાધનભૂત થાય છે શિષ્ટ ગુજરાતીમા ઇટ, લીત, વીણુ, વી'ટુ, દીટ, વીંટી ઉચ્ચાર કગિયે ઊંચે, પણ તદ્દનો ગામડાના અભણ લોકો એટ, ભેત, વેણુ, વેટુ, દેટુ વેંટી એવો ઉચ્ચાર કરે છે આ'નુ કાગળ અનુસ્વાગ છે વિવૃત ઉચ્ચાર થતા અનુસ્વાગ મોળો પડે છે જિમ-તિમ ઉપરથી કે જૈમ-તમ ઉપરથી હાય જેમ, તેમમા વિવૃત ઉચ્ચાર ઉત્પન્ન થાય ને લીધે આવ્યો લાગે છે અનાધાર, અનર્ગલ ઉપરથી પ્રથમ અનો લોપ થઇ બનતા નાનાર નાગલના હાય ઉચ્ચાર નોધારો, નોગલેનો થાય છે તદ્દમા પણ 'ન' અનુનાસિક લગભગભૂત લાગે છે (દ્વાય નાધારો-નાગલેનો ભુઓ ૫ ૨૭) તે ઉપરાંત આમા વિવૃત ઓતુ મામર્થ્ય હોય તેમ જણાય છે આપત્તિ ઉપરથી ઓપટી ને આપાત ઉપરથી ઓપાન શબ્દો તેવી રીતે બન્યા છે

(૫) ૧ ઉદય ઓધ

૨ ગુહ ગોળ

૩ ઉપા ઓખા

૪ ઉત્સવ ઓઝવ

વગેરે શબ્દોમા માત્ર પ્રયત્નવાચને માટે વિવૃત ઓ થયો છે આ પ્રમાણે વિવૃત ઉચ્ચાર કાંઈ એક નિયમને વશ વર્તેલો હોય તેમ જણાતુ નથી

(૬) અત્ય મદ-મડનો વિવૃત ઓ-ઓ.

૧. શત-સય-સદ-સેં-(ચાગ્સે)   ૨. શત-સઝ-સઝ-સો
૩. મય-મદ-લો   ૪. મય-મડ-લો
૫. આસ્તામ્-અન્છ-છર-જે (જે જેઠો)
૬. મવતુ-દવડ-દડ-હો-હો

વિવૃત ઓ-ઓવાળા શબ્દોની યાદી (અપૂર્ણ)

ઓ	ઓધવ	ઓમરી	કેમ
ઓદી	ઓળ	ઓમાર	ફેલેતુ
ઓગ	ઓરતો	ઓસાણુ	કેદ
ઓ'ણે	ઓદાળવુ	ઓળો	કેગ્યો
ઓ'ને	ઓતળવુ	ઓળવો	કેદ
ઓ'નુ	ઓચિ તો	ઓગછ પો	કોણુ
ઓ'મા	ઓગત	ઓચાગ	ફેલોજ
ઓ'ડ	ઓગણા	ઓથરવુ	કોડી
ઓળે	ઓરિયો	ઓધાગ	કોડી
ઓ'વાતણુ	ઓકેતુ	ઓલિયો	કોચવ
ઓધાણી	ઓગળવુ	ઓનારણુ	કોદાળો
ઓ'ર	ઓળવવુ	ઓગમાણુ	કોગળિયુ
ઓ'લી	ઓપટી	ઓગમાષ	કોગિયો
ઓ'રો	ઓગ	ઓતરા (સ્ત્રી)	કોગિયુ
ઓ	ઓળ	ઓતગ (નક્ષત્ર)	ફેલોણી
ઓખર	ઓધાન	ઓરત	ફેલોડો
ઓ'ણુ	ઓવગળા	કે	કોરણુ
ઓખા	ઓછાડ	કેન	કોરય
ઓયો	ઓડણુ	કેગ	કોરાવ
ઓસરવુ	ઓતમ	કેગી	ફેલો
ઓડકાગ	ઓગલો	કેગ	ફેલોનારો
ઓચરવુ	ઓખણુ	કેજ	કોજક
ઓળોળોળો	ઓલાદ	કેડિયુ	કોચલો

કોલમા	ધન	ચોક્રા	જેમનામાં
કો'યડા	ધેમરાજી	ચોતારે	જે
ખે	ધેરા	ચોધરી	જેર
ખેન	ધાતર	ચાચ	જેમત
ખે	ચ	ચોથિયુ	જોળ
ખેળ	ચેન	ચોરો	જોડ
ખેગ	ચળ્ય	ચોમાસું	દે
ખેરો	ચહેરો	ચોકડી	દેલ
ખેચું	ચહે	ચોકડું	દોળ
ખેગાર	ચહેકતુ	ચોકડું	જ
ખેરાત	ચહેગતુ	ચોટતુ	જેર
ખોળો	ચંખ	ચોક્કમ	જેનું
ખોળતું	ચોફેર	ચોગાન	જોર
ખોળ	ચોખડું	ચોપાઇ	જ
ખો	ચોખળું	ચોતરો	જેલું
ખોરાક	ચોપામ	ચોક્કાજ	જેલો
ખોફે	ચોગમ	ચોપડી	જેલોળતું
ગો	ચોદશ	જે	જોળ
ગેખી	ચોપાડી	જેલ	જોળિયું
ગેર (હાજર)	ચોસડ	જોલ્ય	જ
ગેલ	ચોત્રીશ	જોળ	જેલ
ગેડી	ચોરાશી	જોડાં	જોગ
ગેરત	ચોરાણુ	જોતરાં	તે
ગોખ	ચોરી	જોલાં	તે
ગોખલો	ચોખી	જો (બચ્છર)	તેજ, તેવાર
ગોળ	ચોક	જે	તેમ
ગોર	ચોરમ	જે	તેમાં
ગોર્ય	ચોસતુ	જેમ	તેલો,
ધ	ચોકડું	જેનું	તેમત
ધેગ	ચોડો	જેલો	તેનું
ધેગ (રંગ)	ચોળા	જેમાં	તેમનું
ધલો	નાળી	જેમનું	તેમનામાં

તોલડી	નોકર	પેડાર	બેઠો
તોર	નોક	પેદ	બેકક
તોરી	ન્હોર	પ્રેમ	બહેન
થે	ન્હોરા	પંગમ	બેલ
થોરો	નો'રતાં	પ્હોર	બહેરો
થોર	નોદરવાં	પોરો	બહતર
થોલિયું	ન્હોતરાં	પોંક	બેલાશક
થોરિયો	નોધવું	પ્હોળો	બેશગમ
થોલ	નોધ	પોરસ	બેડોળ
દે	નોમ્ય	પ્હોચવું	બેઆખર
દેન	નોખત	પ્હો	બેકારી
દેણગી	નોખો	પોણો	બ્હેકવું
દેણ	(નોધારો) ?	પોળાર	બ્હોતેર
ફહેશત	(નોગળેલો) ?	પોલ	બ્હોતાળ
ફોડવું	નોકારશી	પોલવું	બોત
ફો'ણી	પનોતી, અણોતો	પોસ્ય	બ્હોરવું
હોલો	પે	પોર	ભે
હોલત	પેદળ	પોઢવું	ભેંસ
હોઢ	પેસવું	ફોટો	ભે
હોદરા	પ્હોવુ	ફોંકવું	(મુખ) ભેર
ધે	પેડો	ફોલ	ભોડો
ધેન	પેર્ય	ફોણ	ભો
ધાળો	પેડે	ફોણ	ભોર
ધોળવું	પ્હોલો	ફોંસલો	ભોંચ
ધોળ	પ્હોચ	ફોંદવું	ભોળાઇ
ધાતાળ	પેદા	ફોર	ભોંયર
ધોલ	પેરવી	ફોળ	મો
નો	પેરો	ફોતરાં	મોદો
નેળ	પેતરો	ખે	મંદો
ન્હર	પેડો	ખે	મેલ
નેણ	પેણો	ખે	મ્હેતો!
	પેધવું	ખેમ્મવું	મ્હેતર

મળે	મોજ	લહોણ	શહેર
મંશ	મ્હાયર	બોળ	સોક્ય
મેંદુ	મ્હાગમ	લહો	સોળ
મેના	મ્હોયડો	લહોગુ	સ
મણુ	મ્હા	વે	મેર્ય
મેર્ય	મ્હાડુ	વયોણ	મે
મ્હાણુ	ર	વેર્ય	રહે
મ્હા	રુમ	જરો	મેથી
મેદાન	રુવુ	જળો	રહેલો
મ્હેય	રહેટ	જેત	રહેવુ
મ્હેસુવ	રહેણુવુ	વેણી	મેજ (શમ્યા)
મ્હેકમ	રસવુ	જેંગુ	મ્હેજ (જગ)
મેદી	રુહંગો	વેળ	મા
મ્હેમાન	રંગલો	વગ	મોડ્ય
મ્હેતલ	રંટિયો	વેણ	સોડિયુ
મ્હેય	રેણુ	જેલો	મોધુ
મોડ	રંગેળા	જેલ	મોણ
મોગ	નંગેણી	વેન	મોપવુ
મ્હોત	રોળાળા	વેગળી	મોગુ
મ્હોઢાણુ	ગદ	જેણુ	મોય
મ્હોમત	ભગેસો	જેમ	મોત
મોધુ	પગેણો	વેણાચૂટા	સોગન
મોળો	લે	વેલળ	મોગાત
મોળચ	જેંગ	જેવાગ	મોળ
મોળિયુ	જેણુ	જેપાગ	મોધો (મુગધ)
મોડો	જે	વેગણુ	મોદો
મોખર	જેય	વેરાન	હે
મોમાળ	જેધો	જોગુ	હેરાન
મોળવુ	જેધાવુ	જો	હેવા
મોળાધ	જેઢો	જોગતિયો	હેયડ
મ્હોતિયુ	અહેલી	મો	હેવાતણુ, હોણુ
મોકડી	લે	રોળળ	હોય, હોત

પરિશિષ્ટ ૧૬

કેટલાકે નાનાર્થ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ

ચિદ્ર   ચેન } વગમાના ચેન જણાવ છે
 ચેતના-ચેયણ-ચેન-ચેન } આજે કામ ચેન પણ નથી
 મયૂર-મર   મોર } મોર ટહુકે છે
 મુકુટ-મરડ   મોર } "પડિત મો શિર મોર છે"
 મુકુલ-મરલ-મર-મોર } આજે મોર આ-યો છે
 શકટ-છકટ   છકડો } છકડો હાકે છે
 પક્ક-છકટ-છગટ-છગડો } છગડો લખે છે
 કલાપ-કલાવ-કલાહ-કળા } મોર કળા કરે છે
 કલા   કળા } ગુચણકળા
 વેળી-વેળિ   વેણુ } રૂગી વેણુ
 વેણુ   વેણુ } કાનુડો વેણુ વાપ છે
 વચન-વચન-વેણુ } "વેણુ કાઢ્યુ કે ના લટવું ના લટવું"
 સુધા છુદા   હો } બી તે છો કરી છે
 છવઢી (દે) છડ (હી)-હો } સાકાની છો ગઢી છે
 બાસ્તામ-અચ્છડ-છડ   હો } છો મેડો અછોવાના કરે છે
 જીર્ણક-જિર્ણક-જીર્ણ-જીર્ણ } જીર્ણ તાર આવે છે.
 જીર્ણક-જીર્ણક-જીર્ણ-જીર્ણ } જીર્ણ દાણો
 દુર્વા-દરડ-દરે-ધરે } ગધેડો ગધે ઘરે છે
 દ્રવક-દ્રહમો-ધરડ-ધરે } વરામાં પડ્યો
 સળિડત-લુહિઅ-ખોડ } ખાટવે નેગી ખોડ
 શોડ-સોડ-   ખોડ } મેહોડ ખોડ કાઢ્યુ
 દલ (મૈન્ય)-દળ } પાપદળ, હૃદયદળ
 દલ (પાન)-દળ } દળદાગ
 દગ્ધિ-   દળ } ધઉ દળે છે
 કાલ (અનાદિ ચતા) ગાલડ-માળો } કેંગીમાળો, લગનમાળો
 ગાલિ-   (ખ વ) ગાળો } ગાળો લાડે છે

કાળ-કાળો-કાળડ-	કાળો	આખે કાળો છે
વધાનવ-વધાણો-વધાણડ-	કાળો-કાળો	{ ન મામા કડતા કાળો મામા મારો
મુલકયાનિકા મુલ્કદાણિ-(મ્લ)-નાણુ		કાણુ કડવી.
રાજન-રાણડ-રાણડ-	ગણો	{ ગમ્મ રાણા અમ્મડ ગેના ?
નિયાંગ-નિરાણડ-રાણડ-ગણો		દીવા રાણો થયો
કોદશ-મરહાડ-મિડ-મ્યુ-મ્યુ		{ તે મ્યુ કડે છે ?
સમમ-મિડ-મ્યુ-	મ્યુ	{ બાધી એમુ પ્રીત
સમ-સિડ-મ્યુ-	મ્યુ	{ ઠાઠક મોતીમુ જાગ્યા છે
વામન-વામણ-રામણ-	ગમણુ	{ ગમણુ કપ
નિર્વાપન-નિરાવણ-રાવણ-	ગમણુ	{ હવે ગી ગમણુ થયે !
અવલમ્બમાન-અમ્બણ-રાવણ-ગમણુ		{ રામણુ દીવા, નામણુ દીવો (કડી પ્રાતમો)
કોશ-કોસ-કોમ	{ ગામ આગ કોસ દૂર છે	
કોસો (દે)-કોમ	{ આગ કોમ પાણી છે	
અપમ્મ-ઓદડ-	ઓદડ	{ લગતી ઓદડ માનડીની ઓદડ
ઉપમ્મ	{ ઓધ ઓધ-દ	{ “રહે આપનાં મુણની ઓદડ”
		{ નેદી ઓધ છે
‘ઓધમો (દે)	{ ઓધર ઓધો	{ તહેલે કાડનો ઓધો લીધો
માપ-	માપો	{ ધેનુ માપ, અનાજનુ માપ
માઠામ્ય-ગણિષ-માપ	{ તહેલે મેદાર માપ ન ગમ્યુ	
ધેનુ-ધેનુ-એણ-	ધણુ	{ “જેમ ગોખર હિડે ગોરણુમા” અખો (દામ્ય ધન)
ધમ્મા-ધણ્ણા-ધણ-ધણુ		{ રણુની ધરૂણ પૂગી કરવે
રણ-	રણુ	{ તહેલે રણુ ગમ્યુ
ઋણ-રિણ-	રણુ	{ માપનુ રણુ વાણુ
અરણ-રણ-	રણુ	{ રણુમા ગખડચો મહગનુ રણુ.
વડ-	વડ	{ વડનુ કાડ
વૃદ્ધ-વૃદ્ધ-	વડ	{ વડમરો, વડીઆમ, એવડ
વર્ષા-વરણા-વરસા-	વડ	{ વડસારો (વર્ષાસર)

૨૨. પ્રભૂ-પ્રભૂત-પહુત-પહુવ-પહોય } મ્હને કોણ પહોયે એ'વું છે ?
પ્રાપ્ત-પત્તિ-પહુત-પહુવ-પહોય } તે ઘેર પહોંચ્યો.
૨૩. સુરવ-સુરવઓ-સુરવડ-સરવો } સરવો સાદ, સરવી કઢી (મધુર)
સુરુપ-સુરુવઓ-સરુવડ-સરવો } સરવી શીંગ, સરવી આંગળી.
૨૪. રાત્રિ-રત્તિ-રાતિ-રાત } રાત પડી.
રત્તીઓ (દે.) રાત } રાત હળમત કરવા આવ્યો છે.
- ૨૫ વર્મ-વત્ત-વટ વાટ } વાટે આવતાં, વાટ જોવી.
વર્તિ-વટિ-વાટિ વાટ } પળિયામાં વાટ પડી.
ઉદ્વર્તે-ઉવ્વટ્ટ-વટ્ટ વાટ } દીવાની વાટ
વાટ } દયા વાટે છે.
૨૬. રોટ (દિ)-લોટ લોટ } બાજરીનો લોટ.
લોષ્ટ-લોટ્ટે લોટ- લોથ } બારણે લોથ આવી પડી છે.
૨૭. સ્થાનક-ધાળવં થાણું } પોલીમથાણું.
ધાળવં (દિ.) ધાળવં થાણું } ગજાનીનું થાણું. એરંડાનું થાણું.
૨૮. કુરક:-કુરઓ-કુરડ ખરો } નેડાનો ખરો.
પ્રસર-પસરડ-સરડ ખરો } ખરો બપોર.
અક્ષર-અક્ષરડ-સરડ ખરો } પૃથ્વીને ખરું કંઈ.
૨૯. વડુક:-વડુઓ બડવો } બડવો નાકો.
વડવં-વરવડ-બડવડિ- બડવો } શેરડીનો બડવો.
૩૦. મ+હ-મહારતિ-મહારદ સાહર } સાંભરી લેવું. "બીજાં મગડાં
કા સાંભરે ?" અપો.
મ+સ્મ-સમ્મારતિ-મમ્હારદ- સાંભર } વાન સાંભરી આવી.
૩૧. પાલક-પાલઓ-પાલડ-પાળો } ગોપાળો.
પલ્લવ-પલ્લડ-પાલવિ-પાલો } બકરી બાવળનો પાલો ચરે છે.
પદાતિ પાળો } પગપાળો.
પિગાલદ્ (કા) પાલો-પાલો } પાસામાં પાણી છે.
૩૨. પ્રતિચ્છાયા-પટિન્છવ પડછો } ઝડનો પડછો પડો છે
પક્ષક-પ્રકલ્પડ-પરલ્લવ પડછો } માલને પડછો નાંખી જુઓ.
પ્રચર-પચ્ચડ-પરચર પરચો } પ્રભુએ પરચો બતાવ્યો.

૩૩. પ્રાપ્ત-પાહુડ- પાડ } ત્હારો પાડ માનું છું.
 પાપાળ-પાહાળ-પાહાડ-પાડ } પહાડમાંથી નદી વ્હ છે.
 પાર્થ-પસ્પ-પાહુડ- પાડ } તે ત્હારા પાડનો છે. (જે'વો)
 સોનાના પાડનું.

૩૪. પ્રવા-વરવ-વરવ-વરળ } પરમનુ પાણી.
 વર્વત્-વરવ- વરળ } વારપરળે જમવા બોલાવે છે.

૩૫. પાટક-પાડઓ-પાહુડ- પાડો } ધીવાનો પાડો, બહુચરાનો પાડો.
 પાટક-પાહઓ-પાહુડ- પાડો } આંકનો પાડો.
 પડી (દિ) નરજાતિ-પહઓ-પાડો } લેંચનો પાડો.

૩૬. પ્રાધૂર્ણક-પહુળાડ-પરહુળાડ-પરો'લો } પરો'લો પછ (વધિક)
 પ્રહાળક-પહાળાડ-પરહાળાડ-પરો'લો } જગદનો પરો'લો.

૩૭. પુટ-પુટ- પડ } પંડીનું પડ.
 પટ(લ)-પટ- પડ } પૃથ્વીનું પડ.
 પત્-પત્તિ-પટ્ટ- પડ } કળ દૃક્ષથી પડે છે.

૩૮. રાપુટક-પુડઓ-પહુડ-પડો } તમાકુનો પડો.
 પટ્ટ-પટ્ટહુડ- પડો } નગરમાં પડો વગડાઓ.

૩૯. સુખક-સુખાડ-સુખઉં-સુનું } સુનું ધર લાગે છે.
 સુક્ષ્મ-સુખાડ-સુખઉં- સુનું } નાન્દુસુનું કામ નથી.

૪૦. રાસિ-રાસિ-રાસિ-રાસી } બળદની રાસી.
 રાસિ- રાસી } વરક-યાની ગળતી રાસી આવતી નથી.

૪૧. તૂરં-તૂર } "તૂં ગેહડી વચ્ચેનાં તૂરં."
 તૂલ-તૂર } આકાશના તૂર પેડે બીડી જશે.

૪૨. ઢોલો (દિ) ઢોળો } તે રહેને ડોળા કાઢે છે.
 ઢોહ-ઢોહલો-ડોળો } ત્હોનો ડોળો ભરાતો નથી.

૪૩. ઝત્તિ-વત્તિ-ઝત્તી } ઝોમાંથી ઝત્તી કાઢતી નથી.
 વત્તિ-વત્તિ- ઝત્તી } દીવાની ઝત્તી.

૪૪. હેતુ- હેતો } "તેહ પાતનુ જાણી હેત."
 હૃય-હિજન-હેમ-હેતો } "માય પિના એ'વું બાપનું હેત."

૪૫. માત્ર-મેત- વેત } જતાં વેત સન્માન આપું.
 ✓ વિતસ્તિ-વિહત્યિ-વ્હેત } મે વ્હેતનો હાય
 ✓ વિમક્તિ-વિહત્તિ-વ્હેત } માલનો વ્હેત કરજો.
૪૬. માનુ-માણુ- બાણુ } બાણુ બિખો.
 માજનક-માયણક-બાણુ } બાણુ પીરસ્યાં છે.
૪૭. તિક્ત-તિક્ક- તીખુ } તીખુ મરી.
 તીક્ષ્ણ-તિચ્છ- તીખુ } તીખી ધાર.
૪૮. પાર્શ્વ-પસ્ત-પાસ } બેઠો મ્હારી પાસ.
 સ્પર્શ-પસ્ત-પાસ } હીમનો પાસ બેઠો છે.
 પાશ-પામો-પાસ } કંઠે નાખ્યો પાસ, નાગપાસ મંત્ર.
૪૯. વિમાતિ-વિહાઈ- વાય વ્હાણું વાય છે.
 વાતિ-વાઈ વાય } પવન વાય છે.
 વાદયતિ-વાઈ- વાય } વેણું વાય છે.
 ઘી-વયતિ-વયઈ- વાય } ગાય વાય છે.
 (વા) વિજાયતે-વિયાઈ-વાય
૫૦. પાલયતિ-પાલવઈ-પાલવણું } તે ગાયને ઘેર પાલવે છે.
 પાલ્લવ-પાલ્લવઈ- પાલવણું } "હાલિ વેલી છેદી પાલવઈ"
૫૧. રજયતિ-રજવઈ- રંજવણું } "ધણિ પરિ નિતુ પ્રિય રંજવઈ."
 અર્દયતિ-અરંજઈ-રંજણું } મ્હને શું કરવા રંજો છો ?
૫૨. પ્રાવૃષ-પાવસ- પાવસ } પાવસ ઋતુ બેડી
 પ્રવજ્યા-પવ્વજ-પાવજ-પાવમ } અગલો પાવસ બેડો.
૫૩. વર્ણ-વળ્ણ- વાન } વપુનું વાન, વીશે વાન, વાન વળ્યાં.
 વચન-વચ્ચન-વાનુ } ત્હેણે મ્હને ધણાં વાનાં કહ્યાં.
૫૪. પયા-પજ્જા-પાજન-હી-પાયડી-પાવડી } માધવપાયડી (પગથિયાં)
 પાડુવા-પાડહી- પાયડી } ચોમાસામાં પાયડી પહેરે છે.
૫૫. પર્યાવ-પણવ- માળી } રાતપાળો, દુનમતની પાળી.
 પાલિકા-પાલિઆ-પાળી } ધૂળની પાળી કરે છે.
૫૬. કૃત્વા-કર્મિ- કરી } હાથે કરીને, કામ કરી પરવાર્યો.
 કથયિત્વા-કહિઅ-કરી } કામોદર કરીને છાકો દતો.

- ૫૭ અસ્થિ-દહિ- દાડ|હાડપામળા, હાડનવ
આઘાટ-આઘાટ-દાડ|હાડ જુ (છેલે ડ્યારે જુ)
- ૫૮ સત-સત માતોઅડવાડિયાના સાત વા
સહજ-એજ-દાડ સાત|રહાત વાગમા આવ્યો (જગ)
- ૫૯ કુટ-કુટ-કુટ- કોડ-ડોપગે કોડ થયા છે
કોતુ-કોટ-કોટ-કોડ|તને ગણ લેવાના કોડ છે
- ૬૦ વાસતિ-વાસદ- વામે|સાત વાશી આવ્યો
વાનવતિ-વાસદ-વામે|તહેજ નગર વાશ્યું.
- ૬૧ નિર્વાધક-નિર્વાધકો-નગ્વો|સગે નગ્વો છે
નિર્વાહ-નિર્વાહ- નગ્વા|નહરવાની જમીન
- ૬૨ વઢક-વઢકો-વઢક- ડડો|મોખડડા ગમે છે
વઢકો (દે) (ગતો)-ડડો|પગડે ચાલે
૬૩. અતુપાનહ-અણુવાણહ-અડપણ|અડપણ પગે ફરે છે
અરુ-વઢકુ-અડપુ- અડની|ડોડ કેરી અડવી દેખાય છે।
- ૬૪' ડસનક-ડચ્છળહ-ઓછુ } ૭ મામ ઓછા થયા
ડનનક-ડનનહ-ઓછુ } "ઓછું પા ને અદક ભર્યો"
- ૬૫' પ્રછપ્રક-પ્રછળહ-છનહ યનો|માગ વગમ છાના ગયા
ડત્તનક-ડચ્છળહ-છનહ-છનો } "છાના ફા ૭ મામ"
- ૬૬ અર્ધવતુર્ય-અરઢક-અરઢક-જા { "અરઢક લાયના લવડા દેલ" ડોડા
જુ-કુટ- જા { ભણે છે
જા { મિ પ્રહા વાન ડોડી કડી ૭૪"
જૂની)
- ૬૭ (રત) વાત-(રત) ગાઝ-(ગત) વા } ગતવા, વા થયો છે
(ગત્રિ) વાસ-(રત્રિ) વાદ-(ગત) વા } ગતવા ગલો ગધવા ગમતો
(વાળ) પાન-(વાળ) ગાઝ-(માણ) વા } નથી
લોહીવા, આણવા, તીગવા
- ૬૮ શૂલા-સશલા-માકળ- માકળી|મતી સંકળી
(નિલ) શકરા-સશરા-(તલ) માકળી|તલમાકળી

- ૬૯ અર્દ-આ-આપિ-આળ { 'શુ આળ કરો અમળાની મગે રે
નળના લાના । ”
- અલીઝ-અલિઝ- આળ { મ્હારે માથે આળ ચડ્યુ
અર્દ-અ- આળ { આળી ચામડી
- ૭૦ ઉલ્પિષ-ઉલ્પિષદ-ઉલ્પેવુ-ઉલ્પેખ { 'અગ ધૂપ ત્યા ઉલ્પેખે ”
ઉલ્પેક્-ઉલ્પેક્સદ-ઉલ્પેખવુ- ઉલ્પેખ { મુને શા માટે ઉલ્પેખે ? ”
- ૭૧ સિંચ-સિંચદ- મીચુ { પાણી મીચે છે
સ+ચિ-મચિણદ- શીકુ { આયો શીકે છે ચિતા મીચી
- ૭૨ ઘેલા- વેળ { ખાતી વેળે તૈયા
મેદના ત્રિયણ-વિગ વેળુ-વેળ-વેળ { પગે વેળ ધાલી છે વેળ
આવે છે
- ૭૩ પાનીઝ પાણિઝ- પાણી પાણી પીઓ
- ✓ સ્પદ-પસ્ત-પાસ-પાહળી-પા'ણી પાણી પાણી પત્રક (પાહણીપત્રક)
- ૭૪ સ્ને-ન-ન-નેહડો-નેહડો { ત્હારે નેહડો બાગ્યો રે ”
નિવશક-નિવશક-નેમડો-નેહડો { મ-સડો નેહડો (કે) નેસડો
નિવ-નિવ-નેહડો { નેહડો નેહડો લેરા
- ૭૫ (નિટ-નિલ)-પટ-(નિય) વટ { “દમના નિનવટિ
માથિઉ ”
(શિલા)વૃત્તિ-મિલાવટ- મિનાવટ-મનાવટ { મિનાવટ નાથાવટી,
મનાવટીઓ, દાણુવટી
- ૭૬ ✓ કીલ્કા-લીલ્કા-લીલિઆ- ખીલી { ખીલી ડોમી
લીલિતા-લીલિઆ- ખીલી { ચાદ ખીલી (બે ફાળ
માખ્યા)
લકીલિતા-લકીલિઆ-લીલિઆ-ખીલી { કળી ખીલી
- ૭૭ મિત્ર મિળગટ-લીનુ { ‘હી ચીમળીથી નન /ગીઓ, ગમ તઓ
રગ લીનો રે ” લીને વાન
- અમ્યજન- લીનુ { લીને કપડે
- ૭૮ વર્પ-વર્પ-વાપડ { મેગ્યો વાપડ લાગનો નથી
તલ ઉપર-તલ વર્પ- વાપડ { તે તલવાપડ થાન છે
વર્પ (તલ) - વાપ

- ૭૬ નિર્વૃત્તિક-નિવ્વરિઓ-નિવરો-નવરો | તે નવરો બેડો છે.
નવવર- નવરો | નવરા (વગ-મગીમા)
- ૮૦ ન+આનયતિ-નાણેદ-નાણુવું | ત્હેણે પુત્તક નાણુ. ન આણુ)
જ્ઞાન-જાણ કે નાણ-નાણુવું | ત્હેણે પદાર્થ નાણી ભેગો.
૮૧. કર્દમ-કદવ-કદર-કાદઉ-ખાધો | ખાંધામા પગ બગડ્યો
સ્કધ-સ્વધ- ખાધ | માયાપને ખાંધે ચડાયા.
૮૨. બુધ્યતિ-બુજ્જદ- બૂઝે | બણીમૂઝીને કામ કર્યું છે
વિધ્યાયને વિજ્ઞાનદ-બૂઝે | અમિ બૂઝે છે.
- ૮૩ કમતે-સ્વમદ-ખમ | અપગધ ખમે છે, ભાગ ખમે છે
સ્તમ્મ-સ્વમ-ખમ | ભારેખમ, મલખમ
૮૪. જગ- જગો | માણુમ માત્ર જરાઆધિગ્રન્થ છે.
જરદ (અગખી)-જગો | જરા અડી આવળે
- ૮૫ વિનતિ (નમ્) વિનતિ | અગણુમા વિનતિ કરે.
નિજ્ઞતિ-વિજ્ઞતિ-વિનતી | નિનંતોપૂર્વક
- ૮૬ કાલ- કાળી | કાળી ગાય
કલ્પ- કાળી | કાળીગારી
કલક-કાલી | તે કન્યા ખુદ કાલી છે
- ૮૭ પ્રન્થિ-પ્રન્થિ- ગાંડો | ગાંડે કચી, ગાંડે વાળરી
કળિકા-કટિઆ-ગાંડી | કાળીગાંડી.
- ૮૮ રજલ (કા) -લાવ | લાલચોળ, લાલ ફલ
લલ (દે) લાવ | લાલ માહેન, લાલા લેગી
- ૮૯ યવથ-કદદ-કદવું | ચૂથા ઉપર દૂધ કહે છે.
મુદ-કુદ્દેદ- કદવું | તે મહારા ઉપર કહે છે
- ૯૦ વિજત-વિજ્ઞ- વીજ | આપાડી વીજ જમું છે
વધ-વેધ-વિજ્ઞ-વીજ | ગસ્તામા મહારી વીજ ખેદી છે.
- ૯૧ અમિ-અમિ-આગ | આગ મૂકવી
અમ-અમ- આગ | આગમય (અપવર્તનિ)
આમ- આગ | ચોગનો અહીં આગ નથી

- ૯૨ ગ્વા-રેલા- રેખા મુનર્ણની રેખ જડી છે
(દશ)ગોધ-વિવ્ધ(રનો પ્રલેપ)વસ-રેખાધગની દેખરેખ ગખનો
- ૯૩ શિથિલ-શિથિલ-લીલાલે લીલા મનનો છે લીલ કંઠે છે
લીલા-લીલ- લીલ/લીલગડો
- ૯૪ પ્રસાદ-પસાડ-પાસો/દસોદી ભાગને લાખ પામો આખો
પાશક-પામડ-પાસો/પાસા ગમે છે
- ૯૫ જ્વજ- ધજા/નજ ચડા યો 'નજ રાખો
અખધિજ-અઘધગ- ધગ-ધજ/નજ માવ ખારા જોધમે છે
- ૯૬ પાશક-પાસ- કામો/ગમે કાંસો ખાધો
પાશુ (ધૂગ) પાસુ-કાસુ/ 'જો કાગળ ચીતગો કાંમુ?'
- ૯૭ કમ્પ-કમ્પને-કપદ-કાપે-કાપ/જળમા ચદ્ર કાપે છે
કદમ-કદમ-કાગ- કાપ/પાણી હિતરી ગયા પત્રી કાંપ ગોંછ
કેમ્પ (અ) - કાપ/કાંપમા રહેના ગયો છે
- ૯૮ રાગ- રાગ/ગમે રાગમા રાવ કરવા ગયો
રાગન રાગ-રાગ-રાગ/ રાવમાહેન રાવજીભાવ
- ૯૯ પાટક-વાટકો-વાટક-વાટો/ ભોધવાટો વાધરીનાટો
વાટક- , , નાટો/ મડગનો વાટો ગાયનો વાટો
- ૧૦૦ સવર- સમજ/ સમજ નિ જિનો એનાતા
સવલ-સમલ-સમગ/ જળજળ સમજ દેખી નજ દગખો "
- ૧૦૧ સમેત કે સમસ્ત- મોત/પગખા સોત મદિગમા પડે
સમાપ્ત-સવસ્ત-સડત-સોત-માત/ 'વિપ્ર તજે જેમ પડ સોતો "
- ૧૦૨ મદિત મદિત- માડ/મડેનચુધી પૂરી માડમાડ થાન છે
મનાક-મળા-મડ-માડ/માડમાડ મે નાક બેગે દગે
- ૧૦૩ પ્રવીણક પલિત્ત- પલીતો/ પલીતો આપો
(મ) પેત-પેત કે (કા) પલીદ-પનીન/ જૂતપલીત
/ પલીત જે વો છે
- ૧૦૪ વિચિનોતિ-વિચિનદ-વિદ્નદ-વીણુ/કુન વીણે છે
વિનાત-વિનાનિઝ-વિયાનિઝ-વીણુ/મણુવીણુ

- ૧૦૫ નાલિકા-નાલિઅ-કે (કા) નાલહ-નાર } પગમા મ્હોરુ નાડ પડયુ
 જાનક-નાણક- } નાર } અમ્હે કાલ નાડકાર નથી
- ૧૦૬ કલા વલ-(બ વ) જો } મચની કુજો
 કલ્હ- } કુજો } રહેણે મ્હારી માથે કુજો દર્ગો
- ૧૦૭ વૈર-વિર- વર } ઉદગિવાડીનું વેર
 વિક-વિકિરતિ-વિરહ- વેર } આમ તેમ ધામ વેરે છે
 ✓ વૃત-વરિગ-વરિ-વિરિ- વેરે } ના દમયતી વેરે પડયો
- ૧૦૮ ઉવરિત-ઉવ્વરિઅ બિવલ-અવર } ધગમા મારે અવેર કરે છે
 અવધીરયતિ-અવધીરહ-અ હેર } અવ્હેરણે (મગરીમા) ધિક્કારવુ
- ૧૦૯ યવ- જવ } જવખાત
 યાવત્-જાવ-જવ-જવ } જવ આખો મ્હારી પામ
- ૧૧૦ અવલગન-અવલગ-ઓળગ } બગિયા પની ઓળગ કરે છે
 ઉલ્લઘપતિ- ઓળમ } પર્વત ઓળમ છે
- ૧૧૧ મુલ-મુલ મિત્ર- મેન } હાથ મેલી દીધો
 નિમિત-નિમિત્ત મિત્ર-મેન } જમીન પગ સમડી મેલી
 મિલ્-મેલયતિ-મેલહ-મેન } “ભોગવાઈ જમડી મેલી”
 ✓ મલિન-મદલ- મેવ } શરીરે મેલ ચળો છે મેલી છાડી
- ૧૧૨ વેળી- વેણી } વેળીમહાર જૂટી વેણી
 ✓ વચન-વચન- વણી } વણીમધ માણમ
 ✓ વિનય વિનય- વેણી } વેણીસક વેણીભાઈ
- ૧૧૩ માના-માન- માવ } માવડી
 માધવ-માદવ- માન } “મ્હારે ઘેર આનલે રે માવા”
- ૧૧૪ (પાદ) કટક-(પાય) ગડક-પે) ગડુ } હેના પેગડામા મ્હા
 (મ) દ્વિષટક કે (કા) દેગ (દે) ગડુ } ગાંથી પગ મુખય
 (મા) (દ્રિ) ગત્ક કે (કા) વેગ (બે) ગડો } મદમદ બંગડો
- ૧૧૫ મૂરિ-ભૂર } તેલ નર્થુલુ ભૂર
 મીર-ભૂર } ભાપાને શુ વગેરે ભૂર જે ગણમા છતે તે નર

- ૧૧૬ કાસ- કાસ } ખેતરમા કાસ ખૂન લગ્યો છે
કુન્શત્ય-કાસ-કાસ (લા) } ચતુની કાસ કાઠી (કામય)
(અ) કિયાસ- કાસ } પચકારા કરાવી
- ૧૧૭ પચ્ક-છવ્કકહડ- છકડુ } છકડુ ડેરીઓ
પડગુલિક-છકુડિઓ-છકડિઓ } હાથે છકડીઓ છે
- ૧૧૮ ચાતુવેદિક-ચત્વેદ-ચોમો } હિંદુસ્તાનનો ચોમો
શુભિત-દુભિત- ચોબીલો } ને ચોબીલો (ચેબીલો) પડ્યો
(કા) ચોચ- ચોમ } ચોમદાર
- ૧૧૯ આત્મન-અપ્પનો-અપ્પુનો- આકુરો } 'આકુરો ભરો રોગ'
✓આપ્પર્ણક-અપ્પુણક-આકુરો-આકુરો } મનને આકુરો ચલ્યો છે
- ૧૨૦ શુત્તિ સુત્તિ-સિપ્પિ-છીપ } મોતીની છીપ
દુત્ત-છિત્ત-છિપ- છીપ } બોલે છીપે ભોગે પગ છીપે
મિત-મિત્ત-સિપ્પ-છીપ } તરમ છીપે છે
- ૧૨૧ ધાના-ધાના- ધાણી } ધાણી મેકાવી ખાય છે
ધૂલિ+અભિજ્ઞાન-અભિજ્ઞાન-(ધૂળ) ધાણી } કપુ કાચુ ધૂળધાણી
યયુ
- ૧૨૨ અન્ન-અન્ન- આભ } ઉંચે આભ ને નીચે ધગતી
અન્નમુત-અન્નમ-આભો } આભો ભરી ગયો (અન્યગામી અર્થ છે)
- ૧૨૩ જન્ન-જન્નો- જાન } વર વિનાની જાન
(કા) જાન- જાન } જાનમાય જાનત
(કા) જિવાન-જ્યાન } મે પૈમાનુ જ્યાન ચયુ.
- ૧૨૪ અગ્ન-અગ્ન-આગ } આગલાને આગમે પાડને
અગ્ન-અગ્ન-આગલો } આગલો માણુમ આવે
- ૧૨૫ વાગતે-વગ્ગ-વાજ-વાગ } વાગુ વાગે છે
વલ્ગા-વગ્ગા-વગ્ગ- વાગ } ઘોડાની વાગ ઝાલી (વગામ)
- ૧૨૬ (શર્કરા) રાજ-આડ } દૂધપાકમા આંડ નાખો
રાજ વડ- આડ } પૌઆ આંડે છે
- ૧૨૭ વાગતે-વગ્ગ-વાજ } 'ગોપિકા ગાય વાજિત વાજે શ્રી'
વગ્ગ-વગ્ગ-વાજ-વાજ } 'વગ રે શ્રીકા વાજ આ પો ધણુ'

૧૨૮. સનિ-સળી-સાળી- ખાણુ } સોનાની ખાણુ
(ખાણુ)
સાન-સાળ- ખાણુ } દાણખાણુ.
રણસ્તમ્ભ-રણસમ-રણુખમ્ભ. (રમ) ખાણુ } રમખાણુ મચ્યું છે.
૧૨૯. સત્તર-ચપ્પા-ચપ|ચપચપ બોલે છે. ચપચપ ખાપ છે.
ચુપ- ચૂપ|ચૂપ રહે (ચપ રહે)
૧૩૦. દુઘ-દિગ્ધ- હેજ } "તેહ ઉપરિ અપઞરનાં
(હેજ.)"
અમ્યકન-મિત્રણ-મિત્ર-મેજ-હેજ } ધરમાં હેજ (મેજ) આવ્યો
છે.
૧૩૧. પોડણ-સોલહ- સોળ|સોળ આની પાક થયો છે.
મગ્ધન-સઘ્વળ-સઢળ-સોળ|શરીરે સોડીનાં સોળાં જાડ્યાં છે.
૧૩૨. મૂળોતિ-સુગદ- મુલુ|મ્હારી વાત મુલુ છે.
મૂળ-મૂળ- મુલુ } પગ મૂણી ગયો.
મૂળા-મૂળામારિ-મુલુ } યાંસળી મૂળુ મારી.
૧૩૩. ગુચક-સુજ્ઞડ-સુઘડ મોળે|ચોખાને સોજા કરી વાપર્યો.
ગૂચતે-મુદ્ગદ- મૂજ-સોળે|પગે સોજા ચડયા છે.
૧૩૪. કઠકારક-કઠુંઆરક-કઠારો|આજે બહુ કઠારો થાય છે.
કાઠકારક-કઠુંઆરક-કઠારો|તે બારીના કઠારામાં બંદો છે.
૧૩૫. ઘોપણતિ-ઘોસદ- ગોખ|વિદ્યાર્થી મંત્ર ગોખે છે.
ગવાહ-ગવનસ-ગઝસ-ગોખ|'જનં' ઝડપા બારી ગોખ."
૧૩૬. લક્ષ-લગલ- લાખ|લાખ રૂપિયા.
લાક્ષ-લગલા-લગરા-લાખ|પીપળાની લાખ.
૧૩૭. મૂચ્યતે-મુજ્ઞદ-મુઝે|મ્હને લાવી મુઝે છે.
મૂચતે-મુદ્ગદ-મુજે|મ્હારો પગ મૂજી ગયો છે.
૧૩૮. વિના-વિણુ- વણુ-વનો|પાધડી વનો બ્હાર નીકળ્યો.
વિનય-વિનય-વિનઈ-વનો|વનો વેરીને વસ કરે
૧૩૯. ધામન્- ધામ|ઝકિર રણુઝેઝુતું ધામ છે.
મ-ધાવ્-ધામ|ઝેઝધામ

૧૪૦. રવિ- ગવિ } રવિવાર.
(અ) રવીઝ-રવી } ચાલુ સાલે રવીનો પાક સારો છે.
૧૪૧. અગુર- અગર } અગરગતી.
અગ્ર-અગર- અગર } મોયનું અગર.
આકર-આગર-અગર } ખાંડઅગર. મીઠાનો અગર.
(કા) અગર- અગર } કેરી અગર દાડમ લાવળે.
૧૪૨. મેરી- ભેર } મદનભેર, ભૂંગળભેર.
✓ મરેણ-મરિ (ત્રીજી) મરિ-ભેર } આનંદભેર. સુખભેર.
૧૪૩. સળગ-મલગ-સળંગ } સળંગ કાચ. સળંગ દોરી.
" " સળગ } અગ્નિ સળગે છે ઘર સળગે છે.
૧૪૪. મન્દ- મન્દ } મન્દભુદિ મન્દમતિ. (ટોક)
(કા.) મદ (મતુષ) -મન્દ } અકલમન્દ (વાળો)
૧૪૫. મક્ત-મક્ત- ભાત } એકલો ભાત જન્મે છે.
મક્તિ-મક્તિ-ભાત } "પોપટભાત પટાળી." (ભાત્ય) ભાતિગર.
૧૪૬. પ્રજા-મેજા-વેજા-રેજા } બાર બાપની રેજા એકડી થઈ છે.
(કા.) રેજહ- રેજો } સાકીનો રેજો.
૧૪૭. ન (નિષેધાર્થ) જ- નોતે ઘેર ન હતો.
ન (સંભાવનાર્થ) જ-ન } નોતે જાણે બીડતો ન હોય.
૧૪૮. જણડ-(કકડો)-ખંડ } સાકીનો ખંડ.
જણડ (સમૂહ)-ખંડ } તરુખંડ. (સમૂહ)
૧૪૯. જણિત-જણિઓ-ખાંડો } ખાંડો ફૂલો. ખાંડી ધાર.
જણગ-જણગ- ખાંડું } રાગજો ખાંડું મોકલ્યું.
૧૫૦. જેટક-જેટક- જેડું } બિજડ જેડે વાગ્યું દોલ "
જેત્રપુત્ર-જેત્રવત્ત-જેડું } જેડું જેતી કરે છે.
૧૫૧. રદધિ (શ્રુતિવિપ) દધિ } "દધિ મથિઉ નઇ પરણી નારિ."
રદધિ- દધિ } દધિ વલોવે નારી.
૧૫૨. નીરજ-નિરિમ-નર્યો } "ફેલું સુખ તે જાતે નર્યા."
નનઅપર-નવર-નર્યો } નર્યા ચોખા ખાય છે.

- ૧૫૩ તન્-તજ- તજ | તજમગી
ત્વયા-તજા-તજન | તજખાવ તજમગમી
- ૧૫૪ ન+મપિ-નવિ-નવિ-નવ } 'નવ કગો કોઠ ગોઠ ગમિકડા"
નવન્- નવ } નવ વાગ્યા
નવીન-નવિમ- નવો } નવાં કપડા પહેવાં
- ૧૫૫ લગન-લગન-વાગ | લાગ આગ્યો. પૂઠે લાગ્યો ઠ
" " લાગ | અમિ ભગ્નડાટ લાગે છે
- ૧૫૬ પિષ્ટક-પિઠ્ઠ-પીઠુ } અડ-નુ પીઠું
પીઠકં-પીઠર-પીઠુ } લાકડાનુ પીઠું. દારૂનું પીઠું.
- ૧૫૭ પૃષ્ઠ-પિઠ્ઠ-પીઠ } 'પામર દેહની પીઠ પડી"
પીઠ- પીઠ } પિઠાપીઠ શાદાપીઠ
૧૫૮. પૂજ્-(અપ) પૂજહુ- પૂજો | ગૃહદેવતાને પૂજો
પ્રોચ્છન-પુછર-પૂછો-પૂજો } વગેરે પૂજો કાઢ્યો
- ૧૫૯ / દ્વિગુણક-વિઠળર-નિવણો-નમણો } અમણે રૂપિયે શેર
વિમળતિ-વિમળદ્-નિમણે-નમણે } માખી અમણે છે
- ૧૬૦ સ્થાપ-ઠાવ-ઠાવ-ઠાવ-ઠામ } રૂહેવાનુ ઠામ ઠામડેઠાણુ ઠામ
" " " ઠામ } એમનુ
" " " ઠામ } ધરમા પાણી પીવાનુ ય ઠામ નથી
(વામણુ)
૧૬૧. વીત- વીત } "આગ્યો માતનુ વીત દગરા"
વૃત્ત-વિત- વીત } વખત વીતે છે આપવીતી
- ૧૬૨ જ્વલતિ-જલદ- જળે } દેહ જળે જૈસી લકડેડી ભારી
જીર્વત-જિરદ-જલે- જળે } (દિ-દી) જળાઉ લાલકુ
ધોતિયુ જળી ગયુ છે
- ૧૬૩ કુમ્મ-કુમ્મીપાક- કુંભી } કુંભીપાક નગકમા પડ્યો
સ્તમ્મ-ચમ-તમ-તુમી- કુંભી } રવણની કુંભીને અદેવીને બેઠો છે
- ૧૬૪ તરફની-તરફની-તરફણુ } ખેડૂત તરફણુથી વાવે છે.
✓ (દા) તરફગૂન-તરફેણુ } તરેણે મ્હાગી તરફેણુ કરી

૧૬૫. જામ (ફા.) જામ } જામમાં પાણી પીધું.
 યામ- જામ } "પૂર્ણિમા મધ્યજામની"
 જન્યતે-જમ્મદ- જામ } દહીં જામ્યું.
૧૬૬. જાજરુ (ફા.) જાજરુ } ને જાજરુ ગયો છે.
 જર્જરિત-જર્જરિત-જાજરુ } શરીર જાજરું થયું ગયું છે.
૧૬૭. જાની (ફા.)- જાની } તે મ્હારો જાની દોસ્ત છે.
 યાજ્ઞિક-જાણિય- જાની } મૂળશંકર જાની.
૧૬૮. યયર (ફા.) ખેર } તહેના એટલા રૂપિયા આપ્યા ખેર છે.
 ✓ લાદિર-ચદિર- ખેર } ખેરનું લાકડું.
 ક્ષર-જર- ખેર } ખેરટો. ખેર બિજો.
૧૬૯. ઘોટકે-ઘોટક- ઘોડો } ઘોડે મેડો.
 તુલ્યે-તુલિ-તોડે-કોડે-ગોડે } ગાંડા ગોડે શું બકે છે ?
૧૭૦. રઘન-રઘન- ઓડણ } ગાયનું ઓડણ મ્હોડું છે.
 રઘો (દે.) (નારી) ઓડણ } જસમા ઓડણ.
૧૭૧. મેલ (ફા.)- મેખ } સોનાની યાળીમાં લોહની મેખ.
 મેય (રાશિ)-મેખ } એમાં કાંઈ મીનમેખ કરી શકે તેમ નથી
૧૭૨. સુવાર (ફા.)- સવાર } ઘોડાનો સવાર.
 સુ+વાર-કે (સુપ્રમાત)-સન્હાર } સન્હાર થયું.
૧૭૩. સન્હેલા-સહેલ- રહેલ } આ કામ રહેલ છે.
 (ફા.) સયર-સયલ-રહેલ } ભાખ રહેલ કરવા ગયા છે.
૧૭૪. માતંગ-મામગ-મયગ-ભંગી } ભંગી મેલું વાળે છે.
 ✓ બગી (ફા.)- ભંગી } જંગીભંગી
૧૭૫. શિક્ષા-મિક્ષ-સીખ-શીખ } "શીખ સાસુજ દે છે રે વડુજી !
 રહો દંગે."
 સીખ (ફા.)- શીખ } શીખ મારી કાયળામાંથી ધઉં
 કાઢો.
૧૭૬. સહી- સખી } પ્રિયંવદા શકુન્તલાની સખી હતી.
 સહી (ફા.)-સખી } સખી ગૃહસ્થોની ઉદારતાથી નબે છે.

- ૧૯૦ દિ-રિ- બે|બે દિવમ. બેલત્યુ
 વિ-વિ (મ. કે કા) બે|બેનમૂન, બેદગકાર બેવાશક.
૧૯૧. બુધન-બુદ્ધ-બુદ્ધિ- બુદ્ધો|પાટલાનો બુદ્ધો લાગી ગયો.
 અબુધક-અબુદ્ધ-અબુદ્ધિ-અબુદ્ધો|આ માણસ બુદ્ધો જેવો છે
૧૯૨. તનય-તણઅ-તન|“તે બેહુને અકેકા તન”
 તનુ-તણ- તન|તનમનધન અર્પણ કર્યા.
૧૯૩. કર્ણ-કણ-કન્ન- કાન|કાન પાકે છે
 કૃણ-કૃન્હ-કા-હ-કા'ન|કાનજી ખેતસીની ચાલ
- ૧૯૪ મટ-મટ- ભડ|“દુમથડ પૂઠે નળ ભડ આબો”
 અમ્યેત-અમ્મિટ-મિટટ- ભડે|“હરિદગના કિક્કયા ભડિયા”
૧૯૫. એકાદશિકા-એકાદશિઆ-અગિયારી-અગિયારી|અગિયારી અગિ-
 અગ્યગારિકા-અગિઆરિઆ- અગિયારી|યારી એકપીસુ મો
 પાગની લોકની અ-
 ગિયારી.
૧૯૬. સુહ- સુખ|સમાગમા સુખ નથી.
 ✓ સુખફલિ-સુખસહિ-સુખડી|સુખડીમોપારી બાધતો.
- ૧૯૭ નિશાન (કા) નિશાન|નિશાન તાકવું.
 નિ સ્વાન-નિસ્તાણ-નીસાન|“વળ્યા નીશાને ધાય રે”
- ૧૯૮ દામન્ (સં. કે કા)- દામણી|લલાટે બાધી દામણી
 દયાપની-દયાવળી-દયામણી દામણી|“દમયતી દીસે દામણી.”
 મોદામિની-મુદામિની- દામની|“દામની દમકતી બોમ
 વિધે.”
૧૯૯. દુઘ-દુદ્ધ દધ|ગાયનું દુધ
 દ્વિન-દુઅ-દુહ- દધ|
 કે દુહિતા-ધૂઆ-ધૂય- દધ|“માગી દ્વિપુત્રની બેડ”
૨૦. સૂચ્યમાન-સુજ્ઞતો- સૂઝતો|કાષ રસ્તો સૂઝતો નથી
 સુચ્યમાન-સુજ્ઞતો-સૂઝતો|સૂઝતી બિદ્યા ન લલઈ.”
- ૨૧ ચાર- ચાર|ચારગો ચારચક્ર હોય છે.
 ચત્વારિ-ચિઆરિ-ચાર|ચાયને ચાર પગ છે
 ચર્-ચારિ- ચાર્ય|ચાય ચાર્ય ખાય છે

૨૦૨. દિવમે-દિઅદિ-દિદાદિ-દાદિ } “તમે દાદિ કહે છે ભરથાર,
માધવ સાથે છે મિત્રાચાર.”
દણ્ડિકા-દાડિંગા-દાડિઆ-દાદી } બોડકાની દાદી.
૨૦૩. ઝડો (દે.) } ઓડો } ઓડ લોક કૃષાતળાવ ખોદે છે.
પૂત-દુદ-ઝ-ઓડ-ઓડ } સાથ ઓડે છે. (ધરે છે)
૨૦૪. નયતિ-લેદ } લે } પોટલી રેશન પર લ.
નદ-(પ્રા.) લેદ-લે } લે ! તને તો બધું આવડે છે !
૨૦૫. કઃ પુતઃ-કડળ-કોણુ } કોણુ આવે છે ?
કોગ- } કોણુ } ત્રિકોણુ.
૨૦૬. પ્રા. અન્નન્તો-છતો- } છતો } “છતે બાપે નખાપાં બસાં.”
અચત્તકઃ-અચત્તડ-છતઉ-છતો } છતો સૂતો છે. વાત છતી કરી.
૨૦૭. વ્રત-(વિશ્લેષ) વરત } ગાયવરત ક્યું છે
વર્તિ-વરતિ-વરત } કોસવરત આપ્તાં
૨૦૮. લવળ-લવળ-લોળ- } લુણુ } લુણુ-હરામ, અલુણુ.
રણુ-(સામ્યથી) રળ } લુણુ } આઠાલુણુ જવું.
૨૦૯. કટકં-કઢડ- } કડું } સોનાનાં કડાં.
કૂતક-કઢઅ-કઢડ-કડું } આ અનાજ કૂતરાના કડાનું છે.
૨૧૦. ભક્તક-ભક્તડ- } ભત્યું } ભત્યું-ભાકું મળશે.
વિભક્તક-વિભક્તડ-વિભત્યડ-(બે) ભત્યું } ધઉં બેભત્યું છે.
૨૧૧. અર્ચા-અચા-અજજ-આજ- } આડ } કપાળે કંકુની આડ કરે છે.
અપમતક-અવઅડડ-અઅડડ-આડ } વહુએ આડા લીધા છે.
૨૧૨. પૂગ- } પૂગ } “પાન પૂગ રંગ બીડી.”
પૂર્વતે-પુજજ-પૂજ-પૂગ } તે આવી પૂગે છે.
૨૧૩. સુતક-સુત્તડ- } સૂતો } તે સપ્તામાં સૂતો છે,
સમાત્તક-સમત્તડ-સવત્તડ-સવંતડ-સૂતો } “જેટલું સૂતું ગીત
રસાત.”
૨૧૪. આર્તિ-આરતિ- } આરતિ } “રાત્રન મરસિ આરતિ થઇ”
આગત્રિક-આરતિઅ-આરતી } મંદિરમાં આરતીનો વખત થયો છે.
(કા.) આર્જુ-આરણુ-આરજ-આરત } મહારે ત્યાં આવવાની આરત નથી.

- ✓૨૧૫ યૂકા જૂઆ-જૂમ-જૂ } માથામા જૂ પડી છે
 જૂન-જૂમ- જૂ } "ધણિ જૂધણિ જૂ રમધ"
- ૨૧૬ ધ્વજક-જઢઓ-ઝડો } સ્વગજનો ઝડો
 ઘણ્ઢ-જઢ- ઝડ } ગોમાધનુ ઝડ
- ૨૧૭ જુટ-જુટ- જૂઠાણુ } જૂઠાણુ બહુ ન નમે
 જતસ્થાન-જૂઠાણ-જૂઠાણુ } "ધણિ જૂઠાણુ જૂ રમધ."
- ૨૧૮ અધૂર- અધૂગ } "અધૂરો જ ગયિ નિમણાગધ"
 (કગલ-રોઝ)
 અધ્વનિ-અધુનિ-અધૂરિ-અધૂગ } અધૂરો પૂગ કડે છે
- ૨૧૯ ગોલ- ગોળ } ગોળાકા
 ✓ ગુડ-ગુલ- ગોળ } શેડીનો ગોળ
૨૨૦. વાર્તા-વત્ત-વાત } એક વાત કહેા
 વૃત્ત-વત્ત-વાત } "સાદગવાત ન પૂછે કંથ"
- ૨૨૧ ઘનક-ઘણ્ઢ- ઘણુ } હેણે ઘણું દાન દીધુ.
 ગુણક-ગુણ્ઢ-ગણુ-ગણુ } એકગણું દાન સહસ્રગણું પુણ્ય
- ૨૨૨ સ્વામી-સામી-સાઈ- સાધ } સાંધ । આપને કહા
 (મૈને સુના ગોસાધ
 સ્વાગત-સાગય-સાયય-સાય-સાઈ-સાધ } હેમને મહારા સાંધ કહેજો
 "રનેહ ધરીને સાંધ ઝિંઝિ"
૨૨૩. જાડિતિ- ઝડ } ઝડ લેધને આવળે.
 જર્ત-જટ (જાટ) જટ-ઝટ } જ ગલીઝટ (જટ)
૨૨૪. (પર) કાર્યક-(પર) ગજ્જુઝ-(પર) ગજૂ } તે માણુમ પરગજૂ છે
 ગાત્રક-ગચ્ચક-ગજ્જક- ગજુ } ને કામ કરવાનુ હેનુ
 } ગજુ નહી.
- ૨૨૫ દઢક-દઢક- દાડો } મળનો દાંડો
 દંઢઓ (દે) ઢઢક-ઝાડો } વસ્તુ લેધને ડાંડે પડ્યો (ગસ્તે)
- ૨૨૬ શૂઢ- શગ } દીવાની શગ.
 ગજમૌત્તિક-જગ (મોતી) શગ } "હુ તો યાળ બરુ રે ગગ-
 } મોતીએ"

- ૨૧૭ વાગિકા- વાડવાડ ચીલડા ગળે
(લજિલજ પાત - વાડ/અઠવાડ, ગઢવાડ, મઢવાડ.
- ૨૨૮ દલ- ડાળો/માડનુ ડાળી
દ્વિદલ- ડોડા/ગાં 'સકે નેત્ર ખેન છે મોહનુ ડોડાળાં અણુ' "
- ૨૨૯ (ક) કરોનિ-કરહ- કરે/તે ઝસોધ કરે છે
(ક) મિરાનિ-કિરહ-કર/મોર કળા કરે છે
- ૨૩૦ ચોરન્દ (તદ્વિત પ્રત્યય) -ચોગી/ચોગ ચોગી/ચે છે
ચતુરાલ્લકા-ચડગસ્તિઆ-ચઠાહિઆ-ચડરી-ચાગી/લગનની ચારી.

પરિશિષ્ટ ૨ જી

પુસ્તકના કેટલાક વ્યુત્પત્તિના શબ્દોની મૂચી

અ	અનરૂ ૭૪	આપવીતી ૮૬, ૧૯૮
અડગા ૪૭	અનફુ ૮૩	આથમવુ ૨૦૦
અનામત ૫૪	અનેરૂ ૪૫, ૧૩૬	આમમવુ ૨૦૫
અણુ ૭૧	અગુછો ૨૧૦	આડ ૩૬૨
અજળ ૭૧	અધૂગ ૧૫૮, ૩૬૩	આગળો ૩૫૫
અચરજ ૭૨	અગર ૮૪, ૩૫૭	આગ ૩૫૨
અડવણુ ૭૪, ૩૫૦	અગુ ૩૨૪	આલ ૩૫૫
અણુચી ૮૩	અગિયારી ૩૬૧	આરતી ૩૬૨
અનોખો ૮૩, ૮૪	આ	હ
અવાટ ૮૫	આવડનુ ૪૫	પ્રધણા-ગ ૭૩
અગગિયો ૮૪	આગમય ૭૨	હિ
અમૂઝણુ ૮૭	આફરો ૭૪, ૩૫૫	હિનટ ૩૬
અચળો ૮૮, ૧૦૮	આણુ ૭૮	હિખેડવુ ૨૦૫, ૨૨૫
અરૂં ૩, ૫૦, ૧૦૪	આણુ ૪૫, ૭૮, ૩૫૧	હિફવુ ૨૦૫ ૨૨૫
અલડાવુ ૧૮૯, ૧૯૦	આળી ૮૪, ૩૫૧	હિલાળવુ ૨૨૪
અપેરવુ ૨૦૧, ૨૦૩, ૩૫૪	આચ ૮૮	હિપણુ ૮૨, ૮૫
અધે ૨૨૫	આપણુ ૧૩૨	હિપરાણુ ૮૫, ૮૮
અનગય ૨૪૫	આવણુ ૪૦, ૧૮૮, ૧૯૨	હિજગ ૭૩
		હિમડો ૭૨

ઉખેવતું ૩૫, ૩૫૧

ઉવેખવું ૩૫, ૩૫૧

ઉ

ઉાંતુ ૨૦૧

ઉામવું ૧૮૫

ઉામ ૪૫

ઉામટા ૭૫

ઉામરવું ૧૬, ૭૫

ઉામળવું ૧૮૮

ઉાપદિગ્ધિ ૩૦૮

ઉા ૩૫૦

ઔ-ઔ

ઔવડું ૧૩૬

ઔ ૬૩, ૧૨૮

ઔમ્દને ૧૨૩

ઔધાણ ૫૦, ૮૫

ઔવાતણ ૪૬, ૮૩, ૮૪

ઔવે ૫૬

ઔકું ૨૫

ઔગણ ૩૩૬

ઔ-ઔ

ઔપટી ૩૪૦

ઔધાન ૩૪૦

ઔણ ૩૫૦

ઔળાગ ૩૦, ૩૫૪

ઔગનો ૨૦

ઔળાવું ૨૦૧, ૨૦૩

ઔળાખવું ૨૦૦

ઔડકા ૪૬

ઔડ ૩૬૭

ઔધાણ ૩૫૬

ઔટ ૩૪૬

ઔ

ઔડું ૨૫

ઔપથ ૭૧, ૭૨

ઔળી ૭૪

ઔળી ૭૬

ઔગડો ૮૩

ઔડો ૮૫

ઔગવાસ ૮૭

ઔમટી ૮૮

ઔ ૮૮

ઔળ ૭૬, ૧૦૮ ✓

૧૩૧, ૩૩૩-૪

ઔર ૬૩, ૧૫૮, ૧૬૪

ઔડવું ૧૮૮, ૧૯૦

ઔને ૩૦૧, ૩૦૮

ઔતા (ધી) ૩૦૬

ઔ ૧૩૧, ૧૪૭,

૧૭૬, ૩૧૮

ઔ ૩૧૮ ✓

ઔવું ૨૧, ૧૮૫

ઔગી ૩૪, ૮૭, ૩૦૪,

૩૪૬

ઔરો ૩૫૬

ઔ ૫૫૩

ઔ (અન્યથા) ૩૦૩

ઔગિયો ૩૩૨

ઔળી ૩૫૮

ઔણ ૩૪૬

ઔડ ૩૫૦

ઔળી ૩૫૩

ઔસ ૩૫૫

ઔડવું ૩૫૨

ઔ

ઔધ ૧૦૮, ૩૫૨

ઔત ૨૭, ૭૬

ઔવો ૭૬

ઔઓ ૭૨

ઔઔરો ૪૫

ઔળ ૪૭, ૮૪, ૩૫૬

ઔડ ૩૫૭

ઔ ૩૫૬

ઔળી ૩૫૧

ઔમ ૩૫૩

ઔડ ૩૪૫

ઔડ ૩૫૫

ઔગી ૩૪૭

ઔ

ઔતવું ૧૬૭

ઔમવું ૧૮૧

ઔમ ૩૩૨-૪, ૩૫૬

ઔમ ૮૬, ૩૫૬

ઔગાડું ૭૪

ઔગર ૭૧

ઔમડ ૭૧

ઔડી ૩૫, ૪૭

ઔડે ૩૪, ૩૫૬

ઔગગત ૧૦

ઔગમી ૫૫

ઔવમઘુગિયા ૭૪

ઔ

ઔડવું ૧૬૭

ઔળ ૭૬, ૧૮૮

ધાધરો ૨૫ ૭૩	ઝમ ૪૬, ૨૬૦	ઝીયતુ ૮૦
ધલો ૫૩, ૩૩૯	ઝતો ૩૬૦	ઝખતુ ૮૦
ધડીઝોડો ૨૫	ઝાતુ ૩૫૦	ઝખના ૮૦
ધડો ૭૦	જ	ઝડો ૭૧, ૮૦, ૩૬૩
ધેમ ૭૧	જિહાઝણિ ૩૧૭	ઝીણો ૩૪૫
ધ	ઝણો ૩૧૯	ઙ
ઘીધતુ ૮૫	ઝેમ ૫ ૩૦૫	ઙા ૭૩
ઘમકતુ ૨૦૧	ઝણતુ ૨૦૪	ઙમ ૭૨, ૩૫૮
ઘૂકતુ ૮૧, ૧૮૮	ઙળવતુ ૪૭, ૨૦૪	ઙ
ઘમચો ૮૬	ઙોડતુ ૭૧, ૧૮૯	ઙળ ૭૮, ૩૬૪
ઘેષી ૭૨, ૮૨	ઙધા ૧૨૯	ઙતુ ૪૮
ઘણોડી ૭૯	ઙુમડ ૭૫	ઙડી ૩૫૦
ઘાઙણ ૭૩, ૭૪	ઙુનાડ ૭૪	ઙોતો ૩૪૮
ઘૂડ ૭૧	જ (અ-અય) ૫૯,	ઙ
ઘોડ ૪૯	૩૧૧	ઙાંગ ૭૫, ૮૦
ઘાચ ૨૫	ઙુદાર ૪૯	ઙેમડ ૭૧
ઘા ૩૬૧	ઙતોષ ૨૫	ઙીણો ૩૫૩
ઘ વુ ૩૬૦	ઙણીનો ૨૬૫	ઙ
ઘેરો ૩૬૦	ઙેવ ૨૬૩	ઙીણુ ૨૩૭
ઘેન ૩૪૫	ઙધારે ૫૩, ૩૧૮	ઙણો ૬૪, ૧૬૦
ઙ	ઙેમ ૮૬	ઙુજ ૧૨૫, ૧૩૪
ઙે ૨૦, ૮૦, ૨૦૬,	ઙમ ૧૮૧ ૩૫૬	ઙ ૧૨૬
૨૬૩	ઙવ ૧૮૧ ૧૮૩, ૩૫૪	ઙેમને ૧૨૩
છીનતુ ૧૯૭	ઙે (અ-અય) ૩૦૩	ઙાનાવેલી ૭૮, ૮૩
છીણતુ ૧૯૭	ઙૂમણ ૩૬૩	ઙોડેમંડોડે ૮૧
છીપ ૮૬, ૧૮૮ ૩૫૫	ઙજડ ૩૫૬	ઙીણ ૪૯
છાગ ૫૪, ૮૮	ઙગ ૩૫૨	ઙીના ૩૩, ૩૫૦
છીક ૭૩	ઙાન ૩૫૫	ઙગમ ૮૬, ૧૧૦, ૩૬૦
છકડો ૮૬ ૩૪૫	ઙળતુ ૩૫૮	ઙો ૩૩૪, ૩૬૦
છા ૮૬, ૩૪૧, ૩૪૫	ઙૂ ૩૬૩	ઙૂ ૩૪૮
છાડ ૩૩૨	ઙ	ઙીણ ૩૪૬
છમી ૪૬, ૭૧	ઙવતુ ૮૦	ઙગ્ગણ ૩૫૮

ता ३६०
 थ
 थी १५३
 थप्री १५४
 थप्यो ८७
 थान ७७ ३६०
 थ
 थो ३५
 थप्यु २०३
 थप्यु १६७, ३३७
 थम ८७
 थप्यु ८६
 थप्यु ७५, ३५३
 थप्यु ७३
 थप्यु ७२
 थप्यु ५०
 थप्यु ८२
 थप्यु ३०, ३५७
 थप्यु ३३३
 थप्यु ४०, ३३७
 थप्यु ३६३
 थप्यु ३४५
 थप्यु ३६१
 थ
 थप्यु २०५
 थप्यु ८०
 थप्यु ७३
 थप्यु ४५, ११०, ३४६
 थप्यु ३०
 थप्यु ३५६
 थप्यु ३४५

धन ३५३
 धप्यु ३५५
 न
 नीपट ३७
 नदीत ८१, ३२३
 नापित ३
 नव ७७, ३२४, ३५८
 निबोधु ४०, ८०, २०१
 नीनडु ८०, २०१
 नलपु ७१, १८१, १८३
 नान्दम ८७
 नीमाडो ८८
 नाधडीआ ५२, ८५
 नापिक ८१
 नाथु ४५, ७७, ७६ ३५७
 नान्द २५, ५०, ७६
 नावड ७६, ८५
 नीनवट ७५, ३५१
 नाथपु ७४
 नोदर-ना ७३
 नमार ७२
 नयो ३५७
 नेडो ३५१
 नवगे ३५७
 नाइ ३५४
 निशान ३६१
 नागमेयो ३४०
 थ
 पापे ३२०

पापती-ली ३०७
 पधारपु २०५
 पधारपु २०४
 पाडवपु २००
 पाथरपु २००
 प्हेरु ४६, ५४, २००
 प १२५ ४० १६८
 पाडपु १८५, १८७
 पूम ७०, १८०, १८१, १८३ [३६७]
 पागला १०८
 पडपु ४३, १०८
 पाडो १०८, ३४८
 पडपु ५४
 पावम ३४, ८७, ३४६
 पेतरी ८७
 पडपु ८६
 पारेपु ८५
 पगरी ३०, ८२
 पयारी ७६
 पूडपु ७६
 पागपु ७५
 पनिया ७४
 प ५ ७१, ११०, ३४८
 पनेरी ७१
 पागपु ७७
 पिगपु २५ ५०
 पान्दी ५०
 पानो २५, ५०
 प्हेरु ४६, १८६, १८७, ३४७

પગર ૪૬	ફગર ૪૬, ૭૨	બીતર ૨૦
પાગ ૪૬	ફામુ ૪૬, ૩૫૩	બૂર ૮૨, ૩૫૪
પાણી (પત્ર) ૩૫	ફાસો ૩૫૩	ભડ ૧૮૮, ૧૮૯, ૩૬૧
૮૭, ૩૫૧	બ	ભૂંસુ ૮૮
પહલા ૧૭૫ ૩૦૧	બાપડો ૪૫	ભલક ૮૧
પડછો ૧૦૮, ૩૪૭	બન્ને ૩૨	ભાગથી ૫૩, ૭૨
પોતે ૧૩૦	બીન્નુ ૨૩૭	ભુગરી ૭૦
પનન ૩૬	બોનુ ૨૦૦	ભોગ ૭૦
પાતળી ૨૦	બગડુ ૨૦૦	ભાગવુ ૭૦, ૧૮૦
પગલુ ૩૨૪	બંમવુ ૮૨, ૨૦૦ ✓	ભટ્ટાર ૩૪
પથુ ૧૪૬, ૩૨૨	બોગુ ૮૦, ૧૬૭	ભણી ૪૬, ૩૦૧
પાનવુ ૧૮૫, ૩૪૬	બૂઝુ ૧૮૫ ૩૫૨	ભગલુ ૨૬૫
પાળી ૧૧૦, ૩૪૬	બાગ ૭૮, ૮૭	ભાત ૪૫, ૩૫૭
પરે ૩૩૬	બાવો ૮૭ ૩૪૭	ભત્યુ ૩૬૨
પક્ષીત ૩૫૩	મગાસુ ૧૭ ૮૨	ભેર ૩૫૭
પાસો ૩૫૩	માગખડી ૮૧	ભગી ૩૫૮
પીં ૩૫૮	મૂડુ ૮૧	ભાથ ૩૪૮
પી ૩૫૮	માનવુ ૭૮	બીને ૩૫૧
પૂળે ૩૫૮	મગદા ૭૫	મ
પાડ ૩૬૦	મેચનો ૭૫	મહેવુ ૨૨૫
પાડ ૩૪૮	મચવુ ૪૭ ૭૧	મેનુ ૧૮૮ ૧૬૩,
પડ ૩૪૮	બતાનુ ૭૧	મઝારિ ૧૬૦ [૨૫૪
પડા ૩૪૮	બચુ ૭૧	મા ૧૬૦, ૧૭૬
પાસ ૩૪૬	બગડો ૭૧	માટે ૧૪૨, ૧૫૧,
પાનડી ૩૪૮	મગે ૭૧	૩૦૦
પાપડ ૩૫૧	ભુડી ૭૧	માયુ ૬૬, ૧૪૨
પોગુ ૩૩૬	મણો ૩૫૮	મુજ ૧૨૫ ૧૩૪
પગેળો ૩૪૮	બૂડો ૩૬૧	મ ૧૨૬
૬	મતી ૩૪૮	મગાળી ૪૬
ફાવુ ૮૮	ભ	મનામે ૭૮, ૧૦૮
ફાગ ૮૮	ભિડ ૨૦, ૩૦	મજૂમ ૮૮
ફાતુ ૮૮		મનખમ ૮૮, ૩૫૨

માપ ૮૬, ૩૪૬	ગ્વી ૩૫૭	વગત ૩૬૭
મીઢળ ૮૫	ગણ ૮૫ ૩૪૮	વટ ૩૫૧
મીડુ ૮૭	ગેખ ૩૫૩	નાજ ૩૫૫
મસગીનુ ૭૬	ગા ૩૫૩	વનો ૩૫૬
મ્હાવત ૭૭	ગાત ૩૪૭	રેત ૩૪૬
મ્હેગમળ ૩૪, ૭૭	લ	વાન ૨૭, ૨૪૬
મેઢ ૭૨	લે(અન્યા) ૩૧૬, ૩૬૭	વા ૩૩, ૩૫૦
માન ૩૫૪	લીસમ ૭૪	નીજ ૩૫૭
માડમાડ ૩૫૩	લદળ ૪૫	વાડો ૧૦૮ ૫૩
મેખ ૩૫૬	સારનુ ૨૧૮	વતૂ ૪૬
મખ ૩૬૦	લેનુ ૨૧૫, ૨૬૩	વ્હાગમૂમ ૩૪, ૪૫
મોગ ૩૫, ૩૪૫	લાનચ ૮૬, ૧૧૦	વેગુ ૮૫
મગ્ધનુ ૭૦	લચનુ ૮૬	વનગી ૭૬
માચનુ ૨૦૦	લુખ ૭૬	વાગ ૭૦, ૧૮૦, ૩૫૫
■	લોટ ૭૬ ૩૪૭	વગરેનુ ૪૬, ૮
મીમાનુ ૨૩૩	લગી ૧૭૮, ૩૦૧	વગ્ધો ૮૩ ૩૦૧
મેડનુ ૨૦૨	૩૦૩	વાગા ૮૭
ગચનુ ૨૦૦	લુખ ૭૭ ૩૬૭	વડમામો ૮૧, ૩૪૬
મ્હા ૧૪૦, ૧૪૮	લાગ ૧૮૮ ૩૫૮	વાકિગળ ૮૧
મેગિ ૧૧૪	લનાજલ ૩૫	વગધ ૧૧૦
મેતોન ૮૩	વારા ૪૬	વાધનુ ૨૧, ૭૩,
ગણા ૮૧, ૮૨, ૩૪૬	વાખ ૩૫૬	૨૨૬
મ્હ ૮૧	લાન ૩૫૨	રિમેગનુ ૨૦૫ ૨૦૫
મીડુ ૮૧	વ	વોગુ ૧૨૫
મેખ ૭૫, ૮૧, ૩૫૩	વડો ૭૪	વેડનુ ૨૦૧, ૨૦૭
મેકનુ ૮૧	વાદગ ૭૩	સીગનુ ૨૦૧
મડ ૭૬	નાખરો ૭૩	વધોવનુ ૮૦, ૨૦૧
ગમળ ૭૫, ૩૪૬	વધામાડ ૭૭	વેચનુ ૮૨, ૨૦૦
મેડી ૭૪	સારો ૭૧	વેડનુ ૨૦૦, ૩૫૪
મે ૩૧૬	નજ ૭૧, ૧૧૦	સીજનુ ૨૦૦, ૩૫૭
રનવા ૨૫, ૩૫૦	વેજ ૭૬, ૮૬, ૩૪૫	વેચનુ ૭૧, ૧૬૬
ગળ ૪૫, ૭૮, ૩૪૬	વેગ ૭૮, ૩૫૧	સીન ૧૬૭, ૩૫૮

વંધુ ૧૬૭	સહિય ૭૩, ૧૨૩	માદર ૩૬૦
વડે ૩૦૦	મનો ૨૧, ૪૩, ૧૦૮	રહેલ ૩૫૬
વઝાવ ૨૧૦	મોદમ ૮૮	સખી ૩૫૬
વડ ૩૪૬	સિયાણો ૮૬	મનુ ૩૪૮
વાવુ ૩૪૬	સગધો ૮૩	સોયવું ૩૫૧
ગ	મગોવડો ૮૩	મોત ૩૫૩૨
શીળુ ૪૦, ૭૮, ૨૪૧	સૂધવુ ૮૨	સોળ ૭૮
શુ (વિગે) ૧૩૪, ૩૪૬	સણીજો ૭૬	માધ ૩૬૩
ગા (સર્વ.) ૧૫, ૮૨, ૧૨૬, ૩૪૬	મલૂણી ૭૭	સરવો ૪૪૭
શેવાળ ૮૪, ૮૫	મરાણુ ૭૩	માંકળી ૩૫૦
શોક્ય ૧૬, ૮૦, ૩૩૨	સાવડો ૮૧	હુ
શું (અન્યથા) ૩૦૭, ૩૪૬	માભગવુ ૭૨, ૩૪૭	હવે ૩૧૬
શીખ ૩૫૬	સજેખમ ૫૪	હમગવું ૪૬, ૨૦૦, ૨૦૧
શણુ ૩૬૦	મગવડુ ૪૮	હુડે ૩૦૧
શગ ૩૬૩	મહી ૩૦૧	દતલિ ૧૫૩, ૨૬૩, ૨૬૪
સ	સામદુ ૩૨૪	હેત ૭૨, ૩૪૮
સાંપડવુ ૨૨૪	સાંકરે ૩૩	હળવે ૪૬
માભળવુ ૨૦૧, ૨૦૨	સાવાસ ૪૫	હજી ૪૬
મમારવુ ૨૦૦	માવજ ૭૬	હોણુ ૪૬
મમજવુ ૮૨, ૧૮૫, ૨૦૦	રહાત ૭૨, ૩૫૦	હડ ૪૭
મોપવુ ૨૦૦	સગળ ૭૫, ૩૫૩	હનો ૨૬૩,
મકવુ ૧૮૮	સઝ ૧૮૧, ૩૫૬	હેજ ૨૫૬
મગો ૧૦૧, ૧૩૬	મુણુ ૧૮૫, ૩૫૬	હાડ ૩૫૦
	સખડી ૩૬૧	હો ૩૪૧
	સણ ૩૬૦	
	મોળ ૩૫૬	
	મળગ ૩૫૭	

પૂર્તિ

પૃ ૪૮

ઉમેરો-(૫૬) જડ (શુદ્ધિએ મદ) ઉપગ્રથી 'જડો' (શરીરે
અર્થ) 'જડ'નું પ્રાકૃતમા હ બેવડાધ 'જડો' થયું છે "એમ
જડો, કિં એમ મિત્રિયદિ ?" (વસુ ૧૨૭-૮ અ'ી મૂળ અર્થ
છે તે ઉપગ્રથી સયોગસોપ થતા 'જડો')

પૃ ૭૨

ઉમેરો-ઉત્તર્ગ (૬)મા-(૬) આજૂ-આગળુ-આરજ-આગત
(ગગ્ગ)

પૃ ૧૧૫

ઉમેરો- ખોસા થિકુ નિષ નાખ્યુ હેક " (હગિયો ૧૦૩)

પૃ. ૧૧૬

ઉમેરો-અ ગ-અપમસ ને અતિમ અપમસમા વપગતા
રૂપ પ્રત્યયો લાગતા ગુજગનીમા અ ગ ફહેનાય છે વર્તમાન
ઓકારાત નામનુ અ ગ અપમસમા જેમ આકાગત બને
છે તેમ બહુવચનમા પણ આકાગત પ્રયોગ થયા છે માન
બીજી વિભક્તિના પ્રયોગ નોંધીશુ

૧ 'લગ્નિગ્ગજદ મદેસડા દિન્તિદિ' (૮-૪-૪૧૮)

૨ 'મણિમડા ગણન્તિ' (૮-૪-૪૧૪)

૩ "જો ગુણ ગોવદ અપ્પણા પયડા કરદ વસ્મુ" (૮-૪-૩૧૮)

૪ ઘણા સહેસદ તાવ (૮-૪-૪૨૨)

છે'નામા તાવ બહુવચનનો મમજિયે તો, નદી તો ઘણા એ
વચનમા ઘાવ-વણ્ટ-ઘણા (બીજી વિભક્તિ-નગ્ગતિ)

વળી એકમચનમા પણ તે'ના વધુ ઉદાહ-ર્થ જરૂ છે —

૧ 'દેસડા ચદગ્ગ' (૮-૪-૪૧૮)

૨ 'વેકિમ્મિ વાદુ ઘલુવુડા (પિટ)' (૮-૪-૪૩૮) (વાદુ-
બગવાળા પ્રિયને જોખને)

૩ 'વેવેગ્ગદુ લોગ્ગો ! અપ્પણા' (૮-૪-૩૬૭)

(મો રોજા આત્માન રક્ષત) અપ્પણર નુ અપ્પણા અગ વપ્પાયુ છે છોડગનાં ધરમા (એ વ)-એ ની જ્ઞાતનો પ્રયોગ અપ્પણ પ્રયોગની વિરુદ્ધ બાધ છે (ભુએ પલ લિહિયા મુજાન્તિ (૮-૪-૩૩૫), માટે નાન્યતર જ્ઞાતિના એકરચનનુ અપખરમા અંગ વર્તે આકાગત મને છે તેમ ત્વેના વિશેષગુણુ પણ જનવુ જોયથે બલુ-વચનમા જનનેના-વિશેષણુવિશેષ્યના આકાગત રૂપ જને. (નામ ક લાગી જન્યુ હોય તો નહીં તો, માન વિશેષણુ આકાગત મને)

પૃ ૧૫૮

ઉમેરો-ફૂટનોટમા ટિપ્પણુમા' પંત્રી પૃ ૨૩૮

પૃ ૧૬૬

ઉમેરો (૧૦મી પકિત પંત્રી)

હો પાચમીનો પણ પ્રત્યય છે

૧ "હર કુલમગ્ગહો ઘુવર" ભાવિ. ૭-૫-૪)

૨ "જા નીસરદ કુલમગ્ગેહહો" (,, ૭-૫-૨)

૩. "વધુમત્ત પરદેમહો આવર" (,, ૮-૧-૫)

અહીં હોન્તર ન હોના જતા પણ હો પ્રત્યયથી અપાદાનનો અર્થ વ્યક્ત થાય છે

પૃ ૧૮૭

ઉમેરો-હીલ ધાતુ-જાનેશ્રીમા પણુ કર્જ ઉપરથી જનતા ઉમ-ઉપ વપરાયા છે "માધા ઉઘઝ" (માયુ ડિયુ' કરવા પૃ ૩૪૮-૧૪), તેમજ "ઉમઝનિ કરતજ" (દાધ નીચા કરીને પૃ ૨૫૫-૪)

પૃ. ૧૮૭

ઉમેરો-અર્ચાચીન તાન્ત ધાતુ-(૧૫) ચિલુપ ઉપરથી 'વધુવે' શામળે વાપરો છે 'જીવતાની ભુવતિ વાળોતર સાથ વળૂધે,' (શુ લા સા પુ ૨, પૃ ૨૬૧) મતલ ૧૫૦૦ની માનના "નમરકાર બાસવજોધ"મા આમ પ્રયોગ મળે કે 'તેલનષ વિપદ તે ચોર ઉલૂવડે જઈ' (મર્ત્ત ૧૬૬-૩) ચિલુપ ઉપરથી વ્તો ઉપર

“પલિવુ દેવ નમસ્કરી નહ પુગ્ય ચીના લક્ષણ કહીસિ”

‘પુરપની બુદ્ધિ વધાગ્યાનવ દાનિધ કુ ઘોસિસિ” (બુ
પ્ર પુ ૭૬, પૃ ૧૬૦) અહીં કર્તા કુ’ વપનાયો છે,
તેથી ‘ઘોસિસિ’ રૂપ ક્રમણિ નથી

વળી અદનો દ ચના નીચ પુગ્ય એકચ્ચનમા પશ્યુ તે’યુ
રૂપ થયું છે

૧ “નાન્દઉ એ ડિમ ઝૂઝીમિ” (પ્રા ગુ કા ૧૧૧)

૨ ‘લોઢ તણી કુણ કરીસે માગ’ (૧, ૯૮)

પૃ ૨૭૬

ઉમેરો-કુરંગે કરંજજદ ઉપગથી ચાલ્યુ બુઝો—

“રક્તેજ્જહુ ભોગદો અપણા વાલ્હે જાયા વિસમ થય” (૮-૪-
૩૬૭) તેમ “મલ્લદ ઘંચિજ્જહો” (ભવિ ૩-૨૧-૮) (જુન વિધ્યર્થ
પ્રત્યયને બી પુ ન વચનના હુ-દો પ્રત્યય લાગી)

પૃ ૨૮૫

ઉમેરો-એડતો

(૮) ચોત્થમાનક-જોદનતઓ-જોદ્યનત-એડતો

ચોત્થમે (પ્રદક્ષિત થાય ટે-એવાય છે) અપભ્રંશમા (૧) મુહ
જોદદ નરિંદુ” (ભવિ ૧૧-૧૨૧૪), (૨) “જોદ્દજ્જડં તથ વા” (૮-૪
૩૫૬-આ’મા કર્મણિ રૂપ છે), (૩) પિદ જોયંતડ” (ભવિ ૭-૭૬)

યુ લેધયે મ પાહિજે, ને હિં ચાહિયે-નણે દષ્ટિવાચક કર્મણિ
રૂપ છે મ પાહિજે સ્પદ્ (બુઝો સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ, ને આ Spj)
ધાતુ ઉપગથી પાસિજ્જદ-પાહિજ્જદ-પાહિજે રૂપે બુત્પત્ત થયુ છે
ચક્ષુ (બેયુ) ઉપગથી ચાસિજ્જદ-ચાહિજ્જદ-ચાહિયદ-ચાહિયે-એ મ ભા-
વિત ક્રમે હિં ચાહિજે રૂપ ન-યુ છે

પૃ ૨૮૭

ઉમેરો (૧૨મી પદ્ધિમા) અથવા બેનકા પ્રત્યય તરીકે

દત્તને! હવે તારી ખામ કરીને ખતે હવે છે ત્હા.

૫ ૩૦૨

ઉમેરે-ભણી-‘જદ કુમારિ મણિવિ જા ડતી’ (ભવિ.
૧૧-૩-૮) (કુમારી કરીને-કરીને-તરીકે)

૫ ૩૧૨

ઉમેરે પદ્મિ ૧૫મીમા ‘જાવે શાક્યાલકારેડવિદ્યને ।
નમોયુ જન’ (૮-૪-૨૮૩)

૫ ૩૧૪

ઉમેરે-શ્રીયુત મોદીને અન્યાય ન થાય માટે ત્હેમના શબ્દો
ટાકવા ઉચિત છે

“મમતા મૂમૂદ કાઠ પોતા જગ પસલિ ।

વહસિ ન સીયલિ છાદિ રમ લઈ ગયણ તજડ” ॥ ૫૩ ॥

આ દુદામાના વહસિ ન પ્રયોગ ઉપર ટિપ્પણ લખતા વખે છે કે-
‘વહસિ ન આશ્ચર્ય બીજને પુરુષ એકવચન, ચૌદમા ૫૬મા સૈકામા
ગૂજરાતીમા આ વપગર માલમ પડે છે, ગૂજરાતીમા ‘બેમ-ને’
‘કર-ને’ એના આશ્ચર્ય બીજન પુરુષ એકવચનના પ્રયોગ છે-તે
પ્રયોગને આ પ્રયોગ માથે મેળવવા મને થોડા લાગતા નથી કાગણ કે
આશ્ચર્ય બીજન પુરુષ બહુવચનમા અર્વાચીન ગૂજરાતીમા ‘કરો-ને’
‘બેમો-ને’ એમ વપગર છે જ્યારે જૂના ગૂજરાતીમા એ પ્રકારના
પ્રયોગ નથી બીજુ’, વહસિ નહ ૩૫ પ્રાચીન ગૂજરાતીમા ગદ્ય કે
પદ્ય કાષ્ઠ રચણે પણ માગ જાણુમા નથી આવ્યું. એટલે નને નહમાથી
ઉત્તીર્ણ થએલો માનતા ખચકાઉ છું”

૫ ૩૧૫ ઉપર ઉદા ૪થામા ‘કરિ નમ’ ૩૫ ‘વહસિ નહ’ ૩૫ના
નેટાનુ છે, તેમ જાણવચનના પ્રયોગના ઉદાહરણ પણ છે

૫. ૩૧૭

ઉમેરે-જિહાંકણિ-“અજગર મેરુકદ્દ સજાગડ”

૧૮-૪-૬), તેમ 'ગિરિવરકંઠય સો તિ સપાડ' (, ૧૮-૭-૧૦) મગી ફકડે-તિકડે રૂપને આ કટકે માથે મળધ જણાય છે

પૃ ૩૨૪

ઉમેરો (છેડે) સૂધી-આ અવ્યય મ્હે જોયા છે તેટલા પુનઃ-ક્રમા મળ્યુ નથી નજરચૂક થતા પણ સભવ છે છતાં જૂની ગુજરાતીમાં તે વ્યુત્પન્ન થયુ છે એની વ્યુત્પત્તિ મળધી લિખ્ત લિખ્ત મત સમર્થન મિનાતા નધાયા છે. હ જાતે નિર્ણય ઉપર આરતો નથી, પણ મભવામભવના વિચાર માટે એવ વાક્ય નોંધુ છુ. "અહાં છલ્લુછ દીક્ષાઈ એકછ દીહાડકે સૂધી પાલીઈ ફતછ વૈમાનિક દેવતાની પદવી લાલઈ" (મહર્ષિ. ૧૬૫-૧૮) પ્રથમ દષ્ટિએ 'એવ દહાડા સૂધી' એમ મમઝાશે, પણ 'સૂધી' અહીં 'દીક્ષા'નું વિશેષણ છે સ. સુદા-સુદ્ધી-સૂધી 'સૂધી' જે નામયોગી જાત તો અગ 'દીહાડા' થાત જુઓ-પૃ ૧૧૪

પૃ. ૩૨૯

સુધાગે-મરવિજયકૃત 'મિદામન જત્રીગી'ની ગચ્ચા ગાય ૨ ૧૬૭૯ને બદલે ૧૬૭૮ વાચો આગળ પણ સુધાગી વાચ્યુ. આ વાચ્યનો પ્રથમ તબક્કો ૨ ભોગીવાલ જોયઃ માડેમગાએ 'માહિલ' માસિકના ૧૯૩૩ના એપ્રિલના અક્રમા પ્રગટ થયો છે

પૃ ૩૩૦

ઉમેરો-૩૦. "ફઉકછ બિમલુછ વુદગતા ઈહા વુદગ ઉરજાદુ". (પ્ર ચિ. ૧૧૧)

પૃ. ૩૪૪

ઉમેરો-મ્હેકવુ.

મુખ્ય ભૂલોનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૩	સ્ન પિતૃ	સ્નાપિતૃ
૧૧	૨	૧૩૭૩	૧૨૭૩
૧૨	૩	‘ગુજરેશ’	‘ગુજરાત’
૧૨	૧૪	અદારમી	મતારમી
૨૧	૧૦	‘ધા’	‘ધા’
૨૬	૧૯	સ કડૂં	સાંકડૂં
૩૦	ફૂટનોટ	સ્વ+આધીન	સ્વ+આધીન
૪૦	૧૭	સૂઝઓ, દૂઝઓ	સુઝઓ, દુઝઓ
૪૯	ફૂટનોટ	ધીતરો, ધિયા	ધીતરો, ધીયા
૫૩	છેલ્લી	પ્રહીતક:	પ્રહીતક:
૫૮	૧૦	ફેલ	ફેલા
૬૧	છેલ્લી	રીતવી	ટરીતવી
૭૧	૧૦	યટિ	પચયટિ
૭૨	ફૂટનોટ	મજ્જપા	મઝ્જપા
૭૭	૨૩	પડે	મટે
૭૭	૨૫	ધથે।	થથે।
૭૯	૩	દલ-દાળ	વિતર્ક ૨૩માં લેવો.
૮૨	૧૨	લેલશાલ્ય-લેહશાલ	( ) શાલ્ય-શાલ
૮૪	૧૭	અનપેક્ષિત:	અનપેક્ષક:
૮૫	૭	ઉપણે।	ઉપણે
૯૪	૨	વિઅદે	વિઅ દે
૯૪	૧૨	નિદ	નદ
૯૪	૧૭	ઊડી ગાય.	ત્ ઊડી ગાય.

		(પિ પ્ર ૧૯)	(પિ પ્ર ૮૬)
૧૦૪	૧૧	વાહાલાનુ	વાહાલાનુ
૧૦૫	૨૧	તૂનાગનઉ	તૂનારાનઉ
૧૧૨	છે'વી	રેસિમ્મ	રેસિમ્મ
૧૧૪	છે'વી	ઘોડહ	ઘોડહ
૧૧૬	૦	લિખિતક	લિખિતક
૧૧૮	૧૨	અગ	અગ
૧૨૦	૨૩	જ	જ
૧૨૮	૧૧	જે'વા	જે'વા
૧૩૨	૨૦	આવેલુ	આવના
૧૩૬	છે'વી (ફૂટનોટ)	એ-પ	એ-એ
૧૪૦	૬	"જતા જન	જતા "જન
૧૪૩	૧	વાચધ	વાચધ
૧૪૪	છે'વી	દિણ	દિણ
૧૪૮	૨૪	પર	પર
૧૪૯	૫	૮ મા	૭-૮ મા
૧૫૬	૧૦	મજ્જયારામિ	મજ્જયારામિ
૧૬૦	૧૯	લગાડવા	લગાડવો
૧૬૨	૧૩	હમિમ્લુ	હમિમ્લુ
૧૭૧	૨૦	આશ્રમ	આશ્રમ
૧૭૬	ઉપાન્ય	મયોગ	સંયોગ
૧૭૭	૧૩	વંકાધ	વંકાધ
૧૮૫	૨૨	અગિમિત	અગિમિતુ
૧૯૧	છે'શ્રી	ઘેત્ત-ઘેપ્પદ	ઘત્ત-ઘેપ્પદ
૧૯૩	૮	મષ	મઞ્જ
૨૦૦	૮	આગનુ	ઓગનુ
૨૦૧	૪		

૨૦૨	૭	નો	‘૨’ નો
૨૨૬	૩	વઢ્ઢ	વઢ્ઢ
૨૨૬	છેલ્લી	રહે	રહેલો
૨૩૦	૨૧	ઘેપે	ઘેપે
૨૩૨	૧૧	માયતે	દુમાયતે
૨૩૭	૮	અનાદિ	આદિ
૨૪૦	૪	સંપ્રસારણના	પ્રતિમ પ્રમારણના
૨૪૦	૬	પૃ. ૧૪૦	પૃ. ૧૩૬
૨૪૬	૧૭	‘પૂછિઉ’	‘પૂછિઉ’
૨૫૫	૨૦	ઈએ	ઈએ
૨૬૫	૭	નનો	ળનો
૨૭૨	૪	આપયુ	આપયુ
૨૮૨	૫	કિયતે	કિયતે
૨૮૫	૬	કિરકો	કિર કો
૨૮૭	૮	કરવ્વમ્-કરેમ	કરેવ્વલં-કરેયલ
૨૮૯	૧૮	અરાવણુ	અરેવણુ
૨૯૫	૧૧	માણિજ્જતઓ-માણીયતલ	મણિજ્જતઓ-માનીયતલ
૨૯૬	૧૯	અમાં	આમાં
૩૦૦	ઉપાન્ત્ય	સાર્થેન-સથિ	સાર્થે-સત્થે
૩૧૩	”	‘પણીનિ’	‘પણીનિ’
૩૧૮	છેલ્લી	મધ	કિમધ
૩૨૪	૨૧	અરહું	અરહું
૩૨૪	૨૨	સન્મુગ	સમુગ
૩૨૯	૨૧	અગાર	અગાર
૩૩૦	૨	નપૂર	નપૂર

૩૪૨	આમન-૧	ધલો	ધેલો
"	" ૨	ધેંશ	ધેંશ
"	" ૩	જ'મનુ	જ'મનુ
૩૪૩	" ૧	ધેન	ધેન
"	" ૧	ધાતાળ	ધોતાળ
"	" ૩	ફેદું	ફેદું
૩૪૪	" ૧	મેળે	મેળે
"	" ૨	લધો	લેધો
૩૪૬	પંક્તિ-૫	રાજન	રાજન
૩૪૨	૭	વુચ્ચતિ	વુચ્ચતે
"	અંક ૬૦	વિચુન	વિચુત્
"	"	વ્યધ	વ્યધ્
૩૪૩	૧૦૨	મડ	મડ
૩૪૬	અંક ૧૩૩	શુચક	શુચક:
૩૬૩	" ૨૧૬	ઝડો	ઝડો

સમાપ્ત

શ્રીસયાજી સાહિત્યમાલામાં પ્રગટ થયેલાં

ભાષા તથા સાહિત્યનાં

પુસ્તકો.

- ૧ (૧) સંસ્કૃત વાઙ્મયાવારંમ્મર ઇતિહાસ કે સીતાગમ વામુદેવ
પેડમે, બી એ, એમ મી પી, એફ આર સી. આઇ
Macdonell's History of Sanskrit Literature
નામક પુસ્તક ઉપરથી અનુવાદ [મરાઠી] (૧૯૧૫) ૨-૮-૦
- ૨ (૮) પ્રેમાનંદ ભાનુસુખરામ નિર્ગુણગમ મહેતા
(૧૯૧૮) ૧-૦-૦
- ૩ (૧૪) દયારામ જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી (૧૯૧૮) ૦-૧૧-૦
- ૪ (૨૦) મીરાંબાઇ ભાનુસુખરામ નિર્ગુણગમ મહેતા
(૧૯૧૮) ૦-૧૨-૦
- ૫ (૩૦) ગિરાર જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી (૧૯૧૯) ૦-૧૪-૦
- ૬ (૩૩) ભાસણ ગમવાય ચુનીલાલ મોદી (૧૯૧૯) ૧-૦-૦
- ૭ (૩૮) તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર પ્રીતમવાય નં
મિલવાય દરજી, બી એ (૧૯૨૦) ૧-૪-૦
- ૮ (૪૦) તુકારામ ભગતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા,
ઓ ડી મી ઇ (૧૯૨૨) ૧-૦-૦
- ૯ (૪૫) વિજયદાસ ભાનુસુખરામ નિર્ગુણગમ મહેતા
(૧૯૨૦) ૧-૦-૦
- ૧૦ (૫૩) મણિગંધર્વ કીકાગ્રી જયસુખરામ પુરોહિતમ-
ગાય લેખીપુરા, એમ એ (૧૯૨૦) ૧-૬-૦

- ૧૧ (૬૦) * દલપતરામ કાશીશંકર મુનશીકર દવે
(૧૯૨૧-૧૯૨૫) ૧-૨-૦
- ૧૨ (૭૪) મીરોસાઈ દાઝ નાગેશ આપટે, બી એ, એલ.
એલ બી "મીંગાપાઈ" નામક ગુજરાતી પુસ્ત-
કનું ભાષાતંત્ર [મરાઠી] (૧૯૨૩) ૧-૭-૦
- ૧૩ (૯૪) ચડોચાચે મરાઠી સાહિત્ય ગણેશ ગુનાથ
દડવટે [મરાઠી] (૧૯૨૫) ૦-૧૧-૦
- ૧૪ (૧૦૪) શેક્સપિયર. ચલુલાલ મગનલાલ ડોક્ટર,
બી એ, એલએલ બી B H Herford's
"Shakespeare"નો અનુવાદ (૧૯૨૬) ૦-૧૧-૦
- ૧૫ (૧૨૦) કાઠંચરીચી ગોષ્ઠ (મગડી નવલકથાઓનો
ધૃતિલાભ) ગણેશ ગુનાથ દડવટે [મરાઠી]
(૧૯૨૭) ૧-૧-૦
- ૧૬ (૧૨૫) અર્વાચીન આર્યભાષાઓની તુલના
પ્રીમતલાલ મુનિહવાન કન્હી, બી એ,
(૧૯૨૮) ૧-૩-૦
- ૧૭ (૧૨૭) પ. જગન્નાથરાય ચરિત્ર વ સંગીત ગગા-
લહરી ગમગવ માર્તંડ ભાણુ & [મરાઠી]
(૧૯૨૮) ૧-૦-૦
- ૧૮ (૧૩૩) વલ્લભ (પ્રેમાનંદસુત) પ્રો ગજેન્દ્રશંકર
લાવણકર પડ્યા એમ એ, બી ડી (૧૯૨૮) ૧-૦-૦
- ૧૯ (૧૫૩) ગુજરાતી બહેનો અત્યે ત્રણ લેખો કે
સો ચૈતન્યમાયા મનમુદા (૧૯૨૯) ૦-૧૧-૦

* આ પુસ્તક અને ૧૯૨૬ માં મુ મહા મુનિવર્મિની ગેટ્રિકની
પત્રીલામાં ગુજરાતીમાં નિમાધુ હતુ

૨૦. (૧૭૪) મહિપતરામ. ભાનુસુખરામ નિ. મહેતા.
(૧૯૩૦) ૧-૧-૦
૨૧. (૧૮૬) જાતકાંતીલ નિવડકગોષ્ઠી-પ્રથમાર્ધ. શ્રી.
ચિંતામણ વિનાયક જોશી, એમ. એ. [મરાઠી]
(૧૯૩૦) ૧-૧૨-૦
૨૨. (૧૯૧) નરસિંહ મહેતા. જયસુખરામ પુ. જોશીપુરા,
એમ. એ. (૧૯૩૧) ૧-૦-૦
૨૩. (૧૯૩) મહારાષ્ટ્ર નાટ્યકલા ય નાટ્યચાર્મય.
ગણેશ રંગનાથ દડવટે [મરાઠી] (૧૯૩૧) ૧-૩-૦
૨૪. (૨૧૭) નરસિંહ મહેતા. દાદા નાગેશ આપટે,
બી. એ., એલ.એલ. બી. [મરાઠી] (૧૯૩૩) ૦-૬-૦
- ૨૫ (૨૧૯) કઘીર સાહેબનું બીજક (૨મીની વિભાગ)
પ્રાણુલાલ પ્રભાસંકર બક્ષી, બી. એમ. સી.
(૧૯૩૩) ૧-૧૨-૦
૨૬. (૨૩૯) જૂની ગુજરાતી ભાષા. ચતુરભાઈ પુરબો-
તમદામ પટેલ, બી. એ., એમ. ટી. મી. ડી
(બરોડા) (૧૯૩૫) ૧-૧૨-૦